Türkiye, Uzbekistan, Philippines, United Kingdom, India, Vietnam, North Macedonia, Kosovo, Poland, Laos, Algeria, Azerbaijan, Albania, Ethiopia, France, Indonesia

3RD INTERNATIONAL PETRA CONGRESS ON THEOLOGY AND ISLAMIC SCI-ENCES

SEPTEMBER 18-19, 2025

TASHKENT, UZBEKISTAN

E-ISBN: 978-9952-8573-8-2

DOI:https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.

EDITORS

ASSOC. PROF. YILMAZ ARI

PROF. DR. MUHAMMAD SAFDAR BHATTI

UĞUR KORKMAZ

BZT TURAN

PUBLISHING HOUSE

Türkiye, Uzbekistan, Philippines, United Kingdom, India, Vietnam, North Macedonia, Kosovo, Poland, Laos, Algeria, Azerbaijan, Albania, Ethiopia, France, Indonesia

3RD INTERNATIONAL PETRA CONGRESS ON THEOLOGY AND ISLAMIC SCIENCES

SEPTEMBER 18-19, 2025 || TASHKENT, UZBEKISTAN
(ONLINE & FACE TO FACE PARTICIPATION)

E-ISBN: 978-9952-8573-8-2
DOI:https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.

BZT TURAN
PUBLISHING HOUSE

3RD INTERNATIONAL PETRA CONGRESS ON THEOLOGY AND ISLAMIC SCIENCES

SEPTEMBER 18-19, 2025

ONLINE & IN-PERSON PARTICIPATION

ZOOM & TASHKENT, UZBEKISTAN

CONGRESS PROCEEDINGS BOOK

EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Yılmaz ARI

Prof. Dr. Muhammad Safdar BHATTI

Ugur KORKMAZ

BZT TURAN PUBLISHING HOUSE®

TÜRKiYE, AZERBAIJAN

TR: +90543 671 0123 GR: +994 50 300 2920

petracongress@gmail.com

https://www.petracongress.com/

All rights reserved

BZT TURAN PUBLISHING HOUSE ®

BZT TURAN PUBLISHING HOUSE

Publishing Date: 27.09.2025

E-ISBN: 978-9952-8573-8-2

DOI:https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.

CONGRESS ID

CONGRESS NAME

3RD INTERNATIONAL PETRA CONGRESS ON THEOLOGY AND ISLAMIC SCIENCES

DATE AND VENUE

SEPTEMBER 18-19, 2025

ONLINE & IN-PERSON PARTICIPATION (BAKU, AZERBAIJAN)

(FROM 16 DIFFERENT COUNTRIES)

Türkiye, Uzbekistan, Philippines, United Kingdom, India, Vietnam, North Macedonia, Kosovo, Poland, Laos, Algeria, Azerbaijan, Albania, Ethiopia, France, Indonesia

ORGANIZERS & PARTICIPANT INSTITUTIONS

Azerbaijan University, Azerbaijan
Bartın University, Türkiye
Mamun University, Uzbekistan
Eskişehir Osmangazi University, Türkiye
Islamia University of Bahawalpur, Pakistan
Negeri Surabaya University, Indonesia

Presidents of Organization Committee

Assoc. Prof. Dr. Yılmaz ARI

Prof. Dr. Muhammad Safdar BHATTI

President of Scientific Committee

Assoc. Prof. Dr. Yılmaz ARI

Prof. Dr. Muhammad Safdar BHATTI

President of Coordinators' / General Coordinator

Dr. Baha Ahmet YILMAZ

ACCEPTED PAPERS

31 Turkish Participants
53 Foreign Participants
%63 Foreign Participant Rate
%37 Turkish Participant Rate

REFUSED PAPERS

2 Turkish Participants

EVALUATION PROCESS

All Submissions Have Passed a Double-Blind Referee Evaluation Process
All Responsibility for the Works Belongs to the Author

3. ULUSLARARASI PETRA İLAHİYAT VE İSLAMİ İLİMLER KONGRESİ
AKADEMİK TEŞVİK BELGESİ

18-19 EYLÜL 2025
YÜZ YÜZE & ÇEVRİMİÇİ
ESKİŞEHİR, TÜRKİYE

18-19 Eylül 2025 tarihlerinde ZOOM üzerinden çevrimiçi ve Türkiye'nin Eskişehir kentinde yüz yüze olarak gerçekleştirilen 3. Uluslararası Petra İlahiyat ve İslami İlimler Kongresi **YÖK ÜAK kuralları ve üniversiteniz yönetmeliğiniz gereği akademik teşvik kriterlerini sağlamaktadır.** Toplam 85 adet bildirinin yer aldığı kongre iki gün boyunca çevrimiçi ve yüz yüze olarak gerçekleştirilmiştir.

Türkiye dışından toplam **5 farklı ülkeden açılış konuşmacısı; 15 farklı ülkeden katılım (detaylar kongre bildiri kitabında yer alan kongre programında yer almaktadır)** sağlanmış olup, 84 adet bildirinin 53 tanesi yabancı, 31 tanesi Türk katılımcı tarafından sunulmuştur. Kongrenin yabancı katılımcı oranı %63'tür.

Bu belge ilgili üniversitenin akademik teşvik komisyonuna takdim edilmesi üzerine verilmiş.

İlgili bilgilerin detayları kongre bildiri kitabının künye kısmında yer almaktadır.

Kongremize ilginiz için teşekkür ederiz.

Saygılarımızla,

Bu belge 18-19 Eylül 2025 tarihleri arasında verilmiştir.

İLETİŞİM
E-mail: petracongress@gmail.com
Phone: +90(543) 671 0123
https://www.petracongress.com/

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İlahiyat Fakültesi Dekanlığı

2025 AİLE YILI

Sayı : E-28430816-900-250039939 28/08/2025
Konu : Görevlendirme (Doç. Dr. Yılmaz ARI)

İLGİLİ MAKAMA

BZT Turan Akademi tarafından 18-19 Eylül 2025 tarihlerinde ZOOM üzerinden çevrimiçi ve Özbekistan'ın Taşkent ilinde yüz yüze gerçekleştirilecek olan 3. Uluslararası Petra İlahiyat ve İslami İlimler Kongresi'nde açılış konuşmacısı ve bilimsel organizasyon kurulu üyesi olarak yer alacak olan, Fakültemiz Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapan Doç. Dr. Yılmaz ARI'nın ZOOM platformu üzerinden çevrimiçi ve Eskişehir'de yüz yüze katılımı için Dekanlığımızca görevlendirilmesi uygun görülmüştür.

Bilgilerini ve gereğini arz / rica ederim.

Doç.Dr. Hüseyin MARAZ
Dekan a.
Dekan Yardımcısı

Bu belge güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

Belge Doğrulama Kodu :*BSMNF30T6F* Belge Takip Adresi : https://www.turkiye.gov.tr/esogu-ebys

Adres:Meşelik Kampüsü 26040 Odunpazarı
Telefon:0(222) 217-5757
e-Posta:ilahiyat@ogu.edu.tr Web:http://ilahiyat.ogu.edu.tr
Bilgi için: Suat EKER
Unvanı: Sürekli İşçi

Bu belge.güvenli elektronik imza ile imzanlamıştır.

SCIENTIFIC AND ORGANIZATION COMMITTEES

Prof. Dr. Muhammad Safdar BHATTI - Islamic University of Bahawalpur, Pakistan

Prof. Dr. Mutim MATUL FAIDAH - Negeri Surabaya University, Indonesia

Prof. Dr. Farooq BASHIR - Islamic University of Bahawalpur, Pakistan

Prof. Dr. Azam MUNIR - Government Muslim College, Pakistan

Prof. Dr. Ali Rıza GÜL - Eskisehir Osmangazi University, Turkey

Assoc. Prof. Dr. Yılmaz ARI - Eskisehir Osmangazi University, Turkey

Assoc. Prof. Dr. Muhammed Ali YILDIZ - Bartin University, Turkey

Prof. Dr. Zafer ADİLOV - Mamun University, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Vesile ŞEMŞEK - Ahi Evran University, Turkey

Dr. Nuray AŞANTUĞRUL - Independent Researcher, Turkey

Prof. Dr. Behram YULDASEV - Mamun University, Uzbekistan

Prof. Siddhartha Shekhar BISWAS - Matuail Jazi Abdul Latif Bhuiyan University, Bangladesh

Assoc. Prof. Dr. Elvin TALISINSKI - Azerbaijan University, Azerbaijan

Prof. Dr. Kabil ALIYEV - Baku State University, Azerbaijan

Prof. Dr. Rakesh PATIL - University of Pune, India

Prof. Dr. Dervish ALIMI - University of Tetovo, Macedonia

Prof. Dr. Calin SCRIPCARU - Institute of Forensic Medicine, Romania

Assoc. Prof. Dr. Abdullazadə Nazilə Əbdül qızı - Azerbaijan State Pedagogical University

Assoc. Prof. Dr. Aygün EZIMOVA - Baku State University, Azerbaijan

Dr. Boudra ABDELLATIF - Tiaret University, Algeria

Dr. Ulker IMAMELIYEVA - Baku State University, Azerbaijan

Dr. Mohammad ALAWAMLEH - Madabai American University, Jordan

Dr. Hamza Rehman BUTT - GIFT University, Pakistan

Dr. Joy Ifeanyi Osarumwense JOSEPH - Stellenbosch University, South Africa

Dr. Merati RACHID - Tiaret University, Algeria

Dr. Şahin CİNCİOĞLU - Edirne High School, Türkiye

3rd International

PETRA CONGRESS ON THEOLOGY AND ISLAMIC SCIENCES

CONGRESS SCHEDULE | SEPTEMBER 18–19, 2025

"Free Palestine & East Turkestan: Yesterday, Today, Tomorrow"

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

TASHKENT, UZBEKISTAN
ZOOM, ONLINE

www.petracongress.com
petracongress@gmail.com

PARTICIPANT COUNTRIES (16):

Türkiye, Uzbekistan, Philippines, United Kingdom, India, Vietnam, North Macedonia, Kosovo, Poland, Laos, Algeria, Azerbaijan, Albania, Ethiopia, France, Indonesia

September 19 | 2025

14.00-14.15 (TURKIYE LOCAL TIME)
Assoc. Prof. Dr. Yılmaz ARI
Eskişehir Osmangazi University, Türkiye

Speech Title:

"ONE HEART, TWO SUFFERINGS: PERSPECTIVES ON PALESTINE AND EAST TURKESTAN"

14.15-14.30 (TURKIYE LOCAL TIME)
Assoc. Prof. Dr. Vesile ŞEMŞEK
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Speech Title:

"THE PALESTINE-ISRAEL ISSUE IN RECENT HISTORY"

14.30-14.45 (TURKIYE LOCAL TIME)
Prof. Dr. Muhammed Ali YILDIZ
Bartın University, TÜRKİYE

Speech Title:

"WHAT DOES THE GLOBAL SILENT FLEET PORTEND?"

14.45-15.00 (TURKIYE LOCAL TIME)
Uğur KORKMAZ
President of Ankara Education Support Platform, TÜRKİYE

Speech Title:

"WELCOME SPEECH ON GAZA"

September 19 | 2025

15.00-15.15 (TURKIYE LOCAL TIME)
Prof. Dr. Zafer Adilov
Mamun University, UZBEKISTAN

Speech Title:

"UZBEKISTAN AND PALESTINE RELATIONSHIPS"

15.15-15.30 (TURKIYE LOCAL TIME)
Assoc. Prof. Dr. Elvin TALISINSKI
Azerbaijan University, AZERBAIJAN

Speech Title:

"AZERBAIJANI PEOPLE AND ISLAMIC BEHAVIOURS"

15.30-15.45 (TURKIYE LOCAL TIME)
Prof. Mutim Matul FAIDAH
Negeri Surabaya University, INDONESIA

Speech Title:

"CHALLENGES TO INTERFAITH HARMONY IN THE DIGITAL ERA"

15.45-16.00 (TURKIYE LOCAL TIME)
Prof. Dr. Muhammad Safdar BHATTI
Bahawalpur University, PAKISTAN

Speech Title:

"UNWRAPPING THE LAYERS OF PALESTINIAN IDENTITY: A HISTORICAL AND CULTURAL EXPLORATION"

3RD INTERNATIONAL PETRA CONGRESS ON THEOLOGY AND ISLAMIC SCIENCES

VIRTUAL & IN-PERSON PARTICIPANT

SEPTEMBER 18-19, 2025 | Tashkent, Uzbekistan

DAY 2 – SEPTEMBER 19, 2025

CONGRESS PROGRAM

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

ZOOM LINK:
https://us02web.zoom.us/j/84830055422?pwd=fWEcQtZ4cWH6aD19vjyYbbzhsKSybF.1

PARTICIPANT COUNTRIES (16 COUNTRIES):

Türkiye, Uzbekistan, Philippines, United Kingdom, India, Vietnam, North Macedonia, Kosovo, Poland, Laos, Algeria, Azerbaijan, Albania, Ethiopia, France, Indonesia

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to attend a meeting online, login via **https://zoom.us/join** site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

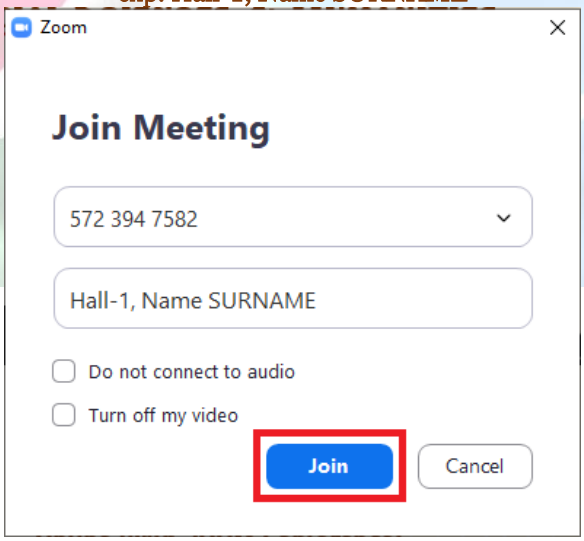
Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

*(All speakers required to be connected to the session **15 min before** the session starts)*
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.

*Each presentation will take **10 minutes.** There will be a question and answer session for 2 minutes after the presentation.*

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number:
exp. Hall-1, Name SURNAME

DAY 2 | SESSION 1 | HALL 1 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 1

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

	19.09.2025	Time: 16^{00}-18^{30} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *Kadri ÖNEMLİ* COORDINATOR: *Ufuk EZGİN*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{15}	**İsmail DEMİR**	***Canakkale Onsekiz Mart University, Türkiye***	**THE FUTURE OF VALUES EDUCATION IN NEW GENERATION LEARNING ENVIRONMENTS AND THE DIGITAL AGE**
16^{15}-16^{30}	**Mustafa UZGUR**	***Ankara University, Türkiye***	**THE PINEAL GLAND FROM A SUFI PERSPECTIVE: THE ISSUE OF THE NEUROTHEOLOGICAL DIMENSION AND POSSIBILITY OF SPIRITUAL EXPERIENCES**
16^{30}-16^{45}	**Kadri ÖNEMLİ**	***Harran University, Türkiye***	**ISMAH: THE INFALLIBILITY OF THE PROPHETS AND THE RELIABILITY OF REVELATION**
16^{45}-17^{00}	**Kadri ÖNEMLİ**	***Harran University, Türkiye***	**TABLIGH AND PROPHETHOOD: THE REPRESENTATION AND TRANSMISSION OF THE DIVINE MESSAGE**
17^{00}-17^{15}	**Kadri ÖNEMLİ**	***Harran University, Türkiye***	**THE HIGHEST DEGREE OF TRUTHFULNESS: THE PLACE OF THE PROPHETS' ATTRIBUTE OF SIDQ IN THE INSTITUTION OF PROPHETHOOD**
17^{15}-17^{30}	**Kadri ÖNEMLİ**	***Harran University, Türkiye***	**THE PURPOSE OF LIFE: OUR RESPONSIBILITIES FROM AN ISLAMIC PERSPECTIVE**
17^{30}-17^{45}	**Önder Fatih DEMEZ**	***Bartın University, Türkiye***	**THE RELATIONSHIP BETWEEN THE I'JĀZ OF THE QUR'ĀN AND THE THEORY OF ṢARFA**
17^{45}-18^{00}	**Ayşegül KAYNAR**	***İnönü University, Türkiye***	**THE IMPACT OF THE EVENTS OF THE FIRST AND SECOND MIHNE PERIODS ON ISLAMIC LAW AND SECONDS**
18^{00}-18^{15}	**Abdurrahman İŞCAN Abdulvasıf ERASLAN**	***Batman University, Türkiye***	**HADITHS AND EVALUATIONS ABOUT ANGELS' INTERVENTION IN HUMAN BIRTH**
18^{15}-18^{30}	**Akın İŞLEME**	***Ordu University, Türkiye***	**THE PROBLEM OF PERIODIZATION IN THE LITERATURE ON WAD' AND A PROPOSAL FOR PERIODIZATION**

DAY 2 | SESSION 1 | HALL 2 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 2

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

	19.09.2025	Time: 16^{00}-18^{15} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *Raci TANNRIKULU* COORDINATOR: *Anıl CAN*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{15}	**Nasip DEMİRKUŞ**	***Van Yüzüncü Yıl University, Türkiye***	**THE ORIGINS AND MORALITY OF HUMANITY: A NEW PERSPECTIVE FROM ISLAM AND SCIENCE**
16^{15}-16^{30}	**Hatice ENGİN**	***Van Yüzüncü Yıl University, Türkiye***	**WOMEN'S EXPRESSION IN ART: FIGURE, SPACE, AND MEANING IN EARLY ISLAMIC ART**
16^{30}-16^{45}	**Hafiz Aamir ALİ**	***Independent Researcher, Türkiye***	**THE KHILAFAT MOVEMENT IN INDIA: HISTORICAL BACKGROUND, DEVELOPMENT, AND CONSEQUENCES**
16^{45}-17^{00}	**Serdar BAY**	***Kafkas University, Türkiye***	**THE SAYYID FAZL AFFAIR AND COLONIAL SECURITY IN THE OTTOMAN HEJAZ (1852–1859)**
17^{00}-17^{15}	**Kenan ECEOĞLU**	***Independent Researcher, Türkiye***	**THE APPOINTMENT POLICIES OF CALIPH ‘UMAR: THE CASE OF THE BAKR B. WĀ’IL TRIBE**
17^{15}-17^{30}	**Nursena DEMİRKOL**	***Dicle University, Türkiye***	**RELIGIOUS EDUCATION AND SOCIAL RELATIONS: AN EVALUATION OF STUDENTS’ ADAPTATION TO COMMUNITY CULTURE**
17^{30}-17^{45}	**Mehmet AYDEMİR**	***Ministry of National Education, Türkiye***	**A STUDY ON CONTEMPORARY SHI‘I TAFSIR HISTORIOGRAPHY: THE CASE OF ÂYÂZÎ AND AL-MUFASSIRŪN**
17^{45}-18^{00}	**Raci TANRIKULU**	***Ministry of National Education, Türkiye***	**SOCIETAL CHANGE IN THE CONTEXT OF SUNNATULLAH: AN ANALYSIS OF A QUR'ANIC VERSE (AR-RA’D 13:11)**
18^{00}-18^{15}	**Raci TANRIKULU**	***Ministry of National Education, Türkiye***	**THE BACKGROUND OF THE IMAMATE PROBLEM AND ITS THEOLOGIZATION IN SHI’ISM**

DAY 2 | SESSION 1 | HALL 3 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 3

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

	19.09.2025	Time: 16^{00}-17^{45} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *İbrahim ARAS* COORDINATOR: *Nigar EMECEN EZGİN*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{15}	Öznur ÇELİK	*Dokuz Eylül University, Türkiye*	UNDERSTANDING GOOD PRACTICES IN EDUCATION THROUGH WILFRED CANTWELL SMITH'S FAITH-TRADITION DISTINCTION: THE RELEVANCE OF PEDAGOGICAL TRADITIONS AND PERSONAL MEANING TO THE HISTORY OF RELIGIONS
16^{15}-16^{30}	Ömer Faruk DARENDE	*Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Türkiye*	YOUTH AND RELIGION: A SOCIOLOGICAL STUDY ON GENERATION Z'S PERCEPTION OF RELIGIOSITY
16^{30}-16^{45}	İbrahim ARAS	*Independent Researcher, Türkiye*	RELIGIOUS EDUCATION INSTITUTIONS: A COMPREHENSIVE STUDY
16^{45}-17^{00}	Feyzullah ASKAY	*Kocaeli University, Türkiye*	IS AN APOSTERIORI CRITICISM OF THE ONTOLOGICAL ARGUMENT POSSIBLE?
17^{00}-17^{15}	Mehmet Ata MİRZAOĞLU	*Ministry of Agriculture and Forestry, Türkiye*	FERMENTATION OF SOCIAL THOUGHT AND ITS REFLECTIONS
17^{15}-17^{30}	Kamil ÇOŞTU	*Bartın University, Türkiye*	RELIGIOUS EDUCATION BOOKS AND THEIR GENERAL CHARACTERISTICS FROM THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA TO 1923
17^{30}-17^{45}	Kamil ÇOŞTU	*Bartın University, Türkiye, Türkiye*	RELIGIOUS EDUCATION BOOKS AND THEIR GENERAL CHARACTERISTICS FROM THE FIRST CONSTITUTIONAL ERA TO THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA

DAY 2 | SESSION 1 | HALL 4 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 4

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

	19.09.2025	Time: 16^{00}-18^{45} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *Muhammad Safdar Bhatti* COORDINATOR: *Baha Ahmet YILMAZ*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{15}	Emil Raul oğlu AĞAYEV	*Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*	PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT INDICATORS OF PICTORIAL ACTIVITIES IN PRESCHOOL CHILDREN AGED ONE TO THREE
16^{15}-16^{30}	Prakash Chandra KASERA	*Veer Bahadur Singh Purvanchal University, India*	RELIGION HARMONY IN VIVEKANANDA'S PHILOSOPHY: A ROUTE TO SDG 16: PEACE AND JUSTICE AND NEP 2020'S INCLUSIVE EDUCATION
16^{30}-16^{45}	Ayten Vaqif ESEDOVA	*Sumqayit State University, Azerbaijan*	AZERBAYCAN ŞİRVANŞAHLAR DÖVLETİNİN YARANMASI VƏ İLKİN MERHELELERİ
16^{45}-17^{00}	Usmonkhon MUKHAMMADIEV	*Imam Bukhari International Scientific Research Center of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan*	KARAHANLI FAKIHI NÂSIRÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ'NIN FIKIH İLMİNDEKİ YERİ
17^{00}-17^{15}	Leyla Aliyeva ELXAN	*Sumgayit State University, Azerbaijan*	ŞİRVANŞAHLAR DEVLETİNİN AZERBAYCAN TARİHİNDEKİ ROLÜ
17^{15}-17^{30}	Muhammad Safdar BHATTI	*The Islamia University of Bahawalpur, Pakistan*	UNWRAPPING THE LAYERS OF PALESTINIAN IDENTITY: A HISTORICAL AND CULTURAL EXPLORATION
17^{30}-17^{45}	İsmayılov Şahismayıl Namaz OĞLU	*Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan*	DINI DƏYƏRLƏRIN QORUNMASI
17^{45}-18^{00}	Yaşar AKASLAN	*Ondokuz Mayıs University, Türkiye*	THE ISSUE OF ADHERENCE TO THE RASM AL-UTHMANI IN THE WRITING OF THE MUSHAF FROM MUSA CARULLAH'S PERSPECTIVE
18^{00}-18^{15}	Yaşar AKASLAN	*Ondokuz Mayıs University, Türkiye*	MUSA CARULLAH'S UNDERSTANDING OF QUR'ANIC ARRANGEMENT AND ABROGATION: AN EVALUATION IN TERMS OF TAWQIFIYYAH AND METHODOLOGICAL CONSISTENCY
18^{15}-18^{30}	Mustafa TÜRKAN	*Pamukkale University, Türkiye*	ABŪ AL-BARAKĀT AL-NASAFĪ AND HIS WORK ENTITLED AL-MUSTAṢFĀ
18^{30}-18^{45}	Mustafa TÜRKAN	*Pamukkale University, Türkiye*	A JURISPRUDENTIAL EVALUATION OF THE IMPACT OF PRIVACY VIOLATION ON SOCIAL MEDIA ON THE FAMILY INSTITUTION

DAY 2 | SESSION 1 | HALL 5 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 5

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

	19.09.2025	Time: 16^{00}-18^{40} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *Rey Avila MANGARIN* COORDINATOR: *Spc. Aydan RÜSTEMLİ*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{10}	Hazel Prıncess M REBOLLO Crıs Allen OBREGON Glen Cyrıel DACLAN Joy Jason EBRADO	*University of Mindanao, Philippines*	BAR PLACE ATTACHMENT VANTAGE VIEW OF MILLENNIAL CUSTOMERS
16^{10}-16^{20}	Rey Avila MANGARIN	*UM Panabo College, Philippines*	TEACHER VARIABLES AND MATHEMATICS ANXIETY AS DETERMINANTS ON THE SCHOLASTIC ACHIEVEMENT IN MATHEMATICS
16^{20}-16^{30}	Emmanuel A ONSAY Rolan Jon G. BULAO Kevin C BALTAR Enrique C PILAPIL	*De La Salle University, Philippines* *Partido State University, Philippines*	ECONOMETRIC MODELING OF HEALTH DYNAMICS AND STATISTICAL MEASUREMENT OF POVERTY AMONG INDIGENOUS PEOPLE OF SOUTHERN LUZON PHILIPPINES INPUT FOR ECONOMIC DEVELOPMENT
16^{30}-16^{40}	Edlyn Joy P ESPIRITU Regina Kristyl F GERONA Christene Ann B LARIDE Shean Feabz LUNA Ella Chique M SIOS-E	*University of Mindanao, Philippines*	IYA BA SA YAWA ANALYSIS OF FOLK HEALING AND CHRISTIAN BELIEFS
16^{40}-16^{50}	Jonathan B Teodosio REE Michville A. RIVERA	*Polytechnic University, Philippines*	A CASE STUDY ON THE PHILIPPINE OFF-GRID RENEWABLE ENERGY DEVELOPMENT (ORED) PROGRAM: A BASIS FOR POLICY RECOMMENDATIONS TOWARDS ENHANCED PROGRAM IMPLEMENTATION
16^{50}-17^{00}	Hazel Mae GABRIEL	*Western Mindanao State University, Philippines*	BARANGAY DEVELOPMENT OF STA.CLARA LAMITAN CITY BASILAN
17^{00}-17^{10}	Bagotao, Piolo O. Salvaloza, Vincent Clyde P.	*Western Mindanao State University, Philippines*	THE EFFECTS OF ONLINE POLITICAL COMMENTARIES ON THE POLITICAL VIEWS OF WMSU STUDENTS
17^{10}-17^{20}	Hana L. LAHAJI Jeesette F. SINGSON	*Western Mindanao State University, Philippines*	OPEN SCHOOLS NOW UNIVERSITY'S PREPAREDNESS IN THE NEW NORMAL
17^{20}-17^{30}	Jay Britney BALBIN	*Western Mindanao State University, Philippines*	YOUNG WOMEN IN LOCAL POLITICS
17^{30}-17^{40}	Adrian M ANASTACIO Nhesty M. MORANDARTE	*Western Mindanao State University, Philippines*	POLITICAL PATRONAGE IN LOCAL POLITICS
17^{40}-17^{50}	Neil Paolo E. DESTUA Ralph O. BARRERA	*Western Mindanao State University, Philippines*	PERCEPTIONS OF WESTERN MINDANAO STATE UNIVERSITY COLLEGE STUDENTS ON VOTE-BUYING DURING ELECTIONS IN ZAMBOANGA CITY
18^{00}-18^{10}	Alyssa Samantha RIVERA Mark Aldrey A BUCOY	*Western Mindanao State University, Philippines*	ONLY THE YOUNG POLITICAL VOLUNTEERISM AND ITS EFFECT

	Jehan IBRAHIM Roel MARCIAL		**TODAY**
18^{10}-18^{20}	**Jeanilyn E TACADENA**	***UM Panabo College, Philippines***	**INFLUENCE OF ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR AND QUALITY WORK LIFE ON EMPLOYEES' COMMITMENT**
18^{20}-18^{30}	**Marc Louie L OLAP**	***Polytechnic University, Philippines***	**THE DEPARTMENT OF ENERGY'S NATIONWIDE INTENSIFICATION OF HOUSEHOLD ELECTRIFICATION PROGRAM IN THE ELECTRICITY DISTRIBUTION SECTOR: AN ASSESSMENT TOWARDS ENHANCEMENT OF THE PROGRAM IMPLEMENTATION**
18^{30}-18^{40}	**Al Ryan Gian L KADIL Fernand A CLAUD Jehan L IBRAHIM Roel MARCIAL**	***Western Mindanao State University, Philippines***	**EFFECTS OF SOCIAL MEDIA ALGORITHMS ON THE POLITICAL VIEWS OF STUDENTS**

DAY 2 | SESSION 1 | HALL 6 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 6

MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

	19.09.2025	Time: 16^{00}-18^{40} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *Amelie L CHICO*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{10}	Arrauf JAJURIE Maryana ALAWI	*Western Mindanao State University, Philippines*	POLITICAL DISINFORMATION: AWARENESS OF FAKENEWS ON NATIONAL ELECTIONS
16^{10}-16^{20}	Jenievi ASIA Charlie BALAGTAS Francis Ignatius NIEVA	*Partido State University, Philippines*	DETERMINANTS OF HOUSEHOLD WELFARE AND POVERTY IN CANAMAN CAMARINES SUR THE PHILIPPINES
16^{20}-16^{30}	Sumanta BHATTACHARYA Arkadyuti SETH	*Oxford University, United Kingdom* *Calcutta University, India*	GREEN AND THERMODYNAMICALLY FEASIBLE APPROACHES TO THE SYNTHESIS OF BIOPOLYMERS FROM BIO-BASED WASTE
16^{30}-16^{40}	Sumanta BHATTACHARYA Bhavneet Kaur SACHDEV	*Oxford University, United Kingdom* *Calcutta University, India*	SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS AND ITS IMPACT ON THE WEAKER SECTION OF THE SOCIETY
16^{40}-16^{50}	Amelie L CHICO Alden A. SUMAMPONG	*UM Panabo College, Philippines*	R.A. 6713 ETHICAL STANDARDS AMONG SELECTED EMPLOYEES IN CITY HALL OF PANABO
16^{50}-17^{00}	Amelie L CHICO Renabeth P De ARCE Jezyl Mae S ESTUARIA Jessa Mae C GOLOCINO	*UM Panabo College, Philippines*	BRAND PREFERENCE ON MOBILE PHONES AMONG SELECTED STUDENTS OF DAVAO DEL NORTE STATE COLLEGE IN PANABO CITY
17^{00}-17^{10}	Trınh Le TAN Dao Thı Daı TRANG Thaı Nu Ha UYEN Nguyen Duc QUANG	*FPT University, Vietnam* *Duy Tan University, Vietnam* *Ho Chi Minh City University, Vietnam*	IMPROVING TRAINING OF HUMAN RESOURCE FOR HOA THO TEXTILE GARMENT JOINT STOCK CORPORATION
17^{10}-17^{20}	Joefre P CERBOLLES Alexander P GONZALES	*Polytechnic University, Philippines*	ANALYSIS OF THE COMPETENCIES OF THE DEPARTMENT OF ENERGY NUCLEAR ENERGY PROGRAM IMPLEMENTATION ORGANIZATION (NEPIO) TECHNICAL WORKING GROUP IN COMPLIANCE WITH THE IAEA MILESTONE APPROACH
17^{20}-17^{30}	Enes ISMETI Ernest ISMETI	*South East European University, North Macedonia* *University of Prishtina (Hasan Prishtina), Kosovo*	THE IMPACT OF TRANSLATION AMONG MULTILINGUAL AND BILINGUAL LEARNERS IN KOSOVO DURING LANGUAGE ACQUISITION STUDIES
17^{30}-17^{40}	Enes ISMETI Ernest ISMETI	*South East European University, North Macedonia* *University of Prishtina (Hasan Prishtina), Kosovo*	ADAPTING TO LEARNER-BASED TEACHING IN THE COVID-19 PANDEMIC PROBLEMS STRATEGIES AND BEST PRACTICES
17^{40}-17^{50}	Joanna RAK Karolina OWCZAREK	*Adam Mickiewicz University, Poland*	THEORIZING THE CONSTRUCTION OF ILLEGITIMATE PROTESTS DURING THE PUBLIC HEALTH CRISIS IN POLAND
18^{00}-18^{10}	Reynaldo V MORAL Sheila T YCONG Gerome O MISA	*Don Sergio Osmena Sr. Memorial National High School, Philippines*	EMERGING TRENDS OF BLENDED LEARNING INSTRUCTIONAL APPROACHES ON BASIC EDUCATION

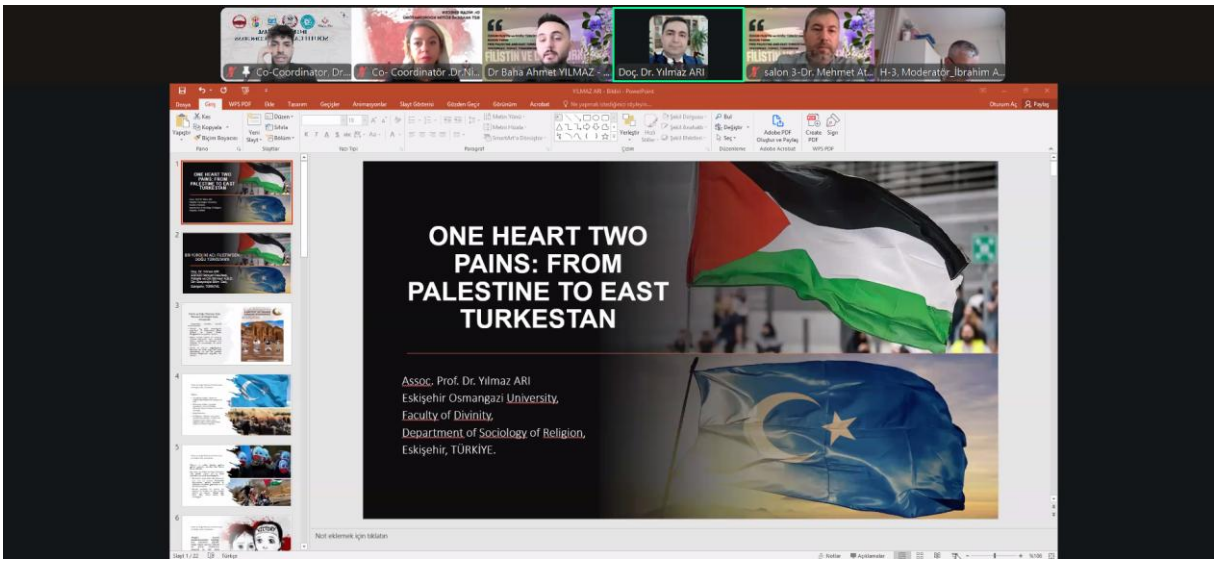
			STUDENTS' ACHIEVEMENT META-ANALYTIC ASSESSMENT AND THEORY GENERATION
18^{10}-18^{20}	**Maciej SKRZYPEK**	***Adam Mickiewicz University, Poland***	**FROM ETHNOPOPULISM TO TECHNOCRATIC ILLIBERALISM. EVOLUTION OF CZECH AND SLOVAKS'S ANTI-PANDEMIC POLICY**
18^{20}-18^{30}	**Rajashri GHOSH**	***Adam Mickiewicz University, Poland***	**BETWEEN CRIMINALS AND VICTIMS THE IMAGE OF INDIAN FEMALE FELONS IN BRIDE TRAFFICKING**
18^{30}-18^{40}	**Arbresha Zenki DALIPI**	***University of Tetova, North Macedonia***	**VISUALIZATION IN NATURAL SCIENCES**

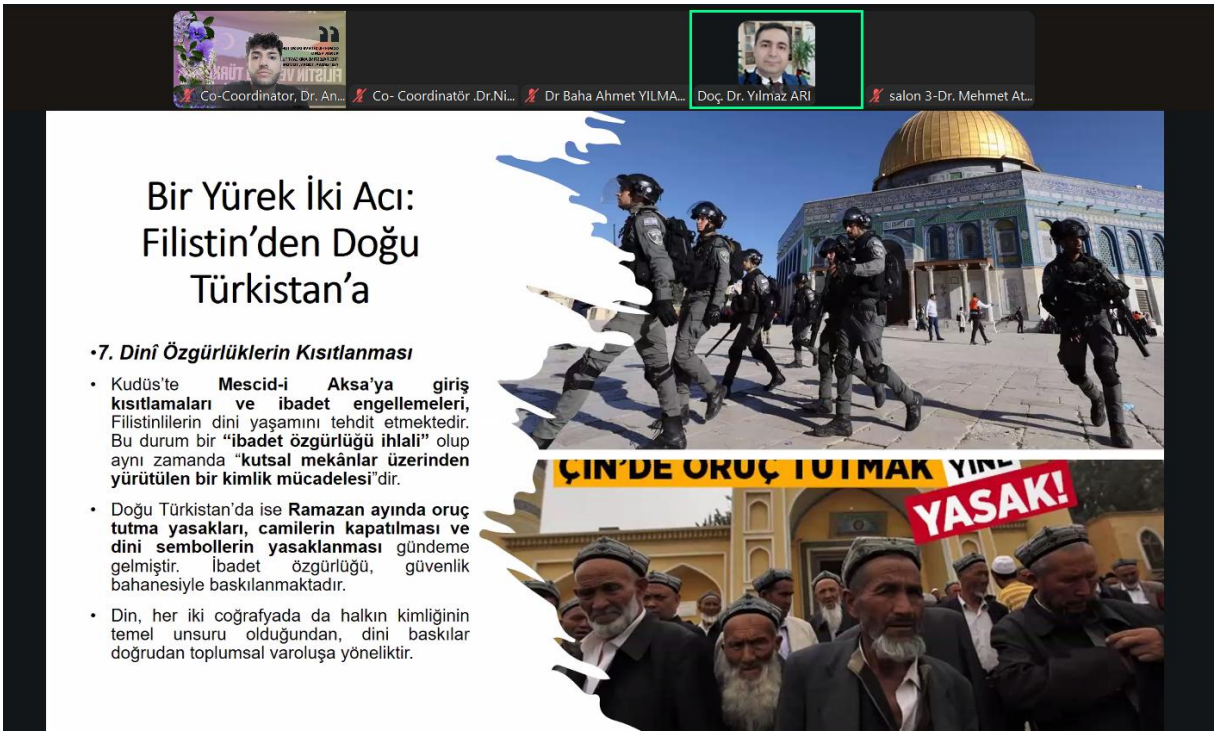
DAY 2 | SESSION 1 | HALL 7 – GÜN 2 | OTURUM 1 |SALON 7

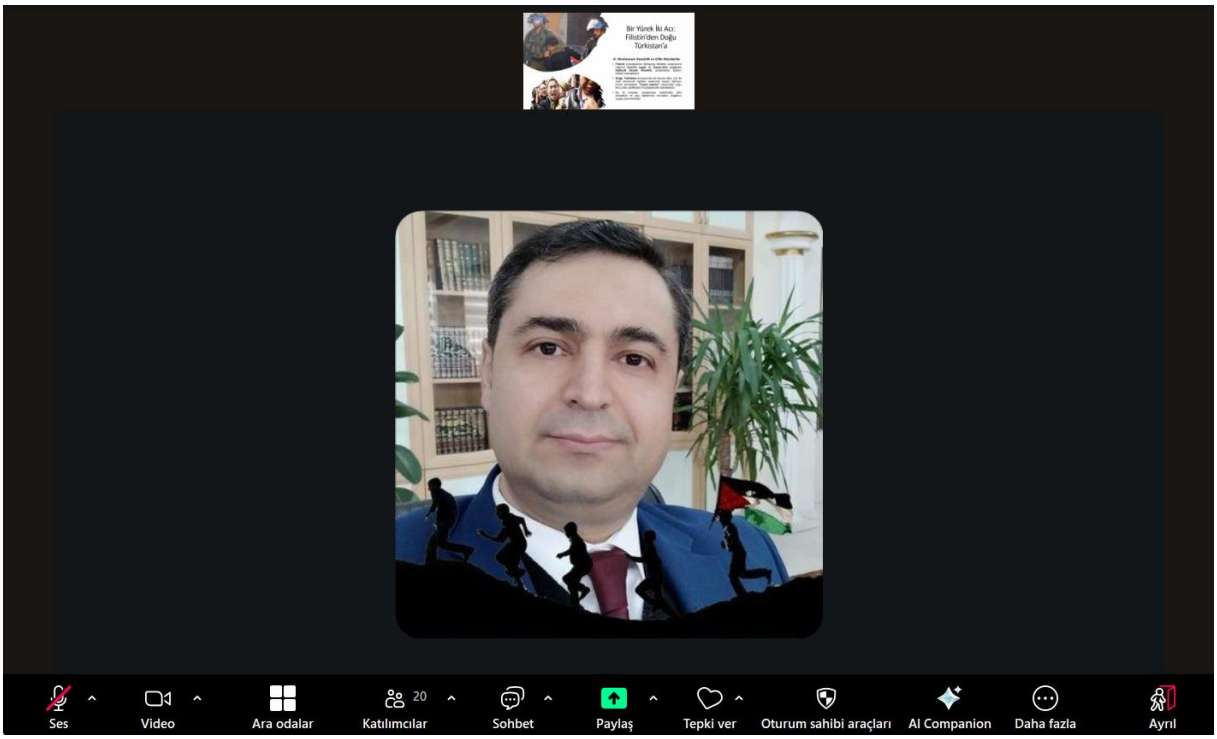
MEETING ID: 848 3005 5422
PASSWORD: 786036

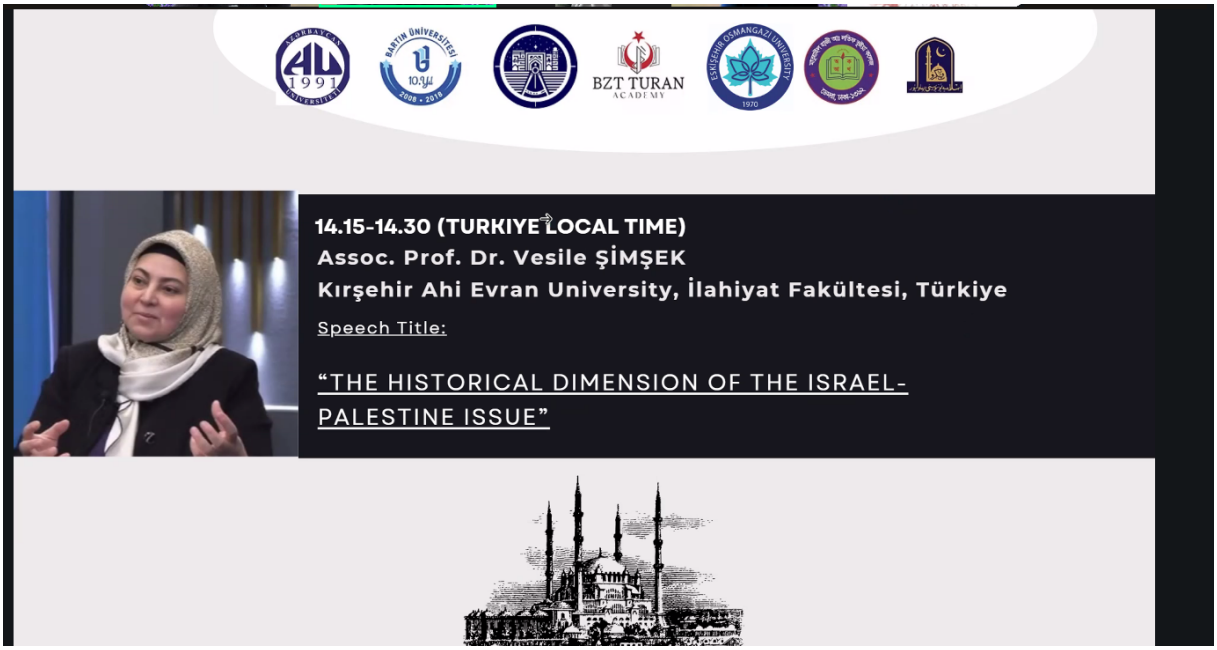
	19.09.2025	Time: 16^{00}-18^{40} (Turkey Local time GMT+3)	MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: MODERATOR(S) / SESSION CHAIR: *Maryam RAZA* COORDINATOR: *Spc. Leila BIDI*
	Authors	**Affiliation**	**Topic title**
16^{00}-16^{10}	Sashka JOVANOVSKA Marija TSHKOSKAA	*Goce Delchev University, North Macedonia*	SEMANTIC ROLES OF THE SUBJECT IN THE ENGLISH SENTENCES
16^{10}-16^{20}	Vjosë LATIFI	*South East European University, North Macedonia*	IMPACT OF HAPPINESS ON EMPLOYEE ETHICAL BEHAVIOR
16^{20}-16^{30}	Arta Abdullau Mr. CANDIDATE Teuta Ramadani-RASIMI	*University of Tetovo, North Macedonia*	SPEAKING DELAYS IN PRESCHOOL CHILDREN
16^{30}-16^{40}	Valdeta Zenuni IDRIZI Rina AJDARI Arta Abdullau Mr. CANDIDATE Lulzime KADRIU	*University of Tetovo, North Macedonia* *University Mother Theresa, North Macedonia*	CONTEMPORARY TENDENCIES IN ASSESSING STUDENTS' ACHIEVEMENTS
16^{40}-16^{50}	Rina AJDARI Valdeta Zenuni IDRIZI	*University of Tetovo, North Macedonia* *University Mother Theresa, North Macedonia*	THE IMPORTANCE OF METHODS AND FORMS OF THE FORMATIVE STUDENTS' ASSESSMENT IN THE TEACHING PROCESS
16^{50}-17^{00}	Valdeta Zenuni IDRIZI Rina AJDARI Arta Abdullau Mr. CANDIDATE	*University of Tetovo, North Macedonia* *University Mother Theresa, North Macedonia*	FACTORS THAT AFFECTING IN THE FORMATION OF TRAITS OF THE CHILD'S CHARACTER
17^{00}-17^{10}	Earl Jones G MUICO Lynneth C QUISTOY Khyle Nathalie JUMAMIL Vanessa BANUAG	*Um Tagum College, Philippines*	BARRIERS OF ORAL ENGLISH COMMUNICATION: A TWO GENERATIONAL COMPARATIVE ANALYSIS
17^{10}-17^{20}	Phothong PHONGSONGKHAM Soulichanh LUANGSOMBATH	*Salavan Teacher Training College, Laos*	EFFECTIVE TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP FOR SUSTAINABLE EDUCATIONAL REFORM
17^{20}-17^{30}	Maryam RAZA	*Pakistan Research Center for a Community with Shared Future, Pakistan*	SOFT POWER DIPLOMACY VIS-À-VIS REGIONALISM IN 21ST CENTURY
17^{30}-17^{40}	Leila BIDI	*University Djillali LIABES Sidi-Bel-Abbès, Algeria*	THE AMERICAN-CHINESE COMPETITIVE RELATIONSHIP IN A CHANGING WORLD ORDER
17^{40}-17^{50}	Anindya Sundar CHOUDHURY	*Banaras Hindu University, India*	EFFECT OF YOGA ON SLEEP QUALITY AND INSOMNIA
18^{00}-18^{10}	Parvin AHANCHI	*Baku Higher Oil School. & Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology Azerbaijan National Academy of Science, Azerbaijan*	İKİ NEFT MİLYONÇUSUNUN BİR NƏVƏSİ - ÜMM-ƏL-BANU (BANİN) - İLK FRANSIZ DİLLİ AZƏRBAYCANLI YAZIÇISI
18^{10}-18^{20}	Ariola MORINA Alketa SHEHAJ	*Agricultural University, Albania*	ANTIOXIDANT ACTIVITY AND TOTAL POLYPHENOLS OF DIFFERENT PARTICLE SIZE OF GRAPE SEED FLOUR EXTRACTS

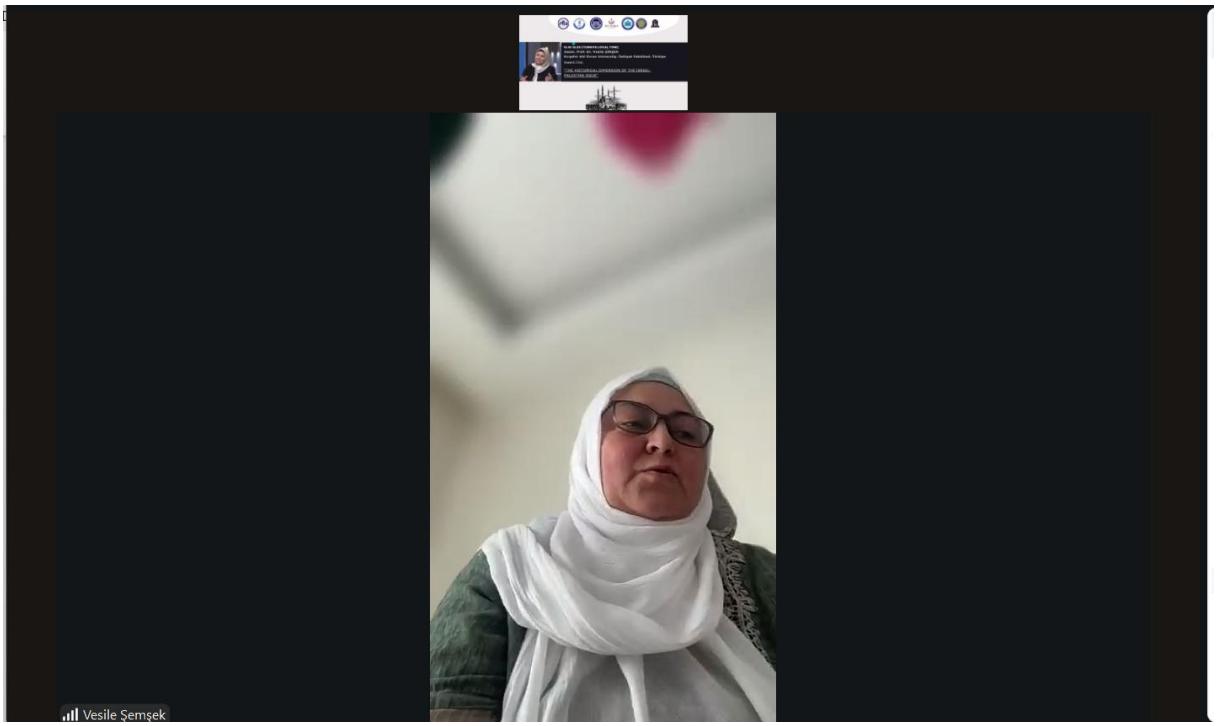
18^{20}-18^{30}	**Tamiru KEFALEW Misgana LAMI**	***Madda Walabu University, Ethiopia***	**BIOGAS AND BIO-FERTILIZER PRODUCTION POTENTIAL OF ABATTOIR WASTE: IMPLICATION IN SUSTAINABLE WASTE MANAGEMENT IN SHASHEMENE CITY, ETHIOPIA**
18^{30}-18^{40}	**Tamiru KEFALEW Fekata GEMEDA**	***Madda Walabu University, Ethiopia***	**ROLE OF THE GUJI OROMO GADA SYSTEM'S ROLE IN FOREST CONSERVATION AND INFLUCEING FACTORS IN THE ARDA-JILA ME'EE-BOKKOO DISTRICT, SOUTHERN ETHIOPIA**
18^{40}-18^{50}	**Hadi TAIBI Farid MESSELMI Hamidréza Adib RAMEZANI Jena JEONG**	***Ziane Achour University of Djelfa, Algeria University of Orleans, France Paris East University, France***	**EVOLUTION OF RIGID ZONES DURING THE UNSTEADY FLOW OF HERSCHEL BULKLEY FLUID**

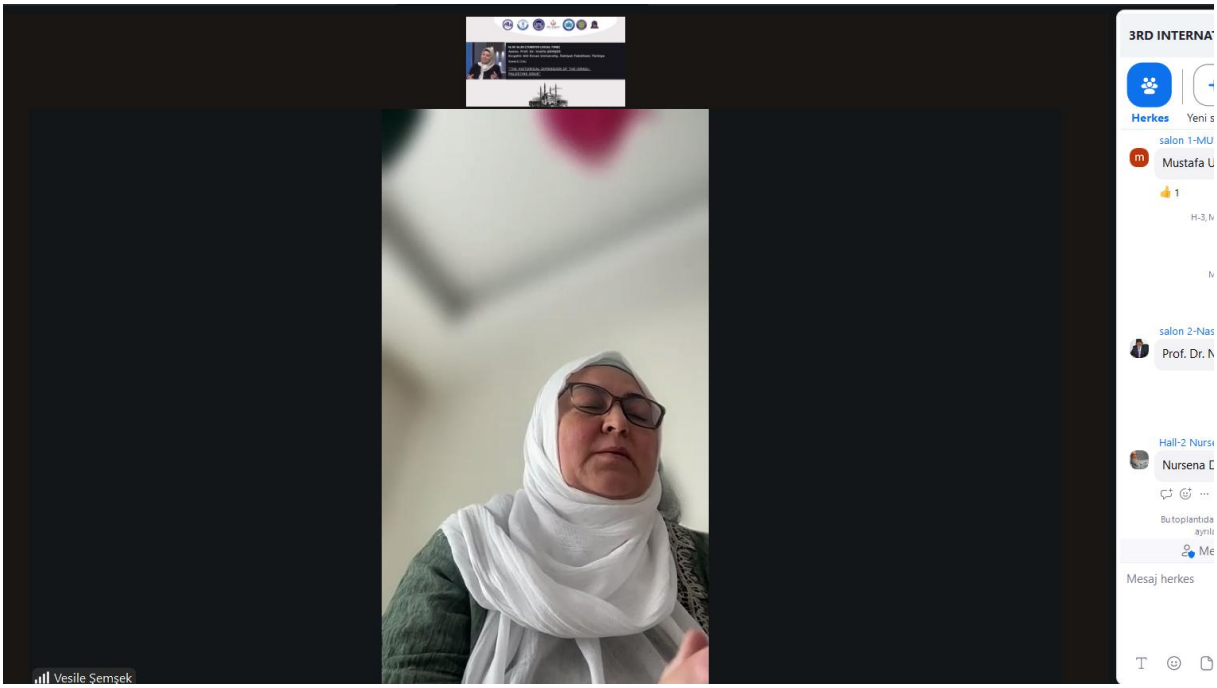

Co-Coordinator, Dr...
Co- Coordinatör .Dr.Ni...
Dr Baha Ahmet YILMAZ - ...
Doç. Dr. Yılmaz ARI
salon 3-Dr. Mehmet At...
H-3, Moderatör İbrahim A...
ONE HEART TWO PAINS: FROM PALESTINE TO EAST TURKESTAN
Assoc. Prof. Dr. Yılmaz ARI
Eskişehir Osmangazi University,
Faculty of Divinity,
Department of Sociology of Religion,
Eskişehir, TÜRKİYE.

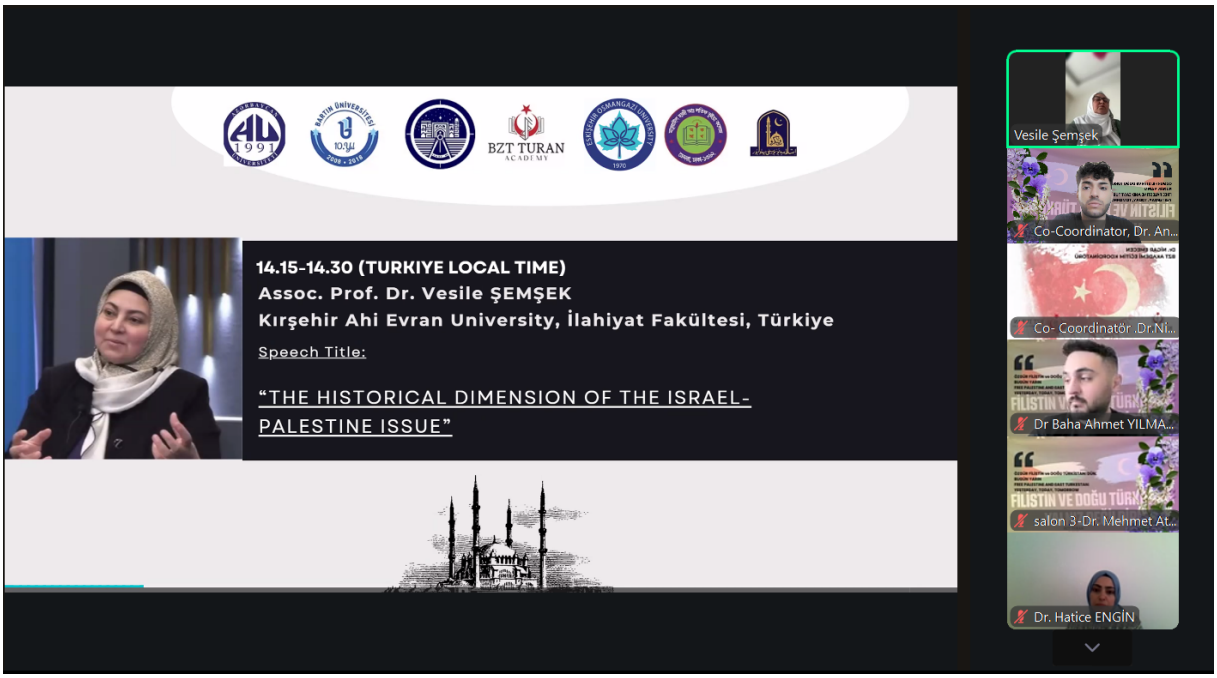

Co-Coordinator, Dr. An...
Co- Coordinatör .Dr.Ni...
Dr Baha Ahmet YILMA...
Doç. Dr. Yılmaz ARI
salon 3-Dr. Mehmet At...
Bir Yürek İki Acı: Filistin'den Doğu Türkistan'a
•7. Dinî Özgürlüklerin Kısıtlanması
• Kudüs'te **Mescid-i Aksa'ya giriş kısıtlamaları ve ibadet engellemeleri,** Filistinlilerin dini yaşamını tehdit etmektedir. Bu durum bir **"ibadet özgürlüğü ihlali"** olup aynı zamanda "**kutsal mekânlar üzerinden yürütülen bir kimlik mücadelesi**"dir.
• Doğu Türkistan'da ise **Ramazan ayında oruç tutma yasakları, camilerin kapatılması ve dini sembollerin yasaklanması** gündeme gelmiştir. İbadet özgürlüğü, güvenlik bahanesiyle baskılanmaktadır.
• Din, her iki coğrafyada da halkın kimliğinin temel unsuru olduğundan, dini baskılar doğrudan toplumsal varoluşa yöneliktir.
YASAK!

Bir Yürek İki Acı: Filistin'den Doğu Türkistan'a
Ses
Video
Ara odalar
Katılımcılar
20
Sohbet
Paylaş
Tepki ver
Oturum sahibi araçları
AI Companion
Daha fazla
Ayrıl

BZT TURAN
ACADEMY
14.15-14.30 (TURKIYE LOCAL TIME)
Assoc. Prof. Dr. Vesile ŞİMŞEK
Kırşehir Ahi Evran University, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Speech Title:
"THE HISTORICAL DIMENSION OF THE ISRAEL-PALESTINE ISSUE"

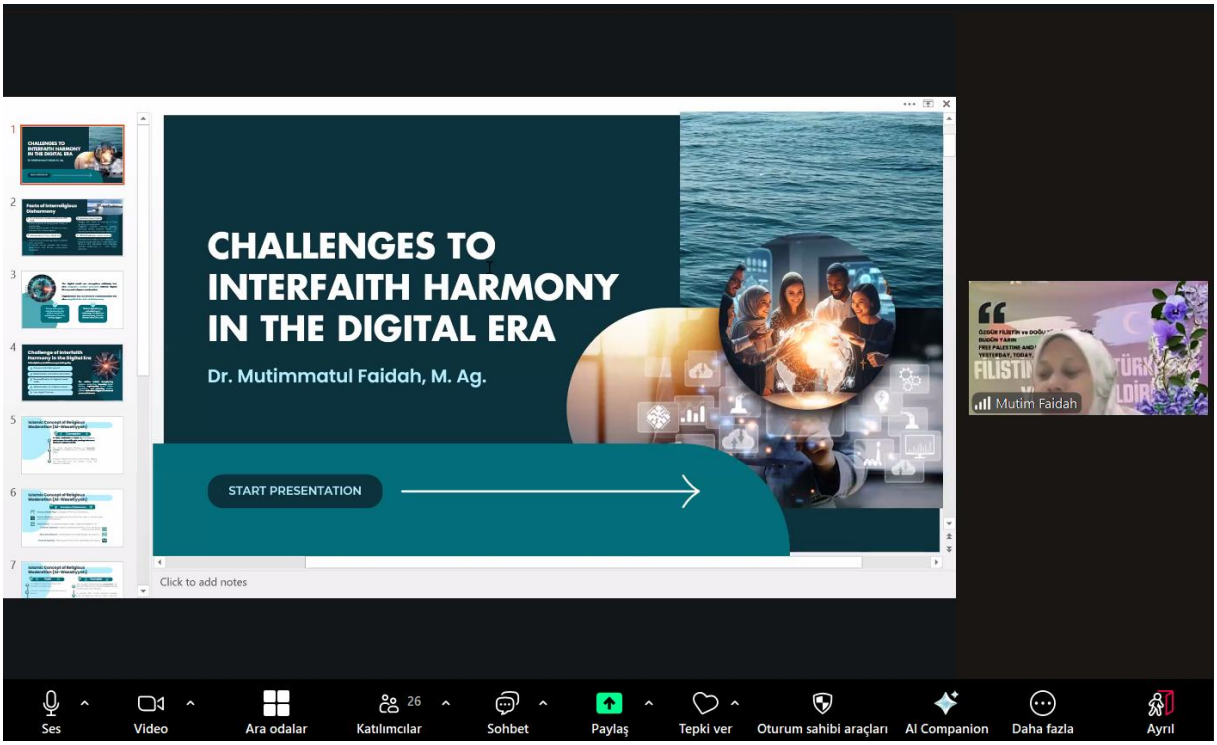

Vesile Şemşek

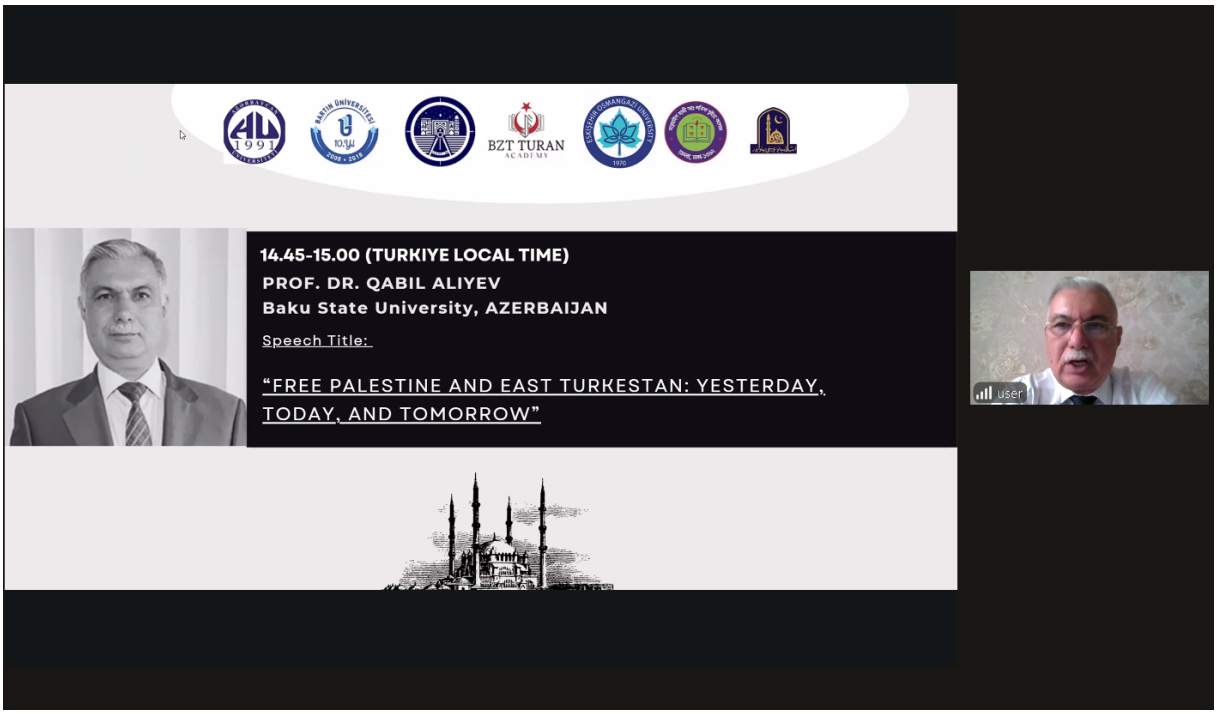

Vesile Şemşek
3RD INTERNA
Herkes
Yeni s
salon 1-MU
Mustafa U
1
salon 2-Nas
Prof. Dr. N
Hall-2 Nurs
Nursena D
Mesaj herkes

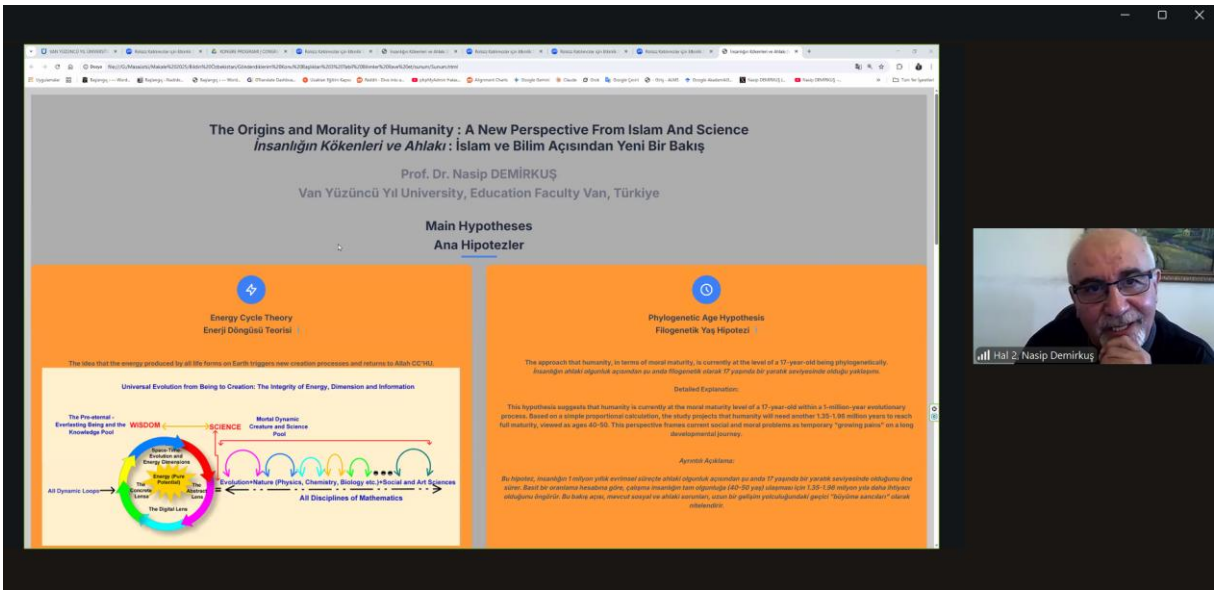

14.15-14.30 (TURKIYE LOCAL TIME)
Assoc. Prof. Dr. Vesile ŞEMŞEK
Kırşehir Ahi Evran University, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Speech Title:
"THE HISTORICAL DIMENSION OF THE ISRAEL-PALESTINE ISSUE"
Vesile Şemşek
Co-Coordinator, Dr. An...
Co- Coordinatör .Dr.Ni...
Dr Baha Ahmet YILMA...
salon 3-Dr. Mehmet At...
Dr. Hatice ENGİN

14.30-14.45 (TURKIYE LOCAL TIME)
Assoc. Prof. Dr. Muhammed Ali YILDIZ
Bartın University, TÜRKİYE
Speech Title:
"HOW SHOULD AKŞEMSEDDIN BE UNDERSTOOD IN THE AGE OF GLOBAL CHAOS?"
Co- Coordinatör .Dr.Ni...
Dr Baha Ahmet YILMAZ - ...
salon 3-Dr. Meh...
salon 3-Dr. Mehmet At...
Co-Coordinator, Dr. An...
user
Dr Farahila

Co- Coordinatör ;Dr.Ni...
Dr Baha Ahmet YILMAZ - ...
salon 3-Dr. Meh...
salon 3-Dr. Mehmet At...
Co-Coordinator, Dr. An...
user
user
Ses
Video
Ara odalar
Katılımcılar
24
Sohbet
Paylaş
Tepki ver
Oturum sahibi araçları
AI Companion
Daha fazla
Ayrıl

CHALLENGES TO INTERFAITH HARMONY IN THE DIGITAL ERA
Dr. Mutimmatul Faidah, M. Ag.
START PRESENTATION
Click to add notes
Mutim Faidah
Ses
Video
Ara odalar
Katılımcılar
26
Sohbet
Paylaş
Tepki ver
Oturum sahibi araçları
AI Companion
Daha fazla
Ayrıl

BZT TURAN
ACADEMY
14.45-15.00 (TURKIYE LOCAL TIME)
PROF. DR. QABIL ALIYEV
Baku State University, AZERBAIJAN
Speech Title:
"FREE PALESTINE AND EAST TURKESTAN: YESTERDAY, TODAY, AND TOMORROW"
user

The Origins and Morality of Humanity : A New Perspective From Islam And Science
İnsanlığın Kökenleri ve Ahlakı : İslam ve Bilim Açısından Yeni Bir Bakış
Prof. Dr. Nasip DEMİRKUŞ
Van Yüzüncü Yıl University, Education Faculty Van, Türkiye
Main Hypotheses
Ana Hipotezler
Energy Cycle Theory
Enerji Döngüsü Teorisi
Phylogenetic Age Hypothesis
Filogenetik Yaş Hipotezi
Universal Evolution from Being to Creation: The Integrity of Energy, Dimension and Information
Hal 2. Nasip Demirkuş

Hall 2, Kenan Eceoğlu

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

CONTENTS

ERKEN DÖNEM İSLÂM SANATINDA KADININ SANATTAKİ İFADESİ: FİGÜR, MEKÂN VE ANLAM*

Dr. Hatice ENGİN

HİNDİSTAN'DA HİLAFET HAREKETİ: TARİHÎ ARKA PLANI, GELİŞİMİ VE SONUÇLARI

Dr. Hafiz Aamir Ali

RELIGIOUS EDUCATION AND SOCIAL RELATIONS: AN EVALUATION OF STUDENTS' ADAPTATION TO COMMUNITY CULTURE

Nursena DEMİRKOL

WILFRED CANTWELL SMİTH'İN İNANÇ-GELENEK AYRIMIYLA EĞİTİMDE İYİ UYGULAMALARI ANLAMAK PEDAGOJİK GELENEKLER VE KİŞİSEL ANLAMIN DİNLER TARİHİYLE BAĞDAŞIMI

Öznur Çelik

UNDERSTANDING GOOD PRACTICES IN EDUCATION THROUGH WILFRED CANTWELL SMITH'S FAITH-TRADITION DISTINCTION: THE RELEVANCE OF PEDAGOGICAL TRADITIONS AND PERSONAL MEANING TO THE HISTORY OF RELIGIONS

Öznur Çelik

YENİ NESİL ÖĞRENME ORTAMLARINDA VE DİJİTAL ÇAĞDA DEĞERLER EĞİTİMİNİN GELECEĞİ

Doç.Dr. İsmail DEMİR

ÇAĞDAŞ DÖNEM ŞİʾÎ TEFSİR TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR İNCELEME *ÂYÂZÎ VE EL-MÜFESSİRÛN ÖRNEĞİ*

Dr. Mehmet AYDEMİR

THE SAYYID FAZL AFFAIR AND COLONIAL SECURITY IN THE OTTOMAN HEJAZ (1852–1859)

Assistant Professor Serdar BAY[1*]

GENÇLİK VE DİN: Z KUŞAĞININ DİNDARLIK ALGISI ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR İNCELEME

Ömer Faruk Darende[1]

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE ORIGINS AND MORALITY OF HUMANITY: A NEW PERSPECTIVE FROM ISLAM AND SCIENCE

Prof. Dr. Nasip DEMİRKUŞ

EBÜ'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ VE *EL-MÜSTAŞFÂ* İSİMLİ ESERİ

MUSTAFA TÜRKAN

SOSYAL MEDYADA MAHREMİYET İHLALİNİN AİLE KURUMUNA ETKİSİ ÜZERİNE FIKHÎ BİR DEĞERLENDİRME

MUSTAFA TÜRKAN

DİN EĞİTİMİ KURUMLARI; KAPSAMLI BİR ARAŞTIRMA

Dr. İbrahim ARAS

THE ISSUE OF ADHERENCE TO THE RASM AL-UTHMANI İN THE WRITING OF THE MUSHAF FROM MUSA CARULLAH'S PERSPECTİVE

Assoc. Prof. Dr. Yaşar AKASLAN / Doç. Dr. Yaşar AKASLAN

MUSA CARULLAH'S UNDERSTANDING OF QUR'ANIC ARRANGEMENT AND ABROGATION: AN EVALUATION IN TERMS OF TAWQIFIYYAH AND METHODOLOGICAL CONSISTENCY

Assoc. Prof. Dr. Yaşar AKASLAN / Doç. Dr. Yaşar AKASLAN

TASAVVUFÎ PERSPEKTİFTEN EPİFİZ BEZİ: MANEVÎ DENEYİMLERİN NÖROTEOLOJİK BOYUTU VE İMKÂNI MESELESİ

Dr. Mustafa UZGUR

ISMAH: THE INFALLIBILITY OF THE PROPHETS AND THE RELIABILITY OF REVELATION

Doç. Dr. Kadri Önemli

TABLIGH AND PROPHETHOOD: THE REPRESENTATION AND TRANSMISSION OF THE DIVINE MESSAGE

Doç. Dr. Kadri Önemli

THE HIGHEST DEGREE OF TRUTHFULNESS: THE PLACE OF THE PROPHETS' ATTRIBUTE OF SIDQ IN THE INSTITUTION OF PROPHETHOOD

Doç. Dr. Kadri Önemli

THE PURPOSE OF LIFE: OUR RESPONSIBILITIES FROM AN ISLAMIC PERSPECTIVE

Doç. Dr. Kadri Önemli

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

IS AN APOSTERİORİ CRİTİCİSM OF THE ONTOLOGİCAL ARGUMENT POSSİBLE?

Feyzullah Askay

İ'CÂZ-I KUR'ÂN VE SARFE KURAMI İLİŞKİSİ

Önder Fatih DEMEZ

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE I'JĀZ OF THE QUR'ĀN AND THE THEORY OF ṢARFA

Önder Fatih Demez

FERMENTATION OF SOCIAL THOUGHT AND ITS REFLECTIONS

Dr. Mehmet Ata Mirzaoğlu[1*]

II. MEŞRUTİYETTEN 1923'E DİN EĞİTİMİ KİTAPLARI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU[*]

I. MEŞRUTİYETTEN II. MEŞRUTİYETE DİN EĞİTİMİ KİTAPLARI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU[*]

HZ. ÖMER'İN ATAMA POLİTİKALARI; BEKİR B. VÂİL KABİLESİ ÖRNEĞİ

Dr. Kenan ECEOĞLU

BİRİNCİ VE İKİNCİ MİHNE DÖNEMLERİNDE YAŞANANLARIN İSLAM HUKUKU VE MEZHEPLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bilim Uzmanı Ayşegül KAYNAR

MELEKLERİN İNSANIN DOĞUMUNA MÜDAHELESİNE İLİŞKİN HADİSLER VE DEĞERLENDİRMESİ

Hadis Yüksek Lisans Öğrencisi Abdurrahman İŞCAN

Doç. Dr. Abdulvasıf ERASLAN

VAZ' İLMİ LİTERATÜRÜNDE DÖNEMLENDİRME PROBLEMİ VE BİR DÖNEMLENDİRME TEKLİFİ

Dr. Araştırma Görevlisi Akın İŞLEME

SÜNNETULLAH BAĞLAMINDA TOPLUMSAL DEĞİŞİM: BİR KUR'AN AYETİNİN ANALİZİ (ER-RA'D 13/11)

Dr. Raci TANRIKULU

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İMAMET PROBLEMİNİN ARKA PLANI VE ŞİİLİK'TE İTİKADİLEŞMESİ

Dr. Raci TANRIKULU

PSYCHOLOGİCAL DEVELOPMENT INDİCATORS OF PİCTORİAL ACTİVİTİES İN PRESCHOOL CHİLDREN AGED ONE TO THREE

Emil Raul oğlu Ağayev

RELIGION HARMONY IN VIVEKANANDA'S PHILOSOPHY: A ROUTE TO SDG 16: PEACE AND JUSTICE AND NEP 2020'S INCLUSIVE EDUCATION

Prakash Chandra Kasera

AZERBAYCAN ŞİRVANŞAHLAR DÖVLETİNİN YARANMASI VƏ İLKİN MERHELELERİ

Ayten Vaqif Esedova

KARAHANLI FAKIHI NÂSIRÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ'NIN FIKIH İLMİNDEKİ YERİ

Usmonkhon Mukhammadıev

ŞİRVANŞAHLAR DEVLETİNİN AZERBAYCAN TARİHİNDEKİ ROLÜ

Leyla Aliyeva Elxan

UNWRAPPING THE LAYERS OF PALESTINIAN IDENTITY: A HISTORICAL AND CULTURAL EXPLORATION

Dr. Muhammad Safdar Bhatti

DİNİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI

İsmayılov Şahismayıl Namaz oğlu

EMERGENCE OF CONSTRUCTED ENVIRONMENT CONCEPT FOR TOURISM: A STUDY BASE ON TRIANGULATION REVIEW

A S Sochipem Zimik

Prof. Arup Barman

NAI TALIM AND GANDHI

Prakash Chandra Kasera

METHODOLOGY OF TEACHING FINE ART TO INCLUSIVE STUDENTS OF CLASS V

Emil Raul oğlu Ağayev

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

UNIVERSITY OF MINDANAO, TAGUM COLLEGE SOCIAL MEDIA BEHAVIOR AND STUDY HABITS OF CRIMINOLOGY STUDENTS

ALLYSA MAE T. BENANING

JUDY ANN C. BRAVO

HAMLY T. REBUTA

ASSESSMENT ON THE KNOWLEDGE AND ATTITUDE OF TRICYCLE DRIVERS TOWARD ROAD SIGNS IN TAGUM CITY: A CORRELATIONAL STUDY

ERIKSON JAMES G. TAGOD

LOUEGIE B. LANDANGANON

DENNIS C. YCOT

INTRINSIC MOTIVATION AND THE SAFETY OF THE CRIMINOLOGY INTERNS: A CORRELATIONAL STUDY

ARABIS, CARISSA B.

MONTIANTO, RHEALYN M.

RANCE, JUVY MAE P.

UNIVERSITY OF MINDANAO, TAGUM COLLEGE DISASTER AWARENESS AND SAFETY MEASURES TOWARDS EARTHQUAKE AMONG CRIMINOLOGY STUDENTS IN UM TAGUM COLLEGE

VINCENT REY D. GELVESON

ROGINEMEA AMOR Q. LOMOCSO

KEANU S. LUIS

TÜRK XALQLARI ƏMƏKDAŞLIĞININ TARIXI ASPEKTLƏRI

Dosent Dr. Aytekin Zeynalova

HISTORICAL ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN TURKIC PEOPLES

Associate Professor Dr. Aytekin Zeynalova

MÜASIR CƏMIYYƏTDƏ KOMMUNIKASIYA SISTEMI

Rəhimova Sima İsrafil qızı

WORK PERFORMANCE OF POLICE OFFICERS IN KAPALONG AND STO. TOMAS, DAVAO DEL NORTE: A QUANTITATIVE ANALYSIS

BALENTIN, JOWIN R.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

CRUDA, AYESSA G.

MARTISANO, RUSELL D.

IMPACT OF SEXUAL OFFENSES TO LGBTQ+ BASIS ACTION PLAN

LOUIE JIMS B. TAMAYO

NORHANA A. DEGARA

JAN YESTIN B. YAMOTA

KIRSTIE AMOR V. CRUDA, MSCJ

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏR!

Şahİsmayıl İsmayılov Namaz oğlu

ASSESSMENT OF RELATIONSHIP BETWEEN SCHOOL ENVIRONMENT AND AGGRESSIVE BEHAVIOUR AMONG STUDENTS IN KADUNA STATE: IMPLICATIONS FOR SOCIAL WORK

Uthman Shehu LAWAL

Aminu Zubairu Surajo (PhD)

ASSESSMENT OF ANTENATAL AND POSTNATAL SERVICES IN KADUNA STATE, NIGERIA: IMPLICATION FOR SOCIAL WORK

Uthman Shehu LAWAL

Aminu Zubairu Surajo (PhD)

PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH GENDER STEREOTYPES

Tamella Alizade

Melaike Khudaverdiyeva

Ruzana Suleymanova

THE MESSAGE OF SPIDER-MAN 2 FOR A BETTER SOCIETY

Dr. Vikas Chandani

Priyanka Mishra Chandani

AN EVALUATION OF ENGLISH LANGUAGE TEACHERS TRAINING IN LAHORE, PAKISTAN

Shabila Hafeez

A STUDY ON SOCIO- CULTURAL IMPLICATIONS OF ENGLISH LANGUAGE IN

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PAKISTANI SOCIETY

Shabila Hafeez

EFFECTS OF SOCIO ECONOMIC FACTORS ON LEARNING OF STUDENTS IN AN ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM: A CASE STUDY

Shabila Hafeez

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DÖVLƏT UŞAQ SİYASƏTİ

Nazile Abdullazade

ZOOM FATIGUE AND STUDENTS OUTCOME IN THE ERA OF ONLINE COMMUNICATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN PAKISTAN

M. Haroon Raza

Ms. Bushra Khalid

THE IMPORTANCE OF VALUES IN POLITICAL LİFE

KAMRAN VALİZADA

ÇİN'İN "YUMUŞAK GÜÇ" POLİTİKASI VE ORTA ASYA

Dr.Eldar Jafarov

yüksek lisans. Orxan Eyvazov

THE KARABAKH CONFLICT: IMPACT ON CULTURAL HERITAGE AND HUMAN CAPITAL (PERSPECTIVES FROM AZERBAIJAN)

Parvin Ahanchi, Ph.D. in History

İBN XƏLAVEYHİN ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ XİDMƏTLƏRİ

Natəvan Bağırova

CHANGES IN THE PRISON SYSTEM IN POLAND

Piotr Wódczyński

PUBLIC SEXUAL HARASSMENT THROUGH DISCOURSE: BLAMING AND RESISTANCE

Dr. Amina Abdelhadi

PUBLIC SEXUAL HARASSMENT THROUGH DISCOURSE: BLAMING AND RESISTANCE

Dr. Amina Abdelhadi

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT KONSEPSİYASI VƏ NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Elnur Kəlbizadə

CHANGING LIFESTYLES – A STUDY ON CONSUMERS' LIFESTYLE OF HEALTH AND SUSTAINABILITY

Manita Matharu*

"PANDA OKULU" ÖZEL OKUL ÖNCESI EĞITIM KURUMLARINDA YENILIKÇI PROJELERIN UYGULAMA YÖNERGELERI

Agayeva Leyla

GUIDELINES FOR THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE PROJECTS IN PRIVATE PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS "PANDA SCHOOL"

Aghayeva Leyla

"SUSTAINABILITY QUOTIENT IN SELECTED OLD* BAKERIES (*SINCE 1934) OF PUNE, MAHARASHTRA INDIA"

Dr. SALLA VIJAY KUMAR

Shrikar Thorat

Rutuparna Chitrao

A CORRELATIONAL STUDY BETWEEN HOMEWORK ASSIGNMENT AND TIME MANAGEMENT OF JUNIOR HIGH SCHOOL STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

Krianne Dee L. Cuasito

Althea Rose A. Castañas

John Riel D. Fano

Krystal Joy M. Clamares, PhD

THE INFLUENCE OF CLASSROOM LEARNING ENVIRONMENT TOWARDS STUDENTS' ENGAGEMENT OF GRADE 12 STUDENTS

Aczel Rose C. Pandilingan, Jenny Fe B. Ocba & Anna Marie O. Pelandas

THE EFFECTIVENESS OF THE TEACHERS' CLASSROOM STRATEGIES TO THE ACADEMIC PERFORMANCE OF CAREGIVING STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

John Fred E. Fulache & Noli P. Julosan

PERCEIVED STRESS SCALE AS PREDICTOR TO MENTAL WELL-BEING

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

AMOMG CAREGIVING STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

Vincent Carl V. Banquil & Noli P. Julosan

USE OF GEOGEBRA AND SELF-REGULATED LEARNING OF MATHEMATICS STUDENTS

Matthew E. Cañeda[1*], Ariel Jr. Minggito Pugahan[2,] Laila Joy Ampler Amistad[3]

IMPACT OF TV ADVERTISEMENTS TO FILIPINO CONSUMER BUYING BEHAVIOR

Kiera Erika S. Elizaares[1*], Arliyah Joyce G. Garcia[2*], Denise B. Patag[3*], Gladys R. Toledo[4*], Leonardo F. Cada, Jr.[5*]

THE INFLUENCE OF COMPETENCY-BASED LEARNING APPROACH ON COMPETENCE DEVELOPMENT AMONG CAREGIVING STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

Stephen L. Bagnaan & Noli P. Julosan

INTERNET BEHAVIOR AND ACADEMIC PERFORMANCE AMONG SENIOR HIGH SCHOOL STUDENTS (SHS) OF UM PANABO COLLEGE

Jovany Gleen L. Allawan[*1]

DISRUPTIVE BEHAVIOR AND ONLINE STUDENT CONNECTIVITY AMONG SENIOR HIGH SCHOOL STUDENTS

Jovany Gleen L. Allawan[*1]

THE ROLE OF OLDER ADULTS IN PROVIDING CARE FOR GRANDCHILDREN IN URBAN AREAS OF MALAYSIA

Nik Norliati Fitri Md Nor

DOSTON- XALQ BADIIY IJODIYOTINING DURDONASI SIFATIDA

Mustafoeva Ruxshona

HALK DESTALARINDA DÜĞÜN TÖRENİ VE TÖRENLERİ REFLEKS

İmomnazarova Shahodatkhan Habitovna,

Mirzayeva Shakhrinsa Komiljon'un kızıdır

OZAN SANATINI İNCELEMENİN ÖZELLİKLERİ

Imomnazarova Shahodatkhan Habitovna,

Joraeva Gulirukhsor Ulugbek'in kızı

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

YAKIN TARİH SÜRECİNDE FİLİSTİN -İSRAİL MESELESİNE DAİR

Vesile ŞEMŞEK

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ERKEN DÖNEM İSLÂM SANATINDA KADININ SANATTAKİ İFADESİ: FİGÜR, MEKÂN VE ANLAM*

Dr. Hatice ENGİN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sanat Tarihi Bölümü
ORCID ID:0000-0002-7796-1171

Özet

Kadın temsili, tarih boyunca sanatın en karmaşık ve çok boyutlu konularından biri olmuştur. Kültürel, toplumsal ve dini yapıların şekillendirdiği kadın figürünün sanattaki konumu, farklı dönemlerde çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır. Erken dönem İslâm sanatında kadın figürünün ifadesi, dinsel kısıtlamalar ve toplumsal normlar nedeniyle doğrudan temsilden ziyade sembolik, dolaylı ve mekânsal anlatımlarla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, sanat eserlerinde kadın figürünün varlığı ve yokluğu, görünürlüğü ve gizliliği arasında ince bir denge gözlemlenmektedir. Çalışmada, bu denge çerçevesinde erken İslâm sanatında kadın figürünün sanatsal ifadesi ve mekânsal temsilleri incelenmektedir. Toplumsal cinsiyet normları ve mekânsal ayrımların sanat üzerindeki etkisi, kadın figürünün farklı görsel unsurlar ve sembollerle nasıl kodlandığını ortaya koymaktadır. Erken İslam Dönemine ait sanatsal üretimlerde kadın imgesi, sadece estetik bir unsur olmanın ötesinde, mekânsal düzenlemeler ve iktidar ilişkileriyle iç içe geçmiş sembolik bir anlatı olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada da erken İslâm sanatında kadın figürünün temsiline, mekânsal sembolizm ekseninde odaklanarak, bu imgelerin anlam dünyasını ve toplumsal işlevlerini anlamayı amaçlamaktadır. Böylece İslâm sanatındaki figüratif kısıtlamalar bağlamında kadının görünürlüğü ve temsil biçimleri üzerine yeni bir perspektif sunulmaktadır. Kadının hem var oluşu hem de yokluğu, dönemin kültürel ve toplumsal yapılarıyla birlikte değerlendirilerek, Erken İslâm sanatında kadının temsiline çok katmanlı ve nüanslı bir bakış açısı kazandırılmaktadır. Çalışma, kadın figürünün sanat içindeki sessiz ama anlamlı varlığını anlamaya çalışırken, toplumsal cinsiyet ve mekân kavramlarının erken İslâm sanatındaki etkileşimini de ele almaktadır. Böylece kadın temsili üzerine yapılan tartışmalara yeni bir boyut kazandırmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Erken İslâm Sanatı, Kadın, Sembolizm.

Women's Expression in Art: Figure, Space, and Meaning in Early Islamic Art

Abstract

The representation of women has been one of the most complex and multidimensional subjects in art throughout history. The position of the female figure in art, shaped by cultural, social, and religious structures, has emerged in various forms in different periods. In early Islamic art, due to religious

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

restrictions and social norms, the expression of the female figure was realized through symbolic, indirect, and spatial expressions rather than direct representation. In this context, a delicate balance is observed between the presence and absence, visibility and concealment of the female figure in works of art. This study examines the artistic expression and spatial representations of the female figure in early Islamic art within the framework of this balance. The impact of gender norms and spatial distinctions on art reveals how the female figure is encoded through various visual elements and symbols. In artistic productions from the Early Islamic Period, the female image appears beyond a mere aesthetic element, but rather as a symbolic narrative intertwined with spatial arrangements and power relations. This study focuses on the representation of the female figure in early Islamic art through the lens of spatial symbolism, aiming to understand the semantics and social functions of these images. Thus, a new perspective on the visibility and representation of women within the context of figurative restrictions in Islamic art is presented. Both the presence and absence of women are evaluated within the context of the cultural and social structures of the period, providing a multilayered and nuanced perspective on the representation of women in Early Islamic art. The study attempts to understand the silent yet significant presence of the female figure in art, while also examining the interaction of gender and space in early Islamic art. Thus, it aims to add a new dimension to discussions on female representation.

Keywords: Early Islamic Art, Women, Symbolism.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

HİNDİSTAN'DA HİLAFET HAREKETİ: TARİHÎ ARKA PLANI, GELİŞİMİ VE SONUÇLARI

Dr. Hafiz Aamir Ali

Bağımsız Araştırmacı, Lahor, Pakistan/ Independent Researcher, Lahore, Pakistan
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-8861-8635

Özet

Bu çalışma, Hindistan'daki Hilafet Hareketi'nin tarihî arka planı, gelişim süreci ve sonuçlarını ele almaktadır. Hilafet kurumu, İslam dünyasında Hz. Ebû Bekir'den başlayarak Osmanlı halifelerine kadar uzanan, hem siyasî hem de dinî bir otorite olarak önem taşımıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin siyasî gücünün sona ermesi ve hilafetin geleceğinin belirsizleşmesi, Hindistan Müslümanları arasında derin bir endişe doğurmuştur. Bu çerçevede Hindistan'daki Müslüman liderler ve âlimler, hilafeti korumak ve İslam dünyasında birlik düşüncesini canlı tutmak amacıyla Hilafet Hareketi'ni başlatmışlardır. Çalışmada öncelikle hilafet kurumunun tarihsel temelleri, Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkilerin geçmişi ve hilafet fikrinin Hindistan'daki siyasî ve toplumsal karşılığı incelenmiştir. Ardından, 1919'da resmî olarak başlayan Hilafet Hareketi'nin teşkilatlanması, önde gelen isimleri, yapılan mitingler ve protestolar ile İngiliz sömürge yönetimine karşı tavrı gibi önemli aşamalar ele alınmıştır. Ayrıca hareketin Hindistan'daki millî bağımsızlık sürecine etkileri ve bu süreçte Müslüman toplumu üzerindeki yansımaları değerlendirilmiştir.

Makale, hareketin başarısızlık nedenlerini ve sonuçlarını da ortaya koymaktadır. Hilafetin 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılması, hareketin temel amacını ortadan kaldırmış; buna rağmen Hilafet Hareketi, Hindistan Müslümanlarının siyasî bilincinin gelişmesine, yeni bir liderlik kadrosunun ortaya çıkmasına ve sömürge karşıtı direnişin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Ancak İngiliz yönetiminin siyasî manevraları, toplumsal bölünmeler ve birlik ruhunun zayıflaması, hareketin uzun vadeli hedeflerine ulaşmasını engellemiştir. Sonuç olarak, Hilafet Hareketi her ne kadar doğrudan hedefine ulaşamamış olsa da, Hindistan Müslümanlarının modern dönemdeki siyasî ve toplumsal yönelimlerini şekillendirmiş ve bağımsızlık mücadelesine önemli ölçüde ivme kazandırmıştır. Bu yönüyle Hilafet Hareketi'nin tarihî tecrübesi, hem İslam dünyasındaki siyasal birlik arayışlarının hem de sömürge karşıtı mücadelelerin anlaşılması açısından dikkate değer bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: Hilafet Hareketi, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları, Hilafet, Sömürgecilik Karşıtı Mücadele.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

The Khilafat Movement in India: Historical Background, Development, and Consequences

This study examines the historical background, development process, and consequences of the Khilafat Movement in India. The institution of the Caliphate, which began with Caliph Abu Bakr and continued until the Ottoman caliphs, held both political and religious authority in the Islamic world. After the First World War, the end of the Ottoman Empire's political power and the uncertainty surrounding the future of the caliphate caused deep concern among Indian Muslims. In this context, Muslim leaders and scholars in India initiated the Khilafat Movement to protect the caliphate and preserve the idea of unity within the Muslim world. The study first explores the historical foundations of the caliphate, the historical relations between the Ottoman Empire and Indian Muslims, and the political and social significance of the caliphate idea in India. It then discusses key stages of the Khilafat Movement, which officially began in 1919, including its organization, leading figures, public rallies and protests, and its stance against British colonial rule. The impact of the movement on India's national independence process and its influence on Muslim society during this period are also analyzed.

The article further addresses the reasons for the movement's failure and its outcomes. The abolition of the caliphate by the Grand National Assembly of Turkey in 1924 eliminated the movement's primary objective. Nevertheless, the Khilafat Movement contributed to the political awakening of Indian Muslims, the emergence of new leadership, and the strengthening of anti-colonial resistance. However, political maneuvers by the British administration, internal divisions, and the weakening of the spirit of unity prevented the movement from achieving its long-term goals. In conclusion, although the Khilafat Movement did not directly achieve its aim, it shaped the political and social orientations of Indian Muslims in the modern era and significantly accelerated the struggle for independence. In this respect, the historical experience of the Khilafat Movement stands as a significant example for understanding both the pursuit of political unity in the Islamic world and anti-colonial struggles.

Keywords: Khilafat Movement, Ottoman Empire, Indian Muslims, Caliphate, Anti-Colonial Struggle.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

RELIGIOUS EDUCATION AND SOCIAL RELATIONS: AN EVALUATION OF STUDENTS' ADAPTATION TO COMMUNITY CULTURE

Nursena DEMİRKOL

Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri, Din Eğitimi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-5392-8644

Abstract

This study aims to examine the potential effects of religious education on individuals' social relationships and adaptation to community cultures. In contemporary society, it is of great importance that educational processes address social values holistically, enabling individuals to develop their personal values while actively and harmoniously participating in society. Historically, religious education has not been limited to personal belief and worship but has played a decisive role in acquiring social norms, civic responsibility, and ethical behavior. Within this context, this study specifically evaluates how Primary and Secondary School Religious Culture and Moral Knowledge (RCMK) courses contribute to students' social adaptation and the adoption of social values. This study was conducted using qualitative content analysis. The social values in the 2024 RCMK curriculum, prepared within the framework of the Turkey Century Education Model, were examined, and their integration into course content and learning objectives was analyzed. Data were collected from the curriculum text, and values were thematically categorized as "personal values," "family and social environment values," and "environmental values." Furthermore, the manner in which these values were incorporated into the instructional processes was examined using an action-value-action approach. The findings indicate that the 2024 RCMK curriculum systematically incorporates social values to foster students' awareness of social responsibility, justice, tolerance, and rights. However, in some grade levels, the coverage of values was not comprehensive, and some learning outcomes remained incomplete or superficial. Additionally, there is limited data on the practical implementation of the curriculum and its application by teachers, highlighting the need for field research to measure the impact of the instructional processes. This study also offers recommendations for enhancing the contribution of religious education to social life. These include strengthening school-family collaboration, improving teachers' competencies in values education, carefully planning the distribution of values across grade levels, and activating implementation-monitoring-evaluation mechanisms. These suggestions aim to increase the effectiveness of the RCMK curriculum in developing students' social adaptation and civic awareness and reinforce educational policies in the context of social values. In conclusion, religious education is regarded as a critical tool for the individual's religious development and for fostering social adaptation and civic responsibility.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Keywords: Religious Education, Social Values, RCMK Curriculum

Din Eğitimi ve Sosyal İlişkiler: Öğrencilerin Toplum Kültürüne Uyumu Üzerine Bir Değerlendirme

Özet

Bu çalışma, din eğitiminin bireylerin sosyal ilişkiler ve toplum kültürüne uyumu üzerindeki olası etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Günümüz toplumsal yapısında bireylerin hem kendi değerlerini geliştirebilmesi hem de sosyal hayatta etkin ve uyumlu bir şekilde rol alabilmesi için eğitim süreçlerinde sosyal değerlerin bütüncül olarak ele alınması büyük önem taşımaktadır. Din eğitimi, tarihsel olarak bireysel inanç ve ibadetle sınırlı kalmayıp, sosyal normlar, toplumsal sorumluluk ve etik davranışların kazanılmasında belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda araştırmada özellikle ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde uygulanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin, öğrencilerin toplumsal uyum ve sosyal değerleri benimseme süreçlerine katkısı değerlendirilmektedir. Araştırma, nitel içerik analizi yöntemine dayalı olarak yürütülmüştür. 2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli çerçevesinde hazırlanan DKAB öğretim programındaki sosyal değerler incelenmiş, değerlerin ders içeriğine ve öğrenme hedeflerine entegrasyonu analiz edilmiştir. Veriler, program metni üzerinden toplanmış ve değerler tematik olarak "kişisel değerler", "aile ve sosyal çevre değerleri" ile "çevresel değerler" kategorilerine ayrılmıştır. Ayrıca, değerlerin eylem-değer-eylem yaklaşımı çerçevesinde öğretim süreçlerinde nasıl yer aldığı gözlemlenmiştir. Bulgular, 2024 DKAB programının sosyal değerleri öğrencilerin toplumsal sorumluluk, adalet, hoşgörü ve haklara yönelik bilinç geliştirmesi amacıyla sistematik biçimde müfredatına dâhil ettiğini göstermektedir. Ancak bazı sınıf düzeylerinde değerlerin yeterince kapsamlı işlenmediği, bazı öğrenme çıktılarının eksik veya yüzeysel kaldığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, programın pratiğe aktarımı ve öğretmenler aracılığıyla uygulanabilirliği konusunda sınırlı veri bulunduğu, dolayısıyla öğretim sürecinin etkisinin ölçülmesi için alan araştırmalarına ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışma, din eğitiminin sosyal hayata katkısının artırılabilmesi için bazı öneriler de sunmaktadır. Bunlar arasında, okul ve aile iş birliğinin güçlendirilmesi, öğretmenlerin değerler eğitimi konusundaki yeterliliklerinin artırılması, sınıf düzeylerine uygun değer dağılımlarının dikkatle planlanması, ve uygulama-izleme-değerlendirme mekanizmalarının etkinleştirilmesi yer almaktadır. Bu öneriler, hem DKAB programının öğrencilerin sosyal uyum ve toplumsal bilinç gelişiminde daha etkin rol almasını hem de eğitim politikalarının sosyal değerler bağlamında güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Sonuç olarak, din eğitimi yalnızca bireyin dini gelişimini değil, toplumsal uyum ve sorumluluk bilincinin kazanılmasını da destekleyen kritik bir araç olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Sosyal Değerler, DKAB Programı

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

WILFRED CANTWELL SMİTH'İN İNANÇ-GELENEK AYRIMIYLA EĞİTİMDE İYİ UYGULAMALARI ANLAMAK PEDAGOJİK GELENEKLER VE KİŞİSEL ANLAMIN DİNLER TARİHİYLE BAĞDAŞIMI

Öznur Çelik

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri/ Dinler Tarihi (Doktora)
İzmir/ Türkiye
Orcid: https://orcid.org/0009-0002-8055-4072

ÖZET

Bu araştırma, Wilfred Cantwell Smith'in "Dinin Anlamı ve Sonu" adlı eserde sunduğu "inanç" ve "birikimli gelenekler" ayrımını analitik bir model olarak benimseyerek, eğitim alanındaki "iyi uygulamalar" konseptine eleştirel ve derinlemesine bir bakış açısı sunmaktadır. Genellikle belirli metotlar veya tekrarlanabilir kalıplar olarak algılanan "iyi uygulamalar", bu çalışmada Smith'in perspektifinden farklı bir değerlendirmeyle ele alınmıştır. Çalışma, pedagojik faaliyetlerin yalnızca dışsal tekniklerden ibaret olmadığını; aksine, öğretmenin öğrenme konusuna, öğrencilere ve öğrenme sürecine kattığı kişisel mana, değerler ve pedagojik "inanç" ile biçimlenen, yaşayan "pedagojik gelenekler" olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, iyi uygulamaların değişmez, evrensel "en iyi" modellerden ziyade, daima gelişen, duruma göre şekillenen ve bireysel katkılarla zenginleşen çok yönlü bir niteliğe sahip olduğu öne sürülmektedir.

Smith'in dini deneyimin durağan olmadığını, sürekli evrildiğini ve bireysel inançla şekillendiğini vurgulaması, eğitimdeki "iyi uygulamaların" da benzer bir dinamizm içinde olduğunu gösterir. Tıpkı dinlerin özünde bireysel inancın yer alması gibi, iyi pedagojik uygulamaların da temelinde öğretmenin öğrenme sürecine olan derin inancı ve bağlılığı bulunmaktadır. Bu inanç, öğretmenin dersi ele alış biçimini, öğrencileriyle kurduğu ilişkileri ve karşılaştığı zorluklara yaklaşımını doğrudan etkiler. İnançtan yoksun uygulamalar, en etkili görünen yöntemleri bile anlamsız kılabilir.

Pedagojik "inanç", öğretmenin her öğrencinin potansiyeline, bireysel farklılıklarına ve öğrenme yolculuğuna duyduğu derin saygı ve adanmışlığı ifade eder. Aynı zamanda öğrenmenin sadece bilgi edinmek değil, aynı zamanda kişisel gelişim ve anlam arayışı olduğuna dair içsel bir kavrayışı da kapsar. Bu, bilginin sürekli inşa edilen dinamik bir süreç olduğuna dair kişisel bir felsefe ve öğretmenliğin toplumsal bir sorumluluk olduğu inancını da içerir.

Öte yandan, eğitimdeki "iyi uygulamalar" olarak bilinen metodolojiler, stratejiler ve yaklaşımlar, Smith'in "birikimli gelenekler" kavramıyla önemli benzerlikler gösterir. Bunlar, sabit reçetelerden

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ziyade, tarihsel süreçte geliştirilmiş, farklı bağlamlarda uyarlanmış ve sürekli evrilen pedagojik geleneklerdir. Örneğin, proje tabanlı öğrenme gibi yaklaşımlar, ilk ortaya çıktıkları zamandan bu yana teknoloji ve yeni öğrenme teorileriyle birlikte önemli değişimler geçirmiştir. Bir bağlamda etkili olan bir uygulama, başka bir bağlamda aynı etkiyi yaratmayabilir; bu da iyi uygulamaların bağlama özgü adaptasyonlarla anlam kazandığını ortaya koyar.

Smith'in inanç ve gelenek arasındaki karşılıklı ilişkiye yaptığı vurgu, öğretmenin kişisel pedagojik inançları ile benimsediği pedagojik gelenekler arasındaki karmaşık etkileşimi anlamak için temel bir çerçeve sunar. Öğretmenin inancı, mevcut gelenekleri nasıl yorumladığını, uyarladığını ve dönüştürdüğünü belirlerken; gelenekler de öğretmenin inancını şekillendirebilir. Ancak, tıpkı dinlerde olduğu gibi, eğitimde de iyi uygulamaların özgün pedagojik inançtan koptuğunda, sadece kuru birer metoda dönüşme riski vardır.

Gerçekten iyi bir uygulama, ardındaki güçlü pedagojik inançla canlılığını ve etkinliğini sürdürür.

Sonuç olarak, bu araştırma, eğitimdeki iyi uygulamaları kavrayabilmek için yüzeysel tekniklerin ötesine geçerek, pedagojik eylemlerin temelindeki derin kişisel ve kültürel mana katmanlarını keşfetmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu, eğitimin kalitesini artırmak için sadece "ne yapıldığına" değil, aynı zamanda "neden yapıldığına" ve "nasıl bir inançla yapıldığına" odaklanmanın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Wilfred Cantwell Smith, inanç, birikimli gelenekler, eğitimde iyi uygulamalar, pedagoji, anlam, dinamizm.

GİRİŞ

Eğitim dünyasında "iyi uygulamalar" terimi, pedagojik etkililiği yükseltmeyi, öğrenim sonuçlarını iyileştirmeyi ve eğitim süreçlerini optimize etmeyi hedefleyen yöntem ve yaklaşımların genelini kapsayan geniş bir kabul görmüştür. Bu kavram genellikle, sağlam kanıtlara dayanan, etkinliği kanıtlanmış ve belirli koşullar altında tekrarlanabilir öğretim stratejileri ile sınıf yönetimi tekniklerini ifade eder. Öğretmenler ve eğitimciler için sürekli mesleki gelişimde kritik bir referans noktası teşkil eden "iyi uygulamalar", bilgi ve tecrübe paylaşımını teşvik ederek eğitim kalitesinin artmasına katkıda bulunur.

Ancak, "iyi uygulamalar"ın bu yaygın ve değerli kullanımına rağmen, bu kavramın bazen durağan, evrensel ve bağlamdan bağımsız, yani her durumda ve mekânda uygulanabilecek mutlak doğrular gibi algılanması riski mevcuttur. Bu durum, eğitim pratiklerinin dinamik, kültürel ve kişisel boyutlarının göz ardı edilmesine, öğretmenlerin yaratıcılıklarının ve özgün yaklaşımlarının kısıtlanmasına yol açabilir.

Tam da bu noktada, Wilfred Cantwell Smith'in "Dinin Anlamı ve Sonu" adlı çığır açan eserinde "din" kavramına yönelik sunduğu eleştirel ve dönüştürücü bakış açısı büyük önem kazanmaktadır. Smith,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

"din"i sabit ve nesnel bir varlık olarak kabul etme yaklaşımını sorgulayarak, "inanç" (bireysel ve içsel deneyim) ile **"birikimli gelenekler"**in (dışsal, tarihsel ve sürekli değişen ifadeler) dinamik ilişkisinin altını çizer. Bu çalışma, Smith'in bahsi geçen derin kavramsal ayrımını temel alarak, eğitimde "iyi uygulamalar" olarak görülen "pedagojik gelenekleri" daha derinlemesine inceleme potansiyelini araştırmaktadır.

Bu bağlamda, makalenin ana tezi şu şekildedir: Bu çalışma, Wilfred Cantwell Smith'in

"inanç-gelenek ayrımı"nı bir araç olarak kullanarak, eğitimdeki "iyi uygulamaları" sadece dışsal teknikler olarak değil, aynı zamanda öğretmenlerin kişisel anlam yüklemeleri ve derin pedagojik inançları tarafından şekillendirilen, sürekli gelişen ve bağlama duyarlı "pedagojik gelenekler" olarak yorumlamayı hedeflemektedir. Bu çerçevede, makale öncelikle problem durumunu ve çalışmanın amacını ortaya koyacak; ardından Smith'in kavramsal çerçevesini detaylandırarak eğitimde "iyi uygulamalar"ın pedagojik gelenekler ve kişisel anlam boyutunu analiz edecek; son olarak ise elde edilen çıkarımlar doğrultusunda sonuç ve öneriler sunacaktır.

PROBLEM DURUMU

Eğitim alanında yaygın olarak benimsenen "iyi uygulama" kavramı, ne yazık ki çoğu zaman bir "reçete" veya "şablon" gibi algılanma eğilimindedir. Bu algı, eğitimdeki başarıyı belirli metodolojilerin mekanik olarak tekrarına indirgemekte ve bu durum beraberinde önemli zorluklar getirmektedir. Öğretmenlerin mesleki yaratıcılıkları kısıtlanmakta, ders içeriklerini ve öğretim yöntemlerini kendi sınıflarının, öğrencilerinin ve yerel bağlamlarının özgün gereksinimlerine göre uyarlama kapasiteleri azalmaktadır. Dahası, uygulamaların temelindeki derin pedagojik felsefe, öğretmenin değerleri ve öğrenmeye olan inancı göz ardı edilme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Bu durum, Wilfred Cantwell Smith'in "Dinin Anlamı ve Sonu" adlı eserinde **"dinler"**i reifiye etme (soyut bir kavramı somut bir varlıkmış gibi ele alma) yönündeki eleştirisiyle dikkat çekici bir benzerlik taşır. Smith, dini durağan, homojen ve sabit bir kurum olarak görmeyi reddeder; aksine, bireysel **"inanç"**ın dinamik **"birikimli gelenekler"**le sürekli etkileşimini vurgular. Benzer biçimde, eğitimde "iyi uygulama" kavramının, belirli metodolojileri mutlak, nesnel ve evrensel modeller olarak sunması, pedagojik pratiklerin dinamik, kültürel ve kişisel boyutunu gölgede bırakmaktadır. Bu yaklaşım, öğretmenlerin kendi pedagojik **"inanç"**larını derinlemesine geliştirmelerinin ve uygulamalarını bu inanç doğrultusunda dönüştürmelerinin önünde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Temel sorun, "iyi uygulamalar" kavramının mevcut yüzeysel kavranışının, eğitimin ve öğretmenin özgün, kişisel ve dinamik doğasını göz ardı etmesidir; bu da pedagojik pratiklerin gerçek potansiyelini ve çok yönlülüğünü sınırlamaktadır. Bu durum, eğitimde yenilikçiliğin ve bağlama duyarlı çözümlerin gelişmesini engelleyebilir, aynı zamanda öğretmenleri yalnızca talimatları uygulayan pasif figürler konumuna indirgeyebilir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

AMAÇ

Bu araştırmanın birincil amacı, Wilfred Cantwell Smith'in "inanç" ve "birikimli gelenekler" arasındaki ayrımını analitik bir araç olarak kullanarak, eğitimdeki "iyi uygulamalar" konseptine daha kapsamlı ve dinamik bir anlam kazandırmaktır. Bu temel hedefe ulaşmak adına aşağıdaki özel amaçlar belirlenmiştir:

Smith'in kavramsal çerçevesinin, pedagojik uygulamaların yalnızca dışsal yöntemlerden ibaret olmadığını, aynı zamanda içsel anlam, değerler ve kişisel adanmışlıkla nasıl bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymak.

Eğitimdeki "iyi uygulamalar"ın, tek ve durağan modeller olmaktan ziyade, sürekli gelişen, bağlama duyarlı ve çok yönlü "pedagojik gelenekler" olarak anlaşılmasının önemini vurgulamak.

Öğretmenlerin kendi pedagojik **"inanç"**larını geliştirme ve uygulamalarını bu inanç doğrultusunda dönüştürme potansiyelini incelemek.

İÇERİK

Bu kısımda, Wilfred Cantwell Smith'in "Dinin Anlamı ve Sonu" adlı yapıtında sunduğu kavramsal çerçeve, eğitimdeki "iyi uygulamalar" kavramını daha derinlemesine anlamak için bir odak noktası işlevi görecektir. Smith'in "inanç" ve "birikimli gelenekler" arasındaki ayrımı ekseninde, pedagojik uygulamaların dinamik, kişisel ve bağlamsal boyutları analiz edilecektir.

Smith'in İnanç-Gelenek Ayrımının Detaylı Açıklanması

Wilfred Cantwell Smith, çağdaş dünyada "din" kelimesinin kullanımına eleştirel bir yaklaşım sergiler. Ona göre "din", sıklıkla soyutlanmış, nesneleştirilmiş ve sabit bir kategori olarak algılanırken, insani deneyimdeki dini olgu bundan çok daha zengindir. Bu nedenle Smith, "din" sözcüğü yerine iki ana kavramı öne sürer: "inanç" (faith) ve "birikimli gelenekler" (cumulative traditions).

İnanç: Smith'e göre "inanç", bireysel, içsel, kişisel ve aşkın olana dair derin bir duygu ve yaşantıdır. Bu, belirli bir dogma bütününe ya da dışsal bir kuruma bağlılığın ötesinde, bireyin evrenle, gerçeklikle veya aşkın olanla kurduğu kişisel, dönüştürücü ve yaşamsal bir ilişkidir. İnanç, kişinin yaşamına anlam katmakla birlikte, onu yönlendiren ve içsel olarak hissedilen bir niteliğe sahiptir. Özneldir, aktiftir ve bireyin yaşamını sürekli olarak biçimlendirir.

Birikimli Gelenekler: "Birikimli gelenekler" ise, inancın tarihsel, sosyal, kültürel ve dışsal ifadeleridir. Bunlar; ritüeller, kutsal metinler, kurumlar, felsefeler, sanat formları ve toplumsal yapıları kapsar. Gelenekler, nesnel olarak gözlemlenebilir, kaydedilebilir ve analiz edilebilir özelliktedir. Ancak Smith, bu geleneklerin durağan olmadığını, aksine tarih boyunca sürekli olarak evrildiğini, farklı bağlamlarda yeni anlamlar kazandığını ve çoğu zaman insan eylemleri ile yorumlarıyla yeniden şekillendirildiğini vurgular. Gelenekler, inancın aktarılmasında ve yaşanmasında bir araç konumunda olsa da, inancın kendisiyle karıştırılmamalıdır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Smith'in bu ayrımı, "dinler"in birer "şey" gibi sabitlenmesinin, onların yaşayan ve dinamik özünü gözden kaçırma tehlikesine işaret eder. Bu çerçeve, dini deneyimin zenginliğini ve çeşitliliğini daha iyi kavramamızı sağlar.

Pedagojik "İnanç" Kavramı

Smith'in "inanç" kavramını eğitim alanına taşıdığımızda, öğretmenin **pedagojik "inancı"**ndan söz edebiliriz. Bu kavram, öğretmenin yalnızca müfredat sunan veya belirli yöntemleri uygulayan bir meslek profesyoneli olmanın ötesinde, öğrenme sürecine, her bir öğrenciye, bilginin doğasına ve kendi mesleki kimliğine dair taşıdığı derin felsefeyi, değerleri, tutkuyu ve adanmışlığı ifade eder.

Pedagojik inanç, aşağıdaki boyutları kapsayabilir:

Öğrenciye Yönelik Adanmışlık: Her öğrencinin potansiyeline, bireysel farklılıklarına ve öğrenme serüvenine duyulan derin inanç ve saygı.

Öğrenmeye Yönelik Tutku: Öğrenmenin sadece bilgi edinme faaliyeti değil, aynı zamanda kişisel gelişim, dönüşüm ve anlam arayışı olduğuna dair içsel bir kavrayış.

Bilgiye Yönelik Felsefe: Bilginin durağan bir olgu değil, sürekli inşa edilen, sorgulanan ve yorumlanan dinamik bir süreç olduğuna dair kişisel bir duruş.

Mesleki Kimlik ve Sorumluluk: Öğretmenlik mesleğinin yalnızca bir iş değil, aynı zamanda toplumsal bir sorumluluk ve kişisel bir misyon olduğuna dair derin bir kanaat.

Nitelikli bir öğretim uygulaması, sadece teknik bir yeterlilikten ibaret değildir. Asıl gücünü, öğretmenin bu içsel pedagojik inancından alır. Bu inanç, öğretim yöntemlerine hayat katmakta, sınıf ortamına enerji vermekte ve öğrencilere ilham vermektedir. Bir öğretmenin dersi ele alış biçimi, karşılaştığı zorluklara yaklaşımı ve öğrencilerle kurduğu ilişki, büyük ölçüde bu kişisel pedagojik inancının bir dışavurumudur. İnançtan yoksun bir uygulama, en başarılı görünen yöntemleri dahi verimsiz ve manasız kılabilir.

"İyi Uygulamalar" Pedagojik "Gelenekler" Olarak

Eğitimde "iyi uygulamalar" olarak tanımladığımız metodolojiler, stratejiler ve yaklaşımlar, Smith'in "birikimli gelenekler" kavramıyla önemli bir benzerlik gösterir. Bunlar, değişmez, evrensel ve mutlak "en iyi" reçetelerden ziyade; tarihsel süreç içinde geliştirilmiş, farklı kültürel ve sosyal bağlamlarda uygulanmış, uyarlanmış ve sürekli gelişen "pedagojik geleneklerdir".

Dinamizm ve Evrim: Proje tabanlı öğrenme, işbirliğine dayalı öğrenme ve ters yüz sınıf gibi "iyi uygulama" olarak kabul edilen yaklaşımlar, ilk ortaya çıktıkları hallerinden itibaren önemli değişimler geçirmiştir. Teknolojiyle, farklı öğrenme teorileriyle ve uygulama deneyimleriyle birlikte evrilmişlerdir. Örneğin, başlangıçta daha çok yapılandırılmış görevleri içeren proje tabanlı öğrenme,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

günümüzde öğrencilerin özerkliğini ve gerçek dünya sorunlarına odaklanmayı daha fazla vurgulamaktadır.

Bağlamsal Çeşitlilik: Bir okul veya kültürde "iyi" addedilen bir uygulamanın, başka bir bağlamda aynı etkiyi göstermeyebileceği gözlemlenmektedir. Öğrenci demografisi, okul kültürü, mevcut kaynaklar ve müfredat esnekliği gibi unsurlar, bir uygulamanın etkinliğini doğrudan etkiler. Bu durum, "iyi uygulamalar"ın tek bir "evrensel doğru" olmadığını, aksine bağlama özgü adaptasyonlarla anlam kazanan "pedagojik gelenekler" olduğunu ortaya koyar. Smith'in tek bir "din"in evrensel geçerliliğini reddetmesi gibi, biz de tek bir "evrensel iyi uygulama" yanılgısını aşmalıyız. Her iyi uygulama, belirli bir bağlamın ve birikmiş deneyimlerin ürünüdür. Kültürel ve Sosyal İnşa: Pedagojik gelenekler, tıpkı kültürel gelenekler gibi, eğitimciler ve topluluklar arasındaki etkileşimle inşa edilir. Seminerler, çalıştaylar ve mesleki öğrenme toplulukları aracılığıyla yayılır, tartışılır ve dönüştürülürler. Bunlar, yaşayan, nefes alan ve sürekli yorumlanan pratiklerdir.

İnanç ile Gelenek Arasındaki Etkileşim

Smith'in inanç ve gelenek arasındaki karşılıklı ilişkiye yaptığı vurgu, öğretmenlerin kişisel pedagojik inançları ile benimsedikleri "pedagojik gelenekler" arasındaki karmaşık etkileşimi kavramak için hayati bir önem taşır.

İnancın Geleneği Biçimlendirmesi: Öğretmenin derin pedagojik inancı, mevcut "pedagojik gelenekleri" nasıl yorumladığını, uyarladığını ve hatta değiştirdiğini belirler. Örneğin, öğrenci özerkliğine içtenlikle inanan bir öğretmen, "düz anlatım" geleneğini bile öğrenci katılımını teşvik edecek şekilde dönüştürebilir. Bu inanç, mevcut "iyi uygulamaları" salt teknik olmaktan çıkararak, canlı ve anlamlı pratiklere dönüştürür.

Geleneklerin İnancı Etkilemesi: Tersine, bir öğretmenin dahil olduğu "pedagojik gelenekler" de onun inancını etkileyebilir. Bir okulun veya eğitim sisteminin yerleşik "iyi uygulamaları", yeni bir öğretmenin pedagojik inancını biçimlendirebilir veya mevcut inancını sorgulamasına yol açabilir. Bu etkileşim, mesleki gelişim ve öğrenmenin sürekli bir döngüsü olarak değerlendirilebilir.

Anlam Kaybı Riski: Smith, "dinler"in yalnızca biçimselleşmiş geleneklere dönüşerek içsel

"inanç"larından uzaklaşma tehlikesine dikkat çeker. Benzer şekilde, eğitimdeki "iyi uygulamalar" da özgün **"pedagojik inanç"**tan koptuklarında, sadece kuru birer metoda veya moda bir tabire dönüşme riski taşır. Bir uygulamanın "iyi" olması, sadece dışsal sonuçlarıyla değil, aynı zamanda uygulayıcısının ardındaki anlam, niyet ve kişisel adanmışlıkla da ilişkilidir. Bu kopuş, eğitimde nitelik kaybı veya yozlaşma olarak da yorumlanabilir. Gerçekten iyi bir uygulama, arkasındaki güçlü pedagojik inançla canlılığını ve etkinliğini sürdürür.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

SONUÇ

Bu makale, Wilfred Cantwell Smith'in "Dinin Anlamı ve Sonu" adlı eserinde ortaya koyduğu "inanç" ve "birikimli gelenekler" ayrımını temel alarak, eğitimdeki "iyi uygulamalar" kavramına eleştirel ve derinlemesine bir bakış açısı sunmuştur. Smith'in bu kavramsal çerçevesinin, pedagojik pratiklerin sadece dışsal yöntemler veya tekrar edilebilir şablonlar olmadığını anlamak için ne kadar değerli bir araç olduğu vurgulanmıştır.

Yaptığımız tartışmalar, eğitimdeki "iyi uygulamaların", öğretmenlerin kişisel anlam yüklemeleri, değerleri, pedagojik felsefeleri ve öğrenmeye olan içsel bağlılıkları tarafından şekillendirilen **"pedagojik inanç"**larından beslenen, dinamik ve sürekli evrilen "pedagojik gelenekler" olarak kavranması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu perspektif, iyi uygulamaların tekil, evrensel ve sabit modellerden ziyade, bağlama duyarlı, kültürel olarak inşa edilen ve her bir öğretmenin özgün katkılarıyla zenginleşen çoğulcu bir yapıya sahip olduğunu belirginleştirmiştir. Smith'in, biçimselleşen geleneklerin içsel inançtan kopma tehlikesine dair uyarısı, eğitimde de "iyi uygulama" adı altında yalnızca tekniklerin taklit edilmesinin, pedagojik özü boşaltabileceği riskine işaret etmektedir.

Nihayetinde, bu çalışma eğitimdeki **"iyi uygulamalar"**a yönelik daha kapsamlı ve incelikli bir bakış açısı sağlamıştır. Pedagojik pratikleri, ardındaki kişisel anlam katmanları ve dinamik geleneklerle birlikte ele almak, hem öğretmenlerin mesleki gelişimlerini daha bilinçli bir şekilde sürdürmelerine hem de eğitim sistemlerinin daha esnek, yenilikçi ve öğrenci odaklı yaklaşımlar geliştirmesine olanak tanıyacaktır. Bu perspektif, eğitimin kalitesini ve etkisini artırmak için sadece "ne yapıldığına" değil, aynı zamanda "neden yapıldığına" ve "nasıl bir inançla yapıldığına" odaklanmanın önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

ÖNERİLER

Wilfred Cantwell Smith'in "inanç-gelenek ayrımı" perspektifinden yapılan bu analizin ışığında, eğitimde "iyi uygulamalar" kavramına yönelik daha derin ve anlamlı bir yaklaşım benimsenmesi için aşağıdaki tavsiyeler sunulmaktadır:

Öğretmen Eğitimi ve Mesleki Gelişim Programlarının Yeniden Yapılandırılması: Öğretmen yetiştirme ve sürekli mesleki gelişim programları, yalnızca "en iyi uygulama" şablonlarını veya tekniklerini aktarmak yerine, öğretmenlerin kendi pedagojik "inançlarını" keşfetmelerine ve derinleştirmelerine odaklanmalıdır. Bu programlar, öğretmenlere kendi değerlerini, öğrenmeye ve öğretmeye dair felsefelerini sorgulama ve bu içsel derinliği uygulamalarına yansıtma fırsatları sunmalıdır.

* Eğitim Araştırmalarının Kapsamının Genişletilmesi: Eğitim araştırmaları, "iyi uygulamaların" sadece nicel sonuçlarına veya dışsal çıktılarına odaklanmanın ötesine geçmelidir. Araştırmalar, bu uygulamaların ardındaki kişisel anlamlara, öğretmenlerin bu uygulamaları neden ve nasıl benimsediğine, kültürel ve bağlamsal dinamiklerin uygulamaları nasıl biçimlendirdiğine dair niteliksel ve derinlemesine incelemeler yapmaya ağırlık vermelidir.

Eğitim Politikalarında Öğretmen Özerkliğinin Desteklenmesi: Eğitim politikaları, pedagojik yenilikleri ve çeşitliliği teşvik ederken, öğretmenlerin "iyi uygulamaları" kendi bağlamlarına göre uyarlama ve kişisel katkılarını katma özerkliğini destekleyici bir çerçeve sunmalıdır. Tek tipçi yaklaşımlar yerine, farklı pedagojik inanç ve geleneklerin gelişebileceği esnek ve destekleyici sistemler oluşturulmalıdır.

""İyi Uygulama" Paylaşım Modellerinin Zenginleştirilmesi: Pedagojik "iyi uygulamalar" paylaşılırken, sadece ne oldukları değil, aynı zamanda neden, nasıl ve hangi koşullar altında "iyi" olduklarını açıklayan hikaye

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

tabanlı ve deneyimsel yaklaşımlar ön plana çıkarılmalıdır. Bu sayede, diğer öğretmenlerin paylaşılan pratiklerin ardındaki kişisel anlamı ve ruhu daha iyi kavramasına olanak sağlanacak, böylece uygulamalar kuru bir taklitten ziyade, derinlemesine bir öğrenme ve adaptasyon kaynağı haline gelecektir.

Bu öneriler, eğitimdeki "iyi uygulamaların" salt birer teknikler bütünü olmaktan çıkıp, öğretmenlerin inançları ve değerleriyle can bulan, dinamik ve anlamlı pedagojik gelenekler olarak var olmasını sağlamayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

Darling-Hammond, L. (2006). Constructing 21st-Century Teacher Education. Journal of Teacher Education, 57(3), 300-314.

Freire, P. (1970). Pedagogy of the Oppressed. Herder and Herder.

Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge.

Smith, W. C. (1963). The Meaning and End of Religion. New York: The Macmillan Company. Smith, W. C. (2022). Dinin Anlamı ve Sonu (N. Nirven, Çev.). Dergâh Yayınları.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

UNDERSTANDING GOOD PRACTICES IN EDUCATION THROUGH WILFRED CANTWELL SMITH'S FAITH-TRADITION DISTINCTION: THE RELEVANCE OF PEDAGOGICAL TRADITIONS AND PERSONAL MEANING TO THE HISTORY OF RELIGIONS

Öznur Çelik

Dokuz Eylül University, Institute of Social Sciences, Philosophy and Religious Studies/History of Religions
Izmir/Türkiye
Orcid: https://orcid.org/0009-0002-8055-4072

ABSTRACT

This research adopts the distinction between "faith" and "cumulative traditions" presented by Wilfred Cantwell Smith in his work "The Meaning and End of Religion" as an analytical model, and offers a critical and in-depth perspective on the concept of "good practices" in the field of education. "Good practices," which are generally perceived as certain methods or repeatable patterns, are addressed in this study with a different evaluation from Smith's perspective. The study shows that pedagogical activities are not merely composed of external techniques; On the contrary, he argues that these are living "pedagogical traditions" shaped by the personal meaning, values, and pedagogical "belief" that the teacher brings to the subject, students, and the learning process. In this context, it is argued that good practices, rather than being fixed, universal "best" models, possess a multifaceted quality that is constantly evolving, shaped by the situation, and enriched by individual contributions. Smith's emphasis that religious experience is not static, but constantly evolving and shaped by individual belief demonstrates that "good practices" in education possess a similar dynamism. Just as individual belief lies at the core of religions, the foundation of good pedagogical practices lies in the teacher's deep belief in and commitment to the learning process. This belief directly influences the teacher's approach to the lesson, the relationships they establish with their students, and their approach to the challenges they face. Practices devoid of conviction can render even the most seemingly effective methods meaningless. Pedagogical “conviction” expresses a teacher’s deep respect for and dedication to each student’s potential, individual differences, and their learning journey. It also encompasses an inherent understanding that learning is not merely the acquisition of knowledge but also a search for personal growth and meaning. This includes a personal philosophy that knowledge is a dynamic process that is constantly being constructed and a belief that teaching is a communal responsibility. On the other hand, the methodologies, strategies, and approaches known as “good practices” in education share significant similarities with Smith’s concept of “cumulative traditions.” Rather than fixed

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

prescriptions, they are pedagogical traditions developed historically, adapted to different contexts, and continually evolving. For example, approaches such as project-based learning have undergone significant transformations since their inception with the advent of technology and new learning theories. A practice that is effective in one context may not be as effective in another; This suggests that good practices gain meaning through context-specific adaptations. Smith's emphasis on the interrelationship between faith and tradition provides a fundamental framework for understanding the complex interplay between a teacher's personal pedagogical beliefs and the pedagogical traditions they embrace. A teacher's faith determines how they interpret, adapt, and transform existing traditions, while traditions can shape their own beliefs. However, just as in religion, good practices in education risk becoming mere dry methods when they are divorced from their original pedagogical beliefs.

A truly good practice maintains its vitality and effectiveness through the strong pedagogical conviction behind it.

In conclusion, this research highlights the need to move beyond superficial techniques to grasp good practices in education and explore the deeper layers of personal and cultural meaning underlying pedagogical actions. This highlights the importance of focusing not only on "what is done," but also on "why it is done" and "with what conviction it is done" to improve the quality of education.

Keywords: Wilfred Cantwell Smith, conviction, accumulated traditions, good practices in education, pedagogy, meaning, dynamism.

INTRODUCTION

In the education world, the term "good practices" has gained widespread acceptance, encompassing a broad range of methods and approaches aimed at increasing pedagogical effectiveness, improving learning outcomes, and optimizing educational processes. This concept generally refers to teaching strategies and classroom management techniques that are based on robust evidence, proven effective, and replicable under specific conditions. "Good practices," which constitute a critical reference point for teachers and educators in their continuous professional development, contribute to improving the quality of education by encouraging the sharing of knowledge and experience.

However, despite this widespread and valuable use of "good practices," there is a risk that this concept can sometimes be perceived as static, universal, and context-independent—that is, as absolute truths applicable in every situation and place. This can lead to the ignoring of the dynamic, cultural, and personal dimensions of educational practices and the restriction of teachers' creativity and original approaches.

It is precisely at this point that the critical and transformative perspective offered by Wilfred Cantwell Smith on the concept of "religion" in his groundbreaking work, "The Meaning and End of Religion," becomes crucial. Questioning the approach of regarding "religion" as a fixed and objective entity, Smith emphasizes the dynamic relationship between "faith" (individual and inner experience) and

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

"cumulative traditions" (external, historical, and ever-changing expressions). Building on Smith's aforementioned profound conceptual distinction, this study explores the potential for a more in-depth examination of "pedagogical traditions" considered "good practices" in education.

In this context, the main thesis of the article is as follows: Using Wilfred Cantwell Smith's "belief-tradition distinction" as a tool, this study aims to interpret "good practices" in education not merely as external techniques, but as constantly evolving and context-sensitive "pedagogical traditions" shaped by teachers' personal meaning-making and deep pedagogical beliefs. Within this framework, the article will first present the problem and the purpose of the study; then, by elaborating on Smith's conceptual framework, it will analyze the pedagogical traditions and personal meaning dimensions of "good practices" in education; and finally, it will offer conclusions and recommendations based on the findings.

PROBLEM STATUS

Unfortunately, the concept of "good practice," widely adopted in education, often tends to be perceived as a "prescription" or "template." This perception reduces educational success to the mechanical repetition of specific methodologies, which presents significant challenges. Teachers' professional creativity is constrained, diminishing their capacity to adapt course content and teaching methods to the unique needs of their classrooms, students, and local contexts. Furthermore, the deep pedagogical philosophy underlying these practices, the teacher's values, and their belief in learning, risk being overlooked.

This situation bears a striking resemblance to Wilfred Cantwell Smith's critique of the reification of "religions" (treating an abstract concept as if it were a concrete entity) in his work "The Meaning and End of Religion." Smith rejects viewing religion as a static, homogeneous, and fixed institution; rather, he emphasizes the continuous interaction of individual "faith" with dynamic "accumulative traditions." Similarly, the concept of "good practice" in education, which presents certain methodologies as absolute, objective, and universal models, obscures the dynamic, cultural, and personal dimensions of pedagogical practices. This approach creates a significant obstacle to teachers deeply developing their own pedagogical "faith" and transforming their practices in line with this belief.

The fundamental problem is that the current superficial understanding of "good practices" ignores the unique, personal, and dynamic nature of education and teaching, limiting the true potential and versatility of pedagogical practices. This can hinder the development of innovation and context-sensitive solutions in education, while also reducing teachers to passive figures who merely follow instructions.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PURPOSE

The primary aim of this research is to provide a more comprehensive and dynamic understanding of the concept of "good practices" in education by using Wilfred Cantwell Smith's distinction between "beliefs" and "cumulative traditions" as an analytical tool. To achieve this primary objective, the following specific objectives were identified:

To demonstrate how Smith's conceptual framework establishes that pedagogical practices are not merely external methods but also relate to internal meaning, values, and personal commitment.

To emphasize the importance of understanding "good practices" in education as continuously evolving, context-sensitive, and multifaceted "pedagogical traditions," rather than as single, static models.

To examine the potential for teachers to develop their own pedagogical "beliefs" and transform their practices in line with these beliefs.

CONTENT

In this section, the conceptual framework presented by Wilfred Cantwell Smith in his work "The Meaning and End of Religion" will serve as a focal point for a deeper understanding of the concept of "good practices" in education. The dynamic, personal, and contextual dimensions of pedagogical practices will be analyzed, focusing on Smith's distinction between "faith" and "cumulative traditions."

A Detailed Explanation of Smith's Distinction Between Faith and Tradition

Wilfred Cantwell Smith takes a critical approach to the use of the word "religion" in the contemporary world. He argues that "religion" is often perceived as an abstract, objectified, and fixed category, while religious phenomena in human experience are far richer. Therefore, Smith proposes two main concepts in place of the word "religion": "faith" and "cumulative traditions."

Faith: According to Smith, "faith" is a profound feeling and experience of the individual, the inner, the personal, and the transcendent. This is a personal, transformative, and vital relationship an individual establishes with the universe, reality, or the transcendent, beyond adherence to a specific body of dogma or external institution. Faith, while imbuing a person's life with meaning, has a guiding and internally felt quality. It is subjective, active, and constantly shapes an individual's life.

Cumulative Traditions: "Cumulative traditions," on the other hand, are the historical, social, cultural, and external expressions of belief. These include rituals, sacred texts, institutions, philosophies, art forms, and social structures. Traditions can be objectively observed, recorded, and analyzed. However, Smith argues that these traditions are not static, but rather have evolved continuously throughout history.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

He emphasizes that traditions evolve, acquire new meanings in different contexts, and are often reshaped by human actions and interpretations. While traditions serve as tools for the transmission and experience of faith, they should not be confused with faith itself.

Smith's distinction points to the danger of fixating "religions" as "things" and overlooking their living and dynamic essence. This framework allows us to better grasp the richness and diversity of religious experience.

The Concept of Pedagogical "Faith"

When we apply Smith's concept of "faith" to the field of education, we can speak of the teacher's pedagogical "faith." This concept goes beyond simply being a professional who delivers curriculum or implements specific methods; it expresses the teacher's deep philosophy, values, passion, and dedication to the learning process, each student, the nature of knowledge, and their own professional identity.

Pedagogical belief can encompass the following dimensions:

Dedication to Students: A deep belief in and respect for each student's potential, individual differences, and learning journey.

Passion for Learning: An inherent understanding that learning is not merely an act of acquiring knowledge, but also a search for personal growth, transformation, and meaning.

Philosophy of Knowledge: A personal stance that knowledge is not a static phenomenon, but a dynamic process that is constantly being constructed, questioned, and interpreted.

Professional Identity and Responsibility: A profound conviction that the teaching profession is not merely a job, but also a social responsibility and a personal mission.

Quality teaching practice is not simply a technical competence. Its true strength lies in a teacher's inherent pedagogical belief. This belief breathes life into teaching methods, energizes the classroom environment, and inspires students. A teacher's approach to the challenges they face, and their relationship with students are largely manifestations of this personal pedagogical belief. A practice devoid of conviction can render even the most seemingly successful methods ineffective and meaningless.

"Good Practices" as Pedagogical "Traditions"

The methodologies, strategies, and approaches we define as "good practices" in education bear a significant resemblance to Smith's concept of "cumulative traditions." Rather than immutable, universal, and absolute "best" prescriptions, these are "pedagogical traditions" developed over time, applied, adapted, and continually evolving in different cultural and social contexts.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Dynamism and Evolution: Approaches considered "good practices," such as project-based learning, collaborative learning, and the flipped classroom, have undergone significant changes since their inception. They have evolved alongside technology, different learning theories, and practical experience. For example, project-based learning, which initially involved more structured tasks, now emphasizes student autonomy and a focus on real-world problems.

Contextual Variation: It has been observed that a practice deemed "good" in one school or culture may not have the same impact in another context. Factors such as student demographics, school culture, available resources, and curriculum flexibility directly influence the effectiveness of a practice. This demonstrates that "good practices" are not a single "universal truth," but rather "pedagogical traditions" that gain meaning through context-specific adaptations. Just as Smith rejected the universal validity of a single "religion," we must overcome the misconception of a single "universal good practice." Every good practice is the product of a specific context and accumulated experience.

Cultural and Social Construction: Pedagogical traditions, like cultural traditions, are constructed through the interaction between educators and communities. They are disseminated, debated, and transformed through seminars, workshops, and professional learning communities. These are living, breathing, and constantly interpreted practices.

The Interplay Between Faith and Tradition

Smith's emphasis on the interrelationship between faith and tradition is crucial for grasping the complex interplay between teachers' personal pedagogical beliefs and the "pedagogical traditions" they embrace.

Belief Shapes Tradition: A teacher's deeply held pedagogical beliefs shape how they interpret, adapt, and even modify existing "pedagogical traditions." For example, a teacher who sincerely believes in student autonomy can transform even the "lecture" tradition to foster student participation. This belief transforms existing "good practices" from mere technicalities into vibrant and meaningful practices.

Traditions Influence Beliefs: Conversely, the "pedagogical traditions" a teacher engages with can also influence their beliefs. The established "good practices" of a school or educational system can shape a new teacher's pedagogical beliefs or lead them to question their existing beliefs. This interaction can be considered a continuous cycle of professional development and learning.

The Risk of Loss of Meaning: Smith highlights the danger that "religions" can become merely formalized traditions, alienating them from their internal "beliefs." Similarly, "good practices" in education, when disconnected from their original "pedagogical beliefs," risk becoming mere empty methods or buzzwords. The "goodness" of a practice is not only related to its external consequences but also to the meaning, intention, and personal commitment behind its practitioner. This disconnect

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

can also be interpreted as a loss of quality or deterioration in education. A truly good practice maintains its vitality and effectiveness through a strong pedagogical belief.

CONCLUSION

This article has offered a critical and in-depth perspective on the concept of "good practices" in education, drawing on the distinction between "faith" and "cumulative traditions" established by Wilfred Cantwell Smith in his work "The Meaning and End of Religion." It has emphasized how valuable Smith's conceptual framework is for understanding that pedagogical practices are not merely external methods or repeatable templates.

Our discussions have revealed that "good practices" in education should be understood as dynamic and constantly evolving "pedagogical traditions," informed by teachers' "pedagogical beliefs" shaped by their personal meanings, values, pedagogical philosophies, and intrinsic commitment to learning. This perspective has highlighted that good practices, rather than being singular, universal, and fixed models, possess a pluralistic structure: context-sensitive, culturally constructed, and enriched by the unique contributions of each teacher. Smith's warning about the danger of formalized traditions becoming divorced from inherent belief points to the risk that simply imitating techniques in the name of "good practice" in education can void pedagogical substance.

Ultimately, this study has provided a more comprehensive and nuanced perspective on "good practices" in education. Considering pedagogical practices, along with the layers of personal meaning and dynamic traditions behind them, will enable teachers to pursue their professional development more consciously and education systems to develop more flexible, innovative, and student-centered approaches. This perspective has once again highlighted the importance of focusing not only on "what is done," but also on "why it is done," and "with what conviction it is done" to enhance the quality and impact of education.

RECOMMENDATIONS

In light of this analysis from the perspective of Wilfred Cantwell Smith's "belief-tradition divide," the following recommendations are offered for adopting a deeper and more meaningful approach to the concept of "good practices" in education:

Restructuring Teacher Education and Professional Development Programs: Rather than simply imparting "best practice" templates or techniques, teacher preparation and continuing professional development programs should focus on teachers exploring and deepening their own pedagogical "beliefs." These programs should provide teachers with opportunities to question their own values, philosophies about learning and teaching, and to reflect this inner depth in their practice.

* Expanding the Scope of Educational Research: Educational research should move beyond focusing solely on the quantitative results or external outcomes of "good practices." Research should focus on

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

qualitative and in-depth investigations of the personal meanings behind these practices, why and how teachers adopt them, and how cultural and contextual dynamics shape their practices.

Supporting Teacher Autonomy in Education Policies: While encouraging pedagogical innovation and diversity, education policies should provide a framework that supports teachers' autonomy to adapt "good practices" to their own contexts and incorporate their personal contributions. Instead of uniform approaches, flexible and supportive systems should be created where diverse pedagogical beliefs and traditions can flourish.

Enriching "Good Practice" Sharing Models: When sharing pedagogical "good practices," story-based and experiential approaches should be emphasized, explaining not only what they are but also why, how, and under what conditions they are "good." This will allow other teachers to better grasp the personal meaning and spirit behind the shared practices, thus making them a source of profound learning and adaptation rather than mere imitation.

These recommendations aim to ensure that "good practices" in education are not merely collections of techniques but exist as dynamic and meaningful pedagogical traditions, animated by teachers' beliefs and values.

REFERENCES

Darling-Hammond, L. (2006). Constructing 21st-Century Teacher Education. Journal of Teacher Education, 57(3), 300-314.

Freire, P. (1970). Pedagogy of the Oppressed. Herder and Herder.

Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge.

Smith, W. C. (1963). The Meaning and End of Religion. New York: The Macmillan Company. Smith, W. C. (2022). The Meaning and End of Religion (N. Nirven, Trans.). Dergah Publications.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

YENİ NESİL ÖĞRENME ORTAMLARINDA VE DİJİTAL ÇAĞDA DEĞERLER EĞİTİMİNİN GELECEĞİ

Doç.Dr. İsmail DEMİR

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
ORCID ID: 0000-0001-9756-1901

Özet

Dijital çağ, yalnızca bilgiye erişim yollarını değil, bireylerin kimlik inşasını, toplumsal aidiyetlerini ve ahlaki değerlerle kurdukları ilişkiyi de dönüştürmektedir. Eğitim, bu dönüşümün merkezinde yer alan en kritik alanlardan biridir. Özellikle değerler eğitimi, bireylerin yalnızca bilişsel bilgiyle donatılması değil; aynı zamanda onların sorumluluk, adalet, empati, dürüstlük, dayanışma ve özgürlük gibi temel değerleri içselleştirmesini, bu değerler doğrultusunda davranış geliştirmesini hedefler. Ne var ki, yeni nesil öğrenme ortamları ve dijital teknolojiler, bu sürecin yöntemlerini, içeriklerini ve pedagojik yaklaşımlarını köklü bir biçimde yeniden tanımlamaktadır. Bu nedenle değerler eğitiminin geleceği, dijital çağın sunduğu imkânlar ile beraberinde getirdiği riskler arasında kurulacak dengede şekillenecektir.

Geleneksel anlamda değerler eğitimi, çoğunlukla sınıf içi ortamda öğretmen merkezli anlatımla yürütülmüş, değerler ezberletilen kurallar ya da soyut normlar olarak aktarılmıştır. Ancak dijitalleşmenin getirdiği paradigma değişimi, değerler eğitimini deneyimsel, etkileşimli ve kişiselleştirilmiş bir sürece dönüştürmektedir. Artırılmış gerçeklik, sanal gerçeklik, oyun tabanlı öğrenme ve yapay zekâ destekli sistemler, öğrencilerin değerleri yalnızca duymakla kalmayıp yaşayarak öğrenmesini mümkün kılmaktadır. Örneğin, bir artırılmış gerçeklik uygulaması, öğrenciyi tarihî bir olayın içine yerleştirerek adalet ya da cesaret gibi değerleri karar alma süreçleri üzerinden deneyimlemesini sağlayabilir. Yine metaverse ortamlarında oluşturulmuş sanal toplumlarda öğrenciler, sorumluluk almayı, iş birliği yapmayı ve etik ikilemlerle yüzleşmeyi doğrudan deneyimleyebilir. Böylelikle değerler, bilişsel birer bilgi olmaktan çıkıp davranışsal pratiklere dönüşmektedir.

Bununla birlikte dijital çağın sunduğu fırsatlar kadar tehditleri de göz ardı edilemez. Küresel kültürün hızla yayılması, genç kuşakların geleneksel değerler ile dijital kültür arasında sıkışmasına yol açmaktadır. Sosyal medya platformlarında öne çıkan rol modellerin çoğunlukla bireyci, haz odaklı ve tüketim kültürünü yücelten yaşam biçimlerini temsil etmesi, toplumsal aidiyet ve sorumluluk gibi değerlerin gölgede kalmasına sebep olmaktadır. Ayrıca dijital içeriklerin denetimsizliği, şiddet, nefret söylemi ve ötekileştirme gibi olumsuz unsurların normalleşmesine yol açabilmektedir. Bu bağlamda

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

değerler eğitiminin geleceği, yalnızca teknolojinin pedagojik imkânlarıyla değil, aynı zamanda dijital kültürün olumsuz etkilerine karşı geliştirilmesi gereken bilinç ve dirençle de belirlenmektedir.

Yapay zekâ destekli öğrenme ortamları, değerler eğitiminde kişiselleştirilmiş yaklaşımların önünü açmaktadır. Öğrencilerin davranışlarını ve öğrenme süreçlerini analiz eden yapay zekâ sistemleri, onların hangi değerleri benimsemekte zorlandığını, hangi yöntemlerle daha iyi öğrenebildiğini ve hangi durumlarda etik ikilemler yaşadığını ortaya çıkarabilir. Bu veriler ışığında öğretmenler, öğrenciye özgü stratejiler geliştirerek değerler eğitiminin etkili olmasını sağlayabilir. Ancak yapay zekânın getirdiği etik sorunlar da göz ardı edilmemelidir. Algoritmik önyargılar, kültürel çeşitliliği dikkate almayan standartlaşmış içerikler ve öğrencilerin mahremiyetini tehdit eden veri toplama süreçleri, değerler eğitiminin güvenilirliğini zedeleyebilir. Bu nedenle gelecekte değerler eğitimi, yapay zekâdan yararlanırken aynı zamanda etik kullanım ilkelerini ve veri güvenliği önlemlerini de gözetmek durumundadır.

Yeni nesil öğrenme ortamları, değerler eğitimini yalnızca sınıfın sınırlarından kurtarmakla kalmamakta; aynı zamanda mekân ve zaman kavramlarını da yeniden tanımlamaktadır. Öğrenciler, evlerinden, farklı ülkelerden ya da kültürel bağlamlardan aynı sanal sınıfa katılabilmekte, çokkültürlü etkileşim ortamlarında değerleri tartışabilmektedir. Bu durum, değerler eğitiminin evrensel boyutunu güçlendirmekte; farklı inanç ve kültürlerden gelen bireylerin birbirlerini anlamalarını, ortak değerler etrafında buluşmalarını kolaylaştırmaktadır. Ancak burada ulusal kimliğin korunması ve yerel değerlerin gözetilmesi de son derece önemlidir. Geleceğin değerler eğitimi, küresel ölçekte ortak bir değer dili geliştirebilir; fakat bu süreçte her toplumun kendi tarihsel, kültürel ve dini mirasını kaybetmemesi gerekir. Bu bağlamda değerler eğitiminin geleceği, evrensel ve yerel değerler arasında kurulan dengede inşa edilecektir.

Dijital çağda öğretmenlerin rolü de dönüşmektedir. Öğretmen artık yalnızca bilgi aktarıcı değil, öğrencilerin değerleri deneyimlemesine aracılık eden bir rehber, dijital içerik tasarlayan bir uzman ve etik sorumlulukları hatırlatan bir mentor konumundadır. Öğretmen, öğrencilerin karşılaştığı dijital içerikleri eleştirel biçimde analiz etmelerine, doğru ile yanlışı ayırt etmelerine ve dijital vatandaşlık bilinci geliştirmelerine yardımcı olmalıdır. Bu nedenle öğretmen yetiştirme programlarının, dijital çağın değerler eğitimi ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Öğretmenlerin dijital pedagojik yeterliklerle donatılması, teknolojiyi pedagojik amaçlarla etkin biçimde kullanabilmesi ve etik duyarlılığı yüksek bireyler yetiştirmesi, geleceğin eğitim sistemlerinin en kritik unsurlarından biri olacaktır. Dijital çağda değerler eğitiminin geleceğini belirleyecek bir diğer önemli unsur da öğrenci merkezli yaklaşımların güçlenmesidir. Öğrenciler, yalnızca değerleri öğrenen değil, aynı zamanda değerleri tartışan, yeniden yorumlayan ve kendi yaşamlarına uyarlayan aktif özneler hâline gelmektedir. Oyun tabanlı öğrenme, proje tabanlı çalışmalar ve sanal iş birliği ortamları, öğrencilerin değerleri yalnızca teorik düzeyde değil, pratik uygulamalar üzerinden

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

öğrenmesine katkı sağlamaktadır. Bu süreçte öğrencilerin empati geliştirmeleri, farklı bakış açılarını anlamaları ve etik sorumluluk üstlenmeleri kolaylaşmaktadır.

Bütün bu dönüşümün merkezinde yer alan en temel tartışma, değerler eğitiminin dijital çağda nasıl sürdürülebilir kılınacağıdır. Teknolojinin sürekli değişen doğası, her yeni aracın değerler eğitimine yeni fırsatlar ve tehditler getirmesi anlamına gelmektedir. Bu nedenle geleceğe yönelik vizyon, değerler eğitiminde esneklik, yenilikçilik ve kültürel duyarlılık ekseninde şekillenmelidir. Dijital çağın sunduğu imkânlardan yararlanırken, bireyin mahremiyetine saygı gösteren, kültürel çeşitliliği gözeten, etik duyarlılığı güçlendiren ve toplumsal aidiyetleri destekleyen bir değerler eğitimi modeli geliştirmek kaçınılmazdır.

Sonuç olarak, yeni nesil öğrenme ortamlarında ve dijital çağda değerler eğitiminin geleceği çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Bir yandan teknoloji, değerlerin daha etkili, etkileşimli ve deneyimsel biçimde öğretilmesine imkân tanımakta; diğer yandan kültürel çatışmalar, etik sorunlar ve teknolojik riskler değerler eğitiminin sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir. Bu nedenle geleceğin değerler eğitimi, yerel ve evrensel değerler arasında dengeli bir yapı kurabilen, teknolojiyi pedagojik amaçlarla etik biçimde kullanan, öğretmenlerin rehberliğinde öğrencilerin aktif katılımıyla şekillenen bir anlayışa dayanacaktır. Ancak bu sayede değerler eğitimi, dijital çağın meydan okumalarına karşı direnç gösterebilir, toplumsal bütünlüğü destekleyebilir ve bireylerin ahlaki gelişimine katkı sağlayabilir. Değerler eğitiminin geleceği, teknolojiyi araçsallaştırarak insani, etik ve kültürel boyutları merkeze alan bütüncül bir yaklaşımla güvence altına alınabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Çağ, Değerler Eğitimi, Yeni Nesil Öğrenme Ortamları, Gelecek Perspektifi

THE FUTURE OF VALUES EDUCATION IN NEW GENERATION LEARNING ENVIRONMENTS AND THE DIGITAL AGE

Abstract

The digital age is transforming not only how individuals access information but also how they construct their identities, their social belongings, and their relationship with moral values. Education is one of the most critical areas at the heart of this transformation. Values education, in particular, aims not only to equip individuals with cognitive knowledge but also to internalize core values such as responsibility, justice, empathy, honesty, solidarity, and freedom, and to develop behaviors in line with these values. However, new-generation learning environments and digital technologies are radically redefining the methods, content, and pedagogical approaches of this process. Therefore, the future of values education will be shaped by the balance struck between the opportunities offered by the digital age and the risks it brings. Traditionally, values education has largely been conducted through teacher-centered instruction in the classroom, with values conveyed as memorized rules or abstract norms. However, the paradigm shift brought about by digitalization is transforming values

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

education into an experiential, interactive, and personalized process. Augmented reality, virtual reality, game-based learning, and artificial intelligence-supported systems enable students to learn values not only by hearing about them but also by experiencing them. For example, an augmented reality application can place students in a historical event, enabling them to experience values such as justice or courage through decision-making processes. Similarly, in virtual communities created in metaverse environments, students can directly experience taking responsibility, collaborating, and confronting ethical dilemmas. Thus, values cease to be mere cognitive knowledge and become behavioral practices. However, the threats, as well as the opportunities, presented by the digital age cannot be ignored. The rapid spread of global culture is causing young generations to be caught between traditional values and digital culture. The role models prominent on social media platforms often represent individualistic, pleasure-focused lifestyles that glorify consumerism, leading to the overshadowing of values such as social belonging and responsibility. Furthermore, the lack of control over digital content can lead to the normalization of negative elements such as violence, hate speech, and marginalization. In this context, the future of values education is determined not only by the pedagogical opportunities of technology, but also by the awareness and resilience that must be developed against the negative impacts of digital culture. Artificial intelligence-supported learning environments pave the way for personalized approaches to values education. By analyzing students' behavior and learning processes, AI systems can reveal which values they struggle to embrace, which methods they use to learn better, and in which situations they face ethical dilemmas. In light of this data, teachers can ensure the effectiveness of values education by developing student-specific strategies. However, the ethical issues posed by artificial intelligence should not be ignored. Algorithmic biases, standardized content that disregards cultural diversity, and data collection processes that threaten students' privacy can undermine the reliability of values education. Therefore, in the future, values education must utilize artificial intelligence while also observing ethical usage principles and data security measures.

Next-generation learning environments not only liberate values education from the confines of the classroom; they also redefine the concepts of space and time. Students can participate in the same virtual classroom from their homes, from different countries, or from different cultural contexts, and discuss values in multicultural interactive environments. This strengthens the universal dimension of values education. It facilitates individuals from different faiths and cultures to understand each other and unite around shared values. However, preserving national identity and upholding local values is also crucial. Future values education can develop a common value language on a global scale; however, each society must not lose its historical, cultural, and religious heritage in this process. In this context, the future of values education will be built on the balance established between universal and local values. The role of teachers is also transforming in the digital age. Teachers are no longer simply conveyers of knowledge; they are also guides who facilitate students' experience of values,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

experts who design digital content, and mentors who remind them of ethical responsibilities. Teachers should help students critically analyze the digital content they encounter, distinguish between right and wrong, and develop a sense of digital citizenship. Therefore, teacher training programs must be restructured to meet the values education needs of the digital age. Equipping teachers with digital pedagogical competencies, the ability to use technology effectively for pedagogical purposes, and fostering individuals with high ethical sensitivity will be among the most critical elements of future education systems. Another key factor that will determine the future of values education in the digital age is the strengthening of student-centered approaches. Students are becoming active agents who not only learn values but also discuss, reinterpret, and adapt them to their own lives. Game-based learning, project-based activities, and virtual collaboration environments contribute to students learning values not only at a theoretical level but also through practical applications. This process facilitates students' development of empathy, understanding of different perspectives, and assuming ethical responsibilities. The fundamental debate at the heart of this entire transformation is how to make values education sustainable in the digital age. The ever-changing nature of technology means that each new tool brings new opportunities and threats to values education. Therefore, the future vision for values education should be shaped around flexibility, innovation, and cultural sensitivity. While taking advantage of the opportunities offered by the digital age, it is essential to develop a values education model that respects individual privacy, embraces cultural diversity, strengthens ethical sensitivity, and fosters social belonging.

In conclusion, the future of values education in next-generation learning environments and the digital age has a multidimensional structure. On the one hand, technology enables values to be taught in a more effective, interactive, and experiential manner; on the other, cultural conflicts, ethical issues, and technological risks threaten the sustainability of values education. Therefore, future values education will be based on an approach that establishes a balance between local and universal values, uses technology ethically for pedagogical purposes, and is shaped by the active participation of students under the guidance of teachers. Only then can values education resist the challenges of the digital age, foster social cohesion, and contribute to the moral development of individuals. The future of values education can be secured through a holistic approach that instrumentalizes technology and centers human, ethical, and cultural dimensions.

Keywords: Digital Age, Values Education, New Generation Learning Environments, Future Perspective.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ÇAĞDAŞ DÖNEM ŞİʻÎ TEFSİR TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR İNCELEME *ÂYÂZÎ VE el-MÜFESSİRÛN ÖRNEĞİ*

Dr. Mehmet AYDEMİR

Temel İslam Bilimleri (Tefsir)
https://orcid.org/0000-0003-0775-5257

Özet

Tefsir tarihi ilmi, hicrî onuncu yüzyılda es-Suyûtî (ö. 911/1505) ve ed-Dâvûdî (ö. 945/1539) ile ilk örneklerini vermeye başlamış, sonraki dönemlerde hem Sünnî hem de Şi'î çevrelerde farklı yaklaşımlarla gelişim göstermiştir. Şi'î gelenekte modern dönemde Hâdî Mârifet (ö. 2006), Akîkî Behşâyişî (ö. 2012) ve Ali Ekber Babâî gibi isimler bu alanda öne çıkmış, ayrıca Muhammed Ali Âyâzî de Kur'ân ve tefsir üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. Âyâzî'nin en önemli katkılarından biri, *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum* adlı eseridir. Bu çalışmada müellif, önceki tefsir tarihi yazarlarının aksine belirgin mezhebî kaygılar gütmeksizin geçmişten günümüze toplam 170 önemli tefsir ve müfessir hakkında bilgi sunmuştur. Âyâzî, eserini tabakât veya ekol temelli bir yaklaşım yerine, tefsir isim alfabetiği üzerinden tertip etmiştir. Bununla birlikte, farklı İslâm mezheplerine mensup müfessir ve eserleri de çalışmasına dâhil ederek kapsayıcı bir yöntem benimsemiştir. Eserin giriş bölümünde tefsirleri yirmi beş farklı kategoriye ayırsa da bu sınıflandırmaya dair örnekleri ayrıntılı biçimde sunmamıştır. Âyâzî, müfessirlerin tanıtımında yazarın doğum ve ölüm tarihi, memleketi, hocaları, öğrencileri, hayatındaki önemli hususlar ve diğer eserlerine yer vermektedir. Eser tanıtımlarında ise kitabın adı, dili, cilt sayısı, yazılış amacı, mukaddimesinin bulunup bulunmadığı, kaynakları ve bağımsız bir tefsir mi yoksa şerh/özet niteliğinde mi olduğu üzerinde durmaktadır. Ayrıca müfessirin mezhebi görüşlerini yargılayıcı bir dilden uzak, daha kapsayıcı bir üslup ile ele almıştır. Âyâzî'nin *el-Müfessirûn* adlı eseri, tasnif yöntemi bakımından hem Şi'î hem de Sünnî gelenek açısından yenilikçi bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Ancak Türkiye'de bu eser ve müellif üzerine yapılmış herhangi bir çalışmanın bulunmaması hem Âyâzî'nin ilmî kişiliğinin hem de söz konusu eserinin incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Tefsir Tarihi, Şi'a, Âyâzî, *el-Müfessirûn*.

A STUDY ON CONTEMPORARY SHI'I TAFSIR HISTORIOGRAPHY: THE CASE OF ÂYÂZÎ AND AL-MUFASSIRŪN

Abstract

The science of exegesis began to emerge in the tenth century AH with es-Suyûtî (d. 911/1505) and ed-Dâvûdî (d. 945/1539), developing in subsequent periods with different approaches in both Sunni and

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Shi'i circles. In the Shi'ite tradition, figures such as Hadi Marifet (d. 2006), Akiki Behshayishi (d. 2012) and Ali Akbar Babai have come to the fore in this field in the modern era, while Muhammad Ali Ayazi has also produced various works on the Qur'an and exegesis. One of Âyâzî's most important contributions is his work entitled *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum*, which is a history of exegesis. In this work, unlike previous writers on the history of exegesis, the author presents information on a total of 170 important exegeses and exegetes from the past to the present without any obvious sectarian concerns. Âyâzî organised his work according to the alphabetical order of tafsir names rather than adopting a tabakât or school-based approach. However, he adopted an inclusive method by including exegetes and works belonging to different Islamic sects in his study. Although the introductory section of the work divides commentaries into twenty-five different categories, it does not provide detailed examples of this classification. Âyâzî includes the author's date of birth and death, hometown, teachers, students, important events in their life, and other works in his introductions to exegetes. In his introductions to works, he focuses on the title, language, number of volumes, purpose of writing, presence or absence of a preface, sources, and whether it is an independent commentary or a summary/explanation. Furthermore, he approaches the exegete's sectarian views in a more inclusive style, avoiding judgemental language. Ayazi's work, *al-Mufassirun*, presents an innovative approach in terms of classification method from both the Shi'ite and Sunni traditions. However, the absence of any work on this book and its author in Turkey necessitates an examination of both Ayazi's scholarly personality and the book in question.

Keywords: Tafsir, History of Tafsir, Shi'a, Âyâzî, al-mufassirûn

Giriş

Kur'ân'ı anlama ve anlamlandırma üzerine tarih boyunca binlerce çalışma yapılmış ve bu süreç günümüzde de devam etmektedir. Müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'i yorumlamada farklı yöntemler benimsemiş; tefsir tarihçileri ise bu eserleri ve müelliflerini ya müfessirlerin vefat tarihlerine göre ya da takip ettikleri yöntemlere göre tasnif etmiştir. Tefsir tarihçiliğinin ilk örnekleri, hicrî X. yüzyılda Suyûtî (ö. 911/1505) ve Dâvûdî'nin (ö. 945/1539) çalışmalarıyla ortaya çıkmış; daha sonraki dönemlerde ise Goldziher (ö. 1921) ve Zehebî'nin (ö. 1977) çalışmalarıyla ekol veya mezhep merkezli bir yaklaşım gelişmiştir. Ancak her iki yöntemin de kendine özgü avantaj ve dezavantajlara sahip olması sebebiyle, kapsayıcı ve bütüncül bir metodoloji tam anlamıyla ortaya konulamamıştır.[1]

Bu bağlamda, özellikle Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı eserinde Şi'î geleneğe yönelttiği eleştiriler, Şi'î ilim dünyasında tepkiyle karşılanmış; Hâdî Ma'rifet (ö. 2006), aynı adı taşıyan eserinde Zehebî'ye cevap vermeyi amaçlamıştır.[2] Ma'rifet'in çalışması, Şi'î çevrelerde tefsir tarihi yazımına yönelik dikkat çekici bir örnek teşkil etmiştir. Bununla birlikte, Şi'î literatürde tefsir tarihçiliği

[1] Tefsir tarihi yaklaşımlarının avantajları ve dezavantajları için bk. Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 101-203.
[2] Bu her iki tefsir tarihinin karşılaştırması için bk. Musa Öztürk, *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Tefsir Tarihi (Zehebi Marife Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

alanında Ma'rifet dışında öne çıkan bir diğer isim Muhammed Ali Âyâzî'dir. Âyâzî, *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum* adlı eserinde tefsirleri yirmi beş kategoriye ayırmış, 170 müfessir ve eserini sistematik biçimde ele almıştır. Eser, müelliflerin kimliği, mezhebi, eserin dili, telif ve basım tarihleri, cilt sayısı gibi bibliyografik bilgilerin yanı sıra müfessirin hayatına, teliflerine, tefsirin yöntemine ve eser üzerine yapılan çalışmalara da yer vermektedir.

Bu çalışmada, öncelikle tefsir tarihçiliğinin gelişim sürecine kısaca değinilecek; ardından Âyâzî'nin hayatı, eserleri, *el-Müfessirûn Hayâtuhum ve Menhecuhum* adlı çalışmanın telif gayesi, ele aldığı konular, takip ettiği yöntem, kullandığı dil ve üslup incelenecektir. Sonuç bölümünde ise tefsir tarihi yazımı açısından bazı değerlendirme ve öneriler sunulacaktır. Böylece, Şi'î tefsir tarihçiliğinin önemli bir temsilcisi olan Âyâzî'nin ve eserinin literatüre kazandırılması amaçlanmaktadır.

1. Tefsir Tarihi Yazıcılığının Genel Çerçevesi

Tefsir tarihi yazıcılığı, İslâm ilimleri içerisinde hem Sünnî hem de Şi'î'ler tarafından ele alınan disiplinlerden biridir. Bu yazıcılık genel hatlarıyla iki ana yöntem etrafında şekillenmiştir: Bunlardan ilki, müfessirlerin kronolojik bir düzen içerisinde ele alındığı **tabakât tarzı**; diğeri ise tefsirlerin **yöntem ve ekollere göre** (rivâyet, dirâyet, mezhebî, tasavvufî, felsefî, lugavî vb.) sınıflandırıldığı yaklaşımdır.[3]

Sünnî gelenekte tefsir tarihi ve tabakât türü çalışmaların ilk örneği Suyûtî'nin *Tabakâtu'l-Müfessirîn* adlı eserinde görülmektedir. Bu çalışmada 136 müfessir hakkında bilgi verilmiş, müfessirler alfabetik sıraya göre tasnif edilmiştir. Onun öğrencisi Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî ise aynı başlıkla kaleme aldığı eserinde 706 müfessire yer vermiştir. Bu yöntemi devam ettirenler arasında Osmanlı âlimi Edirnevî (XI./XVII. yüzyıl) zikredilebilir. Edirnevî, Hicrî 1070 yılına kadar yaşamış müfessirleri yüzyıllara göre tasnif ederek kronolojik bir düzen ortaya koymuştur. Cevdet Bey'in (ö. 1926) *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Tabakâtu'l-Müfessirîn*'i ve Adil Nüveyhiz'in *Mu'cemu'l-Müfessirîn* adlı eseri bu geleneğin modern örnekleri arasında sayılabilir.

Tefsir tarihini yöntem ve ekoller üzerinden ele alan çalışmalar ise XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımın öncüsü kabul edilen Ignaz Goldziher, *Die Richtungen der Islamischen Koranuslegung* adlı eserinde rivâyet tefsiri, kelâmî tefsir, tasavvufî tefsir gibi kategoriler açarak tefsirleri ekol ve mezhep merkezli bir bakışla değerlendirmiştir. Hüseyin ez-Zehebî ise bu yöntemi sürdürerek geliştirmiştir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye'de İsmail Cerrahoğlu'nun (ö. 2022) iki ciltlik *Tefsir Tarihi* adlı eseri bu yaklaşımın önemli örneklerinden biri olmuştur. Türkiye'de İlahiyat fakültelerinin ve tefsir araştırmalarının artmasıyla birlikte ekol bazlı tefsir tarihi çalışmalarının

[3] İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliliği Üzerine", İslamiyât, 8/1 (2005), 13.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

sayısının da dikkate değer ölçüde arttığı görülmektedir. Buna bağlı olarak her bir eser veya metodoloji üzerinden eleştiride bulunulmaktadır.[4]

Şi'î gelenekte ise benzer şekilde hem tabakât tarzı hem de ekol ve yöntem merkezli tefsir tarihi çalışmaları mevcuttur. Abdurrahim Akîkî Behşâyişî'nin (ö. 2012) *Tabakât-ı Müfessirân-ı Şîa* adlı eseri tabakât türüne örnek teşkil ederken; Hâdî Ma'rifet'in *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*'u ve Ali Ekber Bâbâî'nin *Tefsîr Ekolleri* adlı eseri mezhebî ve yöntemsel bir yaklaşımın ürünleridir. Bunların yanı sıra doğrudan tefsir tarihi yazımı amacı gütmemekle birlikte müfessirler hakkında değerli bilgiler ihtiva eden Seyyid Hasan es-Sadr'ın *Tesîsü'ş-Şîa li Ulûmi'l-İslâm*'ı ve Âgâ Bozorg Tahrânî'nin *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi'ş-Şîa*'sı da zikredilmelidir.[5]

Belirtilen bu müstakil eserlerin yanı sıra, birçok tefsirin mukaddimesinde, Kur'ân ilimlerine dair çalışmalarda ve İslâm ilimleri tarihiyle ilgili eserlerde de tefsir tarihine dair önemli malumat bulunduğu bir gerçektir.[6]

Bu genel çerçeveden hareketle, Şi'î tefsir tarihi yazıcılığının çağdaş dönemdeki en önemli temsilcilerinden biri olarak Muhammed Ali Âyâzî karşımıza çıkmaktadır. Âyâzî, *el-Müfessirûn: Hayâtuhum ve Menhecuhum* adlı çalışmasında, 170 müfessir ve eserine dair sistematik bilgiler sunmuştur. Onun çalışması yalnızca müfessirlerin biyografik verilerini aktarmakla kalmayıp, eserlerin telif gayelerini, kullanılan yöntemleri, dil ve üslubu da analiz etmektedir. Bu yönüyle Âyâzî'nin eseri, Şi'î tefsir tarihi yazıcılığının özgün bir örneğini teşkil etmekte; aynı zamanda Zehebî ve Ma'rifet gibi isimlerin ortaya koyduğu yaklaşımlarla mukayeseye imkân vermektedir.

2. Âyâzi'nin Hayatı ve Eserleri

es-Seyyid Muhammed Ali Âyâzî, hayatına dair bilgileri *el-Müfessirûn* adlı eserinin üçüncü cildinin sonunda aktarmaktadır. Buna göre Âyâzî, 1954 (h. 1374) yılında dünyaya gelmiştir. İlk dinî eğitimini 1968 (h. 1387) yılında Meşhed'de almış, ardından 1971 (h. 1390) yılında Şi'î eğitim merkezlerinden Kum'a giderek dönemin önde gelen âlimlerinden ders görmüştür.

Âyâzî, 1400–1410/1980–1990 yılları arasında felsefe eğitimi almış; bu süreçte Âyetullah Hasan Zâde el-Âmilî, Âyetullah Abdullah Cevâdî el-Âmilî ve Seyyid Celâleddîn el-Âştîyânî gibi önemli isimlerden istifade etmiştir. Fıkıh, usûl, felsefe ve tasavvuf alanlarındaki bu eğitim sürecinin ardından tefsir ilmine yönelmiş; özellikle Murtazâ Mutahharî'nin derslerine katılmış ve bu sahada telif faaliyetlerine başlamıştır.

[4] Dücane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'" *İslâmiyât* 2/4 (1999), 70, 71; Mustafa Öztürk, "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu,* ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015) 247; Aslan Habibov, "Şiî Tefsir Geleneği", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar,* haz. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak. (Ankara: Otto, 2015) 1/57, 58 Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31* (Haziran 2014), 55.
[5] Aslan Habibov, "Çağdaş Şiî-İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı", *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu,* ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 225.
[6] Karagöz, *Tefsir Tarih Yazımı*, 80-97.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Âyâzî'nin günümüze kadar ulaşan 29 telif eseri ve farklı alanlarda kaleme aldığı pek çok makalesi bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle tefsir tarihi ve çağdaş tefsir çalışmaları dikkat çekmektedir. Başlıca eserleri şunlardır:

- *el-Müfessirûn: Hayâtuhum ve Menhecuhum*
- *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Mecîd el-Mustahrec min Turâsi'ş-Şeyh el-Mufîd*
- *el-Kur'ân ve't-Tefsîru'l-'Asrî*
- *el-İslâm ve Tanzîmu'l-Usra* [İslâm ve Ailenin Düzenlenmesi]
- *Mesîretu Tetavvuri Tefâsîri'ş-Şî'a*
- *el-Hurriyye fi'l-Kur'ân*
- *el-Kur'ân ve Ehlu'l-Beyt*
- *el-Bâhisûn el-Kur'âniyyûn fî Hemedân*[7]

Bu eserler, Âyâzî'nin tefsir tarihi, çağdaş tefsir yaklaşımları, aile ve toplum düzeni, özgürlük kavramı ve Ehl-i Beyt'in Kur'ân'daki yeri gibi farklı konulara yöneldiğini göstermektedir. Onun özellikle *el-Müfessirûn: Hayâtuhum ve Menhecuhum* adlı çalışması hem kapsamı hem de metodolojik yaklaşımı bakımından Şi'î tefsir tarihi yazıcılığı açısından mühim bir yere sahiptir.

3. *el-Müfessirûn Hayatuhum ve Menhecuhum* Adlı Eser

Muhammed Ali Âyâzî'nin *el-Müfessirûn* adlı eseri üç cilt halinde Tahran'da, Vezâreti Ferheng ve İrşâdi İslâmî tarafından şemsi 1386/m. 1970/ h. 1389 yılında yayımlanmıştır. Eserin baş kısmında, dönemin önde gelen Şi'î âlimlerinden Hâdî Ma'rifet'in takdim yazısı yer almaktadır.

Birinci baskının mukaddimesinde Âyâzî, **tefsir tarihi bilmenin önemini** vurgulamakta ve bu ilmin sağladığı faydaları sıralamaktadır. Âyâzî'nin bu bağlamda belirttiği temel amaçlar şunlardır:

1. Tefsir tarihi ilminin başlangıcından günümüze kadar geçirdiği gelişim aşamalarını ve dönüşümleri tespit etmek.
2. Müfessirlerin İslâm mezheplerini, tefsir mezheplerini ve bunların görüşlerini tanımak.
3. Tefsir yöntemlerinin çeşitliliğini ve Kur'ân'ı anlama ile istinbat yöntemlerini öğrenmek; böylece okuyucuya farklı yaklaşımlar arasında en uygun olanı seçme imkânı sağlamak.
4. Yorumcunun ideolojik ve mezhebi yönelimlerinin yorum sürecine yansımasını ve mezhepsel bakış açısının yorum üzerindeki etkilerini anlamak.
5. Tefsirlerin içeriğini ve bağlamlarını bilmek, böylece tefsir alanındaki temel eserlerin değerini kavrayabilmek.[8]

[7] Muhammed Ali Âyâzî, *el-Müfessirûn Hayatuhum ve Menhecuhum* (Tahran: Vezâreti Ferheng ve İrşâdi İslâmî, ş. 1386), 3/1316-1327.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Muhammed Ali Âyâzî'ye göre tefsirleri tanımak yalnızca eserlerin içeriğini anlamakla sınırlı değildir; aynı zamanda alimlerin çabalarını takdir ve onlara iltifat etmek anlamına da gelmektedir.[9] Bu bağlamda Âyâzî, Hüseyin ez-Zehebî'nin yaptığı çalışmaları büyük bir başarı olarak değerlendirmektedir.[10] Ancak Âyâzî, Zehebî'nin Şi'î inançlarını ele alış biçimini eleştirmektedir. Ona göre Zehebî, Şi'î inançlarını fanatizm ve inatla değerlendirmiş, önyargılı bir tavırla Şi'î inançlarının geçersizliğine hükmetmiş ve Şi'î yorumlarında mevcut olan olumlu yönleri görmezden gelmiştir. Bunun yanı sıra, Şi'î mezhebine özgü yorumlar yeterince tanıtılmamış; seçilen yorumların adil ve hakkaniyetli bir çerçevede sunulması sağlanmamıştır. Âyâzî, tefsir tarihi yazarlarının genel olarak muhaliflerinin inançlarına saldırdıklarını da belirtmiştir.[11]

Bu değerlendirmeler, Âyâzî'nin tefsir tarihi yazımında **objektiflik, adalet ve kapsamlı bir perspektif** sağlama çabasını ortaya koymakta, aynı zamanda Şi'î literatürde metodolojik bir farkındalığın önemine işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Muhammed Ali Âyâzî, *el-Müfessirûn* adlı eserinde kendi metodolojisini şu temel ilkeler çerçevesinde açıklamaktadır:

Genel Tanıtım Amaçlı Yaklaşım: Çalışmada çeşitli İslâm mezhepleri tarafından kaleme alınan yorumların genel bir tanımını sunmayı amaçlamaktadır.

Tefsirlerin Tertiplenmesi: Tefsirler, isimlerine göre sıralanmıştır. Bu yaklaşım, incelemeyi kolaylaştırmanın yanı sıra, müfessirlerin mezheplerine bağlı kalmayı veya mezhepler arasında bir öncelik belirlemeyi önlemiş, araştırmacının yazarın bilgi birikimi ve yaklaşımı üzerinden değerlendirme yapmasına imkân sağlamıştır.

Karşılaştırmalı Tanıtım: Kitabın amacı, yaygın olarak basılan tefsirleri ve bunların yöntemlerini tanıtmak ve karşılaştırmaktır. Bu nedenle, mezhepsel değerlendirmelerden uzak durulmuş, isrâiliyât, zayıf rivayetler ve müfessirin bazı görüşleri çalışmada yer almıştır.

Modern ve Kadim Yorumların Tanıtımı: Araştırmacıların yorumlar ve metodolojiler hakkında bilgi sahibi olmaları amacıyla, modern ve klasik Farsça tefsirler de tanıtılmıştır. Böylece, farklı coğrafyalarda ve dönemlerde gelişen tefsir yaklaşımlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Tefsir Biliminin Terminolojisi: Tefsirlere geçilmeden önce, eserde tefsir biliminin temel terminolojisi ve müfessirler tanıtılmıştır. Terimlerin anlamları, gelişimi ve birbirine yakın veya karıştırılabilecek kavramlar arasındaki farklar açıklanmış; araştırmacının faydalanabilmesi için gerekli bilgiler sistematik biçimde sunulmuştur.[12]

---

[8] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/18-19.
[9] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/20.
[10] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/20.
[11] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/21-22.
[12] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/22-23.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

3.1. Yöntem ve Muhteva açısından *el-Müfessirûn*

Muhammed Ali Âyâzî, *el-Müfessirûn* adlı eserinde tefsirleri tanıtırken sistematik ve titiz bir yöntem izlemiştir. Giriş kısmında tefsirleri ve müfessirleri şu şekilde ele aldığını belirtmiştir:

Eserin Bibliyografik Bilgileri: Tefsirin adı, yazarı, doğum ve ölüm tarihi, yazım dili ve cilt sayısı belirtilmiştir. Yazarın adı ve bilinen takma adı öncelikli olarak aktarılmış, varsa baskı sayısı, baskı yeri, baskı yılı, baskı büyüklüğü ve editörün adı gibi baskı ile ilgili detaylar da sunulmuştur. Eserin dili ayrıca belirtilmiştir.

Yazarın Biyografik Bilgileri: Yazarın memleketi, babasının adı, eğitim geçmişi, hocaları ve öğrencileri, ölüm yeri ve hayatındaki önemli olaylar aktarılmıştır. Yazarın özellikle Kur'ân ilimleri, hadis ve fıkıh alanlarındaki en önemli eserleri üzerinde durulmuştur.

Tefsirin Genel Özellikleri: Tefsir hakkında bilgi verilirken, eserin tamamlanıp tamamlanmadığı, eksikse hangi bölümde kaldığı belirtilmiştir. Ayrıca tefsirin yazılma amacı, müellifin girişte buna atıfta bulunup bulunmadığı, tefsirin bir mukaddimesi varsa neleri kapsadığı, kaynakları ve bu kaynaklardan hangi yorumların alındığı açıklanmıştır. Tefsirin başka bir tefsirin şerhi mi, özeti mi yoksa bağımsız bir çalışma mı olduğu da bu kapsamda değerlendirilmiştir.

Teolojik ve Mezhebi Bilgiler: Her müfessirin teolojik ve mezhebi yönelimi hakkında bilgiler verilmiş, böylece okuyucunun yorumları ve yöntemleri daha iyi anlaması sağlanmıştır.[13]

Muhammed Ali Âyâzî, *el-Müfessirûn'da* klasik tefsir tarihi eserlerinden farklı bir metodoloji benimsemiştir. Eserine başlarken, çalışmasında çokça kullandığı **menhec, itticah ve levn** terimlerine hangi anlamları yüklediğini açıklamıştır.

- **Menhec (Yöntem):** Tefsircinin Kur'ân'daki manaları açıklarken izlediği yol olarak tanımlanır. Burada, tefsirçinin yaklaşım tarzı ve bilgi sistematiği ön plana çıkar.
- **Itticah (Yönelim):** Müfessirin Allah'ın kitabını yorumlarken hangi yaklaşımı benimsediğini ifade eder. Buna göre müfessir, taklide mi yoksa te'dide mi yönelmiştir; yorumlarında naklî veya aklî kaynaklara mı dayanmıştır, yoksa bunların her ikisini belli bir çerçevede mi tercih etmiştir. Ayrıca itticah, müfessirin Ehl-i Sünnet, Şi'î, Mutezile ve Eş'arî mezheplerinin hâkim inançlarına karşı takındığı tavrı ve bakış açısını da yansıtır.
- **Levn (Renk):** Bir metni yorumlayan kişinin, bu metni kendi anlayışı, yorumu ve diliyle "renklendirme" biçimidir. Levn, tefsircinin kişisel yorum tarzını ve ifade özgünlüğünü gösterir.[14]

Bu üç terim, Âyâzî'nin tefsir tarihi analizinde **hem müfessirlerin yaklaşımını hem de yorumların niteliğini sistematik olarak değerlendirmesine imkân tanımakta** ve eserine özgün bir metodolojik çerçeve kazandırmaktadır.

[13] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/23-24.
[14] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/31-33.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

3.2 **Eserde Ele Alınan Şahışlar**

Yaptığımız incelemede Âyâzî'nin tefsir tarihini bellirli kategorilere ayırmamış, onları mezhebî bir başlığın altına yerleştirmediği görülmüştür. O tefsirlerin baş harflerini esas alarak belli bir tasnife gitmiştir. Yaptığı bu tasnifte de ne Şi'î müfessirleri ne Sünnî müfessirleri öncelemiştir. Aslında yaptığı tasnif daha önceki tabakat tarzı çalışmalara benzemekte olup onlar şahsı öncelerken Âyâzi ise eseri öncelemiştir. Eserin giriş kısmında da eserini bu şekilde tasnif etmesinin, müfessirlerin mezheplerine bağlı kalmayı veya mezhepler arasında bir öncelik belirlemeyi önlediğini böylece yazarın bilgi birikimi ve yaklaşımı üzerinden değerlendirme yapmasına imkân sağladığını da bildirmiştir.[15]

Âyâzî birinci ciltte 27 Şi'î, 21 Sünnî, 1 Mu'tezilî, 3 Selefî; ikinci ciltte 27 Şi'î, 41 Sünnî, 3 Selefî, 2 İbâzî, 2, Mu'tezili; üçüncü ciltte 22 Şi'î, 18 Sünnî, 1 Mu'tezilî, 1 İbâzî ve 1 Selefi tefsir tanıtmıştır. Toplam da 76 Şi'î, 80 Sünnî, 4 Mu'tezilî, 7 Selefî ve 3 İbâzî tefsir ele alınmıştır. Âyâzî toplam da 170 tefsir ve müfessiri incelemiştir. Elif harfinin alfabenin ilk harfi olması hasebiyle öncelikle "Ahkâmu'l-Kur'ân" adındaki tefsirleri tanıtmıştır. Tanıttığı kişiler arasında Muhammed Ali es-Sâyis, Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, Cessâs, İbn 'Arabî, İlkiyâ Herrâsî, Seyyîd Ali Ekber el-Kureşî, Ebû's-Su'ûd, Sa'îd Havvâ, el-Feyz el-Kâşânî, Şenkitî, Abdulhüseyin et-Tayyib gibi hem Şi'î hem Sünnî camianın önemli isimleri bulunmaktadır.

3.3. Tefsirleri tasnifi

Âyâzî, ilk dönemden itibaren tefsirin ya Mushaf sırası ya nüzûl sırası ya da konulu şeklinde ele alındığını belirtmiştir. Mushaf sırasına göre tertibin en çok kullanılan yöntem olduğunu, nüzûl sırasına göre tefsirin ise ilk dönemlerde kimsenin başvurmadığını son dönemlerde ise Arapça olarak Molla Huveyş[16] ve İzzet Derveze'nin, Farsça olarak ise Mühendis Bazergan'ın bu yöntemi kullandığını eklemiştir.[17]

Ayazi tefsirleri 25 kategoriye ayırmıştır. Şimdi sırasıyla bu kategorileri nasıl tanımladığını inceleyelim**.**

Me'sûr tefsir: Bu, rivayet veya rivayet yoluyla ifade edilen bir yorumdur ve kaynağı ya Hz. Peygamber'in Kur'ân tefsirinde naklettiği veya sahabelerin Allah'ın iradesini açıklayan sözlerinden oluşur.[18]

Re'y tefsiri: Tercih ve kıyas yoluyla yorumlama, zanna dayalı tercih veya hevaya uyma olarak ifade edilir**.**[19]

İçtihâdî-Aklî tefsir: Ku'ân'ın anlamlarını açıklamak, içeriğini tefekkür etmek ve söyleminin imaları üzerinde düşünmek için aklî veya bilimsel ilkelere dayanan içtihat yöntemidir.[20]

---

[15] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/22.
[16] Molla Huveyş'in kim olduğu ve tefsiri hakkında bilgi için bk. Mehmet Aydemir, *Nüzûl Sıralı Tefsir Geleneğinde Kayıp Halka Molla Huveyş ve Beyânu'l-Meâni'si* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024).
[17] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/34-35.
[18] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/36-38.
[19] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/39.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tefsirde Edebî Yöntem: Anlamı açıklığa kavuşturma ve tanımlama aracı olarak biçim bilgisi, söz dizimi, dil ve belagat gibi edebiyat bilimlerinden yararlanarak, ayetin söz varlığı ve unsurlarının incelenmesiyle başlayan, aynı ayetin farklı okunuşlarındaki anlam uyumunun ve benzer kullanımların bir araya gelmesinin incelendiği bir çalışmadır.[21] İslam dünyasındaki en yeni yorum türlerinden biri olan bu türe "Yorum Sanatı" denir. Seyyid Kutub bu türde şunları yazmıştır: *Kur'ân'ın Gölgesinde, Kur'ân'da Sanatsal Tasvir* ve *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri.*[22]

Lügavî Yöntem: Kur'ân tefsirinin dilbilimsel boyutuna odaklanan ve kelime dağarcığını ve köklerini, kelimelerin biçimlerini ve kökenlerini türetmeye adanmış bir yaklaşımdır.[23]

Belagî tefsir: Kur'ân üslubundaki söz güzelliğini temsil eden, bu güzelliğin bilgisini açıklayan ve özelliklerini ustaca bir zevkle ortaya koyan, Arap yapılarının özelliklerini fark eden, Kur'ân'ın her bir sanatındaki özelliklerini açıklayan bir belagat, edebî ve sanatkârane bakıştır. Bu konuda açıklamayı mükemmelleştiren ve tamamlayanlar arasında Zemahşerî'nin *Keşşaf*'ı vardır.[24]

Beyânî Yöntem: Bu yöntem, Kur'ân'ın benzetme, mecaz, istiare, kinaye, fasl ve vasl gibi retorik biçimleri etrafında dönen ve literal kullanım, mecazi kullanım, imgenin açıklığa kavuşturulması, sözel ve anlamsal ilişkilerin araştırılması gibi retorik biçimlerinden türeyen bir yöntemdir. Bu yöntem, 14. yüzyıla kadar zirvede devam etmiştir.[25]

Hüdâî/Hidâî tefsir: Hidayet tefsiri, hayatın her alanında Kur'ân'ın hidayetinin bir teyidi ve milletler arasında ıslah ve yenilenmenin bir aracıdır ve bu sebeple ona hidayet tefsiri denir. Bu yaklaşımı açıklamayı önemseyen ve müfessirleri bu yolu izlemeye çağıranlar arasında *Tefsir-i Menar*'ın yazarı İmam Muhammed Abduh da vardır.[26]

Mukâren tefsir (Karşılaştırmalı yorumlama): Kıyasa dayalı bu tefsir yönteminin amacı, müfessirlerin, bir grup Kur'ân ayetini bir yerde ele alıp o ayet grubunun tefsirinde yazılanları takip ederek, Kur'ân'ın manalarını ortaya koymada kullanılan yöntem ve yollar arasında denge kurmak, bunların yönlerinden ve imkânlarından bahsetmek, farklı akımları ve farklı yaklaşımları, her birinin tefsirde neyi benimsediği ve kendisinin yaklaşımında neyi takip ettiği bakımından karşılaştırmaktır.[27]

Dava/Hareket Yöntem: Yorumcu, Allah'ın yüce kitabındaki irade beyanı ışığında, yaklaşımı bir harekete dönüştürerek İslam dünyasının koşullarında köklü bir değişiklik yaratmaya çalışır. İslam toplumlarındaki anormal, İslami olmayan koşulları değiştirmeyi planlayarak. Bu yaklaşımın savunucusu, İslam toplumunun birçok sorununa çözümler ve geri kalmışlığının nedenlerini açıklamakla ilgilenir. Milleti, geri kalmış koşullarına ve İslam öncesi cehaletin kalıntılarına karşı

[20] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/41.
[21] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/57.
[22] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/58-59.
[23] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/60.
[24] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/62.
[25] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/63.
[26] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/66.
[27] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/68.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ayaklanmaya ve isyan etmeye çağırır. Bu, Kuran'a ve ilahi öğretilerine geri dönerek ve bu koşulların ve kalıntıların kalıntıları üzerine bir Kuran toplumu inşa ederek başarılabilir.[28]

İçtimâî tefsir: Bu terimin iki anlamı vardır. Sosyal yorumlama: Yorumcunun, insanların aşama ve rollerindeki durumlarına ve güç ve zayıflık, şeref ve zillet, bilgi ve cehalet, iman ve küfür arasındaki durumlarındaki farklılıkların kökenlerine ilişkin görüşünü genişletmeye çalıştığı bir yorum. Toplumsal yorumlama, toplumsal kavrama ve çağın ihtiyaçlarına tabi olma anlamına gelir. Bu yaklaşımda yorumcu, Kur'ân'daki dini amacın toplumsal amaçla harmanlanmasına vurgu yapar.[29]

Tefsirde Ahlâkî Renk: Kur'ân ayetlerinin temel hedeflerini açıklamak, vicdanları uyandırmak ve Allah'ın içimize yerleştirdiği fıtri nurun üzerindeki perdeyi kaldırmakla ilgilenen bir yaklaşımdır. Bu bakış açısıyla, müfessir, Müslümanların ahlak alanındaki ihtiyaçlarını karşılayan her şeyi teorik ve pratik açıdan açıklar ve ulaştığı ayetin anlamıyla tutarlı bir Kur'ân ahlak anlayışı aracılığıyla toplumsal ve politik sorunları çözer.[30]

Kelâmî tefsir: Mezhepsel veya fıkhî bir konuyla ilgili ayetleri sunarken, müfessirin inancını savunmayı esas alan bir yorumdur. Bu türde tefsirci, bir inancı ispat etmek veya başka bir inancı ortaya koyup çürütmek için ayette her fırsatta teolojik tartışmaları sunmaktan hoşlanır.[31]

Mezheplere ve İslam birliğine yakınlaşma yöntemi: Bu, savunucusunun İslam toplumundaki mezhepsel taassubu ortadan kaldırmaya ve bunun İslam ümmetinin birliği için ne kadar büyük bir tehlike oluşturduğunu göstermeye çalıştığı bir yorumdur.[32]

İşârî tefsir: Zahiri mânâsından sülük ehline aşikâr olan gizli bir delâlete işaret eden bir tevildir.[33]

Sûfî tefsir: Tasavvuf irfanının, vecd ve manevi egzersizler içinde iken algıladığı duygusal zevke, bir nevi psikolojik sezgi, iç aydınlanma ve gönülden tanıklık yoluyla, ayetin zahiri anlamıyla hiçbir bağlantısı veya uyumu olmaksızın dayandığı bir türdür.[34]

Bâtınî tefsir: Zahiri reddeden ve vahiy olmaksızın gizliye inen sembolik bir yorum. Bunu yorumlayanlar, her somut nesnenin bir görünür ve bir de batın anlamı olduğunu iddia ederler.[35]

Felsefî Yöntem: Varlık ve yaratıcıdan bahseden Kur'ân ayetlerinin temel amaçlarını anlamayı amaçlayan yöntemdir.[36]

Târîhî Yöntem: Tarihsel yaklaşımın birçok çağrışımı vardır, bunlardan bazılarını şunlardır: Bu yaklaşım, yorumlamada toplumsal ve eğitsel bir bakış açısıyla tarihsel yasalar çıkarma girişimi olarak

[28] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/69.
[29] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/71.
[30] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/73.
[31] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/75.
[32] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/77.
[33] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/79.
[34] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/82.
[35] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/85.
[36] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/88.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ifade edilebilir. Tarihsel yöntem, Kur'ân'ın indirildiği millete ve o milletin diline göre tarihsel değerlendirmelere göre yorumlanması anlamına gelebilir.[37]

Ehli Beyt'te Tefsir: Onların tefsirinden maksat, Kur'ân'ın tefsiri olarak Hz. Peygamber'in ailesinden rivayet edilen her şeydir -ki onların rivayeti Hz. Peygamber'in rivayeti sayılır ve onlar Kur'ân'ı başkalarından daha iyi bilirler- çünkü bu, Yüce Allah'ın muradının bir açıklaması ve sözlerinin bir açıklamasıdır.[38]

Fıkhî Tefsir: Âyetlerden hüküm çıkarmakla meşgul olan bir yöntemdir.[39]

İlmî Tefsir: Yazarı, Kur'ân'dan kadim ve modern bilimlerin tüm yelpazesini çıkarmaya çalışan bir tefsirdir. Kur'ân'da tıp, anatomi, cerrahi, astronomi, astroloji, fizyoloji, vücut hücreleri ve çeşitli mineraller gibi felsefi ve beşerî bilimleri kapsayan bir alan görür. Kur'ân'a bilimsel terminoloji uygular ve bu bilimleri çıkarmaya çalışır.[40]

İsrailiyat: "İsrailiyet" ile kastedilen, Yahudilerin Tevrat ve tefsirlerinde yer alan hikâyeleri, Talmud ve tefsirlerinde yer alan kitaplar ve içerikleri, uydurdukları efsaneler, masallar ve yalanlar veya Yahudilerin bilgi ve kültüründen gelenler ile Hristiyanların yaratılışın başlangıcı ve ahiret tefsir kitaplarında, geçmiş milletlerin haberlerinde peygamberlerin hikâyelerinde yer alan her şeydir. Bu rivayetlerin çoğu Ka'bü'l-Ahbar, Abdullah bin Selam, Sa'lebe, Muhammed el-Kuraziyyin, İbn Cüreyc, İbn Nevf ve Ehl-i Kitap'tan diğer Müslümanlara nispet edilmektedir.[41]

Mevdû'î tefsir: Ortak tema ve içeriklere sahip ayetleri ve bazen de birbirinden farklı ayetleri gözlemleyerek bir konuyu açığa çıkarma, bilme ve netleştirme yöntemidir; bu da konunun anlaşılmasına yardımcı olur. Bu yöntemde, yorumcu çeşitli ayetleri yan yana koyar ve bunları inceleyerek, çıkarımlarda bulunarak ve analiz ederek Kur'ân'ın konu hakkındaki görüşünü araştırır.[42]

Asrî tefsir: Kur'ân'ın modern yorumu, Kur'ân'a bakış açısını yenileyerek ve yeniden yorumlayarak, yeni bir anlayış ve çıkarlara, etkenlere ve bu yorumcu ile diğeri arasındaki özelliklerin ve farklı motiflerin bir tonuna göre bir ilgi duyma kaygısıdır.[43]

3.4. Bazı Müfessirlere Bakışı

Âyâzî her ne kadar Şi'î bir kimliğe sahip olsa da eserinde mutedil bir dil kullanıp taassuba düşmemiştir. Eseri kapsayıcı ve kuşatıcı bir şekilde tasnif edilmiş olup, diğer Şi'î tefsir tarihçileri gibi müfessir tanıtımında Hz. Ali'yi ele alış şekline göre ayrı bir başlıklandırma da bulunmamıştır.[44]

[37] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/90.
[38] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/93.
[39] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/116.
[40] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/127.
[41] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/131.
[42] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/134.
[43] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/143.
[44] Örneğin Hâdî Ma'rifet, müfessir ve tefsir tanıtımında Hz. Ali için ayrı bir başlıklandırma da bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Musa Öztürk, "Muhammed Hâdi Ma'rifet'in Modern Dönem Şiî Tefsir Tarihi Eseri *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî sevbihi'l-kaşîb* Üzerine Bir İnceleme" *Tetkik* 3 (Mart 2023), 191.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Kimi yerlerde tefsirlerde veya önceki Şi'î rical alimlerin görüşlerini dikkate alarak bazı Şi'î olup olmadığı şüpheli olan müfessirleri Şi'î şeklinde kaydettiği tespit edilmiştir. Geçmiş dönemde de yapılan hatalardan biri olan her müfessiri kendinden sayma özelliğinin az biraz Âyâzî'de de görüldüğü fark edilmektedir. Örneğin Mukâtil b. Süleymân'ı, Şi'î/Zeydî müfessirlerden sayması[45] ve bazı noktalarda bu dediğini destekler nitelikte yorumlarda bulunduğu görülmektedir.[46] Bir diğer örnek ise Abdurrezzak'tır (ö. 211/826). Âyâzî onu öncelikle Sünnî olduğunu belirttikten sonra Şi'î olduğunu da ifade etmiştir. Ayrıca bu dediğini destekleme mahiyetinde yapılan çalışmalarda ehl-i beyt ve Hz. Ali'yi sevmesini göz önüne alarak bu sonuca varmıştır.[47] Bir diğer örneğini ise Sa'îd b. Cübeyr'de (ö. 95/714) görmekteyiz. Bunu desteklemek amacıyla Tûsî'den nakil bildirmektedir.[48]

Bazı müfessirleri Şi'î olduklarını dile getirmesi mezhebi kaygılardan olması muhtemeldir. Ancak Tefsir'de Hz. Ali'yi seven sayan her kişiyi Şi'î-Zeydî olduğunun iddia edilmesi hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü hiçbir müfessir yoktur ki Kur'ân tefsirinde Hz. Ali'yi kaynak olarak kullanmasın ve ona derin saygı duymasın.

Âyâzî bazı müfessirleri Mu'tezilî olmalarına rağmen Sünnî kategoride değerlendirmiştir. Örneğin Kâdî Abdulcebbar'ı (ö. 415/1025) Sünnî, Şâfi'î ve Mu'tezilî şeklinde kaydetmiştir.[49] İlk dönemlerinde Şâfi'î mezhebinden olmasına binaen bu şekilde kaydetmesi muhtemel görünmektedir. Kimi zamanda genel itibariyle Sünnî olan müfessiri Mu'tezilî olarak kaydetmiştir. Örneğin Mâverdî'yi (ö. 450/1085) Şâfi'î ve Mu'tezilî şeklinde kaydetmiştir.[50] Âyâzî bu durumu açıkça belirtmese de yöntem ve bazı cümlelerinden bunun anlaşıldığını belirtmiştir.[51]

Âyâzî Mâtûridî'nin (ö. 333/944) tefsiri hakkında bilgi verirken onun Hanefî Eş'arî olduğunu bildirmiştir.[52]

Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla müfessirin tefsirlere bakışı değişiklik arz etmektedir. Ancak genel itibariyle Şi'î bir anlayışta aşırıya gitmediği mutedil bir kişi olduğu görülmüştür. Ayrıca müfessirlerin mezhebini belirtirken de nakilleri göz önüne aldığı ve onlar üzerinden bir yaygara koparmadığı tespit edilmiştir. O, Şi'î olmayan birçok müfessir ve tefsir hakkında çokça bilgi vermiş ayrıca kendisinden önceki ulemadan farklı olarak eser üzerine yapılan çalışmalara da değinmiştir. Bu çalışmalarda yalnızca Şi'î çevrelerce yapılanlarla kısıtlanmamıştır. Örneğin Sülemî hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgi verirken Süleyman Ateş'in bu eser hakkında doktora tezine yer vermiştir.[53]

[45] Mukâtil'in tefsirdeki bazı rivâyetlerinin onun Şi'î olmayacağına delalet ettiğine dair tespit için bk. Mehmet Aydemir, *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinin Kaynakları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2025), 36-38.
[46] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 2/628-632.
[47] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 2/513-514.
[48] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/433-434. Bir diğer örnek Şehristânî'dir. Âyâzî onun Sünnî, Şâfi'î olduğunu bildirkten sonra onun Şi'î-İsmâ'îlî olmasının mümkün olduğunu dile getirmiştir. Bk Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 3/1098.
[49] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 2/665.
[50] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 3/1241.
[51] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 3/1245-1246.
[52] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 1/338.
[53] Âyâzî, *el-Müfessirûn,* 2/789.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Sonuç ve Öneri

Son dönemin önemli Şi'î alimlerinden olan Âyâzî, tefsir tarihi olarak *"el-Müfessirûn"* adlı eserini kaleme almıştır. Araştırmacının önceki tefsir tarihleri gibi tefsir tarihini belli bir dönem, belli bir mezhep veya ekole bağlı olarak tasnif etmediği görülmüştür. Eserinde hem Şi'î hem Sünnî dünyaya ait birçok önemli tefsir ve müfessir hakkında bilgi vermiştir. Mezhebî kaygılara düşmemek adına çalışmasında tefsirlerin baş harfine göre tertip ettiği görülmüştür. Tanıttığı eser ve müfessir hakkında yeterli bilgilere yer vermiştir. Toplam 170 tefsir ve müfessiri incelemiş ve bu eserler üzerine yapılan çalışmaları da sıralamıştır.

Müfessir her ne kadar Şi'î bir kimliğe sahip olsa da Sünnî müfessirleri eleştirmediği genel itibariyle onların çalışmalarının öneminden bahsettiği görülmektedir. Bu durum mezhebi kaygılar güderek yorumda bulunmadığını hissettirmektedir. Ancak kimi yerlerde ise bazı müfessirleri Şi'î sınıfa dahil etme gayreti içerisinde olduğu görülmüştür.

Tefsir tarihini çeşitli şekillerde tasnif etmek bu ilme verilen önemi ve en doğru tasnifi bulma yolunda ne kadar çok çaba sarf edildiğini göstermektedir. Ancak bazen yapılan tasnifler, yazarların mezhebî kimliğine bağlı olarak o mezhepten olan kişilerin sayısı artış gösterebilir ve anlatımı övücü bir şekle dönüşebilir. Bu sebeple tefsir tarihi yazımında hem Sünnî hem Şi'î hem diğer mezhep türlerinden haberdar olan kişinin veya kişilerden oluşan bir grubun bu işle ilgilenmesinin daha objektif ve hakkaniyetli bir şekilde çalışma yapabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca bu kişilerin tasnifinde de Edirnevî'nin yönteminin daha uygulanabilir olduğu kuvvetle muhtemeldir. Her bir yüzyılda Şi'î olsun Sünnî olsun veya diğer mezheplerden olsun fark etmeksizin her birini kaçıncı yüzyılda yaşadıysa onun altına sıralanmasının daha tutarlı olduğu görülmektedir. Ayrıca Âyâzî'nin yaptığı gibi kişi tanıtımında müfessirin Sünnî, Şi'î veya diğer mezheplerden olduğunun belirtilmesinin yeterli görülmesi ve mezhepler arasında tartışmalı olan konulara değinilmemesi tavsiye edilmektedir.

Kaynakça

Âyâzî, Muhammed Ali. *el-Müfessirûn Hayatuhum ve Menhecuhum.* Tahran: Vezâreti Ferheng ve İrşâdi İslâmî, ş. 1386.

Aydemir, Mehmet. *Mukâtil b. Süleymân'ın Tefsirinin Kaynakları.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Doktora Tezi, 2025.

Aydemir, Mehmet. *Nüzûl Sıralı Tefsir Geleneğinde Kayıp Halka Molla Huveyş ve Beyânu'l-Meâni'si.* Ankara: Fecr Yayınları, 2024.

Cündioğlu, Dücane. "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası". *İslâmiyât* 2/4 (1999), 51-74.

Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Tasavvurunun Yeniden İnşa Edilmesinin Gerekliliği Üzerine". *İslamiyât,* 8/1 (2005), 11-24.

Habibov, Aslan. "Çağdaş Şiî/İmâmî Tefsir Tarihi Yazıcılığı". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu,* ed. Mustafa Karagöz. 221-245. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

Habibov, Aslan. "Şiî Tefsir Geleneği". *Tefsire Akademik Yaklaşımlar.* haz. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak. 2/57-93. Ankara: Otto, 2. Baskı, 2015.

Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2014), 45-84.

Öztürk, Musa. "Muhammed Hâdi Ma'rifet'in Modern Dönem Şiî Tefsir Tarihi Eseri *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî sevbihi'l-kaşîb* Üzerine Bir İnceleme". *Tetkik* 3 (Mart 2023), 179-196.

Öztürk, Musa. *Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın Tefsir Tarihi (Zehebi Marife Örneği).* Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Öztürk, Mustafa. "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî ve et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Örneği". *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 247-274. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE SAYYID FAZL AFFAIR AND COLONIAL SECURITY IN THE OTTOMAN HEJAZ (1852–1859)

Assistant Professor Serdar BAY[1*]

[*1] Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Kars, Türkiye
ORCID Code: 0000-0001-8484-8866

ABSTRACT

In the mid-nineteenth century, the Ottoman Hejaz stood at the intersection of religious authority and imperial politics. As the spiritual center of the Muslim world, it was a magnet for scholars, pilgrims, and activists, but it was also a theater of geopolitical rivalry where the Ottoman Empire sought to maintain sovereignty while Britain attempted to safeguard its colonial security. Against this backdrop, the figure of Sayyid Fazl (Syud Fuzl), the spiritual leader of the Malabar Moplahs, became a matter of diplomatic concern. Exiled from India in 1852 after his alleged involvement in the Moplah uprising, Fazl settled in Mecca. His reputation as a charismatic and uncompromising leader, combined with his ties to transregional Muslim networks, made him a figure closely monitored by British officials. For the British, his presence in the Hejaz symbolized a potential threat to colonial stability in India, especially in the wake of the 1857 Indian Rebellion and the 1858 unrest in Jeddah.

This paper seeks to analyze the "Sayyid Fazl affair" as a case study of how religious authority, colonial anxieties, and Ottoman diplomacy intersected in the mid-nineteenth century. The objective is to demonstrate that the controversy surrounding Fazl was not merely a local dispute but a reflection of the wider "Eastern Question," where global empires negotiated security, legitimacy, and influence in regions of transregional significance. By situating Fazl within the broader Ottoman–British relationship, the study aims to show how one exiled religious figure could become entangled in imperial security strategies and shape diplomatic interactions between two great powers.

The study is based on a multi-archival and interdisciplinary approach. British Foreign Office correspondence, consular reports from Aden and Jeddah, and parliamentary papers are examined alongside Ottoman archival documents (BOA) relating to Hejaz governance and imperial security concerns. In addition, contemporary press accounts and memoirs are used to capture the perceptions of both local actors and foreign observers. The methodology combines diplomatic history with transregional and religious history, allowing for an integrated analysis of how the movements and influence of one religious figure could resonate at both local and imperial levels.

The findings reveal that British officials consistently portrayed Sayyid Fazl as a dangerous agitator whose influence over pilgrims and Muslim networks could inspire unrest across the empire. His

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

reputation as the Moplah "tungul" (spiritual leader) heightened British anxieties, especially given the timing of the 1857 Indian Rebellion. Repeated British demands for his extradition or deportation were motivated less by concrete evidence of his direct involvement in the 1858 Hejaz unrest than by fears of his symbolic authority. Ottoman authorities, by contrast, adopted a cautious stance. They acknowledged Fazl's popularity among local communities in Mecca and feared that any attempt to arrest or deport him might spark widespread rebellion. Instead, the Ottomans pursued a strategy of delaying or deflecting British demands, emphasizing the need to preserve stability in the holy cities. The result was a protracted diplomatic impasse, in which the "Fazl question" came to symbolize the competing priorities of imperial security versus local legitimacy.

The Sayyid Fazl affair illustrates how a single religious exile could become a focal point of international diplomacy in the nineteenth-century Muslim world. For Britain, Fazl represented the insecurities of colonial rule and the fear of Islamic solidarity that could undermine imperial authority. For the Ottoman Empire, he represented the delicate balance between accommodating local religious sentiment and managing external pressures from a European power. Ultimately, the episode demonstrates that the Hejaz was more than a peripheral frontier; it was a strategic arena where global and local actors collided. By revisiting this overlooked episode, the study contributes to our understanding of the Eastern Question, colonial security, and the entanglement of religion and diplomacy in the modern Middle East.

Keywords: Ottoman–British Relations, Colonial Security, Moplah Uprising, Sayyid Fazl

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

GENÇLİK VE DİN: Z KUŞAĞININ DİNDARLIK ALGISI ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR İNCELEME

Ömer Faruk Darende[1]

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Kahramanmaraş, Türkiye.
ORCID Code: 0000-0003-2622-0565

ÖZET

Bu çalışma, Z Kuşağının dindarlık algısını sosyolojik bir perspektifle ele almakta, gençlerin dinle olan ilişkisinin geleneksel kalıplardan uzaklaşarak bireysel, esnek ve çoğulcu bir nitelik kazandığını ortaya koymaktadır. 1997–2012 yılları arasında doğan bireylerden oluşan bu kuşak, dijitalleşme, küreselleşme ve sosyal medya etkisi altında şekillenmiş; kimlik, aidiyet ve değer dünyasını önceki kuşaklardan farklı biçimde kurmuştur. Araştırmada yöntem olarak literatür taraması tercih edilmiş; ulusal ve uluslararası literatürde gençlik, din sosyolojisi ve kültürel değişim ekseninde yürütülen çalışmalar incelenmiştir. Bulgular, Z Kuşağının dindarlık algısının geleneksel dini normlardan uzaklaşarak daha bireysel, sorgulayıcı ve çoğulcu bir yapıya evrildiğini göstermektedir. Bu nesil, dini yalnızca ibadet ve ritüellerle sınırlı bir olgu olarak görmemekte; sosyal adalet, eşitlik ve çevresel duyarlılık gibi toplumsal meselelerle ilişkilendirmektedir. Ayrıca dijital medya, gençlerin dini kimliklerini ifade etmelerinde ve yeniden yorumlamalarında kritik bir rol oynamaktadır. Kültürel normlar ve küreselleşmenin de bu algının şekillenmesinde önemli rol oynadığı görülmektedir. Z Kuşağının dindarlığının bireysellik ve özgürlük temaları etrafında şekillendiği; geleneksel otoritelere mesafeli, farklı yorumlara ve deneyimlere açık bir karakter taşıdığı vurgulanmaktadır. Din, bu kuşak için yalnızca manevi bir aidiyet değil; aynı zamanda kimlik inşası ve toplumsal etkileşim alanı olarak yeniden anlam kazanmaktadır. Sonuç olarak, Z Kuşağının dini algısı, modern dünyanın sunduğu fırsatlar ve zorluklar çerçevesinde yeniden biçimlenmektedir. Bu durum, dinin toplumsal rolünün gelecekte nasıl bir dönüşüm geçireceğine dair önemli ipuçları sunmakta; din eğitimi, gençlik politikaları ve sosyal projelerde esnek, dijitalleşmeye duyarlı ve gençlerin beklentilerini dikkate alan yaklaşımların geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Z Kuşağı, Dindarlık, Gençlik Kültürü, Dijitalleşme.

Youth and Religion: A Sociological Study on Generation Z's Perception of Religiosity

ABSTRACT

This study addresses the perception of religiosity among Generation Z from a sociological perspective, revealing that young people's relationship with religion is shifting away from traditional patterns and taking on an increasingly individual, flexible, and pluralistic character. Comprising individuals born

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

between 1997 and 2012, this generation has been shaped under the influence of digitalization, globalization, and social media, constructing their identity, sense of belonging, and value systems in ways distinct from previous generations. The research employs a literature review methodology, examining national and international studies focused on youth, sociology of religion, and cultural change. The findings indicate that Generation Z's perception of religiosity is evolving toward a more individualistic, questioning, and pluralistic structure, moving away from traditional religious norms. This generation does not view religion merely as a phenomenon confined to worship and rituals; rather, they associate it with social issues such as justice, equality, and environmental awareness. Furthermore, digital media plays a critical role in how young people express and reinterpret their religious identities. Cultural norms and globalization also appear to significantly influence the formation of this perception. It is emphasized that the religiosity of Generation Z is shaped around themes of individuality and freedom, characterized by a distance from traditional authorities and an openness to diverse interpretations and experiences. For this generation, religion is not only a spiritual belonging but also gains new meaning as a domain for identity construction and social interaction. In conclusion, the religious perception of Generation Z is being reshaped within the framework of opportunities and challenges presented by the modern world. This transformation offers important clues regarding the future evolution of religion's social role and necessitates the development of flexible, digitally sensitive, and youth-oriented approaches in religious education, youth policies, and social projects.

Keywords: Sociology of Religion, Generation Z, Religiosity, Youth Culture, Digitalization.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE ORIGINS AND MORALITY OF HUMANITY: A NEW PERSPECTIVE FROM ISLAM AND SCIENCE

Prof. Dr. Nasip DEMİRKUŞ

Van Yüzüncü Yıl University, Education Faculty Van, Türkiye ORCID: 0000-0003-4195-070X

This study examines the developmental process of humanity from creation to cosmic maturity within the framework of Islamic cosmology, along with the issue of pre-Adamic creatures, from an integrated perspective. The study discusses the "energy cycle" theory, which posits that creation processes are triggered by the arrival of Earth's life energies to Allah, and the "phylogenetic age" hypothesis, which suggests that humanity is currently at the stage of a 17-year-old creature phylogenetically (Nasr, 1976; Pinker, 2011). The angels' reaction to the Qur'anic verse, "Indeed, I will make upon the earth a successive authority" (Q. 2:30), has led to two main viewpoints in classical Islamic exegesis: the jinn were a vicegerent community living on Earth before Adam, and their corruption led to their expulsion by angels. Modern paleontology and genetics reveal the existence of pre-*Homo sapiens* human species and complex evolutionary processes (Wilson, 1975). The ontogenetic and phylogenetic dimensions of moral development support the theoretical framework by explaining humanity's moral evolution at both individual and societal levels (Tomasello & Vaish, 2013; Kohlberg, 1984). This study proposes an integrative approach that reconciles traditional theological interpretations with scientific data, arguing that while Adam, in terms of his ego (commonality with animals), was a product of biological evolution, he was distinctively theologically conscious (sharing a spiritual affinity with angels), morally discerning, and represented the first intelligent and soulful human being. In light of Qur'anic verses and prophetic traditions, it is suggested that humanity will achieve moral maturity and establish a space civilization within the next 1-2 million years.

Keywords: Islamic cosmology, Human evolution, Pre-Adamic creatures, Phylogenetic development, Moral development, Science–religion dialogue.

INTRODUCTION

The creation and future of humanity constitute one of the fundamental and continuously debated topics in both religious and scientific literature (Nasr, 1976; Izutsu, 1983). In classical Islamic thought, the creation of humanity is explained as the manifestation of God's will (Al-Ghazali, 1095/1997), while modern scientific approaches focus on evolutionary processes (Wilson, 1975; Pinker, 2011). Moral development is a critical component of this process and can be examined from two main perspectives: ontogenetic and phylogenetic development (Tomasello & Vaish, 2013). This study aims to synthesize both perspectives to offer a new theoretical framework.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ontogenetic moral development refers to the level of moral maturity an individual acquires during their life journey from birth to death, while phylogenetic moral development represents the average moral level achieved by the entire human species throughout history. Within this framework, observed moral differences highlight the diversity of individual moral journeys and the length of humanity's process to reach general moral maturity. Rahman (1982, p. 45) states that modernist Islamic thought fundamentally involves sustained efforts to reinterpret traditional theological concepts and narratives in light of the intellectual developments of modernity and the transformative discoveries emanating from modern science, especially in areas like geology, biology, astronomy, and anthropology. This ongoing discourse has gained renewed urgency and importance as paleontological discoveries, genetic research, archaeological findings, and evolutionary biology offer increasingly detailed and compelling perspectives on human origins, development, and the intricate history of life on Earth, extending back millions of years.

The relationship between mathematical concepts and cosmic understanding has been explored in contemporary Islamic scholarship, particularly in examining how definitions of infinity, eternity, and time relate to creation narratives (Demirkuş & Bilgin, 2018). This mathematical foundation provides crucial insights for understanding temporal dimensions in both theological and scientific contexts.

In Islamic literature, the creation of humanity is detailed in the Holy Qur'an. In Sūrat al-Baqarah, verse 30, Allah's declaration to the angels, "Indeed, I will make upon the earth a successive authority" (*innī jāʿilun fī al-arḍi khalīfah*), reveals the cosmic dimension of creation (Qur'an, 2:30). Considering that this creation process is not random but the result of specific cosmic events, a new theoretical approach is needed.

MATERIAL AND METHOD

This study employs a qualitative, theoretical, and interdisciplinary research design. The methodology is not based on empirical data collection or experimental analysis but on an integrative synthesis of textual sources from diverse fields. The primary objective of this methodological approach is to construct a new theoretical framework that reconciles Islamic cosmology with modern scientific findings on human origins and moral development.

The research materials are composed of a wide range of literary and scholarly sources, which can be categorized as follows:

1. **Primary and Classical Islamic Sources:** The foundational texts of the Holy Qur'an and canonical Hadith collections were used as primary theological sources. These were supplemented by classical works of Qur'anic exegesis (*tafsīr*) from influential scholars such as Al-Tabari, Ibn Kathir, Al-Razi, and the philosophical-theological works of thinkers like Al-Ghazali.

2. **Modern Scientific Literature:** The study draws extensively from peer-reviewed research and seminal works in the fields of paleoanthropology, evolutionary biology, genetics, and archaeology to

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

provide a scientific account of human origins, the emergence of *Homo sapiens*, and the development of "behavioral modernity."

3. **Moral Philosophy and Psychology:** Foundational theories on ontogenetic and phylogenetic moral development were analyzed, with a focus on the works of scholars such as Piaget, Kohlberg, and Tomasello. This provided a framework for interpreting humanity's collective moral journey.

4. **Contemporary Science-Religion Dialogue:** Works from modern scholars focusing on the intersection of Islamic thought and science, such as those by Seyyed Hossein Nasr, were utilized to frame the integrative dialogue.

The analytical method involved a comparative and conceptual synthesis. Theological narratives, such as the pre-Adamic vicegerency of the jinn and the creation of Adam, were analyzed for their core concepts and metaphorical meanings. These theological interpretations were then systematically compared and juxtaposed with scientific timelines and findings related to human evolution. This process of integrative analysis was used to develop and substantiate the study's central hypotheses: the "Energy Cycle Theory" and the "Phylogenetic Age Hypothesis." The final synthesis aims to present a coherent model where theological and scientific narratives are viewed as complementary, rather than contradictory, layers of explanation.

Energy Cycle and Divine Creation Process

Jinn's Energy of Fitna and Divine Response: The fundamental basis of this theory is found in Sūrat al-Baqarah, verse 30: "And when your Lord said to the angels, 'Indeed, I will make upon the earth a successive authority,' they said, 'Will You place therein one who will cause corruption and shed blood, while we glorify You with praise and sanctify You?' He said, 'Indeed, I know that which you do not know'" (Baqarah 2:30). This verse supports the theory of "the energy of jinn's *fitna* reaching Allah" because the angels' question points to the previous creatures (jinn) causing corruption.

Synthesis of Earth and Spirit: The view regarding Adam's creation aligns with the following verses: "Then He fashioned him and breathed into him from His spirit" (Al-Hijr 15:29). "We created man from sounding clay, from mud molded into shape" (Al-Hijr 15:26). Prophet Muhammad (peace be upon him) explains this process as: "Allah took Adam in His hand, from it He took the white, the red, the black, and what is between them. Therefore, Adam's children came out like this" (Abū Dāwūd, Sunnah 1).

The primary theological debate in Islamic scholarship concerning human origins centers on the interpretation of Q. 2:30, particularly the angels' intriguing response to Allah's announcement of creating a vicegerent (*khalīfah*) on Earth. Their penetrating question, "Will You place therein one who will cause corruption and shed blood, while we glorify You with praise and sanctify You?" has generated extensive scholarly discussion and debate regarding whether this divine-angelic dialogue indicates prior angelic knowledge of previous earthly inhabitants who had demonstrated such

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

destructive tendencies through actual historical experience. Groups such as environmentalists, climate activists, and human rights defenders play a pioneering role in the phylogenetic moral development of humanity within this framework, gaining special significance (Pearson et al., 2022). These individuals, even if humanity as a whole has not yet fully reached this level, are pioneers on the path to future moral maturity.

LITERATURE REVIEW

Islamic Cosmology Studies

Among classical Islamic thinkers, Al-Ghazali (1058-1111), in his work "*Tahāfut al-Falāsifa*", emphasizes that cosmological processes are the manifestation of divine will (Al-Ghazali, 1095/1997). Ibn Sina (980-1037), in his work "*Kitāb al-Shifā'*", argues that universal processes occur within a chain of cause and effect (Ibn Sina, 980-1037/1999). In the modern period, Nasr (1976) systematized the fundamental principles of Islamic cosmology in his work "*An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines*" (Nasr, 1976). Izutsu (1983) extensively examined the cosmic position of humanity in his work "*God and Man in the Koran*" (Izutsu, 1983).

The integration of creatures and scientific understanding within Islamic cosmological frameworks has been addressed in contemporary scholarship, examining how various forms of life relate to divine creation and cosmic order (Demirkuş, 2019). This work provides foundational insights for understanding the position of different creatures, including jinn and humans, within the broader cosmic hierarchy.

Evolutionary Psychology and Phylogenetic Development

Wilson (1975), in "*Sociobiology: The New Synthesis*", discussed the behavioral development of species from a phylogenetic perspective (Wilson, 1975). Pinker (2011), in "*The Better Angels of Our Nature*", comprehensively analyzed the change in humanity's moral development over time (Pinker, 2011). The contemporary discussion of human origins has been significantly enriched and complicated by remarkable developments in paleoanthropology, genetics, evolutionary biology, archaeological research, and related scientific disciplines that employ increasingly sophisticated methodologies and technologies (Chalmers, 2013, pp. 78-89).

Recent developments in understanding the relationship between evolution science, basic sciences, and mathematics provide crucial methodological foundations for integrating theological and scientific perspectives on human development (Demirkuş, 2023). This interdisciplinary approach offers new frameworks for understanding both biological and spiritual evolution.

Moral Development Literature

Ontogenetic moral development theories are generally associated with cognitive development. Theorists such as Piaget and Kohlberg have suggested that individuals' moral reasoning develops

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

through specific stages (Kohlberg, 1984; Piaget, 1932). These stages are directly related to the individual's interaction with their environment, social learning, and the development of their cognitive abilities. Current research indicates that moral sensitivity is based on innate abilities. Children have been proven to have the capacity for moral discernment, emotions, and prosocial motivations from early ages (Hamlin, 2013). An individual's moral maturity can be measured by their ability to resolve ethical dilemmas, their level of empathy, and their respect for the rights of others (Aktan, 2018). Jean Piaget, Lawrence Kohlberg, and Carol Gilligan, among the most prominent theorists in moral development, have offered different perspectives on moral reasoning processes and stages. The criticism of Kohlberg's six-stage model, focusing solely on justice and neglecting other moral dimensions such as care and compassion, has led to the development of new approaches (Gilligan, 1982).

THEORETICAL FRAMEWORK

Energy Cycle Theory

According to this theory, the energy produced by all life forms on Earth reaches Allah in a cosmic cycle, and this energy flow triggers new creation processes. There are verses in the Qur'an that point to this process: "And to Him returns every matter" (Hud, 11:123). This verse states that all processes in the universe ultimately return to Allah (Qur'an, 11:123). This energy transformation is also consistent with the first law of thermodynamics: "Energy cannot be created or destroyed, it can only be transformed from one form to another".

The mathematical foundations underlying these cosmic processes can be understood through new approaches to set theory and mathematical definitions that bridge abstract mathematical concepts with physical and metaphysical realities (Demirkuş & Alkan, 2018). This mathematical framework provides crucial insights for understanding how energy transformations occur at cosmic scales.

Relationships Between Science, Mathematics, and Evolutionary Science

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

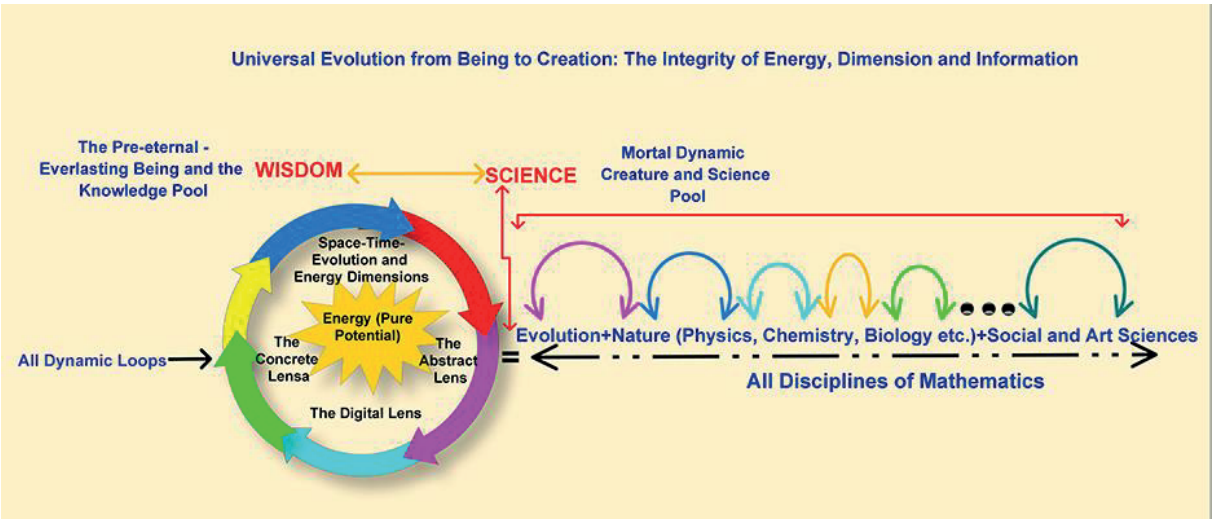

Figure 1 Relationships Between All Disciplines of Science, Evolution Science, Natural Sciences, Social Sciences, and Mathematics

Science equals: the relational equation of definition that we have established between all branches of science (as a numerator), all disciplines of mathematics (as a denominator), and the evolution (change) of science does not contradict the relationality of the Big Bang, science, and the evolution of all creatures. (see Figure 1).

Everything exists as a being in ashy energy (in the light of the creator). But each of these energy states in the visible universe is called a creature.

Divine Energy Cycle and Caliphate Decision

The "life energy" emitted by all living beings (biological energy) and non-living entities (radiation, etc.) on Earth does not come from nothing but reaches Allah. The chaos and *fitna* energy created by the jinn on Earth are also part of this cycle. This "energy report" triggered Allah's will to create a vicegerent on Earth.

Jinn's Energy of Fitna and Divine Intervention

In Islamic literature, there is information indicating that jinn caused corruption on Earth before humanity became vicegerents. Al-Tabari (839-923), in his *Jāmiʿ al-Bayān*, states that the angels' question, "Will You place therein one who will cause corruption and shed blood?" was based on the fact that previous creatures (jinn) exhibited similar behaviors (Al-Tabari, 839-923/1988). Islamic exegetical literature offers two fundamentally different perspectives on this important question of pre-Adamic creatures. The first interpretive view, supported by numerous classical exegetes and transmitted through multiple chains of authority extending back to the earliest generations of Islamic scholars, argues that jinn—beings created from smokeless fire—lived on Earth before Adam's creation and served as Earth's first rational inhabitants endowed with free will and moral responsibility.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

According to this detailed perspective, these pre-Adamic jinn established complex civilizations, developed sophisticated societies with political institutions and cultural achievements, but eventually fell into moral corruption, engaged in widespread bloodshed (It is also possible that the effects of the jinn on the *Homo sapiens*/natural human groups under their control or administration are of a bloodthirsty nature) and oppression, and committed acts of rebellion against divine guidance that necessitated divine intervention through angelic armies that expelled them from positions of earthly authority and relegated them to remote regions.

The evolutionary journey from jinn mischief to conscious human evolution represents a critical transition in cosmic history, paralleling the development of moral consciousness in human societies (Demirkuş, 2025a). This transformation from chaotic pre-Adamic conditions to conscious moral agency reflects both theological and evolutionary principles.

The second major perspective holds that Adam was the first absolutely soul-bearing and intelligent human being created and placed on Earth, and that no conscious, morally responsible human existed in earthly existence before him. Proponents of this view claim that the angels' knowledge about human potential for corruption came either through direct divine revelation about future human behavior patterns or through their sophisticated understanding of the inherent potential for moral deviation present in beings endowed with free will and created from earthly materials that contain conflicting elements and tendencies. It is suggested that as a result of this corrupting energy reaching a cosmic dimension, Allah decided to create a new vicegerent. The Hadith of the Prophet Muhammad (peace be upon him) supports this process: "Allah created the jinn before He created Adam, and they lived on Earth for a thousand years" (Ibn Kathir, 1365/1997, 1:92).

Creation of Adam and the Paradise-Earth Relationship

Adam was kneaded from "universal earth collected from different geographies" where energy reached Allah and was appreciated; by the breathing of spirit, he was created not only as a biological but also an angelic creature. This creation serves as a bridge connecting humanity's divine origin with its earthly trial.

The cosmic journey from initial creation to conscious evolution involves multiple stages of development, encompassing both physical and spiritual dimensions of human existence (Demirkuş, 2025b). This comprehensive framework helps explain the transition from pre-conscious to fully conscious human states.

The Breathing of the Spirit and its Reflection on Early *Homo sapiens*

The breathing of the spirit into Adam carries the quality of a "divine trust"; the early *Homo sapiens* community also received a share of this spiritual dimension. Thus, humanity was distinguished from other creatures both physically and spiritually.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PHYLOGENETIC AGE HYPOTHESIS

Humanity's Current Developmental Level

According to this hypothesis, humanity is currently at the level of a 17-year-old creature in terms of moral maturity within a 1-million-year evolutionary process. This situation is consistent with the stages of *nafs* (self) in the Qur'an:

- *Nafs al-Ammārah* (The Inciting Self to Evil): "Nor do I absolve my own self (of blame): for verily, the self is prone to evil" (Yusuf, 12:53).
- *Nafs al-Lawwāmah* (The Reproaching Self): "And I swear by the self-reproaching soul" (Al-Qiyamah, 75:2).
- *Nafs al-Mutmaʾinnah* (The Tranquil Self): "O tranquil soul! Return to your Lord" (Al-Fajr, 89:27-28).

Phylogenetic Age Theory and Islamic Understanding of Time

Stages of Humanity's Development: The "17-year-old humanity" approach is consistent with the *nafs* stages in the Qur'an: "Nor do I absolve my own self (of blame): for verily, the self is prone to evil" (Yusuf 12:53). "O tranquil soul! Return to your Lord, well-pleased (with Him), and He well-pleased (with you)" (Al-Fajr 89:27-28). The saying of Imam Ali (r.a.) supports this development: "When a child, man desires play; when young, he desires lust; when old, he desires wisdom".

Temporal Maturity Process: The verse "Indeed, a day with your Lord is like a thousand years of what you count" (Al-Hajj 22:47) shows the relativity of time perception. The 1-2 million year maturity projection gains meaning from this perspective. Imam Ali's (r.a.) saying is considered relevant to how these stages occur in individual development: "When a child, man desires play; when young, he desires lust; when old, he desires wisdom" (quoted by Al-Ghazali, 1095/1997).

Humanity's Phylogenetic Development

Current humanity, in the stage of *Nafs al-Ammārah* (the self inciting to evil), exhibits impulsive behaviors similar to adolescence (17 years of age). When humanity advances to the stages of *Nafs al-Mutmaʾinnah* (the tranquil self) and *Nafs al-Lawwāmah* (the self-reproaching self), it will achieve both moral and scientific maturity and open up to space. Phylogenetic moral development refers to the collective moral level achieved by the human species throughout thousands of years of its history. This process aligns with Darwin's framework, which proposed moral sentiment as the inevitable result of four fundamental elements: social instinct, memory, language, and habit. According to Darwin, the biological advantage of moral behaviors ensured the preservation and development of these abilities in the evolutionary process (de Waal, 2006). Since the period when our common ancestors lived with chimpanzees and bonobos, humanity's closest relatives, the fundamental elements of moral behavior

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

have evolved. Although fully developed human morality is unique to humans, many of its basic elements are also found in other primates (van Schaik et al., 2018).

Mathematical Projection

Calculation using a simple proportion method:

1,000,000 years = 17 years (phylogenetic) 1 year = 58,823 years Maturity age (40-50 years) = 2,353,000 - 2,941,000 years

According to this calculation, humanity needs approximately 1.35-1.96 million more years to reach moral maturity.

Cosmic Maturity and Time Projection

With a simple proportion (1,000,000 years → 17 years):

40 years (maturity) ≈ 2,352,941 years total 50 years ≈ 2,941,176 years total 60 years ≈ 3,529,412 years total

Accordingly, humanity needs an additional 1.35-2.53 million years to reach full maturity (40-60 years) from its current "17 years" of 1,000,000 years.

Qur'anic References to Creation

The Qur'an contains numerous verses addressing the creation of humanity, with the narrative of Adam's creation serving as the most theologically significant account throughout fourteen centuries of scholarly interpretation and analysis in Islamic literature. These verses have been subjected to detailed linguistic analysis, theological reflection, and comparative study with other ancient Near Eastern creation narratives, revealing both unique Islamic perspectives and shared themes on human origins and meaning. The foundational verse that has generated centuries of interpretive discussion and scholarly debate appears in Sūrat al-Baqarah: "And when your Lord said to the angels, 'Indeed, I will make upon the earth a successive authority,' they said, 'Will You place therein one who will cause corruption and shed blood, while we glorify You with praise and sanctify You?' He said, 'Indeed, I know that which you do not know'" (Q. 2:30). This pivotal verse raises several profound theological questions that have occupied Islamic scholars throughout history and continue to stimulate contemporary discussion and analysis. Firstly, the angels' immediate response, demonstrating apparent familiarity with concepts of corruption (*fasād*) and bloodshed (*safk al-dimāʾ*), leads numerous scholars to posit the existence of previous earthly inhabitants who exhibited such destructive patterns, providing the empirical basis for angelic concern and foreknowledge. Secondly, the specific Arabic term "*khalīfah*" (vicegerent or successive authority) carries important linguistic implications of succession and replacement that have been extensively analyzed by Arabic linguists and Qur'anic commentators. The root *k-l-f* suggests following after or replacing something that came before, potentially indicating that Adam's creation involved replacing or succeeding previous earthly

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

inhabitants who had failed in their responsibilities as stewards of the Earth and representatives of divine authority in the terrestrial realm. Additional Qur'anic verses provide detailed information about both the material and spiritual dimensions of the human creation process, emphasizing the dual nature of human existence as both physical and spiritual beings: "We created man from sounding clay, from mud molded into shape" (Q. 15:26). The Qur'an explicitly mentions that jinn were created before humanity: "And the jinn We created before from scorching fire" (Q. 15:27). This clear statement of temporal priority for jinn creation becomes highly significant when considering various theories about pre-Adamic earthly inhabitants and the possible meanings of the angels' foreknowledge in Q. 2:30. The Qur'an's creation narrative places particular emphasis on the special status granted to humanity through divine knowledge and linguistic capacity: "And He taught Adam the names of all things; then He placed them before the angels, and said: 'Tell me the names of these if you are right.' They said: 'Glory to You, we have no knowledge except what You have taught us. Indeed, it is You who is the Knowing, the Wise.' He said: 'O Adam! Tell them their names.' When he had told them their names, Allah said: 'Did I not tell you that I know the secrets of heaven and earth, and I know what you reveal and what you conceal?'" (Q. 2:31-33).

Sūrat al-Insān and the Evolutionary Process

Verses 1-2 of Sūrat al-Insān contain a profound layer of meaning where humanity's evolutionary creation process converges with the Islamic creation narrative: "Has there not been over man a long period of time, when he was nothing - not even mentioned? Verily, We created man from a drop of mixed sperm, in order to try him: so We gave him hearing and sight" (Q. 76:1-2). The emphasis on "over man" in the expression "Hal atā ʿalā al-insāni ḥīnun min al-dahri lam yakun shayʾan madhkūrā" indicates the process of breathing human consciousness onto physically existing hominids (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2024). The jinn's caliphate "two thousand years before the creation of Adam" and their subsequent replacement by humans as caliphs reveals the cosmic context of this process (Sorularla İslamiyet, 2024). The expression "*nuṭfatan amshāj*" (mixed sperm) refers to *Homo sapiens* born through normal sexual reproduction, contrary to Adam's creation from clay, indicating that these verses address humanity after Adam rather than Adam himself (Kuran ve Meal, 2024). This perspective proposes that with the breathing of spirit into Adam, moral consciousness and responsibility were transferred to the entire *Homo sapiens* species in the form of a "software update," and this update was fully activated with the forbidden fruit incident. The emphasis on "in order to try him" in the verses indicates that the caliphate trial, in which the jinn failed, was now given to humanity, and that with this update, *Homo sapiens* became beings "worth mentioning" (TDV İslam Ansiklopedisi, 2024).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Āl ʿImrān Verses and Electness

"Verily, Allah chose Adam, Noah, the descendants of Abraham and the descendants of Imran among the worlds and made them superior to the worlds. These are a descendant of each other. God is the Hearer and the Knower" (Q. 3:33-34). According to verse 33 of Āl ʿImrān, Allah has chosen these four prophets/lineages "from among the worlds". This selection (*iṣṭafā'*) is used in the sense of choosing among people, because all of these names are of the human race (Perhaps they were chosen among humans who had not yet been created in the realm of existence/in the knowledge of Allah).

Perspectives from Classical *Tafsīrs*

Al-Tabari's Comprehensive Analysis

Muḥammad ibn Jarīr al-Ṭabarī (d. 923), whose monumental *Jāmiʿ al-Bayān fī Taʾwīl al-Qurʾān* remains one of the most authoritative, comprehensive, and influential early *tafsīrs* in Islamic literature, presents multiple detailed perspectives on the question of pre-Adamic beings with characteristic scholarly thoroughness and methodological rigor. Al-Tabari (2001, pp. 48-54) narrates from Ibn ʿAbbās, one of the most respected early authorities on Qur'anic interpretation: "The first inhabitants of earth were the jinn. They caused corruption therein and shed blood, killing one another in widespread warfare and violence that devastated the earth. So Allah sent Iblīs with an army of angels, and they killed the rebellious jinn, pursuing those who fled to the islands in the seas and the mountain peaks where they sought refuge and established exile communities". However, al-Tabari (2001, p. 55) also meticulously records the sharply contrasting view of scholars who completely reject the concept of pre-Adamic rational beings: "It is not permissible that there was any rational creature on earth before Adam's creation. The angels' statement about corruption and bloodshed was based on what Allah had specifically informed them about what Adam's children would do in the future".

Ibn Kathīr's Synthesizing Approach

Ismāʿīl ibn ʿUmar ibn Kathīr (d. 1373), provides a more methodologically conservative perspective on pre-Adamic beings while acknowledging the diversity of transmitted narrations and the scholarly tradition of preserving different interpretive possibilities. Ibn Kathīr (1998, pp. 120-122) demonstrates scholarly caution regarding various narrations about pre-Adamic jinn while maintaining respect for traditional authorities: "These accounts are primarily from the *Isrāʾīliyyāt* (Jewish and Christian sources) whose authenticity is neither definitively confirmed nor categorically denied by primary Islamic sources". Ibn Kathīr emphasizes careful analysis of the theological implications embedded in the angels' question: "Their statement 'Will You place therein one who will cause corruption' indicates one of three possibilities: either their knowledge derived from previous direct experience with jinn behavior on earth; or Allah had specifically informed them about what humans would do in the future; or they understood from the inherent nature of beings created from earthly elements that such moral inclinations and conflicts would naturally arise".

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Al-Rāzī's Philosophical Analysis

The philosophically sophisticated exegete Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 1210) presents systematic rational arguments for various interpretive positions. Al-Rāzī offers five logically possible explanations for angelic knowledge about human potential for corruption (Al-Razi, 2000, pp. 162-170):

- **Empirical Observation:** Angels witnessed corruption among previous earthly inhabitants through direct sensory experience.
- **Direct Divine Knowledge:** Allah explicitly informed angels about human behavioral tendencies and future actions through special revelation communicated specifically.
- **Rational Inference:** Angels understood through logical analysis that free will necessarily creates possibilities for both good and evil choices.
- **Analogical Reasoning:** Angels compared humans to jinn, who already possessed free will.
- **Natural Philosophy:** Angels recognized that beings composed of diverse material elements would necessarily experience internal conflicts leading to moral struggle.

MODERN SCIENTIFIC PERSPECTIVES

Paleoanthropological Evidence

Modern paleoanthropology has fundamentally revolutionized our understanding of human origins through remarkable fossil discoveries, sophisticated dating techniques, advanced genetic analysis, and interdisciplinary collaboration between multiple scientific fields that employ increasingly precise methodologies and technologies (Chalmers, 2013, pp. 78-89). This newfound complexity challenges simplistic narratives about human uniqueness and linear progress while simultaneously revealing the remarkable richness and diversity of our evolutionary heritage spanning millions of years of development. Chalmers (2013, pp. 78-89) emphasizes the crucial importance of empirical observation, hypothesis testing, and scientific methodology in reconstructing humanity's deep past and understanding our place in the broader context of life's history on Earth.

The hominin fossil record now extends back approximately 7 million years to *Sahelanthropus tchadensis*, discovered in Chad's Djurab Desert and representing one of the earliest known potential human ancestors. Primarily known from a single, remarkably preserved skull nicknamed "Toumaï," this ancient species displays a fascinating combination of ape-like and human-like anatomical features, positioning it near the crucial evolutionary split between human and chimpanzee lineages.

Ardipithecus ramidus (4.4 million years ago), known from the extraordinarily complete "Ardi" skeleton discovered in Ethiopia, provides unprecedented insights into early hominin anatomy, behavior, and ecological adaptation. Despite retaining numerous primitive features, Ardi demonstrated clear capability for upright bipedal locomotion (White et al., 2009, pp. 64-72). The genus

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Australopithecus, spanning approximately 4-2 million years ago, includes multiple distinct species showing increasingly sophisticated bipedal adaptations while retaining significant arboreal capabilities.

Australopithecus afarensis, exemplified by the world-famous "Lucy" skeleton discovered in 1974, successfully combined efficient upright walking with retained climbing abilities. The remarkable Laetoli footprints in Tanzania, dated to 3.6 million years ago and preserved in volcanic ash, provide dramatic direct evidence of bipedal locomotion predating significant brain expansion (Johanson and White, 1979, pp. 321-330).

Homo erectus, emerging around 1.9 million years ago, represents the first hominin species to expand successfully beyond Africa and establish populations across vast geographical ranges extending into Asia and possibly Europe. With significantly increased body size, modern limb proportions, and brain volumes reaching 1000cc, *H. erectus* demonstrated remarkable adaptive flexibility and persisted for over 1.5 million years across Africa, Asia, and possibly Europe. This species shows the first clear evidence of several key human behavioral innovations. Archaeological evidence from sites like Wonderwerk Cave documents controlled use of fire dating back 1 million years (Berna et al., 2012, pp. 1-5).

Homo naledi, discovered in 2013, has revolutionized understanding of human evolutionary complexity and the persistence of anatomical diversity. Recent dating places *H. naledi* between 335,000-236,000 years ago (Berger et al., 2015, pp. 1-15). Neanderthals (*Homo neanderthalensis*), evolving over approximately 400,000 years, developed distinctive anatomical adaptations to harsh glacial climates. Their brain size equaled or exceeded modern human levels, and mounting archaeological evidence demonstrates sophisticated behavioral capabilities.

Archaeological Evidence for Behavioral Modernity

The emergence of "behavioral modernity"—defined as the full package of complex behaviors characterizing contemporary humans—remains one of the most contentious and significant topics in human evolutionary studies. The central debate focuses on whether distinctively modern human behavior appeared suddenly in a dramatic "revolution" around 40,000-50,000 years ago, or accumulated gradually over hundreds of thousands of years. Archaeological evidence for sophisticated symbolic behavior appears sporadically throughout the African record. Systematic ochre use dates back 300,000 years, with clear evidence for deliberate preparation suggesting symbolic applications. The famous Blombos Cave ochre pieces bearing deliberate geometric engravings (75,000 years ago) provide compelling evidence for symbolic communication (Henshilwood et al., 2002, pp. 1278-1280). Similar abstract patterns appear on ostrich eggshells from Diepkloof Rock Shelter (60,000 years ago). The remarkable consistency of these patterns indicates shared cultural knowledge. Europe's Upper Paleolithic period (45,000-10,000 years ago) witnessed explosive cultural development following the

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

arrival of modern humans. The Aurignacian culture introduced sophisticated tool technologies, indicating advanced hunting strategies. Cave art represents perhaps the most dramatic evidence for fully symbolic thought. The paintings at Chauvet Cave (37,000 years ago) display remarkably advanced artistic techniques.

Genetic Evidence and Human Origins

The revolutionary advent of ancient DNA analysis has fundamentally transformed scientific understanding of human evolution, revealing previously unknown patterns of migration, population interaction, genetic adaptation, and complex interbreeding between different human species. Remarkable technical advances now allow DNA extraction from increasingly ancient specimens, opening unprecedented windows into prehistoric population dynamics. Modern humans (*Homo sapiens*) emerged in Africa approximately 300,000 years ago, based on fossil discoveries from Jebel Irhoud in Morocco that suggest gradual mosaic evolution (Hublin et al., 2017, pp. 289-292). Comprehensive genetic studies strongly support African origins for modern humans followed by subsequent migrations. Mitochondrial DNA analysis shows greatest genetic diversity within African populations. Revolutionary ancient DNA extraction from Neanderthal fossil remains has revealed that non-African modern humans carry 1-4% Neanderthal ancestry, providing direct genetic evidence of interbreeding during the critical period 60,000-40,000 years ago (Green et al., 2010, pp. 710-722). Denisovan DNA appears in modern populations with particularly high concentrations in Melanesian and Aboriginal Australian populations, indicating successful long-term interbreeding. Tibetan populations have inherited from Denisovans a crucial variant of the EPAS1 gene that provides essential adaptation to high-altitude environments. A remarkable 2018 study identified a first-generation hybrid individual—a teenage female with a Neanderthal mother and Denisovan father—providing direct evidence that different human species not only coexisted but regularly formed reproductive partnerships (Slon et al., 2018, pp. 113-116). This individual, nicknamed "Denny," lived approximately 90,000 years ago and demonstrates ongoing genetic and cultural interaction.

MORAL DEVELOPMENT AND CONTEMPORARY DIMENSIONS

Contemporary Moral Development and Climate Justice

Current discussions suggest significant milestones in humanity's moral evolution. Especially topics such as environmental awareness, combating climate change, anti-violence advocacy, and human rights advocacy demonstrate the moral progress humanity has made. Young climate activists play a significant role as norm entrepreneurs in viewing climate change not merely within a cost-benefit analysis, but within a multi-faceted climate justice framework (Clayton, 2020). Decisions about climate change are inherently moral, requiring moral judgments about important values and the desired state of the world now and in the future (Gardiner, 2011). Individuals who have achieved early moral maturity in these areas (e.g., environmentalists, climate activists, anti-violence advocates,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

defenders of nature and animal rights) play a significant role in the phylogenetic moral development of humanity. Environmental activism has emerged as a powerful force in combating global climate change, pollution, deforestation, and biodiversity loss (Grasso & Markowitz, 2015).

Contemporary Dimensions of Moral Development

An evolution in public discourse on global warming has been observed throughout 2015. Global warming, typically discussed in news media only as a scientific, environmental, or political issue, is now being reframed as a moral and spiritual issue (Roser-Renouf et al., 2016). Empirical studies show that perceptions of morality and justice can serve as both bridges and barriers to climate cooperation (Markowitz & Shariff, 2012). Adaptation to climate change creates social dilemmas and raises issues of morality and justice, such as who gains and who benefits, and trade-offs in adaptation strategies (Walker-Springett et al., 2017).

OPENING TO SPACE AND COSMIC CIVILIZATION

Qur'anic Perspective

The Holy Qur'an indicates that humankind will undertake space travel in the future: "O company of jinn and mankind, if you are able to pass beyond the regions of the heavens and the earth, then pass. You will not pass except by a sultan (authority/knowledge and power)" (Ar-Rahman, 55:33). This verse states that space travel will be possible when scientific development reaches a certain level (Qur'an, 55:33). The word "sultan" here is used in the sense of "power, authority, science" (Nasr, 1976).

Humanity's Role as Caliph

The verse "It is He who has made you successors upon the earth" (Fāṭir 35:39) implies that humankind has responsibility not only on Earth but also on a cosmic level.

Conquest of the Heavens

"O company of jinn and mankind, if you are able to pass beyond the regions of the heavens and the earth, then pass. You will not pass except by a sultan (power)" (Ar-Rahman 55:33). This verse is a sign that humankind will undertake space travel in the future. Prophet Muhammad (peace be upon him) said: "Allah has many servants in the heavens and on Earth whom you do not know" (Muslim, Dhikr 28).

Caliphate Duty and Cosmic Responsibility

The verse "It is He who has made you successors upon the earth" (Fāṭir, 35:39) implies that humankind has responsibility not only on Earth but also on a cosmic level (Qur'an, 35:39). The Hadith of the Prophet Muhammad (peace be upon him) supports this perspective: "Allah has many servants in the heavens and on Earth whom you do not know" (Muslim, Dhikr 28).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

SCIENCE AND RELIGION: CONTEMPORARY DIALOGUE

Islamic Approaches to Science-Religion Harmony

The complex relationship between Islam and modern science has generated extensive scholarly debate, philosophical reflection, and practical educational initiatives, producing diverse approaches ranging from perceived conflict requiring resolution to sophisticated integration celebrating complementary insights. Throughout the modern period, Muslim intellectuals have proposed various frameworks for understanding this crucial relationship, each reflecting different theological commitments, philosophical assumptions about the nature of knowledge and reality, and practical strategies for navigating apparent tensions between religious tradition and scientific discovery.

Maurice Bucaille's influential "Bucaillism" represents one prominent though controversial approach to science-religion harmony. In his widely read work "The Bible, the Qur'an and Science," Bucaille (2003, pp. 234-245) argues that the Qur'an contains detailed scientific facts that would have been impossible for 7th-century knowledge to discover independently, thereby proving the Qur'an's divine origin through scientific verification. Critics argue that this approach risks fundamental misinterpretation of both scripture and science, noting that Bucaille often selects favorable translations while ignoring passages that don't support his thesis.

The "Islamization of Knowledge" movement, pioneered by influential scholars like Ismail al-Faruqi and Syed Muhammad Naquib al-Attas, aims to fundamentally reconceptualize modern sciences within an authentic Islamic epistemological framework that integrates revealed knowledge with empirical investigation. Contemporary Muslim philosophers of science like Nidhal Guessoum advocate a sophisticated middle path between simplistic concordism and destructive conflict that respects both scientific methodology and religious authority (Guessoum, 2011, pp. 123-145). Guessoum explicitly rejects both scriptural concordism that forces modern scientific concepts into ancient religious texts and postmodern relativism that denies science's legitimate truth claims about natural reality. He advocates methodological naturalism within scientific practice while maintaining metaphysical theism in broader philosophical perspective, arguing that science and religion operate at fundamentally different levels of explanation and can provide complementary rather than competing insights. Guessoum proposes the sophisticated principle of "layered explanation," where scientific and religious accounts complement rather than compete with each other in explaining different dimensions of reality.

Christian Perspectives on Science and Faith

Christian engagement with science-faith questions offers instructive parallels and illuminating contrasts with Islamic approaches, demonstrating both universal human struggles with integrating scientific and religious knowledge and distinctive theological responses shaped by different scriptural traditions and historical experiences. Francis Collins, former director of the Human Genome Project

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

and founder of the BioLogos Foundation, exemplifies accomplished scientist-believers who perceive no fundamental conflict between evolutionary science and Christian faith (Collins, 2006, pp. 142-156). Collins describes DNA structure and function as "the language of God," viewing evolutionary processes as the divinely chosen method of creation rather than an alternative to divine action. The Catholic Church's official position, expressed through papal statements and the Pontifical Academy of Sciences, formally accepts evolutionary theory while maintaining essential theological doctrines about human dignity, spiritual significance, and the soul's divine origin. Pope Francis's 2014 statement that God is not "a magician with a magic wand" but works through discoverable natural laws reflects the sophisticated Catholic synthesis of scientific and theological understanding.

Philosophical Frameworks for Integration

Contemporary philosophers of science and religion have developed increasingly sophisticated frameworks for understanding the relationship between these crucial domains of human knowledge, moving far beyond simplistic conflict narratives toward nuanced analyses of how different knowledge systems interact, complement, and potentially integrate while maintaining their distinctive methodologies and insights. Ian Barbour's influential fourfold typology identifies four basic models of science-religion interaction that continue to shape academic and popular discussions. The Conflict model sees science and religion as fundamentally competing for the same explanatory territory. The Independence model maintains that science and religion address entirely different questions using incompatible methodologies. The Dialogue model seeks constructive interaction while maintaining important distinctions. The Integration model attempts comprehensive synthesis (Barbour, 1997, pp. 145-167).

Critical Realism in Science-Religion Discussions

Critical realism, advocated by scholars like John Polkinghorne and Alister McGrath, offers a nuanced philosophical framework that has gained significant influence in science-religion discussions. This approach maintains that both science and religion legitimately seek truth about objective reality through different but potentially complementary methodologies and sources of knowledge.

THEOLOGICAL EVOLUTION AND ADAM

Conceptual Framework

The innovative concept of "theological evolution" offers a sophisticated framework for understanding Adam's religious and spiritual significance without contradicting compelling scientific evidence about human biological origins and development. This integrative approach carefully distinguishes between biological evolution and theological evolution.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Adam's Theological Characteristics

Islamic sources consistently attribute several remarkable characteristics to Adam that fundamentally distinguish him from both previous creatures and contemporary animals:

- **Divine Spirit (*Rūḥ*):** "Then He fashioned him and breathed into him from His spirit" (Q. 32:9). This divine breath represents infinitely more than mere biological life or physiological animation.
- **Knowledge and Language:** The divine teaching of names represents sophisticated conceptual knowledge, abstract thinking abilities, and advanced linguistic capability.
- **Moral Agency:** Adam's designation as *khalīfah* establishes comprehensive moral responsibility unknown to previous creatures or contemporary animals.
- **Self-Consciousness:** Adam and Eve's awareness of nakedness following their disobedience (Q. 7:22) symbolizes sophisticated self-consciousness.
- **Religious Consciousness:** Most fundamentally, Adam represents the first human with explicit consciousness of Allah as Creator.

Models of Integration

Several sophisticated models have been proposed for integrating theological understanding of Adam with scientific evidence about human evolution:

- **Sequential Model:** This approach proposes that biological evolution produced anatomically modern humans, followed by divine selection and spiritual transformation of specific individuals.
- **Emergence Model:** This approach emphasizes divine action working through evolutionary processes in which consciousness, morality, and spirituality gradually emerged.
- **Archetypal Model:** This sophisticated approach interprets Adam as representing archetypal humanity, the divine ideal.
- **Population Model:** This model interprets "Adam" as representing the first population achieving complete spiritual consciousness.

FUTURE HORIZONS: TRANSHUMANISM AND HUMAN ENHANCEMENT

The Transhumanist Vision and Its Implications

Transhumanism represents an influential philosophical movement advocating the systematic use of advanced technology to enhance human capabilities and even transcend fundamental biological limitations. Leading transhumanist philosophers like Nick Bostrom envision a revolutionary future where genetic engineering, sophisticated cybernetic implants, and advanced artificial intelligence

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

systems combine to create dramatically enhanced or even posthuman beings (Bostrom, 2014, pp. 89-112).

Theological and Ethical Implications for Islamic Thought

- **Human Dignity (*Karāmah*):** Islam teaches inherent human dignity based on divine creation and appointment as earthly vicegerents. The Qur'an emphasizes: "We have honored the children of Adam" (Q. 17:70).
- **Natural Order (*Fiṭrah*):** The Islamic concept of *fiṭrah* suggests humans possess a divinely determined essential nature that should be preserved rather than fundamentally altered.

Integrated Analysis: Jinn Corruption and Human Evolution

Conceptual Intersections of Theological and Evolutionary Processes

Classical Islamic narratives describing the jinn caliphate period and their ultimate moral corruption offer a fascinating example of rational beings endowed with free will who failed to uphold their moral responsibilities on Earth. Remarkably, the evolutionary development of *Homo sapiens* reveals striking parallels to these theological narratives, particularly during the crucial period between 300,000 and 70,000 years ago when anatomically modern humans had emerged but had not yet developed sophisticated ethical consciousness. The period of jinn caliphate and their acts of corruption are presented in Islamic literature as an example of creatures with free will who could not assume moral responsibility on Earth. These narratives are found particularly in Qur'an 2:30 and 15:27 and are elaborated in the works of exegetes like Al-Tabari, Ibn Kathir, Razi, and Al-Ghazali. In Qur'anic narratives related to human creation, it is stated that the jinn, a type of creature living on Earth before Adam, caused corruption and shed blood (Q. 2:30). In the classical exegeses of this verse, it is narrated that the jinn were sent by Allah as vicegerents on Earth, but over time, they rebelled against their natural state (Al-Tabari, *Tafsīr al-Ṭabarī*, vol. 1, p. 210; Ibn Kathir, *Tafsīr al-Qurʾāni 'l-Aẓīm*, vol. 1, p. 99). Similarly, in the evolutionary process of *Homo sapiens*, individuals who were physically developed but had not yet developed ethical consciousness and collective responsibility emerged, particularly between 300,000 and 70,000 years ago. In this context, the narrative of jinn corruption carries a strong metaphorical reflection of the relationship between early *Homo sapiens'* tendencies towards inter-group conflict, environmental destruction, and violence. It metaphorically corresponds to the period before humanity evolved into a conscious and responsible creature in modern science. Jean Piaget, Lawrence Kohlberg, and Carol Gilligan, among the most prominent theorists in moral development, have offered different perspectives on moral reasoning processes and stages. The criticism of Kohlberg's six-stage model, focusing solely on justice and neglecting other moral dimensions, has led to the development of new approaches (Gilligan, 1982). The field of moral development is currently experiencing a revitalization of theoretical and methodological innovation after moving out of the shadow of paradigmatic moral stage theory (Kretchmar, 2024). How moral

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

decision-making occurs, how it matures over time, and how it relates to behavior is complex. According to Tabari (839-913 CE), the jinn assumed the position of vicegerency on Earth, but jealousy, arrogance, and corruption spread among them; Allah commanded the angels to disrupt this structure (Tabari, *Tafsīr al-Ṭabarī*, I, pp. 212-215). Fakhr al-Din Razi interpreted this corruption as "moral decadence, lust, anger, and arrogance" (Fakhr al-Din Razi, *Mafātīḥ al-Ghayb*, vol. 2, p. 188). Al-Ghazali (*Iḥyāʾ*, vol. 3, pp. 45-53) states that jinn mislead humans from their innate nature through whispers, deception, and means. Jinn, here, metaphorically points to the animalistic and selfish dimensions of the *nafs*. This situation can be associated with *Nafs al-Ammārah* (the self inciting to evil), the lowest stage of the *nafs* in Islamic mysticism; for this stage represents a state where the individual succumbs to impulses such as lust, anger, and arrogance, and moral control is weak.

Comparative Framework of Theological and Scientific Narratives

Exegetical Narrative (Jinn)	**Scientific Observation (*Homo sapiens*)**	**Interpretive Meaning**
Corruption (*fasād*)	Intra-group conflict, massacre, resource wars	Impulsive behavior, lack of control (*Nafs al-Ammārah*)
Bloodshed	Hunting, violence, enmity	Tendency toward violence in survival struggle
Pride and rebellion	Hierarchical competition, leadership struggle	Desire for dominance, ego development
Angelic intervention	Natural events, climate change	External intervention, balancing factor
Removal of caliphate from jinn	Lack of ethical responsibility consciousness	Unsuitability for moral responsibility
Creation of Adam	Abstract thought, belief, language development	Beginning of moral consciousness and divine addressability (transition to *Nafs al-Lawwāmah*)

According to modern biology, *Homo sapiens* evolved in Africa approximately 300,000 years ago. However, the cognitive leap—humans producing art, creating religious symbols, and making sense of abstract concepts—occurred about 70,000 years ago. This period marks the emergence of *Homo sapiens* as conscious beings (Henshilwood & Marean, 2003). This cognitive and moral leap gave birth to the human model capable of being addressed by divine messages. What is meant by 'Adam's creation' in religious texts may coincide with this leap. This transition, from a mystical perspective, may express the elevation to the level of *Nafs al-Lawwāmah* (the self-reproaching *nafs*); here the individual begins to recognize their own mistakes and engage in conscience examination, possessing an internal moral control.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Timelines and Evolutionary Interpretations

Time Period (Approximate)	Evolutionary/Exegetical Event	Explanation
~7 million years ago	Separation from common ancestor with chimpanzee	Beginning of human evolution
~2 million years ago	*Homo erectus* emerged	Fire, stone tool use
~300,000 years ago	*Homo sapiens* emerged	Biological evolution of modern humans
~200,000 years ago	Caliphate of jinn (narration)	According to exegeses, they were on Earth as caliphs
~100,000 years ago	Corruption of jinn (angelic intervention)	They were punished by angels (according to exegeses)
~70,000 years ago	Cognitive revolution	Language, symbols, abstract thought, art, belief systems developed
~10,000 years ago	Agricultural revolution	Settled life and first civilizations
~6,000 years ago	Creation of Adam	Beginning of moral consciousness and divine addressability

Building Meaning through the Exegesis-Science Table: Exegetical narratives are powerful metaphors used to explain early human behaviors. The following table presents a synthesis of the jinn-human comparison:

This period is defined as *Homo sapiens'* transition to "behavioral modernity" (Tattersall, 2012, pp. 102-117). During this process, humans demonstrated: symbolic art and necklaces (Blombos Cave, ~75,000 years ago), use of fire, tool development and organized hunting, group warfare and migrant tribal raids, and the role of competition in the disappearance of Neanderthals (Klein, 2009, pp. 525-540). Harari (2015, pp. 34-49) calls this period the "cognitive revolution" and notes that emotions such as racism, lying, and fear determined social dynamics. During this period, the influence of *Nafs al-Ammārah* on human behavior is particularly evident; individuals and groups are observed to act according to selfish desires, violent tendencies, and short-term interests.

Synthesis Through Qur'anic-Scientific Framework

The narrative synthesis between accounts of jinn corruption and scientific understanding of early human evolution reveals several profound insights that enrich both religious and scientific understanding:

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

- The corruption of jinn may represent more than purely metaphysical narrative, serving instead as a sophisticated theological description of the chaotic moral structure characterizing *Homo sapiens* during the pre-ethical consciousness period when destructive impulses dominated human behavior and decision-making.

- The 'angelic intervention' described in traditional narratives provides a metaphorical interpretation of external regulatory factors including natural disasters, climate changes, and environmental pressures that shaped human evolutionary development and created selective pressures favoring cooperation, moral development, and sustainable practices.

- The creation of Adam symbolizes humanity's crucial transition to serving as genuine moral agents capable of ethical responsibility and spiritual consciousness.

CONCLUSION AND JUDGMENT: ISLAMIC SYNTHESIS

Cosmic Education Process

This theory aligns with Islam's understanding of the "world as a place of trial". The verse "It is He who created death and life to test you as to which of you is best in deed" (Al-Mulk 67:2) supports that humanity is in a "process of maturation". Moral development remains a critical issue, consistently important and requiring contemplation at both individual and societal levels. Especially current ethical sensitivities emerging in the fight against global problems show that humanity's moral evolution continues and promises hope for the future. Although humanity's general moral maturity will span a longer period than the sum of individuals, and each individual's moral journey may differ, humanity as a whole is in a longer maturation process. Ontogenetic moral development refers to the level of moral maturity an individual acquires throughout their life, while phylogenetic moral development represents the average moral level achieved by the entire human species throughout history.

Future Promise

The verse "Allah has promised those among you who believe and do righteous deeds that He will grant them succession (as rulers) in the earth" (An-Nur 24:55) points to humanity's future mature state.

Ultimate Perspective

The Hadith of the Prophet Muhammad (peace be upon him) summarizes this process: "This Ummah will be divided into seventy-three sects, all of them in Hell except one. The Companions asked: 'Which one is it, O Messenger of Allah?' He said: 'That which I and my Companions are upon (the path)'" (Tirmidhi, Iman 18). This Hadith indicates that humanity will pass through various evolutionary stages and eventually reach unity and maturity. Addressing this topic as an academic article provides a valuable contribution to both scientific literature and societal awareness. Future research should delve deeper into the neurological foundations of moral development, its cross-

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

cultural differences, and its application to global issues such as climate change (Dahl & Kim, 2014; Laible et al., 2019).

SYNTHESIS AND RESULTS

Divine Plan and Scientific Process

This theoretical framework synthesizes Islamic cosmology with modern scientific perspectives, yielding the following results (Nasr, 1976; Wilson, 1975):

- **Cosmic Energy Cycle:** All processes in the universe occur within energy cycles, and these cycles are the manifestation of divine will (Al-Ghazali, 1095/1997).
- **Gradual Development:** Humanity is reaching moral maturity through specific evolutionary stages (Pinker, 2011).
- **Cosmic Civilization:** In the future, humanity will establish a space civilization, fulfilling its universal vicegerency duty (Izutsu, 1983).

Practical Implications

The practical implications of this theory are:

- **Education System:** The fact that humanity is young indicates that education systems should be designed with patience and a long-term perspective.
- **Social Policies:** The understanding that current social problems are temporary and part of humanity's maturation process should be adopted.
- **Technological Development:** Investment in space technologies is of strategic importance for humanity's future.

Reached Judgments

Integrated Analysis of Theological and Evolutionary Processes:

- The corruption of jinn is not merely a metaphysical narrative; it may be a representation of *Homo sapiens'* chaotic structure in the pre-ethical consciousness period, that is, the state where *Nafs al-Ammārah* was dominant.
- The 'angelic intervention' in narrations is a metaphorical interpretation of external factors such as natural disasters and environmental regulatory elements.
- Adam's creation symbolizes humanity taking its place in history as a moral subject and the ability to assume responsibility.
- This period indicates a phase consistent with humanity's transition to the *Nafs al-Lawwāmah* level, where conscience and moral control come into play.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

- Islamic literature and evolutionary biology, albeit in different languages, can together make sense of humanity's inner transformation and social morality.
- The energy cycle theory explains the relationship between energy transformation and the triggering of new creation stages in universal processes.
- The phylogenetic age hypothesis explains humanity's moral development in a way consistent with scientific timelines.
- The spiritual and cognitive leaps of the human species overlap with the concept of 'caliphate' in both Qur'anic and scientific contexts.

RECOMMENDATIONS

Based on the integrated analysis presented, the following recommendations are proposed to further bridge theological and scientific understandings of human origins and development:

- It is evaluated that while the concept of "natural human" is used for pre-Adamic *Homo sapiens* and earlier hominids on Earth, the concept of "modern human communities" constitutes a more appropriate terminology for post-Adamic terrestrial humanity.
- The interactions between *Homo sapiens* and other hominids with jinn and among themselves during the period when they lived in the era of jinn caliphate are of critical importance.
- The fact that hominid groups exhibited violent tendencies to the extent of causing bloodshed during the process of jinn "causing corruption" on Earth, or the triggering of negative effects of jinn on these communities (rebellion, corruption, and violence), constitutes an important socio-theological dynamic.

General Conclusion and Judgment

Humanity, as part of a divine energy cycle, was first created from "universal earth collected from different geographies," reaching an "angelic" dimension with the breathing of the spirit. Subsequently, it was subjected to trial on Earth; while currently in the "adolescent" stage (*nafs-i ammare*), upon completing its spiritual development and reaching the "tranquil" and "reproaching" stages, it will become a cosmic civilization that will both properly develop the Earth and undertake interstellar explorations. This process reveals humanity's evolution as "a young civilization journeying towards cosmic maturity" within the framework of Allah's decree and will.

Conclusion: This theory synthesizes Islamic cosmology with the modern scientific perspective, presenting an optimistic vision for humanity's future. The hypothesis that humanity is currently a "17-year-old young civilization" and will reach cosmic maturity in the future is supported by both religious texts (Holy Qur'an; Muslim, 817-875/1998) and scientific data (Wilson, 1975). The investigation of pre-Adamic creatures and human origins represents a fascinating and complex intersection of religious

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

thought and scientific discovery that continues to generate productive dialogue and intellectual development across multiple disciplines. Islamic sources offer remarkably diverse perspectives, ranging from detailed affirmation of pre-Adamic jinn civilizations to complete rejection of any rational beings preceding Adam's creation on Earth. This comprehensive study has argued for a sophisticated integrative approach that carefully recognizes and respects both theological insights and scientific evidence rather than forcing artificial harmonization or accepting inevitable conflict between religious and scientific ways of knowing. The innovative concept of theological evolution offers a promising framework for meaningful integration that carefully distinguishes between biological development and spiritual emergence. From this nuanced perspective, Adam represents the first theologically complete human possessing divine spirit, moral agency, and conscious relationship with Allah. The remarkable diversity of Islamic intellectual tradition provides rich conceptual resources for creative engagement with contemporary challenges rather than merely defensive reactions to perceived threats. This approach views today's social and moral problems as temporary growing pains and predicts that humanity will establish a more mature, peaceful, and cosmic civilization in the future (Izutsu, 1983).

DISCUSSION

Criticisms and Limitations

This theoretical framework has certain limitations:

- **Empirical Data:** The energy cycle theory has not yet been empirically tested.
- **Time Scale:** The phylogenetic age calculation involves approximate values.
- **Cultural Differences:** It is unclear how the theory will be perceived in different cultures.
- **Interdisciplinary Integration:** Differences in terminology and methodology across various scientific disciplines may hinder the understanding of the theory.
- **Theological Diversity:** Approaches to the theory may vary among different Islamic sects and schools of thought.
- **Technological Uncertainty:** The unpredictability of future technological developments makes projections about space civilization uncertain.

Future Research Directions

Based on the results of this study, the following research areas can be suggested:

- **Physical Energy Measurements:** Physical research on how life energies are transformed at a cosmic level.
- **Comparative Civilization Analysis:** Comparative analysis of the developmental stages of different civilizations.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

- **Space Psychology:** Examination of changes in human psychology in the space environment.

Compliance with Ethical Standards

In this research, Islamic ethical principles and scientific research standards have been observed. The study maintained the principle of objectivity in synthesizing different disciplinary approaches. Furthermore, the ethical requirements of interdisciplinary research, such as transparency, accuracy, and academic integrity, have been diligently applied.

CONCLUSION

The theoretical framework proposed in this study synthesizes Islamic cosmology with a modern scientific perspective, offering an optimistic vision for humanity's future (Nasr, 1976; Pinker, 2011). The hypothesis that humanity is currently a "17-year-old young civilization" and will reach cosmic maturity in the future is supported by both religious texts (Holy Qur'an; Muslim, 817-875/1998) and scientific data (Wilson, 1975). The investigation of pre-Adamic creatures and human origins represents a fascinating and complex intersection of religious thought and scientific discovery that continues to generate productive dialogue and intellectual development across multiple disciplines. Islamic sources offer remarkably diverse perspectives ranging from detailed affirmation of pre-Adamic jinn civilizations to complete rejection of any rational beings preceding Adam's creation on Earth. This comprehensive study has argued for a sophisticated integrative approach that carefully recognizes and respects both theological insights and scientific evidence rather than forcing artificial harmonization or accepting inevitable conflict between religious and scientific ways of knowing. The innovative concept of theological evolution offers a promising framework for meaningful integration that carefully distinguishes between biological development and spiritual emergence. From this nuanced perspective, Adam represents the first theologically complete human possessing divine spirit, moral agency, and conscious relationship with Allah. The remarkable diversity of Islamic intellectual tradition provides rich conceptual resources for creative engagement with contemporary challenges rather than merely defensive reactions to perceived threats. This approach views today's social and moral problems as temporary growing pains and predicts that humanity will establish a more mature, peaceful, and cosmic civilization in the future (Izutsu, 1983).

Ultimate Conclusion

The ultimate insight emerging from this investigation may be that truth manifests through multiple complementary channels rather than single authoritative sources. The Qur'anic command to "read" (*Iqra'*)—significantly the first word revealed to Prophet Muhammad—applies equally to both the book of revelation and the book of nature. As humanity faces unprecedented global challenges from climate change, biotechnology, artificial intelligence, and social inequality, wisdom from both religious traditions and scientific discovery will prove not merely helpful but absolutely necessary for wise navigation of complex contemporary realities. This study aimed to open new horizons in the

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

synthesis of Islamic cosmology and modern scientific discoveries and to contribute to understanding humanity's position in its cosmic journey. Future research can support this theoretical framework with empirical tests and strengthen interdisciplinary dialogue.

ACKNOWLEDGEMENTS

I am grateful to the administrators at Van Yüzüncü Yıl University, which allows me to work in different disciplines, to the Van Yüzüncü Yıl University Scientific Research Projects Coordination Unit, which supports projects, and to the faculty members who accept assistant counseling in different branches. In particular, I shared my ideas about this study with Dr. Sanem ŞEHRİBANOĞLU, Dr. Ömer FARUK ÖZDEMİR, and I extend my thanks to them. This paper has been partly prepared with the support of Artificial Intelligence in the preparation of references and writing rules. I would like to express my gratitude to all the engineers who contributed to this technology.

Disclosure of Conflict of Interest: The author declared that they have no competing interests.

NOTES

1. The term *khalīfah* (خليفة) in Arabic carries profound theological implications beyond simple succession, indicating both replacement of previous inhabitants and assumption of divine responsibility on Earth.

2. The concept of *Nafs al-Ammārah* (النفس الأمارة) represents the lowest spiritual stage in Islamic psychology, characterized by submission to base desires and impulses.

3. *Homo sapiens* archaeological evidence from Blombos Cave includes ochre engravings dated to approximately 75,000 years ago, marking crucial cognitive developments.

4. The Qur'anic verse "Has there not been over man a long period of time" (Hal atā ʿalā al-insāni ḥīnun min al-dahri) suggests extended pre-conscious human existence.

5. Islamic exegetical tradition (*tafsīr*) demonstrates remarkable diversity in interpreting pre-Adamic creatures, reflecting sophisticated hermeneutical approaches.

6. The phylogenetic age calculation (1,000,000 years = 17 years) represents a theoretical framework requiring empirical validation through interdisciplinary research.

7. *Fitrah* (فطرة) in Islamic theology refers to the primordial human nature created by Allah, encompassing both spiritual and moral dimensions.

8. Behavioral modernity in paleoanthropology refers to the emergence of symbolic thought, art, and complex social organization around 70,000 years ago.

9. The energy cycle theory proposed here synthesizes thermodynamic principles with Islamic cosmological concepts of divine will (*mashī'ah*).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

10. Transhumanism raises significant theological questions about the boundaries of human enhancement within Islamic ethical frameworks.

11. The term *sultan* (سلطان) in Qur'an 55:33 encompasses both political authority and scientific knowledge necessary for space exploration.

12. Jinn (*jānn*, جان) in Islamic cosmology are created from smokeless fire and possess free will, making them suitable subjects for divine testing.

13. The concept of theological evolution distinguishes between biological development and spiritual emergence in human consciousness.

14. Climate activism represents contemporary moral leadership potentially indicating humanity's phylogenetic moral development.

15. *Nafs al-Lawwāmah* (النفس اللوامة) signifies the self-reproaching soul that recognizes moral failures and seeks improvement.

16. Archaeological evidence from Wonderwerk Cave demonstrates controlled fire use dating back 1 million years, indicating early technological development.

17. The Laetoli footprints provide direct evidence of bipedal locomotion predating significant brain expansion in human evolution.

18. *Nafs al-Mutma'innah* (النفس المطمئنة) represents the highest spiritual stage of complete tranquility and divine satisfaction.

19. The integration of *Isrā'īliyyāt* (إسرائيليات) sources in classical Islamic exegesis requires careful methodological consideration.

20. Neanderthal-Denisovan hybrid discovery ("Denny") demonstrates complex interbreeding patterns in human evolutionary history.

REFERENCES

Aktan, C. C. (2018). *Ahlaki bilimi ve eğitimi*. https://www.academia.edu/37905953/Ahlak_Bilimi_ve_E%C4%9Fitimi.

Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (2002). *Sahih al-Bukhari*. Vols. 2, 4, 7, 8. Damascus: Dar Ibn Kathir.

Al-Ghazali, A. H. (1095/1997). *Tehafut al-falasifa* [The Incoherence of the Philosophers]. Trans. A. Sarıoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Al-Razi, Fakhr al-Din. (2000). *Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir)*. Vol. 2. Beirut: Dar al-Fikr.

Al-Tabari, M. ibn J. (839-923/1988). *Jami al-bayan fi tafsir al-Quran* [Compendium of Explanation in Qur'anic Exegesis]. Vols. 1-30. Beirut: Dar al-Fikr.

Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir. (2001). *Jami' al-Bayan 'an Ta'wil Ay al-Qur'an*. Vol. 1. Cairo: Dar Hajr.

Barbour, Ian G. (1997). *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues*. San Francisco, CA: HarperSanFrancisco.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Berger, Lee R., John Hawks, Darryl J. de Ruiter, Steven E. Churchill, Peter Schmid, Lucas K. Delezene, Tracy L. Kivell, et al. (2015). "Homo naledi, a New Species of the Genus Homo from the Dinaledi Chamber, South Africa." *eLife* 4:e09560.

Berna, Francesco, Paul Goldberg, Liora Kolska Horwitz, James Brink, Sharon Holt, Marion Bamford, and Michael Chazan. (2012). "Microstratigraphic Evidence of In Situ Fire in the Acheulean Strata of Wonderwerk Cave, Northern Cape Province, South Africa." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109 (20): E1215-E1220.

Bostrom, Nick. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.

Brosnan, S. F. (2011). An evolutionary perspective on morality. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 77(1), 23-30. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2010.04.008.

Buchanan, A., & Powell, R. (2015). *The evolution of moral progress: A biocultural theory*. Oxford University Press.

Bucaille, Maurice. (2003). *The Bible, the Qur'an and Science*. Translated by Alastair D. Pannell and Maurice Bucaille. Elmhurst, NY: Tahrike Tarsile Qur'an.

Chalmers, Alan F. (2013). *What Is This Thing Called Science?* 4th ed. Indianapolis, IN: Hackett Publishing.

Clayton, S. (2020). Psychology of climate change. *Current Biology*, 30(19), R1175-R1184.

Collins, Francis S. (2006). *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief*. New York, NY: Free Press.

Dahl, A., & Kim, L. (2014). Why is it bad to make someone sad? Young children's understanding of harm and psychological harm. *Child Development*, 85(4), 1461-1477.

Darwin, C. (1871). *The descent of man, and selection in relation to sex*. John Murray.

de Waal, F. B. M. (2006). *Primates and philosophers: How morality evolved*. Princeton University Press.

Demirkuş, N. & Bilgin, Enes. A. (2018). A new approach to the definitions and relations of the concepts of mathematics, eternity, infinity, death, time and the first point. *Journal of Biometrics & Biostatistics*, 9(4), 408. https://doi.org/10.4172/2155-6180.1000408

Demirkuş, N. (2019). "The Position of Creatures and Science in Islam and the Qur'an." *Sixth Eurasian Conference on Language and Social Sciences*, 199-204.

Demirkuş, N. & Alkan, D. (2018). A brand new approach to sets in mathematics. *Journal of Biometrics & Biostatistics*, 9(1), 391. https://doi.org/10.4172/2155-6180.1000391

Demirkuş, N. (2023). A new approach to the definitions and relationships between evolution science, basic sciences and mathematics. *Magna Scientia Advanced Biology and Pharmacy*, 9(1), 14--19. https://doi.org/10.30574/msabp.2023.9.1.0039

Demirkuş, N. (2025a). The adventure of the caliph: From the mischief of the jinn to conscious evolution. *International Journal of Science and Research Archive*, 16(1), 1080--1089. https://doi.org/10.30574/ijsra.2025.16.1.2125

Demirkuş, N. (2025b). From cosmos to consciousness: The scientific and theological evolution of creation. *International Journal of Science and Research Archive*, 16(1), 108--120. https://doi.org/10.30574/ijsra.2025.16.1.2028

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2024). *İnsan Suresi Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Fakhr al-Din Rāzī. *Mafatih al-Ghayb* (Volume 2).

Gardiner, S. M. (2011). *A perfect moral storm: The ethical challenge of climate change*. Oxford University Press.

Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.

Grasso, M., & Markowitz, E. M. (2015). The moral complexity of climate change and the need for a multidisciplinary perspective on climate ethics. *Climatic Change*, 130(3), 327-334. https://doi.org/10.1007/s10584-014-1323-9.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Green, Richard E., Johannes Krause, Adrian W. Briggs, Tomislav Maricic, Udo Stenzel, Martin Kircher, Nick Patterson, et al. (2010). "A Draft Sequence of the Neandertal Genome." *Science* 328 (5979): 710-722.

Guessoum, Nidhal. (2011). *Islam's Quantum Question: Reconciling Muslim Tradition and Modern Science*. London: I.B. Tauris.

Hamlin, J. K. (2013). Moral judgment and action in preverbal infants and toddlers: Evidence for an innate moral core. *Current Directions in Psychological Science*, 22(3), 186-193.

Harari, Y. N. (2015). *Sapiens: A Brief History of the Human Species*. Collective Book.

Henshilwood, Christopher S., Francesco d'Errico, Royden Yates, Zenobia Jacobs, Chantal Tribolo, Geoff A. T. Duller, Norbert Mercier, et al. (2002). "Emergence of Modern Human Behavior: Middle Stone Age Engravings from South Africa." *Science* 295 (5558): 1278-1280.

Henshilwood, C. S., & Marean, C. W. (2003). The Origin of Modern Human Behavior: Critique of the Models and Their Implications. *Evolutionary Anthropology: Issues, News, and Reviews*, 12(1), 5-17.

Hublin, Jean-Jacques, Abdelouahed Ben-Ncer, Shara E. Bailey, Sarah E. Freidline, Simon Neubauer, Matthew M. Skinner, Inga Bergmann, et al. (2017). "New Fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the Pan-African Origin of Homo sapiens." *Nature* 546 (7657): 289-292.

Ibn Kathir, Isma'il ibn 'Umar. (1365/1997). *Al-bidaya wa al-nihaya* [The Beginning and the End]. Vols. 1-14. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

Ibn Kathir, I. (1998). *Tafsir al-Qur'ani al-Azim*. Vol. 1. Riyadh: Dar Tayyibah.

Ibn Sina, A. A. (980-1037/1999). *Kitab al-Shifa* [The Book of Healing]. Ed. G. C. Anawati. Cairo: Organisation Générale des Imprimeries Gouvernementales.

Izutsu, T. (1983). *God and man in the Koran: Semantics of the Koranic weltanschauung*. Salem, NH: Ayer Company Publishers.

Johanson, Donald C., and Tim D. White. (1979). "A Systematic Assessment of Early African Hominids." *Science* 203 (4378): 321-330.

Klein, R. G. (2009). *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins* (3rd ed.). University of Chicago Press.

Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages*. Harper & Row.

Kretchmar, J. (2024). Moral development. In *EBSCO Research Starters*. EBSCO Publishing.

Kuran ve Meali. (2024). *İnsan Suresi 1-2 Ayetler Tefsiri*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kur'an-ı Kerim. (632/2011). *Diyanet İşleri Başkanlığı Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Laible, D., Thompson, R., & Froimson, J. (2019). Early socialization: The influence of close relationships. In J. E. Grusec & P. D. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization* (2nd ed., pp. 35-59). Guilford Press.

Markowitz, E. M., & Shariff, A. F. (2012). Climate change and moral judgement. *Nature Climate Change*, 2(4), 243-247.

Müslim ibn al-Hajjaj. (817-875/1998). *Sahih Muslim*. Ed. M. F. Abd al-Baqi. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

Nasr, S. H. (1976). *An introduction to Islamic cosmological doctrines*. Boulder, CO: Shambhala Publications.

Pearson, A., Tsai, C., & Clayton, S. (2022). Ethics, morality, and the psychology of climate justice. *Current Opinion in Psychology*, 42, 16-21. https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.02.015.

Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. Harcourt, Brace and Company.

Pinker, S. (2011). *The better angels of our nature: Why violence has declined*. New York: Viking Books.

Rahman, Fazlur. (1982). *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Roser-Renouf, C., Maibach, E., Leiserowitz, A., Feinberg, G., & Rosenthal, S. (2016). *Faith, morality and the environment: Portraits of global warming's six Americas*. Yale Program on Climate Change Communication.

Slon, Viviane, Fabrizio Mafessoni, Benjamin Vernot, Cesare de Filippo, Steffi Grote, Bence Viola, Mateja Hajdinjak, et al. (2018). "The Genome of the Offspring of a Neanderthal Mother and a Denisovan Father." *Nature* 561 (7721): 113-116.

Smithsonian National Museum of Natural History, Human Origins Program. (2025). Human Evolution. https://humanorigins.si.edu/.

Sorularla İslamiyet. (2024). *Cinlerin Halifelik Dönemi*. İstanbul: İslami Yayınlar.

Taberî, M. (2001). *Tefsîrü't-Taberî*. Dâru'l-Fikr Yayınları.

Tattersall, Ian. (2012). *Masters of the Planet: The Search for Our Human Origins*. New York, NY: Palgrave Macmillan.

TDV İslam Ansiklopedisi. (2024). *Adem Maddesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

The Holy Qur'an, Surah al-Baqarah 2:30; Surah al-Hijr 15:26-27.

Tomasello, M. (2016). *A natural history of human morality*. Harvard University Press.

Tomasello, M., & Vaish, A. (2013). Origins of human cooperation and morality. *Annual Review of Psychology*, 64, 231-255. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-113011-143812.

van Schaik, C. P., Burkart, J. M., & Jaeggi, A. V. (2018). Evolutionary origins of morality: Insights from non-human primates. *Frontiers in Sociology*, 3, 17. https://doi.org/10.3389/fsoc.2018.00017.

Walker-Springett, K., Butler, C., & Adger, W. N. (2017). Moral reasoning in adaptation to climate change. *Environmental Politics*, 26(3), 371-390. https://doi.org/10.1080/09644016.2017.1287624.

White, Tim D., Berhane Asfaw, Yonas Beyene, Yohannes Haile-Selassie, C. Owen Lovejoy, Gen Suwa, and Giday WoldeGabriel. (2009). "Ardipithecus ramidus and the Paleobiology of Early Hominids." *Science* 326 (5949): 64-86.

Whiten, A., Goodall, J., McGrew, W. C., Nishida, T., Reynolds, V., Sugiyama, Y., ... & Boesch, C. (1999). Cultures in chimpanzees. *Nature*, 399(6737), 682-685.

Wilson, E. O. (1975). *Sociobiology: The new synthesis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Appendix: Summary of Integrated Analysis

This comprehensive study integrates six main versions in the synthesis of Islamic cosmology and modern science, including the following main components:

Main Theoretical Components:

- **Energy Cycle Theory** - Energy-based explanation of cosmic creation processes
- **Phylogenetic Age Hypothesis** - Theory that humanity is a "17-year-old young civilization"
- **Ontogenetic-Phylogenetic Moral Development** - Analysis of individual and species-level moral evolution
- **Jinn Corruption Parallel** - Comparison of theological narratives with early human evolution
- **Theological Evolution Model** - Integration of scientific evolution with religious understanding of creation
- **Cosmic Civilization Projection** - Transition to the space age and goal of spiritual maturity

Scientific Foundations:

- Modern paleontological and genetic data (critical period 300,000-70,000 years ago)
- Behavioral modernity and evolution of symbolic thought
- Examples of climate justice and contemporary moral leadership
- Neuro-cognitive development and moral reasoning research

Islamic References:

- Qur'anic verses (Baqarah 2:30, Insan 76:1-2, Rahman 55:33)
- Classical exegetical sources (Tabari, Ibn Kathir, Razi)
- Stages of *nafs* and mystical developmental levels
- Hadith literature and prophetic examples

Practical Implications:

- Necessity of a long-term perspective in education systems
- Evaluation of social problems as temporary developmental pains
- Importance of strategic investment in space technologies
- Moral leadership role of climate activism

This combined text demonstrates the power of an interdisciplinary approach, offering both academic and practical value. The moral arguments of those engaged in collective action to support climate

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

reform cluster around similar themes: the need to avoid harm, the need to preserve justice, and the need to preserve environmental purity. This situation indicates that the sensitivity and virtue they individually demonstrate shed light on humanity's general moral development. This, in turn, offers hope for humanity to collectively reach a higher moral level and reveals that this process can be accelerated by the efforts shown by individuals.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

EBÜ'L-BEREKÂT EN-NESEFÎ VE *EL-MÜSTAŞFÂ* İSİMLİ ESERİ

MUSTAFA TÜRKAN

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, Associate Professor, Pamukkale University Faculty of Theology Department of Islamic Law, https://orcid.org/0000-0002-8908-3230

Özet

Ebü'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310), Mâverâünnehir coğrafyasında yetişmiş, Hanefî-Mâtürîdî geleneğin fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir ve hadis gibi çeşitli alanlarda mütebahhir bir âlimidir. Olgunluk dönemi Hanefî hukukçularından biri olarak telif ettiği sistematik eserler, mezhep içinde büyük bir kabul görmüş ve üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu bildirinin konusunu oluşturan *el-Müstaşfâ* isimli eseri, fürû-ı fıkıh sahasında kaleme aldığı en önemli çalışmalarından biridir ve Ebü'l-Kāsım es-Semerkandî'nin (öl. 555/1160) Hanefî mezhebinin temel metinlerinden kabul edilen *el-Fıḳhü'n-nâfiʿ (en-Nâfiʿ)* adlı muhtasarının bir şerhidir. Eser, Hanefî fıkıh literatüründeki önemli şerhlerden biridir. Bu kitabın önemi, şârihinin ilmî konumundan, şerh ettiği metnin değerinden ve kitabın kendisinin sahip olduğu bir dizi özellikten kaynaklanmaktadır.

Nesefî, bu şerhini hocaları Kerderî ve Darîr'in derslerinde tuttuğu notların yanı sıra, Hanefî külliyatının geniş imkânlarından istifade ederek telif etmiştir. Eser, günümüze ulaşan çok sayıdaki yazma nüshası ile de ilmî değerine ve mezhep içindeki istifadeye işaret etmektedir. Bu çalışmada, Nesefî'nin *el-Müstaşfâ* adlı eserinin tanıtımı hedeflenmektedir. Araştırmanın temel dayanağını, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih koleksiyonu, 1842 numarada kayıtlı yazma nüsha teşkil etmektedir.

Bildiride kitabın ilmî özellikleri ile müellifin metot ve üslubu hakkında bilgi verilecektir. Bu çerçevede şunlar söylenebilir:

Metin Şerhi: Şârih, önce metni tam olarak zikretmiş, sonra onu kelime kelime veya cümle cümle şerh etmiştir.

Delillendirme: Şârih, meseleleri delillendirmeye büyük önem vermiştir. Delilleri Kur'an, Sünnet, icma, kıyas ve diğer şer'î delillerden getirmiştir.

Kaynak Gösterme: Alıntı yaptığı kaynakları genellikle belirtmiştir.

Tercih ve Tahrîc: Şârih, mezhep içindeki ihtilaflı meselelerde tercihler yapmış, zayıf görüşleri belirtmiş ve sahih olanı tercih etmiştir. Ayrıca, metinde geçmeyen bazı meselelerin tahrîcini yapmıştır.

Dil ve Üslup: Şârih, açık, anlaşılır ve edebî bir dil kullanmıştır. İfadeleri veciz, cümleleri düzgün ve akıcıdır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Soru-Cevap: Farazî sorular sorup cevaplar vermiş, muhtemel itirazları zikredip cevaplamıştır.

Tenkit ve Tashîh: Şârih, metinde geçen bazı ifadeleri tenkit etmiş, hataları tashîh etmiş ve daha doğru olanı belirtmiştir.

İlmî Tartışma: Şârih, mezhep içi ve mezhepler arası ihtilaflı meseleleri ilmî bir üslupla tartışmış, delilleriyle birlikte zikretmiş ve Hanefî mezhebinin görüşünü savunmuştur.

Özetleme ve Ayrıntılandırma: Gerektiğinde özetlemiş, gerektiğinde ayrıntılandırmıştır.

Örnekler ve Uygulamalar: Meseleleri örneklerle ve uygulamalarla açıklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Hanefî Mezhebi, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, el-Müstaṣfâ, Şerh.

Abū al-Barakāt al-Nasafī and His Work Entitled al-Mustaṣfā

Abstract

Abū al-Barakāt al-Nasafī (d. 710/1310) was a profoundly erudite scholar of the Ḥanafī-Māturīdī tradition, educated in the Transoxiana region, with expertise in various fields such as jurisprudence (*fiqh*), legal methodology (*uṣūl al-fiqh*), exegesis (*tafsīr*), and Ḥadīth. As one of the mature-period jurists of the Ḥanafī school, his systematic scholarly works were highly regarded within the school and became the subject of numerous subsequent studies. His work entitled *al-Mustaṣfā*, which constitutes the subject of this paper, is one of his most significant contributions in the field of substantive law (*furūʿ al-fiqh*). It is a commentary (*sharḥ*) on *al-Fiqh al-Nāfiʿ (al-Nāfiʿ)* by Abū al-Qāsim al-Samarqandī (d. 555/1160), a concise manual (*mukhtaṣar*) considered one of the foundational texts of the Ḥanafī school. The work is among the important commentaries in the Ḥanafī legal literature. Its significance stems from the commentator's scholarly stature, the value of the base text he explicated, and a series of intrinsic characteristics of the commentary itself.

Nasafī composed this commentary by utilizing the notes he took during the lectures of his teachers, al-Kardarī and al-Darīr, in addition to drawing upon the extensive resources of the Ḥanafī corpus. The existence of numerous extant manuscript copies of the work also attests to its scholarly value and its utility within the school. This study aims to introduce Nasafī's work, *al-Mustaṣfā*. The primary source for the research is the manuscript copy held in the Süleymaniye Library, Fatih collection, under registration number 1842.

The paper will provide information on the work's scholarly features and the author's methodology and style. In this framework, the following can be stated:

Textual Commentary: The commentator first cites the base text in full and then provides a word-by-word or phrase-by-phrase exegesis.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Adducing Evidence: The commentator placed great emphasis on providing evidence for legal rulings. He derived evidence from the Qurʾān, the Sunnah, consensus (*ijmāʿ*), analogical reasoning (*qiyās*), and other legal proofs (*sharʿī adilla*).

Source Citation: He typically cited the sources from which he quoted.

Preference and Extrapolation: The commentator exercised preference (*tarjīḥ*) regarding disputed matters within the school, indicated weak opinions, and endorsed the soundest view. Furthermore, he performed extrapolation (*tahrīj*) on some issues not explicitly mentioned in the base text.

Language and Style: The commentator employed a clear, comprehensible, and literary style. His expressions are concise, and his sentences are well-structured and fluent.

Question-and-Answer: He posed hypothetical questions and provided answers, citing potential objections and responding to them.

Critique and Correction: The commentator critiqued some expressions found in the base text, corrected errors (*taṣḥīḥ*), and indicated the more accurate position.

Scholarly Debate: He discussed intra-school and inter-school disputed issues in a scholarly manner, presenting the accompanying evidence and defending the position of the Ḥanafī school.

Summarization and Elaboration: He summarized where necessary and elaborated in detail where appropriate.

Examples and Applications: He explained legal issues through examples and practical applications.

Keywords: *Fiqh* (Islamic Jurisprudence), Ḥanafī School, Abū al-Barakāt al-Nasafī, *al-Mustaṣfā*, *Sharḥ* (Commentary).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

SOSYAL MEDYADA MAHREMİYET İHLALİNİN AİLE KURUMUNA ETKİSİ ÜZERİNE FIKHÎ BİR DEĞERLENDİRME

MUSTAFA TÜRKAN

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, Associate Professor, Pamukkale University Faculty of Theology Department of Islamic Law, https://orcid.org/0000-0002-8908-3230

Özet

İslam medeniyetinde mahremiyet kavramı hem şahsın kişisel alanının dokunulmazlığını hem de toplumsal bütünlüğün muhafazasını temin eden merkezî bir konuma sahiptir. Ancak günümüzde sosyal medya platformlarının hayatın merkezine yerleşmesi, mahremiyet algılarında değişime sebep olmuş ve insanları önceki dönemlerde karşılaşılmayan yeni imtihanlarla yüz yüze bırakmıştır. Bu çalışma, İslam hukukunun temel ilkelerinden hareketle konuyu ele almakta; mahremiyet ve tecessüs kavramlarının dijital platformlarda nasıl bir dönüşüme uğradığını ve sosyal medyanın aile kurumu üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Mahremiyet, çalışmayla ilişkisi açısından beden, mesken ve bilgi olmak üzere üç temel çerçevede ele alınmıştır. Beden mahremiyeti, sosyal medyada izinsiz fotoğraf paylaşımı gibi uygulamalarla ciddi şekilde ihlal edilmekte; bireylerin fiziksel bütünlüğü ve şahsiyet hakları zarar görmektedir. Mesken mahremiyeti, akıllı ev cihazları ve sürekli gözetim imkânı sunan teknolojik araçlarla ihlal edilmekte; bireyin özel yaşam alanı dış müdahalelere açık hale gelmektedir. Bilgi mahremiyeti ise kişisel verilerin rıza dışı kullanımı ve ticarileştirilmesi nedeniyle ciddi riskler taşımaktadır.

Kur'an ve hadislerde kesin bir dille yasaklanan tecessüs, dijital ortamda yeni ve yaygın formlara bürünmüştür. Sosyal medya hesaplarının izinsiz incelenmesi, özel mesajların ifşası ve bireylerin dijital hareketlerinin takip edilmesi, modern tecessüs örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, geleneksel olarak mahrem sayılan alanların aşınmasına ve bireyler arasında güven kaybına yol açmaktadır.

Sosyal medyanın aile içi iletişim dinamikleri üzerinde derin etkileri bulunmaktadır. Dijital platformlarda geçirilen yoğun zaman, yüz yüze iletişimi zayıflatmakta; anne-baba ve çocuklar arasındaki ilişkilerde güven problemi ve nesiller arası değer çatışmalarına zemin hazırlamaktadır. Benzer şekilde, karı-koca arasındaki iletişimde de sosyal medya bağımlılığı, çatışmaları beraberinde getirebilmektedir. Bu bağlamda, ailelerin sosyal medya kullanımına yönelik bilinçli sınırlamalar getirmesi ve çocuklara sosyal medya kullanımı konusunda örnek olması bir zorunluluk haline gelmiştir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İslam hukuku, mahremiyet ihlallerini kul hakkı ihlali olarak değerlendirmekte ve bireyin kişisel haklarını ve şahsiyetini merkeze alan yaptırımlar öngörmektedir. Modern hukuk sistemleri de Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) ve Genel Veri Koruma Tüzüğü (GDPR) gibi düzenlemelerle benzer kaygıları taşımakta ve bireyleri dijital ihlallere karşı korumayı hedeflemektedir. Bu yönüyle, İslam hukuku ile çağdaş hukuki düzenlemeler, mahremiyetin korunması noktasında ortak bir zeminde buluşmaktadır.

Sonuç olarak sosyal medya, bireyler arası iletişimi kolaylaştıran imkânlar sunmakla birlikte, mahremiyetin ihlali ve aile içi ilişkilerin zayıflaması gibi ciddi riskleri de beraberinde getirmektedir. İslam hukukunun öngördüğü mahremiyet, tecessüs yasağı ve kul hakkına saygı prensipleri, bu sorunların aşılmasında hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yol gösterici bir çerçeve sunmaktadır. Dijital çağda mahremiyetin korunması, sadece bireysel bir hak meselesi olmayıp, aile kurumunun ve hukukun temel amaçlarından olan toplumsal düzenin sürdürülebilirliği açısından da hayati bir öneme sahiptir. Bu nedenle, dijital okuryazarlık ve etik farkındalığın geliştirilmesi, aile içi iletişimin güçlendirilmesi ve hukuki koruma mekanizmalarının etkin bir şekilde işletilmesi büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Sosyal Medya, Mahremiyet, Tecessüs Yasağı, Aile Kurumu.

A Jurisprudential Evaluation of the Impact of Privacy Violation on Social Media on the Family Institution

Abstract

In Islamic civilization, the concept of privacy holds a central position, ensuring both the inviolability of an individual's personal space and the preservation of societal integrity. However, the pervasive integration of social media platforms into daily life has altered perceptions of privacy, confronting individuals with unprecedented challenges. This study addresses the issue based on the fundamental principles of Islamic law (Fiqh); it aims to examine how the concepts of privacy (mahremiyet) and spying/snooping (tecessüs) have been transformed on digital platforms and to investigate the effects of social media on the institution of the family.

Privacy is examined within three primary frameworks relevant to the study: bodily, domestic, and informational. Bodily privacy is severely violated through practices such as the unauthorized sharing of photos on social media, infringing upon individuals' physical integrity and personal rights. Domestic privacy is breached by smart home devices and technologies that enable constant surveillance, making the private living space vulnerable to external intrusion. Informational privacy carries significant risks due to the non-consensual use and commercialization of personal data.

Spying (tecessus), which is explicitly prohibited in the Qur'an and Hadith, has assumed new and widespread forms in the digital environment. The unauthorized scrutiny of social media accounts, the disclosure of private messages, and the tracking of individuals' digital activities emerge as modern

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

manifestations of spying. This leads to the erosion of traditionally private spheres and a loss of trust among individuals.

Social media has profound effects on intra-family communication dynamics. The significant time spent on digital platforms weakens face-to-face interaction, fostering issues of trust and intergenerational value conflicts between parents and children. Similarly, social media addiction can lead to conflicts in spousal communication. In this context, it has become imperative for families to establish conscious boundaries regarding social media use and to model responsible behavior for their children.

Islamic law treats violations of privacy as a violation of the rights of individuals (kul hakkı), prescribing sanctions that centralize the protection of personal rights and dignity. Modern legal systems, through regulations such as the Personal Data Protection Law (KVKK) in Turkey and the General Data Protection Regulation (GDPR) in the EU, share similar concerns and aim to protect individuals against digital violations. In this regard, Islamic law and contemporary legal regulations converge on common ground in protecting privacy.

In conclusion, while social media offers facilities that ease communication between individuals, it also carries serious risks, including the violation of privacy and the weakening of family relationships. The principles of privacy, the prohibition of spying, and respect for the rights of others, as prescribed by Islamic law, provide a guiding framework for overcoming these problems at both individual and societal levels. Protecting privacy in the digital age is not merely a matter of individual rights but is also vital for the sustainability of the family institution and social order, which are among the primary objectives of Islamic law. Therefore, enhancing digital literacy and ethical awareness, strengthening family communication, and effectively implementing legal protection mechanisms are of paramount importance.

Keywords: Fiqh (Islamic Jurisprudence), Social Media, Privacy, Prohibition of Spying (Tecessus), Family Institution.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

DİN EĞİTİMİ KURUMLARI; KAPSAMLI BİR ARAŞTIRMA

Dr. İbrahim ARAS

Araştırmacı, Yazar, Kütahya, Türkiye
ORCID NO: 0000-0003-1481-4286

ÖZET

İnsanlar bir anne ve babadan çoğalmış, ikaz edilmek üzere pek çok peygamber gönderilmiş olsa da yine de dünya üzerinde çok çeşitli inançlar bulunmaktadır. Tüm peygamberler anlattıkları dinin ilk öğretmeni oldukları gibi, Hz. Muhammed (s.a.v)'de İslam Dini'nin ilk din öğretmenidir. İslam'ın ilk yıllarından itibaren din eğitimi kurumu olarak Mekke'de "Dârul Erkam, Medine'de Ashab-ı Suffe, sonraki dönemlerde Darul Kurra'lar, Darul Hadis'ler, Medreseler ve çeşitli din eğitimi kurumları Müslümanlara hizmet vermiştir. Türkiye'de son yıllarda İmam Hatip Okulları'nın ve Kur'an Kursları'nın sayısı oldukça artmıştır. İlahiyat Fakülteleri ve İslami İlimler Fakültelerinin toplam sayısı 130'u aşmış, dolayısıyla akademisyenlerin ve akademik çalışmaların sayısı da artmaktadır. Geçmişten günümüze din eğitimi kurumlarıyla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Konuyla ilgili olarak hazırlanmış bilimsel çalışmaların tarama ve analizlerle tek bir araştırmada toplanmasının konuyla ilgilenen tüm paydaşlara önemli katkılar sunması beklenmektedir.

Bu çalışma doküman analizi yöntemiyle hazırlanmış nitel bir araştırmadır. Çalışmada "Din Eğitimi Kurumları" anahtar ifadesi bir şekilde konu başlığında bulunan bilimsel araştırmaların (makale, tez ve bildiri) sistemli literatür taraması ve analizleri yapılacaktır. Çalışma kapsamında YÖK "Tez Tarama Sayfası" ile Dergi Park ve İSAM platformları üzerinden taramalarda 4 lisansüstü tez ve 23 makale olmak üzere toplam 27 bilimsel araştırma tespit edilmiştir. Araştırmada incelenecek çalışmaların amaçları, yöntemleri, çalışma grupları analiz edilmiş, tezlerin lisansüstü seviyeleri ve makalelerin yayınlandığı dergi dağılımları da tablo halinde verilmiştir. 1987 yılından başlayarak 2024'e kadar geçen tarihlerde Türkiye'de hazırlanmış ya da yayınlanmış olan bu çalışmalar Bulgaristan, Kosova, Bosna Hersek, Kırgızistan, Endonezya, KKTC ve Türkiye'deki din eğitimi kurumlarını konu etmiştir. Araştırmalardan 23'ü nitel, 1'i nicel, 3'ü ise karma yöntemlerle hazırlanmıştır. Çalışmalarda veri toplamak üzere çalışma grubu bakımından incelendiğinde; 1'i öğretmenlerin, 1'i akademisyenlerin, 4'ü üniversite öğrencilerinin, 3'ü lise öğrencilerinin, 1'i din görevlilerinin, 1'i de cemaat görüşlerini tercih etmiştir. Araştırma sonuç ve önerilerle tamamlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Din Eğitimi, Din Eğitimi Kurumları, Literatür Araştırması.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

RELIGIOUS EDUCATION INSTITUTIONS: A COMPREHENSIVE STUDY

ABSTRACT

Although humanity has multiplied from a single mother and father and many prophets were sent as warners, various beliefs still exist in the world. Just as all prophets were the first teachers of the religion they conveyed, Prophet Muhammad (pbuh) was the first religious educator of Islam. From the early years of Islam, institutions of religious education such as Dār al-Arqam in Mecca, Ashab al-Suffa in Medina, and later Dār al-Qurrā, Dār al-Ḥadīth, madrasas, and various other institutions have served Muslims. In recent years, the number of Imam Hatip Schools and Qur'an Courses in Türkiye has increased considerably. The total number of Faculties of Theology and Faculties of Islamic Sciences has exceeded 130, leading to a rise in both academics and scholarly studies. Various studies have been conducted on religious education institutions from past to present. Bringing together existing scientific research on this subject through reviews and analyses in a single study is expected to provide significant contributions to all stakeholders.

This study is a qualitative research conducted through document analysis. It systematically reviews and analyzes scholarly works (articles, theses, and papers) that include the key phrase "Religious Education Institutions" in their titles. Within the scope of the study, a total of 27 academic works were identified: 4 graduate theses and 23 articles, accessed through the Council of Higher Education Thesis Center, Dergipark, and ISAM platforms. The aims, methods, and study groups of these works were analyzed, while the academic levels of the theses and the journal distributions of the articles were also presented in tables. Prepared or published between 1987 and 2024, these studies focus on religious education institutions in Bulgaria, Kosovo, Bosnia and Herzegovina, Kyrgyzstan, Indonesia, the Turkish Republic of Northern Cyprus, and Türkiye. Of these, 23 employed qualitative, 1 quantitative, and 3 mixed methods. Regarding study groups, the works included: teachers (1), academics (1), university students (4), high school students (3), religious officials (1), and community perspectives (1). The study concludes with findings and recommendations.

Keywords: Relıgıous Education, Religious Education Institutions, Literature Research.

GİRİŞ

İlk insanla başlayan din ve din eğitimi faaliyetleri dünya üzerine çoğalarak yayılmış ve onlarca belki de yüzlerce farklı inanç ortaya çıkmıştır. Pek çok dinin kendi içindeki inananları arasında hatta o dinin alimleri arasında bile farklı fikir ve görüş ayrılıkları sebebiyle farklı cemaatler ve farklı mezhepler türemiştir. Hindistan'da farenin girip çıktığı suyun kutsallığına inananlar ya da ölüleri nehre atmayı kutsal sayanlar hatta farklı bir inançta da nehre atılmış ölüleri bulup onun etinden yemeyi kutsal sayanlar, güneşe ve ineğe tapan inançlar da bulunmaktadır. Tabi ki bazı dinlerin peygamberi, bunlardan bazılarının da kutsal kitapları bulunmaktadır. Peygamberler, gönderildikleri ya da arasında bulundukları halkın peygamberi oldukları için aynı zamanda o dininde ilk öğretmenleri olmuşlardır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bu çalışmada Din eğitimi denince İslam din eğitiminden ve din eğitimi kurumları denince de İslam din eğitimi kurumlarından söz edilmektedir. Cahiliye Dönemi olarak adlandırılan bir dönemde Arap halkı arasına İslam Dini'nin Peygamber'i olarak gönderilen Hz. Muhammed (S.A.V) "*Ben öğretmen olarak gönderildim*" sözünü ifade etmiş ve İslam Dini'nin ilk din öğretmeni olmuştur. Din eğitimi ve öğretiminde Mekke' Kabe'nin hemen yakınında bulunan "Dârul Erkam (Erkam'ın Evi)" İslam Dini'nin ilk din eğitimi merkezi olarak önemli bir yere sahiptir. Burada verilen din eğitimleri sayesinde çok iyi yetiştirilmiş olan sahabeden Mus'ab b. Umeyr, Medine'deki halka din eğitimi vermesi amacıyla Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından Medine'ye gönderilmiştir. Hicret'ten sonra, Mescid-i Nebevi içindeki Ashab-ı Suffe Mektebi vesilesiyle İslam Din eğitimi faaliyetleri artarak devam etmiştir (Aras, İ. 2010: 17). Hazreti Muhammed (s.a.v.)'den sonraki dönemlerde pek çok din eğitimi kurumu kurulmuştur. Bunlardan bazıları Darul Kurralar, Darul Hadisler, Medreselerdir. Medreseler İslam medeniyetinde din eğitimi tarihine damgasını vurmuş ve oldukça geniş bir coğrafyada farklı ihtisaslaştıran şubeleriyle zamanın imkânlarına göre olabildiğince sistemli kurumlar haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde yeni ve farklı din eğitimi kurumları kurma arayış ve çalışmaları devam etmiştir. Geleneksel ve modern din eğitimi kurumları olarak her birisinin farklı özelliği ve farklı yönleri bulunabilen bu kurumlar her zaman halkın teveccühüne mazhar olmuştur. Din eğitimi kurumları olarak halk nazarında önemi büyük olan kurumlardan bazıları şunlardır: Kur'an Kursları, İmam ve Hatip Mektepleri, Darul Fünun İlahiyat Fakültesi, İmam ve Hatip Kursları, İmam Hatip Okulları/Liseleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve diğer İlahiyat Fakülteleri, Yüksek İslam Enstitüleri, İlahiyat Meslek Yüksek Okulları, Açık Öğretim İlahiyat Önlisans Programı, İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM) Programı, İmam Hatip Ortaokulları, İslami İlimler Fakülteleri vb. kurumlardır (Aras, İ. 2010: 32-44). Günümüz Türkiye'sinde Milli Eğitim Bakanlığı uhdesinde Din Eğitimi Genel Müdürlüğü idaresinde farklı kurumlarda din eğitimi verilmektedir. Cumhuriyet Tarihi boyunca din eğitimi, din görevlileri ve İmam Hatip Okulları konu başlıkları çoğu zaman gündemin ilk sıralarındaki yerini korumuştur. Ülkedeki siyasetin veya siyasi erkin de etkileriyle zaman zaman din eğitimi kurumları kapatılacak hale gelmiş, bazı siyasi erkler döneminde de din eğitimi kurumlarının sayısı dikkat çekecek şekilde artmıştır. Son yıllarda İmam Hatip Okullarının ve Kur'an Kurslarının sayısı hızla artmış, ilahiyat fakülteleri ve İslami İlimler Fakültelerinin sayısı ise 130'u aşmıştır (YÖK Atlas). Hal böyle olunca bu kadar üniversite ve fakülte bölümünde Yüksek Lisans ve doktora öğrencileri, Araştırma Görevlileri, Öğretim Görevlileri, Doktor Öğretim Üyeleri, Doçentler ve Profesörlerin sayısı da hızla artmaktadır. Dolayısıyla bu akademisyenlerin yaptığı bilimsel çalışmalar da her geçen gün özellikle de son yıllarda artarak devam etmektedir. Bu akademisyenlerden bazılarının çalışmaları din eğitimi kurumlarıyla ilgili çalışmalar olarak dikkati çekmektedir. Geçmişten günümüze din eğitimi kurumlarıyla ilgili olarak farklı yöntemlerle, farklı bakış açılarıyla, farklı örneklem ve farklı analiz teknikleriyle çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Konu toplumun hem inanç, ibadet ve ahlak gibi dini yönünü hem de eğitim yönünü ilgilendirdiğinden bu konunun araştırmacılardan önemli bir kesime çok yakın bir konu olduğu düşünülmektedir. Bilimsel

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

araştırmalar, ele alınan konuların etraflıca ve tarafsız olarak irdelenmesini ve incelenmesini, konu hakkında belli verilere ulaşılmasını sağlar. Literatür taraması; belli bir konuda ya da konu başlığında o konu üzerine hazırlanmış, yayınlanmış ulaşılabilen tüm eserlerin kapsamlı ve derinlemesine araştırılması, bazı bulguların ve tespitlerin yapılması olarak tanımlanabilir. Literatür çalışmalarıyla; konu hakkında yeni bilimsel çalışma yapmak isteyen insanların zamanlarını ve emeklerini tekrarlı kontroller ve uzayan çalışmalar ile israf etmelerinin önüne geçilebilir ((Köroğlu, 2015: 61; Toker, 2022: 316). Bu tür çalışmalar, konunun daha önceden araştırılıp araştırılmadığının hızla belirlenmesine yardımcı olabilir. Din eğitimi kurumlarıyla ilgili olarak yayınlanmış makalelerin, lisansüstü tezlerin ve bilimsel bildirilerin literatür araştırması şeklinde taranması ve bu çalışmaların her birisinin tek bir araştırmada toplanmasının konuyla ilgilenen tüm paydaşlara önemli katkılar sunması beklenmektedir. Konuyla ilgili olarak kısa ama genel bir bakış açısı oluşturmayı amaçlayan giriş bölümünden sonra; yöntem ve bulgulara, en sonda ise; sonuç ve önerilere yer verilecektir.

YÖNTEM

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada; 18.08.2025 tarihi itibariyle Türkiye'de "Din Eğitimi Kurumları" anahtar ifadesi herhangi bir şekilde konu başlığında bulunan bilimsel araştırmaların, makale, bildiri ve lisansüstü tezlerin YÖK, Dergi Park ve İSAM Tarama platformları üzerinden yapılan literatür taramalarıyla tespit edilen tüm çalışmaların; a- Araştırmanın amacı veya konusu nedir? b- Araştırma hangi yöntemle yürütülmüştür? c- Araştırmanın çalışma grubu hangi unsurlardan oluşmaktadır? d-lisansüstü tezlerin seviye dağılımı nasıldır? e-makalelerin yayınlandığı dergi dağılımları nasıldır? gibi sorulara yanıt arayarak derinlemesine analiz etmek amaçlanmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili tüm bilimsel çalışmaların tek bir çalışmada bir araya getirilerek araştırmacıların ve ilgililerin istifadesine sunulması da amaçlanmaktadır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Türkiye'de geçmişten bu güne her zaman gündemdeki yerini koruyan din eğitimi ve din eğitimi kurumlarıyla ilgili böyle bir çalışmanın eğitim, din eğitimi, araştırmacılar açısından ve analiz edilecek çalışmaların daha fark edilmesine katkılar sunması bakımından önemli görülmektedir. Konuyla ilgili kıyaslanabilir pratik faydalar sağlayacağı değerlendirmektedir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma doküman analizi yöntemiyle hazırlanmış nitel bir araştırmadır. Çalışmada 18.08.2025 tarihi taramalar için son kabul edilmek üzere "Din Eğitimi Kurumları" anahtar ifadesi bir şekilde konu başlığında bulunan bilimsel araştırmaların (makale, tez ve bildiri) sistemli literatür taraması ve analizleri yapılacaktır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

1.4. Verilerin Toplanması

Çalışma kapsamında YÖK "Tez Tarama Sayfası" ile Dergi Park ve İSAM platformları üzerinden taramalarda 4 lisansüstü tez ve 23 makale olmak üzere toplam 27 bilimsel araştırma tespit edilen tüm bilimsel araştırmaların tamamının dijital dosyalarına ulaşılmış, dosyalar kodlanarak ayrı ayrı arşivlenmiştir. Bu dosyalardan veriler elde edilirken bazı çalışmalarda aranan sorunun cevabı bazılarında cümle eksiği ya da devrik cümleler sebebiyle kısmen ulaşılabilenler de olmuştur. Böyle olanlar çalışmada verildiği haliyle cümleler akışına uygun hale getirilip toparlanmak suretiyle araştırmada değerlendirilmiştir.

1.5. Verilerin Analizi

Bu çalışmada toplam 27 bilimsel çalışmanın tamamı titizlilikle okunmuştur. Araştırmada incelenecek çalışmaların amaçları, yöntemleri, çalışma grupları analiz edilmiş, tezlerin lisansüstü seviyeleri ve makalelerin yayınlandığı dergi dağılımları da tablo halinde verilmiştir. Çalışma kapsamında elde edilen bazı bulgular kendi aralarında tablolaştırılmış, kendi aralarında değerlendirme tabi tutulmuştur. Analizler doküman içerik analizi yöntemiyle yürütülmüştür.

BULGULAR

Bu kısımda araştırmanın amaçları doğrultusunda yapılan analiz ve değerlendirmeler sonunda elde edilen bulgulara yer verilecektir. Bu başlıkta 3 alt başlık bulunacak ve araştırmalar 3 farklı kategoride bilgiler ve bulguların lisansüstü tezler ve makaleler için olmak üzere tablolar eşliğinde sunulacaktır. Araştırmanın alt başlıklarında, araştırmaların, araştırma amaçları, araştırmada kullandıkları yöntemleri, araştırmada veri toplamak üzere gözlem veya görüşlerinden faydalandıkları çalışma grupları ayrı ayrı başlıklar ve tablolar olarak verilecektir. Alt başlıklardan önce incelenen tüm çalışmalar hakkında genel bir çerçeve çizebilmek amacıyla incelenen makalelerin yayınlandıkları dergi dağılımları ve lisansüstü tezlerin tez seviyeleri ayrı tablolar halinde Tablo 1 ve Tablo 2'de verilecektir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tablo 1. Makalelerin Yayınlandığı Dergi Listesi

Yazar/Eser Yılı	**Dergi Adı**	**Yazar/Eser Yılı**	**Dergi Adı**
Altaş, N., & Büyük, C. (2018)	Din ve Felsefe Araştırmaları	Gül, A.R. (2016)	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Akman, Z. (2007)	İslami Araştırmalar	Koç, A. &,Özkan, E. (2019)	Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi
Arslan, M. (2013)	Sempozyum Bildiri Kitabı	Koç, A., & Altaş, N. (2020)	Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ay, M. E. (1992)	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi	Koç, A. (2020)	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi
Aydın, M. Ş. (2002)	Türkler	Korkut, H. (2015)	Sempozyum Bildiri Kitabı
Aydın, M. Ş. (2005)	Diyanet: Aylık Dergi	Kurt, İ. (2024)	Rize İlahiyat Dergisi
Aydın, M. Ş. (2015)	Sempozyum Bildiri Kitabı	Memduhoğlu, A. (2013)	Sempozyum Bildiri Kitabı
Cengiz, M. (2024)	Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi	Osmanoglu, C. (2017)	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cihan, A. (2005)	İslam Araştırmaları Dergisi	Pay, S., & Kılavuz, A. (2009)	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
Çeliktaş, H. B. (2023)	İlahiyat Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler	Ristemov, A. (2014)	Sempozyum Bildiri Kitabı
Gashi, M. (2013)	Balkan Araştırmaları Dergisi	Yılmaz, H. (2001)	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
Göksoy, İ. H. (2003)	Dini Araştırmalar	Yılmaz, N. & Üstündağ, İ. (2013)	Sempozyum Bildiri Kitabı
Göküş, Ş. (2014)	International Conference on New Horizons in Education Proceedings Book		

Tablo 1 incelendiğinde çalışmalardan 6'sının konuyla ilgili bilimsel sempozyum ya da kongrelerde sunulmuş bildiri niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu çalışmaların sempozyum veya kongresine ait ayrıntılı bilgiler kaynakça kısmında bulunmaktadır. Makalelerden ilkinin 1992 yılında yayınlandığı daha sonra 2021 yılında ve sonraki farklı yıllarda olmak üzere yayınlandıkları en son da 2024 yılında

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

bir makalenin yayınlandığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili eserleri olan yazarların farklı dergilerde yayın imkânı bulabildiği de anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Lisansüstü Tezlerin Dağılımları

Yazar	**Lisansüstü Seviye**
Enfes, A. M. (2007)	Yüksek Lisans
Kartal, M. (2002)	
Kılavuz, M. A. (1987)	
Palabıyık, H. H. (2013)	

Tablo 2 incelendiğinde konuyla ilgili 4 yüksek lisans seviyesinde tez olduğu bu tezlerden birincisinin 1987 yılında M.A. Kılavuz tarafından hazırlandığı diğerlerinin ise sırasıyla 2002, 2007 ve 2013 yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmayı sadece "din eğitimi kurum" anahtar ifadesi ile sınırladığımızdan analize alınacak tez sayısı 4 olarak ortaya çıkmaktadır, çalışmanın amaçları doğrultusunda yapılan çalışmalarda sadece bu lisansüstü tezler değerlendirmeye alınmıştır.

2.1. Araştırmanın Amacı/Konusuna Yönelik Bulgular

Araştırmanın bu kısmında analize tabi tutulan bilimsel çalışmaların araştırmalarında belirledikleri amaçları ya da araştırma konuları hususunda elde edilen bulgulara yer verilecektir. Bu kısımda makaleler ve lisansüstü tezler aynı tabloda birlikte verilerek tamamının amaçları bakımından kıyaslanabilmesi ve belli çıkarımlar yapılmasına olanak tanınacaktır. Tablo 3'te sütunun sol kısmında aynı zamanda kodlanmak suretiyle yazar ve eserin yılı sağdaki kısmında ise eserin amaçları verilmiştir. Bu çalışmaların kaynağına ait atıflar kodlamalardan yola çıkarak ulaşılabilecek şekilde kaynakça kısmında verilmiştir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tablo 3. Araştırmaların Amacı / Konusu

Yazar	**Araştırmanın Amacı / Konusu** **Bu Araştırmanın Amacı…**
Altaş, N., & Büyük, C. (2018)	İlahiyat Fakülteleri'nde din felsefesi dersinin gerekliliği, işlevi, din eğitimi ile ilişkisi, din felsefesi öğretiminin yüksek din eğitimi programlarına katkısının ve yüksek din eğitimi mezunlarının meslek hayatına katkılarının araştırılmasıdır.
Akman, Z. (2007)	Daru'l Hikmeti'l İslâmiyye'nin Din Eğitim ve Öğretim Faaliyetlerinin incelenmesidir.
Arslan, M. (2013)	Kur'an Kurslarındaki Kadın çalışanların mesleğe yönelik sorunlarının "aile ve iş" arası denge ve çatışma durumları dikkate alınarak araştırılmasıdır.
Ay, M. E. (1992)	Öğrencilerin açık uçlu bir soruya vereceği cevaplar ışığında yaygın din eğitim ve öğretiminin öğrenciler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin belirlenmesidir.
Aydın, M. Ş. (2015)	Kur'an Kursu'nun sistem içindeki yeri, çeşitli unsurlar, kursiyer ve öğreticilerin niteliklerine yönelik genel değerlendirmeler yapmaktır.
Cengiz, M. (2024)	İslam eğitimi kurumu olarak Zeytune'yi kuruluşundan günümüze kadar gelişimi, önemi, müfredatı ve etkilerini incelemektir.
Cihan, A. (2005)	Bağımsızlıktan itibaren Kırgızistan'daki din eğitimi ve hizmetlerini incelemektedir.
Çeliktaş, H. B. (2023)	Tasarı olarak kalan Mekteb-i Ulûm-ı Diniyye için hazırlanan nizamnâme lâyihasının oluşturulmasıdır.
Enfes, A. M. (2007)	Bulgaristan'daki İHL öğrencilerinin beklenti ve sorunlarını incelemek; okullardaki eğitim-öğretim faaliyetlerinin iyileştirilmesi çalışmalarına katkıda bulunmaktır.
Gashi, M. (2013)	Medreseler (İHL) ve Priştine İslami Araştırmalar Fakültesi (İF)'ndeki Din Eğitimi, tarihçe, işleyiş, müfredat gibi konuların incelenmesidir.
Göksoy, İ. H. (2003)	Endonezya'daki din eğitimi kurumlarının tarihi gelişimlerinin incelenmesi ve bunların Türk okuyuculara tanıtılmasıdır.
Göküş, Ş. (2014)	Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan bugüne Türkiye'de dini yükseköğretimin kurumsallaşması sürecinin incelenmesidir.
Gül, A.R. (2016)	yüksek din eğitimi kurumlarının çağın dini ihtiyaçlarına cevap verebilme noktasında bu kurumlarda değişimleri yapmak ve ülkemizdeki ·din eğitimine katkıda bulunmaktır
Kartal, M. (2002)	Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan din eğitimi kurumlarının incelenmesi amaçlanmıştır.
Kılavuz, M. A. (1987)	Osmanlının yıkılışına ve Cumhuriyet'in kuruluşuna tanıklık eden eğitimcimiz, M. Cevdet'in eğitim, din eğitimi ve kurumları hakkındaki görüşlerinin incelenmesidir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Koç, A. &,Özkan, E. (2019)	KKTC örgün din eğitimi kurumlarında Kur'ân'ın anlamının öğretilmesinin incelenmesidir.
Koç, A., & Altaş, N. (2020)	KKTC Y.D.Ü. İlahiyat Fakültesi ile K.S.B.Ü. Dini İlimler Fakültesi öğrencilerinin bu okulları tercih sebeplerinin ve alınan eğitimin mesleki becerileri kazandırmaya katkısı incelenmesidir.
Koç, A. (2020)	KKTC'deki İlahiyat Fakültesi ve Dini İlimler Fakültesi'nde okuyan öğrencilerin üniversiteye uyumları ve stres algıları araştırılmıştır.
Korkut, H. (2015)	Bosna' da Müslümanların dini kurumların ve Medreselerin incelenmesidir.
Kurt, İ. (2024)	Prof. Dr. M. Şevki Aydın'ın "Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu" kitabının incelenmesi amaçlanmıştır.
Memduhoğlu, A. (2013)	Türkiye'de din eğitimi kurumlarında okutulan Arapça ile geleneksel medrese Arapça derslerinin içerikleri ve işleniş yöntemlerinin incelenmesi ve önerilerde bulunulmasıdır.
Osmanoglu, C. (2017)	Türkiye'de İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin kurumsal yabancılaşma durumları araştırılmıştır.
Palabıyık, H. H. (2013)	Mardin Cami kültürünün Müslümanlardaki yansımalarını, farklı dinler ve mezheplerin ilişkilerini, sosyo-kültürel hayata etkilerinin tespit edilmesidir.
Pay, S., & Kılavuz, A.(2009)	Kırgızistan medreselerindeki din eğitimi öğretimi hakkında bilgi vermek, bu kurumların kendine has haliyle daha verimli olması için değerlendirmelerde bulunmaktır.
Ristemov, A. (2014)	Bulgaristan'daki Medresetü'n Nüvvab'ın tarihçesi, eğitim programı, öğretmen kadroları ve etki alanları araştırılmıştır.
Yılmaz, H. (2001)	Ayrımcılık ve terörün yerine sevgi, hoşgörü ve uzlaşma, diyalog, barış toplumu, evrensel barışa katkı gibi hususlarda yaygın din eğitimi kurumlarının etkisinin incelenmesidir.
Yılmaz, N. & Üstündağ,İ.(2013)	Din hizmeti ve din eğitimi kurumlarının işbirliği sahaları, kurumlar arası işbirliğinin din hizmeti ve din eğitimi alanlar ve verenler açısından ve sağladıkları açısından açıklamaktır.

Araştırmanın amaçları kapsamında incelemeye alınan tüm araştırmaların araştırma amaçlarının verildiği tablo 3 incelendiğinde çalışmaların "din eğitimi kurumları" konusunun farklı yönlerini farklı yöntemler ve farklı bakış açılarıyla araştırdıkları anlaşılmaktadır. Bu tabloda hem tezlerin hem de makalelerin konuları veya amaçları bakımından kıyaslanabilmesi ve pratik çıkarımlar alınabilmesi amacıyla aynı tabloda alt alta sıralanmıştır. Çalışmalardan bazılarının farklı ülkelerdeki din eğitimi kurumlarını kapsamlı olarak inceledikleri tespit edilmiştir. Ayrıca KKTC'de ve Türkiye'deki bazı din eğitimi kurumlarıyla ilgili önemli sayıda çalışma yapıldığı anlaşılmaktadır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

2.2. Araştırmaların Yöntemi/Desenine İlişkin Bulgular

Araştırmanın bu kısmında tezler ve makalelerin her birisi toplam 27 araştırmanın bilimsel çalışmalarını hangi bilimsel araştırma yöntemiyle yürüttükleri hususunda elde edilen veriler yer alacaktır. Tablo 4'te konuyla ilgili yayınlanmış araştırma makalelerinin araştırmada kullandığı araştırmada hangi yöntemi/deseni tercih ettiklerine yönelik bulgular verilmiştir.

Tablo 4. Araştırmaların (Makalenin)Yöntemi / Deseni

Yöntem / Desen	N	Yazar	
Nicel	1	Arslan, M. (2013)	
Nitel	23	Altaş, N., & Büyük, C. (2018), Ay, M. E. (1992), Cengiz, M. (2024), Çeliktaş, H. B. (2023), Göksoy, İ. H. (2003), Gül, A.R. (2016), Kılavuz, M. A. (1987), Koç, A., & Altaş, N. (2020), Kurt, İ. (20249, Palabıyık, H. H. (2013), Ristemov, A. (2014), Yılmaz, N. & Üstündağ, İ. (2013).	Akman, Z. (2007), Aydın, M. Ş. (2015), Cihan, A. (2005), Gashi, M. (2013), Göküş, Ş. (2014), Kartal, M. (2002), Koç, A. &,Özkan, E. (2019), Korkut, H. (2015) , Memduhoğlu, A. (2013), Pay, S., & Kılavuz, A. (2009), Yılmaz, H. (2001),
Karma	3	Enfes, A. M. (2007), Osmanoğlu, C. (2017).	Koç, A. (2020),

Araştırmanın amaçları kapsamında incelemeye alınan tüm araştırmaların çalışmada kullandıkları araştırma yöntemi ya da araştırmanın deseninin verildiği tablo 4'ün verilerine göre; 27 araştırmadan 1'inin nicel yöntemlerle, 23'ünün nitel yöntemlerle, 3'ünün de karma yöntemlerle hazırlandığı belirlenmiştir. Araştırmalarda tercih edilen yöntemlerin genele dağılımı düşünüldüğünde çalışmaların genelinde nitel yöntemin baskın ağırlıkla daha fazla tercih edildiği anlaşılmaktadır.

2.3. Araştırmanın Çalışma Grubuna İlişkin Bulgular

Bu kısımda araştırmaların hazırlanması çalışmalarında veri toplama amacıyla görüşü alınmak suretiyle veya gözlemlenmesi metoduyla veri toplama işlemlerinde hangi çalışma gruplarının tercih edildiği hususundaki bulgulara yer verilecektir. Tablo 5'te, tüm akademik çalışmaların arasından araştırma

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

verilerinin toplanması aşamalarında görüşlerine başvurulan ya da tercih edilen çalışma grupları hususundaki bilgilere yer verilmiştir.

Tablo 5. Araştırmaların Yürütüldüğü Çalışma Grupları

Çalışma Grubu	**N**
Öğretmen	1
Akademisyen	1
Üniversite Öğrencisi	4
K12 Seviyesi Öğrenci	3
Din Görevlisi	1
Cemaat	1

Tablo 5'teki veriler incelendiğinde, Tüm çalışmalarda genel ağırlık nitel çalışmalarda olduğundan bu tabloda görüşüne başvurulan fazlaca grup olmadığı anlaşılmaktadır. Veri toplamak üzere görüşüne başvurulmak suretiyle veri toplayan araştırmalardan elde edilen verilere göre, araştırmalardan birinde öğretmenler, 1'inde Akademisyenler, 4'ünde Üniversite öğrencileri, 3'ünde lise öğrencileri 1'inde din görevlileri 1'inde ise cemaat tercih edilmiştir. Bu çalışmada elde edilen veriler ve verilerle oluşturulan veri tabloları burada tamamlanmıştır. Sonraki kısımda araştırma bulgularına dayalı olarak çıkarılacak sonuçlar ve yapılabilecek önerilere yer verilecektir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Din ve ahlak eğitimi son derece önemlidir, bu eğitim rastgele veya gelişi güzel yürütülmemelidir. Din ve ahlak eğitimi makul anlamda verilmezse insanları yanlış yönelimlere, toplumları vahşete veya milletleri yüzyıllar boyu sürecek din ve inanç savaşlarına bile götürebilir. Bazen bir çocuğun masum bir sorusuna zamanında ve makul ölçüde cevap vermemek, ihmal etmek gelecekte yaşayacağı bazı yanlış öğretilere, algılara ve sapkın yönelimlere sebebiyet verebilir. Dünya üzerindeki yüzlerce inanç ve belki bilerce mezhepten neredeyse her birisi kendi inançlarının doğru inanç olduğunu savunmakta, diğerlerinin yanlış olduğunu düşünmektedir. Evrensel normlara uygun, insan aklıyla izah edilebilen, doğru ya da doğruya en yakın inançlarda bile o inancın doğru bir şekilde ve ehil kişilerce belli bir disiplin içerisinde verilmesi toplumun tüm kesimleri açısından daha faydalı olacaktır. Pek çok toplumda din ve ahlak eğitimi önemli görülmekte ve bu çeşitli din eğitimi kurumlarıyla yürütülmektedir. Din eğitimi kurumlarının varlığı önemli olduğu gibi bu kurumlarla ilgili bilimsel araştırmalar yapılması da bir o kadar önemli görülmektedir. Konuyla ilgili araştırmaları bir araya getiren bu çalışma konunun muhataplarına çeşitli faydalar sağlayacaktır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Araştırma kapsamında analiz edilen çalışmalardan 6'sının konuyla ilgili bilimsel sempozyum ya da kongrelerde sunulmuş bildiri niteliğindedir. Makalelerden ilkinin 1992 yılında yayınlandığı daha sonra 2021 yılında ve sonraki farklı yıllarda olmak üzere yayınlandıkları en son da 2024 yılında bir makalenin yayınlandığı anlaşılmıştır. Konuyla ilgili eserleri olan yazarların farklı dergilerde yayın imkânı bulmuştur.

Lisansüstü tezlerden 4'ü yüksek lisans seviyesinde olduğu, birincisinin 1987 yılında M.A. Kılavuz tarafından hazırlandığı diğerlerinin ise sırasıyla 2002, 2007 ve 2013 yıllarına ait olduğu anlaşılmıştır. Araştırmanın amaçları kapsamında incelemeye alınan tüm araştırmaların araştırma amaçları bakımından çalışmaların "din eğitimi kurumları" konusunun farklı yönlerini farklı yöntemler ve farklı bakış açılarıyla araştırdıkları anlaşılmıştır. Çalışmalardan bazılarının farklı ülkelerdeki din eğitimi kurumlarını çeşitli yönleriyle inceledikleri tespit edilmiştir. Ayrıca KKTC'de ve Türkiye'deki bazı din eğitimi kurumlarıyla ilgili önemli sayıda çalışma yapıldığı anlaşılmıştır.

Araştırmanın amaçları kapsamında incelemeye alınan tüm araştırmaların çalışmada kullandıkları araştırma yöntemi ya da araştırmanın deseni incelendiğinde 27 araştırmadan 1'inin nicel yöntemlerle, 23'ünün nitel yöntemlerle, 3'ünün de karma yöntemlerle hazırlandığı belirlenmiştir. Araştırmalarda tercih edilen yöntemlerin genele dağılımı düşünüldüğünde çalışmaların genelinde nitel yöntemin baskın ağırlıkla daha fazla tercih edildiği anlaşılmıştır. Veri toplamak üzere görüşüne başvurularak veri toplayan araştırmalardan elde edilen bulgulara göre, araştırmalardan 1'inde öğretmenler, 1'inde Akademisyenler, 4'ünde Üniversite öğrencileri, 3'ünde lise öğrencileri 1'inde din görevlileri 1'inde ise cemaat tercih edilmiştir. Araştırmacıların din eğitimi kurumlarıyla ilgili farklı yöntemler ve farklı bakış açılarıyla yeni araştırmalar yapmaları ve alana yeni bilimsel veriler sağlamaları tavsiye edilmektedir.

KAYNAKLAR

Altaş, N., & Büyük, C. (2018). Öğretmen Yetiştiren Bir Kurum Olarak İlahiyat Eğitiminin Genel Hedefleri Altında Din Eğitimi ve Din Felsefesi Eğitimi İlişkisi (Din Eğitimi ve Din Felsefesi İlişkisi Özel Amaçlara Nasıl Yansımalı?). *Din ve Felsefe Araştırmaları*, 1 (2), 115-133.

Akman, Z. (2007). Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri. *İslami Araştırmalar*, XX (1), 85-94.

Aras, İ. (2010). Cumhuriyet Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirilmesi ve İstihdamı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Arslan, M. (2013). Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kurslarında Artan Kadın Öğretici İstihdamı ve Mesleki Sorunlar. Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu -I (30 Mart - 01 Nisan 2012, Ankara),(1), 469-486.

Ay, M. E. (1992). Öğrenci Gözüyle Yaygın Din Eğitimi ve Öğretimi Kurumları. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (4), 259-264.

Aydın, M. Ş. (2002). Cumhuriyet Döneminde Örgün Eğitim Kurumlarındaki Din Eğitimi, *Türkler*, XVII. cilt, 455-466.

Aydın, M. Ş. (2005). Din Eğitimi Kurumu: Kur'an Kursu. *Diyanet: Aylık Dergi*, (180), 32-33.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Aydın, M. Ş. (2015). Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu, (Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz" Sempozyumu, 18-20 Nisan 2014, Erzurum), 507-534, İstanbul.

Cengiz, M. (2024). Camiden Üniversiteye Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Zeytûne Medresesi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* , (18), 97-119. https://doi.org/10.53112/tudear.1476203

Cihan, A. (2005). Kırgızistan'da Din Eğitimi Veren Kurumlar. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (14), 111-124.

Çeliktaş, H. B. (2023). Yüksek Din Eğitiminde Yeni Bir Kurum Düşüncesi: Mekteb-i Ulûm-ı Diniye (1302/1884) ve Nizamnâmesi, *İlahiyat Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeler*, 2023, s. 27-43.

Gashi, M. (2013). Kosova'da Resmi Din Eğitimi Veren Kurumlar, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 69-100.

Göksoy, İ. H. (2003). Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri. *Dini Araştırmalar*, 5 (15), 37-64.

Göküş, Ş. (2014). Tevhid-i Tedrisat'tan Günümüze Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Kurumsallaşma Süreci, *2014 INTE: International Conference on New Horizons in Education Proceedings Book, June 25-27 2014, Paris/France*, 2014, cilt: IV, s. 499-504.

Gül, A.R. (2016). Yüksek Din Eğitimi Kurumlarında Değişim ve Yenilenmenin Gerekçeleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (5), 7-38. Eskişehir.

Kartal, M. (2002). Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki din eğitimi kurumları 'Medrese örneği'. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Koç, A. &,Özkan, E. (2019). Örgün Din Eğitimi Veren Kurumlarda Kur'an-ı Kerim'in Anlamının Öğretilmesi Üzerine Bir Araştırma, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 5 (2), 187-232. https://doi.org/10.32955/neu.istem.2019.5.2.01

Koç, A., & Altaş, N. (2020). KKTC'deki Yüksek Din Eğitimi Kurumlarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Bu Kurumları Tercih Sebepleri, Beklentileri ve Mesleğe Hazırlık Motivasyonlarının İncelenmesi. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 131-172. https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2020.6.1.04

Koç, A. (2020). Yüksek Din Eğitimi Kurumlarında Okuyan Öğrencilerin Üniversiteye Uyum ve Stres Düzeylerinin İncelenmesi: KKTC Örneği. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, (53), 305-330. https://doi.org/10.29288/ilted.702496

Korkut, H. (2015). Bosna-Hersek'te İslami Kurumlar, Din Eğitimi ve Medreseler. "100. Yılında İmam Hatip Liseleri" Uluslararası Sempozyumu -Bildiriler-, 23-24 Kasım 2013- İstanbul, 707-716.

Köroğlu, S. A. (2015). "Literatür Taraması Üzerine Notlar ve Bir Tarama Tekniği", *GİDB Dergi*, *sayı: 1*, s.61.

Kurt, İ. (2024). Bir Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursu, Prof. Dr. M. Şevki AYDIN. *Rize İlahiyat Dergisi*, (26), 201-206. https://doi.org/10.32950/rid.1394645

Memduhoğlu, A. (2013). Türkiye'de Din Eğitimi Veren Kurumlarda Klasik Medrese Arapça Müfredatından Yararlanma İmkânları ve Bazı Öneriler. Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum): 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, (1), 489-495.

Osmanoglu, C. (2017). Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi ve Kurumsal Yabancılaşma: İlahiyat Fakültesi Örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31(43) (2), 197-262.

Pay, S., & Kılavuz, A. (2009). Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 247-278.

Ristemov, A. (2014). Bulgaristan Müslümanlarının Yüzyıllık Din Eğitimi Kurumu - Medresetü'n-Nüvvâb. "İslam Dünyasında Din Eğitimi ve Öğretimi" Türkiye Diyanet Vakfı I. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu, 26-27 Aralık 2014, 59-71, Ankara.

Toker, A. (2022). "Bir Araştırma Metodolojisi Olarak Sistematik Literatür İncelemesi: Meta-Sentez Yöntemi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22/2,* s.316.

Yılmaz, H. (2001). Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 329-356.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Yılmaz, N. & Üstündağ, İ. (2013). Din Eğitimi ve Din Hizmeti Veren Kurumlar Arasında İşbirliği ve Ortak Projeler (Camiler - İlahiyat Fakülteleri - İmam Hatip Liseleri - Kuran Kursları), Cami Merkezli Hayat: YECDER III. Ulusal Din Görevlileri Sempozyum Tebliğleri (13 Mayıs 2012-İstanbul), 120-156.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE ISSUE OF ADHERENCE TO THE RASM AL-UTHMANI İN THE WRITING OF THE MUSHAF FROM MUSA CARULLAH'S PERSPECTİVE

Assoc. Prof. Dr. Yaşar AKASLAN / Doç. Dr. Yaşar AKASLAN

Faculty of Theology, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Türkiye Department of Basic Islamic Sciences, Qur'anic Recitation and Qiraah Science
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun, Temel İslam Bilimleri, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
ORCID Code: 0000-0003-0715-9295

Keywords: Musa Carullah, Mushaf, Sahaba, Rasm.

ABSTRACT

The orthography (imla) of the Mushaf represents one of the most significant and sensitive areas within the Islamic scholarly tradition, as it is directly related to the accurate and reliable transmission of the Qur'anic text to future generations. Particularly during the age of print, the widespread dissemination of printed mushafs -facilitated by advances in printing technology- also introduced serious challenges in terms of orthography and vocalization (harakah). The textual errors that emerged during this process not only necessitated correction (tasheeh), but also raised theological and legal questions concerning their implications for fiqh and tilawah. Within this context, the Kazan region became a focal point of criticism, given its prominent role as a center for printed mushafs. Musa Carullah Bigiev (d. 1949) was among the first scholars to publicly address the orthographic and vocalization errors found in the muṣḥafs printed in Kazan. He brought these issues to public attention through a series of articles published in the newspaper Iṣlāḥ, which were later compiled into a separate treatise. These writings sparked intense scholarly debate in the region.

Musa Carullah's central argument was that the orthographic practices employed in the printed mushafs deviated from the writing tradition established by the consensus (ijma) of the Companions and preserved in what is known as the Masahif al-ʿUthmaniyyah. He asserted that opposing this rasm was not merely a procedural error but a doctrinal deviation. He even went so far as to argue that such deviations should be considered religiously impermissible , and in some cases, tantamount to disbelief. His uncompromising stance provoked strong reactions among the scholars of Kazan. While some regarded his position as extreme, others saw it as a necessary warning. In order to address the issue on scholarly grounds, two consultation councils were convened, bringing together well-known scholars from the region. These councils discussed the binding nature of the Rasm al-ʿUthmani, the influence of qiraah variations on orthography, and the scribal proficiency of the Companions.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

During these discussions, some scholars rejected Musa Carullah's thesis of "adherence is obligatory", arguing that minor orthographic variations do not alter the correctness of the qiraah and do not constitute tampering with the original text. In response, Musa Carullah grounded his argument in the principle of divine preservation of the Qur'an, framing it through the concept of divine omnipotence. He insisted that Allah possesses the power to ensure his word is recorded without error, and that doubting this is incompatible with true faith. Thus, the debates held within these councils brought to light not only a technical issue concerning orthography, but also broader methodological and theological concerns related to the preservation of the Qur'an. These discussions demonstrated that the orthography of the muṣḥaf is not merely a technical matter of script, but one intimately tied to the verbal and spiritual preservation of the Qur'an. Every modification to the visual form of the muṣḥaf was subjected to renewed scrutiny in light of the Qur'an's revelatory nature, the canonical qiraah, and the agency of the Companions.

Consequently, the issue of orthography evolved into a matter of usul within Qur'anic studies. The methodological framework proposed by Musa Carullah in this regard laid the groundwork for similar debates in subsequent periods.

This study aims to analyze Musa Carullah Bigiev's views on the orthography of the muṣḥaf as articulated in his treatise and in the consultation council debates held in Kazan. It also seeks to assess the scholarly and social impact of his position in the region, alongside alternative approaches proposed by other scholars. In doing so, the study offers a more holistic view of the scholarly and sectarian debates that emerged around the writing of the Qur'anic text during the print era.

MUSA CÂRULLAH PERSPEKTİFİNDEN MUSHAF YAZIMINDA RESM-İ OSMÂNÎ'YE BAĞLILIK MESELESİ

Anahtar Kelimeler: Musa Carullah, Mushaf, Sahabe, Yazı.

ÖZET

Mushaf imlâsı, Kur'ân metninin sonraki nesillere sahih ve güvenilir şekilde intikali açısından İslâm ilim geleneğinin en önemli ve hassas alanlarından birini teşkil etmektedir. Özellikle matbuat döneminde, teknik gelişmelerin yaygınlaşmasıyla birlikte mushafların matbu şekilde çoğaltılması, imlâ ve harekeleme konularında ciddi sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan yazım yanlışları, sadece tashih ihtiyacını değil, aynı zamanda bu hataların fıkıh ve tilâvetle ilgili sonuçlarını da gündeme taşımıştır. Bu bağlamda Kazan bölgesi, matbu mushafların yaygınlaştığı bir merkez olması hasebiyle mushaf yazımına dair eleştirilerin odağı olmuştur. Musa Cârullah Bigiyef (ö. 1949), Kazan'da neşredilen mushaflardaki imlâ ve harekeleme hatalarını gündeme getiren ilk isimlerden olmuş; söz konusu meseleleri "Islah" gazetesinde kaleme aldığı yazılar aracılığıyla kamuoyunun dikkatine sunmuştur. Bu yazılar daha sonra müstakil bir risâle hâline getirilmiş, ilmî çevrelerde tartışmaların da fitilini ateşlemiştir. Musa Cârullah'ın temel iddiası, matbu mushaflardaki

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

imlâ anlayışının, sahâbe döneminde icmâ ile belirlenen ve Mesâhif-i Osmâniyye olarak bilinen yazım geleneğiyle örtüşmediğidir. Ona göre bu resme muhalefet etmek, sadece usûlî bir hata değil, aynı zamanda itikadî bir sapmadır. Nitekim Resm-i Osmânî'ye aykırı düşen uygulamaların, dinî hüküm açısından haram hatta küfür olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Musa Cârullah'ın bu net ve tavizsiz tutumu, özellikle Kazan ulemâsı arasında yoğun tartışmalara yol açmış, bazı çevreler tarafından ifrat olarak değerlendirilmiş, bazılarınca ise haklı bir uyarı olarak görülmüştür. Konunun ilmî zeminde ele alınması amacıyla, bölgedeki tanınmış âlimlerin katılımıyla iki ayrı istişare meclisi toplanmış, bu meclislerde Resm-i Osmânî'nin bağlayıcılığı, mushaf imlâsında kırâat farklılıklarının etkisi ve sahâbenin yazı yetkinliği gibi hususlar etraflıca müzakere edilmiştir. Tartışmalarda, Musa Cârullah'ın "İtibâ vaciptir" tezine karşı, imlâ değişikliklerinin kırâati bozmayacağı ve mushafın aslına müdahale sayılmayacağı yönünde görüşler de dile getirilmiştir. Musa Cârullah ise tüm bu itirazlara karşılık Kur'ân'ın korunmuşluğu ilkesini "kudret-i ilâhî" kavramı üzerinden temellendirmiş; Allah'ın, kendi kelâmının hatasız şekilde yazılmasını sağlayacak güçte olduğunu hatırlatarak, bu konuda şüphe duymanın inançla bağdaşmayacağını ileri sürmüştür. Meclislerde yapılan bu tartışmalar, mushaf imlâsına dair teknik bir probleminin ötesinde Kur'ân'ın muhafazasıyla ilgili metodolojik ve kelâmî yaklaşımları da görünür kılmıştır. Bu tartışmalar, mushaf imlâsının sadece teknik bir yazım meselesi değil, aynı zamanda Kur'ân'ın lafzî ve manevî muhafazasıyla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Mushafın şekilsel özelliklerine dair her müdahale, Kur'ân'ın vahiy karakteri, kırâat usûlleri ve sahâbe tasarrufları çerçevesinde yeniden tartışmaya açılmış; böylece imlâ meselesi, Kur'ân ilimleri içinde usûlî bir problematiğe dönüşmüştür. Musa Cârullah'ın bu bağlamda ortaya koyduğu metodolojik yaklaşım, sonraki dönemlerde benzer tartışmalara da zemin hazırlamıştır. Bu çalışma, söz konusu risâle ve meclis tartışmaları çerçevesinde Musa Cârullah Bigiyef'in mushaf imlâsına dair görüşlerini, Kazan'daki ilmî ve sosyal yankılarını, farklı ulemâ yaklaşımlarıyla birlikte değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece matbuat döneminde Kur'ân metninin yazımı etrafında şekillenen ilmî ve mezhebî tartışmalara dair daha bütüncül bir çerçeve sunulacaktır.

Introduction

The Kazan Muṣḥaf of 1801, considered one of the earliest printed copies of the Qur'ān in the Islamic world, represents the scholarly and technical efforts of the period directed toward Qur'ānic publication. In the earliest printings produced in Kazan, the rasm 'Uthmānī—based on the codices copied during the caliphate of 'Uthmān ibn 'Affān—was adopted as the standard orthography. In subsequent years, however, the extent to which this orthographic system corresponded with evolving writing conventions, and the question of which system ought to be employed in the transcription of the Qur'ān, became subjects of scholarly debate.

Within this context, our study centers on the treatise *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ Qur'ān*, which reflects the various approaches and discussions concerning Qur'ānic orthography that emerged in the Kazan

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

region. The treatise particularly engages with the arguments advanced by scholars—most notably Musa Cārullah Bigiyef (d. 1949), distinguished among the Kazan ‘ulamā for his erudition and intellectual breadth—regarding the legitimacy of different orthographic systems. Our aim is to analyze and critically assess these arguments within a scholarly framework. The text, which includes Bigiyef’s views on the orthographic principles of the muṣḥaf, not only mirrors the intellectual backdrop of his own era but also stands out as a significant source in the field of Qur’ānic studies.

Muslim scholars historically developed two principal approaches concerning muṣḥaf orthography. The first insists that the rasm ‘Uthmānī must be observed in the transcription and reproduction of the Qur’ān, prohibiting any deviation from this system. The second allows for greater flexibility, arguing that strict adherence to the rasm ‘Uthmānī is not obligatory and that later orthographic conventions may also be deemed valid and applied. With the advent of printed muṣḥafs, the orthography question gained new prominence; in this context, the view that muṣḥafs should be printed in conformity with the rasm ‘Uthmānī came to prevail. Kazan was among the regions where this principle was implemented. However, inadequacies in the expertise of those tasked with proofreading resulted in notable editorial shortcomings in the printed muṣḥafs.

Perceiving these problems, Shihāb al-Dīn Marjānī (d. 1889) undertook significant efforts to revise the Qur’āns printed in Russia, striving to bring them into conformity with the rasm of the ‘Uthmānic codices. Nevertheless, due to the neglect of some authors prior to Bigiyef, muṣḥafs that deviated from the rasm ‘Uthmānī once again appeared, leading to disorder and lack of scholarly rigor in the writing and printing of the muṣḥaf. Seeking to correct this inconsistency and restore discipline, Bigiyef examined the matter extensively and, after years of sustained scholarly inquiry, concluded that Qur’ānic orthography must be restored to a systematic alignment with the rasm ‘Uthmānī.

This study thus focuses on the 1909 treatise *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ Qur’ān*, composed in Kazan-Tatar Turkish, which records the proceedings of two scholarly gatherings in the Kazan region attended by Bigiyef and other local ‘ulamā, wherein debates regarding the appropriate orthographic system for the Qur’ān were conducted. The treatise is of particular historical and scholarly significance, as it constitutes one of the most comprehensive reflections of Bigiyef’s views on Qur’ānic history and orthography. It not only presents his general intellectual framework on the matter but also incorporates his observations, analyses, and assessments of the Qur’āns printed in Kazan, grounded in his direct research into these editions.

1. The Codification of the Qur’ān and Debates on the ‘Uthmānic Orthography

The Qur’ān was recorded during the period of revelation through various materials and by means of memorization; however, as established by authentic and continuous reports (ṣaḥīḥ and mutawātir transmissions), the first formal and systematic collection was carried out during the

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

caliphate of Abū Bakr. This initial collection consisted of gathering the revealed verses and arranging them in the form of a muṣḥaf. During the caliphate of ‘Uthmān, the objective was to standardize the text of the muṣḥaf through a process of careful review and verification of the wording. This task was executed by a commission appointed with the consensus of the ṣaḥābahs. The codices produced under ‘Uthmān’s supervision and distributed to various centers of the Islamic world came to be known as the maṣāḥif ‘Uthmāniyya. Although there are differing reports concerning the number of these codices and the specific regions to which they were sent, several sources explicitly note that variations in orthography (imlā) existed among them. From the second century of the Hejra onwards, with the systematization of the linguistic and qirāāt sciences, the differences between the rasm ‘Uthmānī and later orthographic practices emerged as an independent subject of scholarly debate. This issue drew the attention not only of the imams of qirāāt but also of scholars of grammar (naḥw) and lexicography (lugha).[54]

Some scholars have explained the orthographic variations found in the muṣḥafs as the result of scribal errors. Among those who adopted this view was Yaḥyā ibn Ziyād al-Farrā (d. 207/822), who attributed the different ways in which certain words were written to the inaccurate transcriptions of earlier generations.[55] Ibn Qutayba (d. 276/889) and Ibn Khaldūn (d. 808/1406) likewise emphasized the underdeveloped state of writing at that time and therefore regarded such errors as inevitable.[56] By contrast, some authors, such as Ibn al-Bannāʾ al-Marrākushī (d. 721/1321), held the view that the unconventional orthographic forms found in the rasm ‘Uthmānī carried divinely inspired, even esoteric, meanings.[57] According to this approach, the orthographic variations observed in the muṣḥaf reflect a divine choice that is connected not merely to the level of wording, but also to deeper dimensions of meaning.

Among those who adopted this view were scholars such as Imām Mālik (d. 179/795), Aḥmad ibn Ḥanbal (d. 241/855), al-Bayhaqī (d. 458/1066), Sībawayh (d. 180/796), and al-Zajjāj (d. 311/923). The arguments advanced in support of this approach include the claim that the orthography of the muṣḥaf was determined by the direct instruction of Muḥammad (saw), and was therefore tawqīfī (divinely mandated), or that the Muslim community had reached consensus (ijmā) on this orthography. Proponents further argued that the script of the muṣḥaf should serve as a criterion for determining sound readings (ṣaḥīḥ qirāāt), insisting that adopting an alternative orthographic system would create confusion in the classification of qirāāt. In addition, certain exegetes and linguists maintained that the muṣḥaf’s script embodied wisdom, with each orthographic choice alluding to deeper layers of meaning.

---

54 Mehmet Emin Maşalı, *Kur’an’ın Metin Yapısı Mushaf Tarihi ve İmlası*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 284.
55 Abū Zakariyyā Yaḥyā ibn Ziyād Farrā, *Maʿānī al-Qurʾān*, (Beyrut: ‘Ālam al-Kutub, 1980), 1/439.
56 Abū Muḥammad ‘Abdallah ibn Muslim Ibn Qutayba, *Taʾwīl mushkil al-Qurʾān*, (Beyrut: al-Maktaba al-‘Ilmiyya, 1981), 56-57; Ibn Khaldūn, *Muqaddima,* ed. ‘Abd al-Salām al-Shaddādī (Dār al-Bayḍā, 2005), 2/315.
57 Maşalı, *Kur’ân’ın Metin Yapısı*, 276-277. See also: Resul Akcan, *Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu: Merrâkuşi Örneği*, (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

On the other hand, scholars who did not regard adherence to the rasm ‘Uthmānī as binding emphasized the pragmatic dimension of the issue. In their view, the difficulties faced by communities unfamiliar with this orthographic system in reciting and teaching the Qur’ān necessitated the adoption of simpler and more contemporary scripts. Thinkers such as al-Bāqillānī (d. 403/1013) and al-Zarkashī (d. 794/1392) may be cited among the proponents of this perspective.

The views asserting that deviation from the rasm ‘Uthmānī is impermissible are grounded in different justifications. One group of scholars argued that because the script of the muṣḥaf was directly taught to the scribes by Muḥammad (saw), its tawqīfī character renders it binding. Another group based their position on the consensus (ijmā) of the Muslim community regarding this script, maintaining that adherence to the rasm ‘Uthmānī in the muṣḥaf is necessary. Some even supported this approach by citing the hadith: “My ṣaḥābahs are like stars; whichever you follow, you will be rightly guided.” Furthermore, certain scholars contended that strict adherence to the orthographic system of the muṣḥaf constitutes a decisive criterion for determining ṣaḥīḥ qirāāt, asserting that adopting a different script would make it impossible to accurately establish the correct readings. In addition, there were those who maintained that the orthographic structure of the muṣḥaf embodies specific wisdom, arguing that the words are written in a deliberate manner rather than by chance.[58]

2. Printed Qur’ān Production Activities

The first printed muṣḥaf produced by Muslims was published in Kazan in 1801. Although a Qur’ān was printed in St. Petersburg in 1787 under the initiative of Empress Catherine II, this effort is not considered the first example of Qur’ānic printing in the Islamic world, as it did not originate from the will of the Muslim community. Accordingly, the 1801 Kazan edition is regarded as the first muṣḥaf printing undertaken independently by Muslims.

Rızā al-Dīn Fahreddīn (d. 1936), who authored significant studies on the Kazan muṣḥaf activities, also emphasized this distinction, noting that the Petersburg printing was a state-sponsored endeavor, whereas the Kazan edition was realized through the initiative of the Muslim community. According to his account, the Petersburg edition appeared in 1787, and the Kazan edition in 1801; however, precise information regarding the number of subsequent printings and the total copies produced remains unclear.[59]

Following the establishment of the first printing press in 1764, Qur’ānic printings continued in Kazan; however, there is no definitive information regarding the number of editions produced up until 1859, when Shihāb al-Dīn Marjānī was appointed to examine the muṣḥafs. The primary reason for this

[58] Ibn al-Bannā Marrākushī, *‘Unwān al-dalīl min marsūm khaṭṭ al-tanzīl*, ed. Hind Shalabī (Beyrut: Dār al-‘Arabī al-Islāmī, 1990), 30.
[59] Riḍā al-Dīn Fakhr al-Dīn, “Kur’ân-ı Kerim Tab’ası Hakkında”, *Şûra* 1914, 4/3.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

lack of data is that the *Nazārat al-Dīniyya* recorded only those muṣḥaf printings produced after 1892, leaving earlier editions unregistered.

To address this gap, Rızā al-Dīn Fahreddīn provided certain information under the title "Account of Printed Qur'āns in Kazan", offering significant observations regarding the muṣḥaf printing activities of the period.[60]

One of the most significant turning points in the history of muṣḥaf printing in Kazan occurred in 1859, when Shihāb al-Dīn Marjānī was appointed to examine the muṣḥafs. With this development, Qur'ānic printings were subjected to official oversight for the first time, marking a major step toward producing editions of higher quality in terms of both orthography and textual verification. Marjānī's appointment was prompted by errors observed in earlier printed muṣḥafs. Indeed, during inspections initiated by the *Nazārat al-Dīniyya* in 1857, mistakes in arrangement and phrasing were identified, although orthographic and vowelization errors were overlooked.

In his work *al-Fawāid al-muhimma*, Marjānī explained that the primary reason for these erroneous printings was the insufficient scholarly competence of those responsible for the printing process. According to him, because the task of textual verification was not entrusted to qualified individuals, many errors persisted for an extended period. In some cases, ignorant handling even led to the inclusion of qirāāt variations, explanations of words, and spurious additions in the margins of the muṣḥafs.[61] To address these issues, the *Nazārat al-Dīniyya*, in its meeting on 17 September 1859, officially appointed Shihāb al-Dīn Marjānī and ʿAbd al-Ghanī Ṣalīḥoğlu as official muṣaḥḥiḥs (textual reviewers). It was subsequently decided that any muṣḥafs printed in Kazan would only be published after their verification and approval. In this way, the task of reviewing the muṣḥafs was transformed from a temporary assignment into an institutionalized function.

One of Marjānī's most significant actions in this role was the removal of marginal notes from the muṣḥafs and the adoption of the rasm 'Uthmānī orthographic system. As he himself noted, the reason for adhering to the rasm 'Uthmānī was that this orthography allowed for the preservation of the Qur'ān's qirāāts authenticated from Muḥammad (saw); otherwise, some of the mutawātir qirāāts might have been considered neglected.[62]

3. Musa Cārullah's Views on the 'Uthmānic Orthography

Musa Cārullah attributed special significance to the subject of the muṣḥaf and, in this context, composed a comprehensive work entitled *Tārīkh al-Qur'ān wa'l-maṣāḥif*. However, it is reported that the original manuscript, once held in the Cairo Library, was later lost. The text that has reached the

60 Riḍā al-Dīn Fakhr al-Dīn. *Kur'ân ve Tabâat*, (Ufa: 1900), 6-8.
61 Shihāb al-Dīn Marjānī, *al-Fawāid al-muhimma*, (Kazan: 1297), 2.
62 For details, see: Eda Atalay, "Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân" Risâlesi: Neşir ve Tahlil, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019), 14-16.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

present day is a much shorter treatise of approximately forty pages, bearing the same title. In the preface of this work, it is stated that the treatise will present information concerning the history of the Qur'ān and the muṣḥaf, as well as on the inimitability (i'jāz) of the Qur'ān.[63] In the first section, the author voiced his criticisms of traditional madrasa education and proposed various reforms. He then turned to the history of the Qur'ān, arguing in six points for the impossibility of its textual corruption. At the end of the treatise, he indicated that a second part of the work would be published, in which he intended to discuss the history of the muṣḥaf and the inimitability (i'jāz) of the Qur'ān in greater detail. The comprehensive work, which is reportedly lost, is most likely this second part. Consequently, the treatise currently in our possession is the only text that directly conveys Musa Cārullah's views on the muṣḥaf, making it extremely valuable for understanding his perspective on Qur'ānic history and orthography.

In his work, Musa Cārullah also drew attention to the orthographic and vowelization errors in the muṣḥafs printed in Kazan, bringing the issue to public attention through a series of articles published in "Islāḥ" newspaper.[64] Subsequently, these articles were compiled into a standalone treatise. However, the author's critiques provoked the reaction of the Kazan Mufti and certain scholars, while some articles attributing responsibility for erroneous printings to them were published in other newspapers. This situation caused considerable uproar among the Kazan scholarly community and ultimately led to the organization of two large-scale deliberative assemblies.

The first of these assemblies was held at the residence of Muḥammad Rahīm Efendi Yunusof, with the participation of approximately three hundred individuals. At the opening of the assembly, Sharaf al-Dīn Āhund Abizof was elected as chairperson and, after expressing gratitude for Musa Cārullah's dedicated efforts, ceded the floor to him. Before presenting his ideas, Musa Cārullah responded to criticisms from certain circles claiming that he had taken the issue to the newspaper in order to foment discord, emphasizing that his intention was not to engage in secretive debates but rather to ensure that the entire Kazan community was informed about this important matter.[65]

Musa Cārullah's central claim was that the orthography of the muṣḥafs printed in Kazan did not conform to the rasm of the maṣāḥif 'Uthmāniyya, which had been established through the consensus (ijmā) of the ṣaḥābahs. According to him, acting in contradiction to this consensus was not only impermissible (ḥarām) but could even be considered a form of disbelief (kufr).[66] Although this view succeeded in breaking the prejudices held by many in Kazan against him, the statement that "failing to follow it constitutes disbelief" was deemed excessive by some scholars and met with criticism. During the debates, the question of whether adherence to the rasm 'Uthmānī was obligatory was examined in depth; some scholars defended the necessity of compliance, while others argued that

63 Musa Cārullah Bigiyef, *Tārīkh al-Qur'ān wa'l-maṣāḥif,* (Petersburg: al-Maṭbaa al-Islāmiyya, 1905), 1.
64 *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur'ān,* Beyān al-Ḥaqq Press, 1909, III.
65 *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur'ān,* 1-2.
66 *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur'ān*, 7-8.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

the orthography of the muṣḥaf should follow the variant readings (qirāāt), expressing an opposing opinion.

Throughout the assembly, both sides presented supporting evidence, and the discussions at times focused on the relationship between qirāāt and orthography, and at other times on the nature of the ṣaḥābahs' consensus (ijmā). Ultimately, 'Abd al-Qādir Efendi Sayyid Āshif noted that these debates had produced no definitive outcome, emphasizing that the primary focus should be on rectifying the muṣḥaf errors identified by Musa Cārullah. As Musa Cārullah enumerated the specific mistakes, those who had initially opposed him acknowledged the correctness of his observations and expressed their appreciation.[67]

Following the first assembly, a second meeting was held on Saturday, 21 February, at the residence of Muḥammad Rahīm Efendi Yunusof. Like the first, this assembly was widely attended and lasted approximately nine hours. Musa Cārullah began by noting that he had not anticipated the issue would lead to such extensive discussions, yet he acknowledged that the scholars' keen interest underscored the importance of the matter. He then addressed points that had remained unanswered during the first meeting. Within this framework, under the heading "The History of Writing Among the Arabs," he emphasized the ṣaḥābahs' skill in writing, thereby seeking to demonstrate the binding nature of the principles they had followed in the rasm of the muṣḥaf.

Although the question of whether adherence to the maṣāḥif 'Uthmāniyya was obligatory was briefly raised, the primary focus of the discussion centered on the errors Musa Cārullah had identified in printed muṣḥafs. Recognizing the seriousness of the matter, it was concluded that both orthographic and procedural errors needed to be addressed together, necessitating the formation of a ten-member committee. Accordingly, by the end of the meeting, a commission comprising various individuals was established, with a recommendation to include experts from the field of printing in the process.

4. Explanation of the Issue in the Context of Arabic Script

The origin of the Arabic script is a topic frequently raised in discussions regarding muṣḥaf orthography. This is primarily because the particular characteristics of Qur'ānic orthography are often examined in relation to ancient scripts from which Arabic writing is thought to have derived. Historically, two main approaches have emerged: those who consider the script tawqīfī and those who view it as a human creation. Proponents of the tawqīfī perspective argue for the divine origin of writing, citing reports and certain Qur'ānic verses that claim "God taught writing to Ādam." In contrast, those who regard writing as a human product assert that Arabic script was either invented by specific individuals or evolved from earlier scripts. Various reports suggesting that Arabic developed

[67] *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur'ān*, 18-19.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

from Himyaritic, Ḥīran, or Nabataean scripts support this view. Modern research, in particular, emphasizes the close relationship between Arabic and Nabataean writing systems.[68]

Musa Cārullah grounds his view that adherence to the rasm of the maṣāḥif ‘Uthmāniyya is obligatory in the ṣaḥābahs’ proficiency in writing. His primary aim is to demonstrate the ṣaḥābahs’ mastery of script and, on this basis, to argue for the necessity of following the established muṣḥaf rasm. In this context, he extensively discusses the origins of Arabic writing and the degree of literacy on the Arabian Peninsula. According to him, the Bedouin Arabs had long been familiar with writing, employing various signs, symbols, and strokes to convey meaning. Musa Cārullah presents the development of writing as a historical sequence, tracing its transmission from China to Egypt, then to the Phoenicians, and finally to the Hejaz via the Nabataeans. Through this approach, he seeks to emphasize that writing was a known and utilized element in pre-Islamic Arab society.[69]

Drawing on the civilizational experiences of the ‘Ād and Thamūd peoples as described in the Qur’ān, Musa Cārullah concludes that they were familiar with writing. He argues that writing was transmitted to the Hejaz through the Himyaritic and Jazm scripts and, following the advent of Islam, subsequently developed into the Kufic script.[70] The ultimate aim of all these historical accounts is to demonstrate that, in the period when Islam emerged, writing was widespread in Mecca and Ta’if, and that the Arabs of the Hejaz -especially the Quraysh-were proficient in literacy. In this way, Musa Cārullah seeks to refute the claim that “the ṣaḥābahs were not skilled in writing.”

Musa Cārullah’s reasoning is not limited solely to historical and cultural data. He supports his argument by asserting that the Qur’ān was transcribed into writing during the asr al-sāʿida and even took the form of a muṣḥaf. He cites certain Qur’ānic verses[71] as evidence that writing played a fundamental role in the preservation of revelation. Additionally, he references other verses[72] that indicate the Qur’ān had been committed to writing. Furthermore, he incorporates reports that Muhammad (saw) provided written texts to the ṣaḥābahs as part of his evidentiary framework.[73]

However, Musa Cārullah’s emphasis on the Qur’ān having been compiled in muṣḥaf form during the asr al-sāʿida does not correspond with historical reality, since it is well established that the transcription of the muṣḥaf took place during the caliphate of ‘Uthmān. This tendency occasionally leads Musa Cārullah to exaggerate his arguments in support of the obligation to follow (ittibā) the established format.

---

68 Abu’l-‘Abbās Aḥmad ibn ‘Ali Qalqashandī, *Ṣubḥ al-aʿshā fī ṣināʿat al-inshā*, published: Muḥammad Ḥusayn Shams al-Dīn (Cairo: Dār al-Kutub al-Sulṭāniyya, (1987), 3/7.
69 *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur’ān*, 43-47.
70 *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur’ān*, 48-52.
71 al-‘Alaq 96/1-5; Tāhā 20/52.
72 al-Bayyinah 98/1-3: al-Vāqıʿah 56/74-76; Fussilat 41/41-42.
73 *Taṣḥīḥ rasm khaṭṭ al-Qur’ān*, 53-57.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

On the other hand, he particularly highlights the widespread use of writing in Mecca at the advent of Islam. According to him, reports indicating that even women knew how to write are confirmed by examples such as ‘Umar’s sister reading a written ṣaḥīfa. The teaching of writing to children constitutes another evidence of its prevalence in society. Moreover, he argues that the ṣaḥābahs were not merely familiar with basic writing skills but demonstrated a high level of proficiency. In his view, the subtleties present in the orthography of the muṣḥaf reflect this mastery. The fact that the rules of spelling largely adhere to the established muṣḥaf format further supports this claim.

In conclusion, Musa Cārullah endeavors to justify the necessity of adhering to the muṣḥaf orthography (ittibāʿ al-muṣḥaf) through both historical data and Qur’ānic evidence. His overarching aim is to demonstrate the ṣaḥābahs’ expertise in writing and, on that basis, affirm the binding nature of the maṣāḥif ‘Uthmāniyya format. At this point, his interweaving of various reports regarding the origins of the Arabic script indicates a multi-dimensional process of interaction rather than a single, linear source.

5. Providing clarification regarding the number of transcribed Qur’ānic manuscripts.

As a result of the transcription efforts carried out during the caliphate of ‘Uthmān, the four-member commission assigned to this task transcribed multiple copies of the Qur’ān, which were subsequently sent to the leading Islamic centers of the period. Musa Cārullah examined the reports concerning both the number of copies transcribed and the cities to which they were sent with meticulous attention. Among the sources, differing opinions exist regarding these details; some works do not provide any information about either the number of copies or the cities receiving them. For instance, according to al-Bukhārī, the regions to which the copies were sent are mentioned only in a general sense, without any detailed specification.[74]

Some sources have mentioned that the number of transcribed copies ranged from four to nine. While evaluating these differing reports, Musa Cārullah noted that the narrations refer only to the Qur’ānic copies sent to Mecca, Medina, Basra, Kufa, and Shām, and that there existed a designated “Imām Muṣḥaf” for ʿUthmān. Within this framework, the view that six copies were transcribed emerges as a strong possibility according to Musa Cārullah. Likewise, the reports that Zayd ibn Thābit was assigned to Medina, ‘Abdullāh ibn Sāib to Mecca, Muġīrah ibn Abī Shihāb to Shām, Abū ‘Abdirraḥmān al-Sulamī to Kufa, and ‘Āmir ibn Qays to Basra corroborate the six-copy perspective.[75]

On the other hand, some of Musa Cārullah’s statements suggest that he considered the number of transcribed Qur’ānic copies to be eight. Indeed, he remarks, “Zayd ibn Thābit, wrote and sent eight

[74] Bukhārī, “Feḍâil al-Qur’ān”, 9.
[75] Abū Bakr ‘Abdallah ibn Abī Dāwūd Sijistānī, *Kitāb al-Maṣāḥif*, (Cordoba) 37-39.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

copies of the muṣḥaf to ‘Uthmān.” Nevertheless, in other assessments, he also refers to seven or nine transcriptions. This indicates that Musa Cārullah approached the subject with careful attention to the narrations while prudently presenting the varying information provided by different sources.

Moreover, Musa Cārullah does not accept the critique that the consensus of the ṣaḥābahs was limited solely to the qirāāt. He emphasizes that the participation of those among the ṣaḥābahs who were literate suffices for the realization of a binding consensus. Regarding the objection that the original maṣāḥif ‘Uthmānī have not survived to the present day, Musa Cārullah asserts that this does not preclude adherence (ittibā). Until their loss, numerous individuals based their transcription work on these copies. In fact, during the war between ‘Alī and Mu‘āwiyah, Mu‘āwiyah’s soldiers removed more than five hundred copies in order to suspend the conflict. This demonstrates that within four to five years, a large number of transcriptions were produced, implying that countless copies of the ‘Uthmān Muṣḥafs existed and that the canonical form of the maṣāḥif ‘Uthmānī was transmitted by the Tābiūn in a continuous and reliable manner.

Conclusion

Following the compilation efforts of the Qur’ān during ‘Uthmān’s period, the question of adopting the ‘Uthmān Muṣḥafs orthography as the standard in subsequent codices became a significant subject of debate. In this context, two principal perspectives emerged. The first view advocates for the absolute authority of the rasm ‘Uthmānī in Qur’ān codification, asserting that no deviation should be permitted. This position, supported by prominent madhhab authorities such as Imām Mālik and Aḥmad ibn Ḥanbal, is grounded in several rationales:

The resm ‘Uthmānī possesses a tawqīfī (divinely sanctioned) character.

The Muslim community reached consensus (ijmā) on the rasm ‘Uthmānī.

This orthographic system serves as a decisive criterion for the authentication of ṣaḥīḥ qirāāt.

Conversely, another group maintains that adherence to the rasm ‘Uthmānī is not obligatory. Proponents of this view argue that individuals unfamiliar with the traditional orthography might encounter difficulties in Qur’ān qirāāt, potentially leading to erroneous readings.

Musa Cārullah grounds the binding nature of Qur’ān orthography primarily in the consensus of the ṣaḥābahs on the maṣāḥif ‘Uthmānī. According to him, contravening a practice established by consensus constitutes a prohibited act, even amounting to disbelief. He substantiates the binding authority of the maṣāḥif ‘Uthmānī on two main grounds:

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Failure to follow the canonical orthography would generate discrepancies in Qur'ān transcription, eventually creating a risk of textual corruption; therefore, adherence (ittibā) is obligatory.

The compilation efforts undertaken during the caliphates of Abū Bakr and 'Uthmān were based on the ṣaḥābahs' consensus, which serves as an unequivocal proof.

In light of these considerations, Musa Cārullah's approach to the binding nature of Qur'ān orthography is firmly anchored in the ṣaḥābahs' mastery of writing and the continuity of historical transmission. For him, adherence to the rasm 'Uthmānī is not merely a record of the past but a guarantee for the accurate preservation and proper recitation of the Qur'ān.

Reference

Akcan, R. (2022). Mushaf İmlâsının İrfânî Yorumu: Merrâkuşi Örneği. Ankara: İlâhiyât Yayınları.

Atalay, E. (2019). Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân" Risâlesi: Neşir ve Tahlil (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul).

Bayhaqī, Aḥmad ibn Ḥusayn ibn 'Alī. (n.d.). al-Madkhal ilā Sunan al-kubrā (Muḥammad Ḍiyā al-Raḥmān al-A'ẓamī, Ed.). Kuwait: Dār al-Khulafā li'l-Kitāb al-Islāmī.

Bigiyef, M. C. (1905). Tārīkh al-Qur'ān wa'l-maṣāḥif. Petersburg: al-Maṭbaa al-Islāmiyya.

Dānī, Abū 'Amr. (n.d.). al-Muqni' fī rasm maṣāḥif al-amṣār (Muḥammad Ṣādiq Qamhāwī, Ed.). Cairo: Maktabat al-Kulliyyāt al-Azhariyya.

Farrā, Abū Zakariyyā Yaḥyā b. Ziyād. (1980). Ma'ānī al-Qur'ān. Beyrut: 'Ālam al-Kutub.

Ibn Khaldūn. (2005). Muqaddima ('Abd al-Salām al-Shaddādī, Ed.). Dār al-Bayḍāʾ.

Ibn Qutayba, Abū Muḥammad 'Abd Allah ibn Muslim. (1981). Ta'wīl mushkil al-Qurʾān (A. Sakar, Ed.). Beyrut: al-Maktaba al-'Ilmiyya.

Qalqashandī, Abu'l-'Abbās Aḥmad ibn 'Ali. (1987). Ṣubḥ al-a'shā fī ṣinā'at al-inshā (Muḥammad Ḥusayn Shams al-Dīn, Published). Cairo: Dār al-Kutub al-Sulṭāniyya.

Maşalı, M. E. (2015). Kur'an'ın Metin Yapısı: Mushaf Tarihi ve İmlası. Ankara: Otto Yayınları.

Marjānī, Shihāb al-Dīn. (1297 [1879/1880]). al-Fawāid al-muhimma. Kazan.

Marrākushī, Ibn al-Bannāʾ. (1990). 'Unwān al-dalīl min marsūm khaṭṭ al-tanzīl (Hind Shalabī, Ed.). Beyrut: Dār al-'Arabī al-Islāmī.

Riḍā al-Dīn Fakhr al-Dīn. (1914). Kur'ân-ı Kerîm Tab'ası Hakkında. Shūrā, 4.

Riḍā al-Dīn Fakhr al-Dīn. (1900). Qurʾān ve ṭabā'at. Ufa.

Sijistānī, Abū Bakr 'Abd Allah ibn Abī Dāwūd. (n.d.). Kitāb al-Maṣāḥif. Cordoba.

Taṣḥīḥ-i rasm khaṭṭ al-Qur'ān. (1909). Kazan: Beyān al-Ḥaqq Press.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

MUSA CARULLAH'S UNDERSTANDING OF QUR'ANIC ARRANGEMENT AND ABROGATION: AN EVALUATION IN TERMS OF TAWQIFIYYAH AND METHODOLOGICAL CONSISTENCY

Assoc. Prof. Dr. Yaşar AKASLAN / Doç. Dr. Yaşar AKASLAN

Faculty of Theology, Ondokuz Mayıs University, Samsun, Türkiye Department of Basic Islamic Sciences, Qur'anic Recitation and Qiraah Science
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun, Temel İslam Bilimleri, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
ORCID Code: 0000-0003-0715-9295

Keywords: Musa Carullah, Tarteeb, Naskh, Qiraah.

ABSTRACT

This study examines the views of Musa Carullah Bigiev (d. 1949), one of the prominent contemporary Muslim thinkers, regarding the arrangement (tarteeb) and abrogation (naskh) in the Qur'an. It aims to evaluate the place of these views within the broader framework of Qur'anic sciences. The author argues that the order of the surahs and verses in the Qur'an is directly based on divine revelation (tawqeefee). He maintains that the current arrangement of the mushaf was shaped under the guidance of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and with the direction of the angel Jibreel (peace be upon him), with the Companions (sahaba) directly witnessing this process. According to him, this arrangement was affirmed by the consensus of the Companions and was especially confirmed through the final review (arda akheera).

Musa Carullah interprets the variations in the order of surahs and verses observed in some early codices not as indicators of a fundamental disagreement -as sometimes claimed in traditional literatüre- but rather as methodical preferences. In his view, these variations stem from the natural diversity that arose during the Companions' efforts to teach, memorize, and record the Qur'an in the context of its revelation. Such variations, he argues, do not negate the presence of an authentic process of divine guidance in the codification of the Qur'an. On the contrary, they reflect the flexibility of divine revelation and its universal communicative capacity.

The author contends that both the verbal content and the structural arrangement of the Qur'an represent a reflection on earth of a fixed order inscribed in the lawh al-mahfuz and determined by Allah eternal knowledge. In this context, the arrangement of the muṣḥaf is not merely a product of historical accumulation, but a tawqeefee structure shaped under divine guidance. Through this perspective, Musa Carullah considers the structure of the Qur'anic text -both in terms of content and

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

arrangement- as a manifestation of divine wisdom. Hence, he positions the order of the mushaf as an integral component of the revelatory process.

Musa Carullah's approach to the issue of naskh diverges significantly from the conventional understanding found in classical Islamic literature. While he accepts that abrogation is theoretically possible, he denies that any actual abrogation occurred in the Qur'an. In his view, the Qur'an exists as a complete, eternal, and unchanging divine discourse, both in terms of its wording and its legal rulings. He argues that any notion of abrogation that disrupts this wholeness is incompatible with the Qur'an's status as divine wisdom and eternal speech. One of the key foundations of his claim lies in the phenomenon of variant readings (qiraah). He asserts that many of the examples proposed as evidence for abrogation in fact arise from differences among qiraah authorities, and do not provide conclusive proof of any verse or ruling being abrogated. A prime example of his qiraah-based analysis is his interpretation of verse 2:240 of Surah al-Baqara. While many exegetes have considered the different grammatical forms of this verse in various qiraah -either marfu or mansub- as a sign of abrogation, Musa Carullah views these differences as reflections of verbal richness and semantic diversity. He regards the conclusion of abrogation based on these differences as methodologically flawed. According to him, such claims rely on a mistaken interpretive method, where the assertion of abrogation stems not from the actual wording of the Qur'an, but from how a particular qirāʾa is interpreted. For Musa Carullah, if a verse had truly been abrogated, it would not continue to exist in any recognized qiraah. He views this situation as a manifestation of the Qur'an's multidimensional and comprehensive natüre -an expression not of contradiction, but of divinely inspired diversity. In this framework, Musa Carullah does not regard qiraah differences as evidence of abrogation, but rather as indicators of the Qur'an's linguistic and semantic depth. Through this approach, he offers a critical perspective on the classical theory of naskh.

This paper will analyze how Musa Carullah's aforementioned views are positioned within Qur'anic interpretation and will examine his critique of naskh through the lens of qirāʾāt differences, within the broader context of Qur'anic sciences.

MUSA CÂRULLAH'IN KUR'ÂN TERTİBİ VE NESH ANLAYIŞI: TEVKÎFÎLİK VE İLMÎ TUTARLILIK AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Anahtar Kelimeler: Musa Carullah, Tertib, Nesh, Kırâat.

ÖZET

Bu çalışma, çağdaş İslâm düşünürlerinden Musa Cârullah Bigiyef'in (ö. 1949) Kur'ân'ın tertibi ve nesh anlayışı konusundaki görüşlerini ele almakta ve bu kanaatlerin Kur'ân ilimleri içerisindeki yerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Müellif, Kur'ân'daki sûre ve âyet tertibinin doğrudan ilâhî vahye (tevkîfî) dayandığını savunmaktadır. Mevcut Mushaf düzeninin, Hz. Peygamber'in (sav) yönlendirmesiyle ve Cebrâil'in (as) rehberliğinde şekillendiğini, sahâbenin ise bu sürece doğrudan

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

şahitlik ettiğini ifade etmektedir. Bu tertip, sahâbe ittifakıyla sabitlenmiş ve özellikle son arza ile teyit edilmiştir. Musa Cârullah, sahabe mushaflarında tespit edilen sûre ve âyet tertibi farklılıklarını, geleneksel literatürde zaman zaman dile getirilenin aksine, temel bir ihtilafın yansımasından ziyade metodik tercihler olarak görmektedir. Ona göre bu farklılıklar, sahabenin Kur'ân'ı nüzûl bağlamında öğretme, ezberletme ya da yazıya geçirme süreçlerinde ortaya çıkan doğal çeşitliliklerden ibarettir ve bu durum, Kur'ân'ın mushaflaştırılmasında sahih bir ilâhî yönlendirme sürecinin mevcudiyetini ortadan kaldırmaz. Aksine, bu tür farklılıkların, ilâhî vahyin esnekliğini ve evrensel hitap kapasitesini göstermektedir. Müellif, Kur'ân'ın hem lafzî muhtevasının hem de yapısal tertibinin, levh-i mahfûzda sabit bulunan ve Allah'ın (cc) ezelî ilminde mukarrer olan bir düzenin yeryüzüne yansıması olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Mushaftaki tertip, yalnızca tarihsel bir birikimin ürünü değil, aynı zamanda vahyin yönlendirmesiyle şekillenmiş tevkîfî bir düzendir. Bu yaklaşımıyla Musa Cârullah, Kur'ân'ın hem metin yapısının muhteva yönüyle hem de tertip ve dizilim yönüyle de ilâhî hikmetin tezahürü olarak değerlendirmekte; böylece Mshaf tertibini vahiy sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak konumlandırmaktadır.

Musa Cârullah'ın nesh meselesine yaklaşımı ise klasik İslâmî literatürdeki yerleşik anlayıştan ayrılmaktadır. Müellif, neshin teorik anlamda mümkün olduğunu kabul etmekle birlikte Kur'ân'da fiilî olarak bir neshin gerçekleşmediğini savunmaktadır. Ona göre Kur'ân, hem lafzî hem de hükmî açıdan bütüncül, ezelî ve değişmez bir kelâm olarak varlık göstermektedir. Bu bütünlüğü bozan veya ilga eden herhangi bir nesh uygulamasının, Kur'ân'ın ilahî hikmet ve ezelî kelâm vasfıyla bağdaşmayacağını düşünmektedir. Onun bu iddiasının temel dayanaklarından biri ise kırâat farklılıklarıdır. Bu bağlamda nesh iddiasıyla öne sürülen birçok örnek, gerçekte kırâat imamları arasındaki okuma farklılıklarından kaynaklanmaktadır ve lafzın veya hükmün neshedildiğine dair açık ve kesin bir delil teşkil etmemektedir. Özellikle Bakara sûresi'nin 240. âyeti, müellifin kırâat merkezli tahlilin somutlaştığı önemli bir örnektir. Söz konusu âyetin farklı kırâatlerde merfû veya mansûb okunması, müfessirlerce hükmün neshedildiği yönünde yorumlanırken; Musa Cârullah, bu farkları lafzî zenginlik ve anlam çeşitliliği bağlamında değerlendirmekte, buradan nesh sonucu çıkarılmasını ilmî tutarsızlık olarak görmektedir. Musa Cârullah'a göre bu, yanlış bir takdir (yorum) usûlüne dayanmakta ve aslında nesh iddiası, lafzın değil, kırâatin yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Ona göre eğer bir âyet gerçekten neshedilmiş olsaydı, bu lafzın herhangi bir kırâatte varlığını sürdürmesi mümkün olmazdı. Bu durum, Kur'ân'ın çok boyutlu ve kuşatıcı yapısının bir tezahürü olup çelişki değil, hikmetli bir çeşitlilik ifadesidir. Bu çerçevede Musa Cârullah, kırâat farklılıklarını nesh delili olarak değil, Kur'ân'ın lafzî ve anlam derinliğinin bir göstergesi olarak yorumlamakta; bu yaklaşımıyla klasik nesh teorisine eleştirel bir bakış açısı sunmaktadır. Tebliğde, müellifin mezkûr görüşlerinin Kur'ân yorumları bağlamında nasıl konumlandığı tahlil edilecek; kırâat farklılıkları üzerinden getirdiği nesh eleştirisi Kur'ân ilimleri bağlamında incelenecektir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Introduction

In the literature of ‘ulūm al-Qur’ān, the issue of the arrangement of sūrahs and verses has attracted attention since the early period and led to the expression of diverse opinions. The discrepancy between the chronological order of revelation and the codified arrangement of the Muṣḥaf gave rise to two principal approaches on this matter: the tawqīfī view (attributing the order to divine revelation) and the ijtihādī view. Within this framework of debate, Musa Cārullah Bigiyef (d. 1949) is among the scholars who maintained that the present arrangement of the sūrahs and verses is entirely tawqīfī.[76] He elaborates on this approach in detail particularly in his work *Tārīkh al-Qur’ān wa’l-maṣāḥif*, where he explains the subject without making direct reference to the reports transmitted in ḥadīth sources such as those of Ibn Ḥanbal (d. 241/855) and Abū Dāwūd (d. 275/889).[77]

1. Opinions on the Arrangement of the Muṣḥaf

According to Musa Cārullah, the initial arrangement of the sūrahs was determined in accordance with the chronological order of their revelation, and this arrangement took place under divine will, with the ṣaḥābahs directly witnessing the process. The present order of the Muṣḥaf, however, was completed through divine revelation as well, by means of the mediation of Jibrīl (as) and under the guidance of Muḥammad (saw). Musa Cārullah substantiates this view by referring to Hūd 11:1 — “Alif Lām Rā. [This is] a Book whose verses have been set firm and then explained in detail — from One who is All-Wise, All-Aware” — and al-Qiyāmah 75:17 — “Indeed, upon Us rests its collection and its qirāāt.[78] Musa Cārullah maintains that there is complete conformity between the very pages recited by the messenger of Allah (cc), the codices presented by the ṣaḥābahs, and the Qur’ānic manuscripts that have reached us today. He argues that the arrangement of the Qur’ān was finalized during the lifetime of Muḥammad (saw) himself.[79] He emphasizes that Abū Bakr, ‘Umar, ‘Uthmān, ‘Ali, and all of the ṣaḥābahs were in complete agreement regarding the Qur’ān — not only in its words and verses, but also in the sequence of its sūrahs and verses. This arrangement was reinforced through the annual ‘arḍ, and it was preserved precisely as it was during the final ‘arḍ conducted in the last year of Muḥammad’s (saw) life.[80] It is thus understood that Musa Cārullah believed the present arrangement of the Qur’ān to have been firmly established under divine order and guidance of revelation, and that this arrangement has been transmitted to the present in an authentic manner. Within this framework, he consistently upholds the tawqīfī nature of the Qur’ān’s

---

76 Musa Cārullah Bigiyef, *Nāẓimat al-zuhr,* (Orenburg: Vakit Matbaası, 1910), 6; *Tārīkh al-Qur’ān wa’l-maṣāḥif,* (Petersburg: Maṭbaa al-Islāmiyya, 1905), 23; *Tartīb al-suwar al-karīma wa tanāsubuhā fī’l-nuzūl wa fī’l-maṣāḥif*, (Bhopal: Central India Press, 1944), 258; *Kitāb al-Sunnah*, translated by Mehmet Görmez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 114.

77 Musa Cārullah, *Tārīkh al-Qur’ān wa’l-maṣāḥif*, 23.

78 Musa Cārullah, *Tartīb al-suwar*, 12, 199; *Kitāb al-Sunnah*, 114.

79 Musa Cārullah, *Tārīkh al-Qur’ān wa’l-maṣāḥif*, 27-28; *Tartīb al-suwar*, 258. Furthermore, the author emphasizes this point by stating: “For a community whose most knowledgeable member was Zayd ibn Thābit (d. 45/665), there is no need to seek further evidence! Zayd ibn Thābit exerted immense effort and rendered a noble service for the Muslim community. He faithfully transcribed the sheets (ṣaḥīfahs) left by Muḥammad (saw) in the chambers of the mothers of the believers, the codices of Abū Bakr (d. 13/634), and the Muṣḥafs of ‘Uthmān (d. 35/656), accomplishing this in a manner that would have challenged even the most skilled and expert scribe.” Musa Cārullah, *Tartīb al-suwar*, 259.

80 Musa Cārullah, *Tartīb al-suwar*, 269.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

arrangement, despite the existence of differing practices among the ṣaḥābahs and the variations in the order of sūrahs found in some personal codices.[81] Although it is well attested that the personal codices of prominent ṣaḥābahs — such as ‘Umar (d. 23/644), Ubayy ibn Ka‘b (d. 29/649), Ibn Mas‘ūd (d. 32/652–53), ‘Uthmān (d. 35/656), ‘Ali (d. 40/661), and Ibn ‘Abbās (d. 68/687) — occasionally exhibited differences in sūrah arrangement, Musa Cārullah dismisses these variations and maintains that the Muslim community as a whole never experienced disagreement[82] on this matter.[83] His approach is explicitly reflected in the following statements cited in his work *Tārīkh al-Qur’ān wa’l-maṣāḥif*:

> “All that I have related concerning the preservation of the Qur’ān in hearts, together with what I have summarized regarding its later collection into folios and inscription upon lines, points to the following reality: during the time of Muḥammad (saw), the Qurʾān had already been arranged according to an order well known to all, memorized, and then recorded in writing in accordance with that memorization. Numerous ḥadīth reports, in fact, confirm this state of affairs. For it is inconceivable that the ṣaḥābahs — who held with certain faith that the Messenger of Allah (cc) and the very cause of their honor and felicity was the Qur’ān, that the Qur’ān constituted the foundation of their religion and their law, and that what would bring them near to Allah (cc) was nothing other than the Qur’ān — should ever have neglected to memorize, to write down, and to determine the arrangement of the Qur’ān. To suppose such negligence on the part of men of this stature is utterly impossible.”[84]

Based on these considerations, it is evident that Musa Cārullah regarded the variations in the arrangement of personal codices primarily as a matter of method or individual preference. According to him, such differences do not indicate any deep-seated disagreement among the ṣaḥābah or the broader Muslim community regarding the Qur’ān’s final arrangement. What the author emphasizes is

---

81 Arthur Jeffery mentions fifteen personal Qur’ānic codices (muṣḥaf) belonging to the ṣaḥābah. The owners of these codices are as follows: ‘Abdullāh ibn Salīm Mawlā Abū Ḥuzayfah (d. 12/633), ‘Umar ibn al-Khaṭṭāb (d. 23/643), Ubayy ibn Kaʿb (d. 29/649), ‘Abdullāh ibn Mas‘ūd (d. 32/652), ‘Ali ibn Abī Ṭālib (d. 40/660), Abū Mūsā al-Ash‘arī (d. 44/664), Ḥafṣah bint ‘Umar (d. 45/665), Zayd ibn Thābit (d. 48/668), ‘Āishah bint Abī Bakr (d. 58/677), Umm Salamah (d. 62/681), ‘Abdullāh ibn ‘Amr (d. 65/684), ‘Abdullāh ibn ‘Abbās (d. 68/687), ‘Abdullāh ibn Zubayr (d. 73/692), ‘Abdullāh ibn ‘Umar (d. 74/693), Anas ibn Mālik (d. 91/709). Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur’ān,* (Leiden: E. J. Brril, 1937), 19.

82 In the history of the Qur’ān, while there is consensus among scholars regarding the tawqīfī nature of the arrangement of individual verses, disagreement exists concerning the ordering of the sūrahs. Accordingly, three main approaches are distinguished: ijtihādī, tawqīfī, and conciliatory. According to the ijtihādī view, the arrangement of the sūrahs was determined in accordance with the opinions of the ṣaḥābah. Evidence for this approach includes the fact that when ‘Uthmān had the Qur’ān compiled (istinsāḥ), he adjusted the order of the sūrahs, and that the personal Qur’ānic codices of ‘Ali, Ubayy ibn Ka‘b, and Ibn Mas‘ūd differ in their sūrah arrangements. Scholars such as Imām Mālik (d. 179/795) and Abū Bakr ibn Tayyib (d. 403/1012) adhered to this view. The tawqīfī approach, on the other hand, holds that the arrangement occurred exactly as conveyed by Jibrīl (as) to Muḥammad (saw), as reflected in the Qur’ānic codices we possess today. Proponents of this view assert that during the twenty-three years over which the Qur’ān was revealed from the Lawḥ al-Maḥfūẓ, Jibrīl (as) informed Muḥammad (saw) of the precise location and sequence of each sūrah, similar to the guidance regarding individual verses. Scholars such as al-Anbārī (d. 328/940), Abū Ja‘far al-Nahhās (d. 338/949), al-Bāqillānī (d. 403/1013) and al-Kirmānī (d. 502/1108) supported this view. The third approach reconciles the tawqīfī and ijtihādī positions by acknowledging a combination of both. According to this conciliatory perspective, the ordering of some sūrahs was directly determined by Muḥammad (saw), while others were left to the ṣaḥābahs. For example, Ibn ‘Atiyya (d. 541/1147) maintained that sūrahs such as Sab‘u’t-Tuvel, Hawāmim and al-Mufassal were arranged by Muḥammad (saw) himself, whereas the rest were left to the community. For further detailed discussion, see reference: Badr al-Dīn Muḥammad ibn ‘Abdillāh Zarkashī, *al-Burhān fī ‘ulūm al-Qur’ān*, Ed. Muḥammad Abū al-Fadl Ibrāhīm (Cairo: Maktabat Dār al-Turāth, 1957), 1/257-260; Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr Suyūṭī, *al-Itqān fī ‘ulūm al-Qur’ān,* Ed. Shuayb Arnaut (Beyrut: Muassasat al-Risāla, 2008), 137-139; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları, 1989), 1/16-17; İzzet Darwazah, *al-Qurʾān al-Majīd*, translated by Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 94-96; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 58; Muhsin Demirci, *Kur’ân Tarihi*, (İstanbul: Ensâr Yayınları, 2005), 139-143; Mannā‘ Khalīl Qaṭṭān, *Mabāḥith fī ‘ulūm al-Qur’ān*, (Riyad: Muassasat al-Risāla, 2009), 125-130; Ahmed Aliyyü’l-İmâm, *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur’ân’ın On Kırâati*, translated by Süleyman Gündüz (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2010), 66-73.

83 Musa Cārullah, *Tartīb al-suwar*, 12, 199; *Kitāb al-Sunnah*, 114.

84 Musa Cārullah, *Tārīkh al-Qur’ān wa’l-maṣāḥif*, 24-25.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

that the Qur'ān's present order is directly grounded in divine will and was shaped under the guidance of Muḥammad (saw). In this respect, the current arrangement of the Muṣḥaf possesses a revelatory character not only in terms of its wording but also with regard to its structural organization.

Moreover, Musa Cārullah holds that the Qur'ān exists within Allah's (cc) eternal, all-encompassing knowledge, and as such, it is among His essential attributes. In this sense, the Qur'ān is organized and composed within an absolute, timeless knowledge, bearing a hidden and eternal nature that is not bound to any temporal context.[85] The author's approach to the issue of "Ḥalq al-Qur'ān"[86] should likewise be understood[87] as a reflection of this same perspective. He clarifies the matter by relating it to Allah's (cc) eternal knowledge, and he frames his view on the arrangement of the Qur'ān as a natural extension of the belief that "the Qur'ān is the Word of Allah." Indeed, if the Qur'ān exists eternally in Allah's (cc) knowledge and within the "Lawḥ al-Maḥfūẓ", it follows necessarily that the arrangement of the Muṣḥaf we possess today corresponds perfectly with this divine order.[88]

This approach demonstrates that the Qur'ān was shaped not only in terms of its content but also with regard to its structural integrity within a divine plan. Thus, Musa Cārullah perceives in both the nature and the arrangement of the Qur'ān a clear manifestation of divine wisdom and the guiding power of revelation, positioning the Qur'ān as a timeless truth.

2. Musa Cārullah's Understanding of Naskh and His Critiques in the Context of Qur'ānic Qirāāt Studies

One of the topics Musa Cārullah addresses in this context is the issue of naskh, which remains among the most debated subjects within the history of the Qur'ān.[89] It is well known that Islamic scholars do not consider it permissible for a person who is unaware of the nāṣikh and mansūkh verses

---

85 Musa Cārullah, *Kitāb al-Sunnah*, 109-110.

86 The concept of "Ḥalq al-Qur'ān" refers to the debates concerning whether the Qur'ān is not the eternal speech of Allah, whether it consists merely of words subsequently willed by Him, or whether the Qurʾān is created (mahlūq). This issue, discussed as a matter of creed ('aqīdah) among Muslims, has generated significant theological debate. For detailed information and analyses regarding the matter of Ḥalq al-Qur'ān, see reference: Osman Keskioğlu, *Kur'ân Tarihi*, (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1953), 232-244; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 190-191; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375; Darwazah, *al-Qurʾān al-Majīd*, 252-255; Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 177-191.

87 Musa Cārullah delivers extremely sharp criticisms regarding the debate on "Ḥalq al-Qurʾān", which emerged at the beginning of the 2nd century AH and became the official stance of the state during the reign of the Abbasid Caliph al-Ma'mūn (d. 218/833). He asserts that this view appeared during the Abbasid period and was propagated by a subversive group as a product of ignorance and deviation. According to him, the position was entirely based on innovation, falsehood, and slander, leading to a major religious upheaval. Musa Cārullah notes that during this period, many scholars—including Ahmad ibn Hanbal—were insulted, subjected to torture, and faced widespread persecution. After summarizing this historical background, the author clearly defends the view that the Qur'ān is not created. He appears to adopt the position that just as Allah's (cc) knowledge is eternal, so too the Qur'ān cannot be considered created, aligning closely with Ahmad ibn Hanbal's stance. According to Musa Cārullah, the Qur'ān is not created because it is the speech of Allah (cc), and thus an intrinsic attribute of His essence. Since Allah's (cc) speech cannot be counted as created, the Qur'ān cannot be regarded as a created text. In an attempt to ground this view rationally, Musa Cārullah points out that while human speech requires certain instruments—such as language, sound, and air—for its production, Allah's (cc) speech occurs directly, without dependence on any intermediary or physical process. Consequently, the attribution of speech to Allah (cc) is far more real and firm than the attribution of speech to humans. For further details, see reference: Musa Cārullah, *Tartīb al-suwar*, 218; *Kitāb al-Sunnah*, 111.

88 Ahmet İşleyen, *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 29.

89 In the lexical sense, *naskh* means "to abolish, annul, write, or transfer something from one place to another." In technical terminology, it is defined as "the removal of a legal ruling by another proof, or, from a historical perspective, the modification of the ruling of an earlier text (nass) by a subsequent text (nass)." 'Ali ibn Muḥammad Sayyid Sharīf Jurjānī, *Kitāb al-Ta'rīfāt,* (Beyrut: Maktabat Lubnān, 1985), 260. For detailed information and evaluations on the theory of abrogation, see: Zarkashī, *al-Burhān*, 2/28-44; Suyūṭī, *al-Itqān*, 462-474; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 122-128; Qaṭṭān, *Mabāḥith*, 211-223.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

of the Qur'ān to engage in its exegesis (tafsīr).[90] While there is general consensus that naskh is theoretically possible, the question of whether it actually occurred within the Qur'ān has given rise to significant disputes among the scholars. Musa Cārullah, however, adopts a different approach, defining the concept of naskh as a technical term used in Qur'ānic studies to denote the process by which particular exceptions in the text are applied to qualify or limit general statements.[91] According to him, there is no instance of taḥsīs (qualification of general statements) in the Qur'ān.[92] Therefore, the concept of naskh, in his view, would imply a contradiction occurring among the Qur'ānic verses—something he considers impossible.[93] With this approach, Musa Cārullah presents a clear repudiation of the traditional understanding of naskh. He expresses his view explicitly as follows: "According to my absolute and certain conviction, there is no abrogation (naskh) in the words of the Qur'ānic verses as they exist in the Muṣḥaf today."[94] Addressing claims of abrogation, particularly in relation to verses 65 and 66 of Sūrah al-Anfāl, the author grounds his argument in verses such as al-Rūm 30:47, al-Mujādila 58:21 and al-Ṣāffāt 37:171–173. These verses affirm that the assistance and victory promised by Allah (cc) to the believers was predetermined in eternity in accordance with His honor, and thus cannot be invalidated. In this context, Musa Cārullah emphasizes that the rulings contained in the verses alleged to have been abrogated are part of this divine promise and, therefore, cannot be annulled.[95] According to Musa Cārullah, the removal of Qur'ānic verses that exist in the Lawḥ al-Maḥfūẓ after their revelation would be in direct contradiction with the Qur'ān's eternal and primordial nature. Moreover, with the final presentation (ʻarḍ al-akhīra), the rulings of the Qur'ān were completed; consequently, the possibility of naskh was eliminated, and no verse in the Muṣḥaf has been abrogated.[96] In summary, Musa Cārullah maintains that there is no naskh between Qur'ānic verses and does not accept that one ruling can be annulled by another. Such a notion, he argues, would contradict both the Qur'ān's status as a final and universal scripture and its divine integrity. According to him, many instances traditionally regarded as naskh actually reflect the gradual, context-sensitive implementation of divine law (sharīʻa) in accordance with social structures and customary practices. Rather than canceling previous rulings, these provisions indicate a staged development suitable to time and circumstance.

In this regard, Musa Cārullah contends that the concept of naskh in the Qur'ān has been misunderstood, and he evaluates the types of abrogation mentioned in classical literature under four categories:

90 Zarkashī, *al-Burhān*, 2/29; Suyūṭī, *al-Itqān*, 462.
91 Musa Cārullah Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç,* publisher: Yusuf Uralgiray (Ankara: Kazan Türkleri Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1975), 130.
92 Musa Cārullah Bigiyef, *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri*, translated by Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 33.
93 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 135.
94 Musa Cārullah, *İslâm Nazarında Müskirât*, 33.
95 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 136.
96 Musa Cārullah, *Tartīb al-suwar*, 252.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Qualification of general statements, restriction of absolutes, and clarification of ambiguous expressions: This involves deriving a meaning different from the original understanding of a matter. In this sense, naskh can occur in both informative verses and verses that establish obligations. Clarifications aimed at removing mental doubts in certain individuals: Here, the purpose is not to change the ruling but to eliminate confusion in the minds of the audience.

Semantic overlap or equivalence between verses: Sometimes naskh is used to describe a situation where one verse conveys the same meaning as another in different words. Expressions such as "one verse abrogated another" often indicate that both texts communicate the same message through alternative phrasing.

The abrogation of a ruling by another religious proof: This is the most common usage, referring to the annulment of a previous legal provision and its replacement with a new one. While the other forms are applied in more limited contexts, this definition carries both narrow and broad applicability.[97] These four categories form the foundation of Musa Cārullah's attempt to reinterpret the concept of naskh. According to him, naskh is not, in an absolute sense, the annulment of a ruling; rather, it is often the result of interpretation (ta'wīl), clarification (bayān), or the gradual formulation of guidance. This understanding serves both to preserve the Qur'ān's textual integrity and to maintain its divine arrangement. In this way, Musa Cārullah moves beyond classical approaches to naskh, emphasizing the Qurʾān's timeless structure and the wisdom embedded in its organization.

The expression "abrogation of the Muṣḥaf" that occurred during the periods of Abū Bakr and 'Uthmān corresponds, in Musa Cārullah's classification, to the third category "producing copies and reproducing manuscripts." In this context, the phrase should be understood as indicating that new copies were made from the Qur'ānic texts written during the time of Muḥammad (saw).[98] Musa Cārullah notes that the concept of naskh has been interpreted in various ways, observing that scholars have addressed it under four distinct categories. He explains each category individually and illustrates them with examples to clarify the issue. However, he particularly questions the validity of the first three meanings, emphasizing that they can sometimes lead to misunderstandings and erroneous interpretations. In this context, his language is notably critical and occasionally severe, thereby drawing attention to the necessity of narrowing the concept and addressing it within its proper framework.[99]

Regarding the issue of naskh, Musa Cārullah opposes the prevailing scholarly consensus on two main points, particularly rejecting approaches such as "abrogation of the rulings of the verses" and "abrogation of their qirāāt."[100] The author does not refrain from criticizing scholars who uphold these

97 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 129-131.
98 Musa Cārullah, *İslâm Nazarında Müskirât*, 33.
99 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 131.
100 "According to the usage and dissemination of naskh in these three senses within the language of the salaf, it was considered permissible to describe many Qur'ānic verses as mansūkh. However, authors unfamiliar with the customary practices of the pious predecessors imagined these verses as mansūkh in the common and widespread sense of the term, and while compiling the books of nāsikh wa-

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

views, often describing them in a disparaging manner. Expressions such as "scholars who eagerly search for abrogated verses," "in a flippant manner," [101] and "lovers of abrogation"[102] clearly reflect the severity of his stance on this issue. His critical approach to the concept of naskh is grounded not merely in emotional rejection but also in scholarly reasoning. Musa Cārullah challenges the interpretations made regarding verses alleged to have been abrogated, providing detailed arguments for their invalidity. In this context, he particularly focuses on verse 240 of Sūrah al-Baqarah, highlighting the differences in qirāāt observed in this verse. He then proceeds to clearly present his own perspective in response to claims that the verse has been abrogated:

> "In this verse, the word وَصِيَّةٌ was read as marfū with an extended vowel by Ibn Kathīr, Nāfi', Abū Ja'far, Ya'qūb, Kisāī, Khalaf, and Shu'ba (the first transmitters of 'Āṣım), while Abū 'Amr, Ibn 'Āmir, Hamza, and Ḥafs (the second transmitters of 'Āṣım) read it as mansūb. Our exegetes, in order to derive a coherent meaning from these readings, resorted to the method of taqdīr (interpretive emendation), or more explicitly, the method of correction, adjusting the earlier reading to فَعَلَيْهِمْ وَصِيَّةٌ and the latter to فَلْيُوفُوا وَصِيَّةً, thereby laying the groundwork for claims of nask. If the matter depends on such discretionary emendations, then what is considered abrogated would in fact be the emendations themselves, rather than the Qur'ānic verses. According to Musa Cārullah, the verses themselves do not require correction or interpretive adjustments to convey meaning clearly; they express their intended sense perfectly. If one were to impose taqdīr, one could, for example, consider readings such as وَلَهُمْ وَصِيَّةٌ or وَقَدْ أَوْصَوْا وَصِيَّةً, but even in such cases, this would not justify declaring the verse abrogated."[103]

According to the author, although this verse is listed among those claimed to have been abrogated in the classical literature, it is evident that this view lacks sufficient scholarly evidence. The verse in question commands that the widow of a deceased husband be provided with maintenance and shelter for a year. The claim that this ruling was later abrogated is essentially linked to variations in its qirāāt. Musa Cārullah, taking these recitational differences into account, evaluates the matter not within the framework of naskh, but within the Qur'ān's rich structure that allows for multiple modes of qirāāt. In this context, the different ways of pronouncing the verse, according to him, reflect multiplicity and variation in qirāāt rather than abrogation. He argues that if a verse were truly abrogated, its wording could not be preserved in any qirāāt. Moreover, examples categorized as "abrogated verses" should be explained in terms of semantic breadth, clarification, or gradual

---

mansūkh, they counted many verses under the phrase mansūkh in its popular meaning. In their desire to demonstrate their extensive knowledge of the Qur'ān, they thereby deprived numerous verses of the honor of serving as evidence and "rendered them functionally ineffective." In our view, the actions of these authors amount to an almost annulment-like treatment of the Qur'ān. While this may appear harmless on the surface, it is, in reality, a grave offense." Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 144.

101 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 138-141.

102 Musa Cārullah Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, (Kazan: Ümid Yayınları. 1912), 41. "Although there is disagreement regarding the issue of naskh, the majority of scholars have held that its permissibility and occurrence are established. The proponents of naskh have claimed that more than two hundred verses were abrogated. While the number of mansūkh verses varies in exegesis due to differing interpretations, according to *al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān*, twenty-one verses were abrogated collectively. In the book *Ifādat al-shuyūkh bi-miqdār al-nāsikh wa'l-mansūkh*, based on the investigations of Sıddık Hasan of the Indian Nawabs, five verses were unanimously considered abrogated. On this issue of naskh, I oppose, with satisfaction, the consensus of the scholars. In my view, abrogation of verses that are collectively deemed mansūkh by the scholarly community is neither permissible nor, perhaps, even possible…" Musa Cārullah *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele,* 41.

103 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 133-134.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

adaptation to varying socio-cultural contexts over time. This approach aligns perfectly with his understanding of the Qur'ān as an eternal, unified text preserved in the Lawḥ al-Maḥfūẓ.

Musa Cārullah considers it a scholarly weakness to confuse differences in qirāāt with naskh and asserts that such interpretations undermine the Qur'ān's structural integrity. In his view, the coexistence of different qirāāts demonstrates the Qur'ān's multidimensional and comprehensive mode of address, rather than any contradiction. Accordingly, claims that verses were abrogated in either ruling or qirāāt are unfounded and incompatible with the principles of the Qur'ān's eternality and preservation.

From the perspective of its social applicability, Musa Cārullah accepts that abrogation in the sense of "removing a ruling established by a shar'ī proof" is both natural and, in principle, an unavoidable necessity within legal systems. However, he maintains that no verse in the Qur'ān has actually had its ruling abrogated. According to him, no definitive or indisputable evidence has been presented to prove that any verse was abrogated. On the contrary, in certain verses cited as examples of abrogation, it is clear that such claims are unfounded and the reasons advanced are not directly related to abrogation. To support this position, Musa Cārullah also employs authentic differences in qirāāt as evidence.[104] Although he argues that naskh did not actually occur in the Qur'ān, Musa Cārullah notes that certain conditions would be necessary for it to theoretically take place. According to him, there must be a clear contradiction (ta'āruz) between two verses; the verse in question must not be declarative in nature; and the nāṣikh verse must have been revealed after the mansūkh verse.[105] These statements, while maintaining the author's opposition to the concept of naskh, indicate that his line of reasoning occasionally exhibits inconsistencies, or at least presents a seemingly contradictory picture in certain contexts.

One of the main reasons Musa Cārullah rejects the theory of naskh is his belief in the applicability of each Qur'ānic verse across different times and circumstances. According to him, no verse has lost its ruling; rather, each contains principles that necessitate action and retains its validity as long as the sun shines in the sky. At the same time, he emphasizes that the interpretation of verses must always take into account the needs of the period and the principles of public interest (maṣlaḥa).[106] However, despite his theoretical stance, the issue of slavery represents an exception in Musa Cārullah's system of thought. He considers slavery—established through coercion, sustained by a sense of domination, and reinforced by human-made laws—as "a human sin that came to an end with Islam."[107] Due to the sensitivity of this matter, he found it necessary to accept naskh. Indeed, when

104 Musa Cārullah, *Uzun Günlerde Oruç*, 132-144.
105 Musa Cārullah, *İslâm Nazarında Müskirât*, 31.
106 Remzi Kurtdede, *Musa Cârullah Bigiyef ve İslâm Hukuku ile İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 51.
107 Musa Cārullah Bigiyef, *Qawāid fiqhiyya*, (Kazan: Örnek Matbaası, 1910), 185.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

explaining the regulations regarding war captives, he states that verse 4 of Sūrah Muḥammad[108] was abrogated by verse 67 of Sūrah al-Anfāl.[109] According to him, in the early period of Islam, due to the weakness of the Muslim community, it was permissible either to enslave or to release captives. However, as the Islamic society gained strength, this practice changed; in accordance with the ruling of the latter verse, captives could be released either upon ransom or without any payment.[110]

As observed, in his effort to reconcile the rulings of the Qur'ān with the requirements of his time, Musa Cārullah, although fundamentally rejecting the theory of naskh, found it necessary to consider certain verses as mansūkh. This approach clearly demonstrates that his system of thought occasionally led to methodological inconsistencies. Indeed, while the author emphasizes in numerous instances that naskh does not exist in the Qur'ān, he did not apply the principles he established to some subsidiary matters, resulting in contradictions within his own views. Contemporary realities—such as transformations in social life, individual freedoms, and universal values—appear to have prompted him to relax his method in certain cases. Thus, Musa Cārullah at times felt compelled to subordinate his theoretical stance and adapt his positions in accordance with the circumstances of his era.

Conclusion

Musa Cārullah Bigiyef emerges as an independent thinker distinguished by his approaches to fundamental issues such as the history of the Qur'ān, its compilation, variant readings (qirāāt), and the problem of naskh. He consistently evaluated both the textual structure and the historical development of the Qur'ān within the framework of divine revelation, firmly maintaining that the arrangement of sūrahs and verses is entirely tawqīfī. In his view, the present arrangement of the Muṣḥaf was established under the guidance of Muḥammad (saw) and through the instruction of Jibrīl (as), and was preserved verbatim by the ṣaḥābahs. Differences found in personal codices of certain ṣaḥābahs are regarded by him merely as technical or notational variations, while he emphasizes that the final arrangement of the Muṣḥaf was unanimously agreed upon by the Muslim community. This conviction reflects his unwavering belief in the structural integrity of the Qur'ān and its divinely protected character.

With respect to naskh, Musa Cārullah rejected the classical notion widely accepted in the Islamic scholarly tradition, namely the abrogation of a verse's ruling or its qirāāt. He argued that no verse of the Qur'ān has ever been abrogated. Accordingly, he dismissed the possibility of any

[108] "O believers! When you face the disbelievers in battle, strike them down decisively. Once you have completely broken their power of resistance, take the survivors as captives. At the end of the battle, you may release them either freely or in exchange for ransom. Indeed, if Allah willed, He could have punished them without fighting. But He desires that you engage in battle among yourselves as a means of testing you. Allah will never let the efforts of those who strive in His cause go to waste." Muhammed 47/4.

[109] "No prophet can take captives or release them for ransom unless he has secured overwhelming superiority over the disbelievers in battle. O believers! It is evident that you covet transient worldly gains such as ransom and spoils. Yet Allah desires that you attain the reward of the Hereafter and strive for it. Remember, Allah is the All-Powerful; every command and action of His is absolutely precise and just." al-Enfāl 8/67.

[110] Musa Cārullah, *Qawāid fiqhiyya*, 164-193.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

contradiction among Qur'ānic verses, interpreting naskh instead as a matter of exegesis (ta'wīl), clarification (bayān), specification (takhṣīṣ), or as part of the gradual process of revelation. In his view, the acceptance of naskh in its classical sense would stand in direct contradiction to the eternal and pre-existent nature of the Qur'ān. Nevertheless, in certain specific cases—such as the treatment of prisoners of war and the institution of slavery—he appears to acknowledge naskh indirectly, taking into consideration the socio-historical realities of the time. This, however, reveals occasional methodological inconsistencies between his general principles and their practical application.

References

Aliyyü'l-Imam, A. (2010). *Tarih ve Dilbilimi Kaynakları Işığında Kur'ân'ın On Kırâati* (S. Gündüz, Trans.). İstanbul: İnkılâb Yayınları.

Ateş, S. (1989). *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları.

Cerrahoğlu, İ. (2004). *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Jurjānī, 'Ali ibn Muḥammad Sayyid Sharīf. (1985). *Kitāb al-Ta'rīfāt*. Beyrut: Maktabat Lubnān.

Demirci, M. (2005). *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Ensâr Yayınları.

Darwazah, I. (1997). *al-Qurʾān al-Majīd* (V. İnce, Trans.). İstanbul: Ekin Yayınları.

Ibn Abī Dāwūd, al-Sijistānī. (2002). *Kitāb al-Maṣāḥif* (M. A. Wā'iẓ, Ed.). Beyrut: Dār al-Bashāir al-Islāmiyya.

İşleyen, A. (2002). *Musa Cârullah Bigiyef'in Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Jeffery, A. (1937). *Materials for the History of the Text of the Qur'ān*. Leiden: E. J. Brill.

Qaṭṭān, M. H. (2009). *Mabāḥith fī 'ulūm al-Qur'ān*. Riyad: Muassasat al-Risāla.

Keskioğlu, O. (1953). *Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.

Kurtdede, R. (2011). *Musa Cârullah Bigiyef ve İslâm Hukuku ile İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bigiyef, M. C. (1905). *Tārīkh al-Qur'ān wa'l-maṣāḥif*. Petersburg: Maṭbaa al-Islāmiyya.

Bigiyef, M. C. (1910). *Qawāid fiqhiyya*. Kazan: Örnek Matbaası.

Bigiyef, M. C. (1910). *Nāẓimat al-zuhr*. Orenburg: Vakit Matbaası.

Bigiyef, M. C. (1912). *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*. Kazan: Ümid Matbaası.

Bigiyef, M. C. (1944). *Tartīb al-suwar al-karīma wa tanāsubuhā fī'l-nuzūl wa fī'l-maṣāḥif*. Bhopal: Central India Press.

Bigiyef, M. C. (1975). *Uzun Günlerde Oruç* (Y. Uralgiray, Publ.). Ankara: Kazan Türkleri Yardımlaşma Derneği Yayınları.

Bigiyef, M. C. (2003). *İslâm Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri* (F. Koca, Trans.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Bigiyef, M. C. (2014). *Kitāb al-Sunnah* (M. Görmez, Trans.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Suyūṭī, Jalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr. (2008). *al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān* (Sh. Arnaut, Ed.). Beyrut: Muassasat al-Risāla.

Yavuz, Y. Ş. (1997). "Halku'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15/371-375. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Zarkashī, Badr al-Dīn Muḥammad ibn 'Abdillāh. (1957). *al-Burhān fī 'ulūm al-Qur'ān* (M. E. Ibrāhīm, Ed.). Cairo: Maktabat Dār al-Turāth.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

TASAVVUFÎ PERSPEKTİFTEN EPİFİZ BEZİ: MANEVÎ DENEYİMLERİN NÖROTEOLOJİK BOYUTU VE İMKÂNI MESELESİ

Dr. Mustafa UZGUR

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye.
ORCID Code: https://orcid.org/0000-0002-7831-3037

ÖZET

Epifiz bezi, tıp tarihinde kendisine yüklenen anlamlar ve vücuttaki işlevine dair süregelen gizemi nedeniyle büyük bir öneme sahiptir. Antik çağlardan itibaren birçok düşünür ve bilim insanı, bu küçük ancak etkili organın fizyolojik işlevlerinin ötesinde insanın bilinç durumlarıyla ilişkili olabileceğini savunmuştur. Descartes, epifiz bezini ruhun bedene bağlandığı yer olarak tanımlarken, bazı mistik geleneklerde bu bez, insanın aşkın âlemlerle irtibat kurmasını sağlayan bir kapı olarak görülmüştür. Günümüzde ise nörobilim ve nöroteoloji alanlarında yapılan araştırmalar, epifiz bezinin salgıladığı melatonin, serotonin ve dimetiltriptamin (DMT) gibi hormonların, bilinç değişimleri ve manevi deneyimler üzerindeki potansiyel etkilerini incelemektedir. İnsan hem maddî hem de manevî boyutlarıyla var olan bir bütünlük içindedir. Bu bağlamda, beden, nefis ve ruh arasındaki dengenin sağlanması ve korunması, bireyin psikolojik ve ruhsal sağlığı açısından kritik bir öneme sahiptir. Modern dünyada hızla artan stres, kaygı bozuklukları ve ruhsal tatminsizlik gibi sorunlar, insanın yalnızca maddî yönüyle değil, aynı zamanda manevî yönüyle de ilgilenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Tasavvuf, bireyin bu bütünlüğü koruyabilmesi ve ruhsal gelişimini sürdürebilmesi için bir eğitim ve rehberlik sistemi sunmaktadır. Nefsin mertebelerini aşma, ruhu arındırma ve kalbi tasfiye etme gibi temel hedefleri olan tasavvuf, bireyin hem iç dünyasında hem de dış dünyasında denge kurmasını amaçlamaktadır. Bu çalışma, epifiz bezinin manevi deneyimler açısından bir araç olarak kullanılıp kullanılamayacağını araştırmayı amaçlamaktadır. Özellikle epifiz bezinin salgıladığı melatonin, serotonin ve DMT gibi kimyasalların ruhsal deneyimler üzerindeki etkisini inceleyerek, tasavvufî pratiklerin bu hormonların salgılanmasıyla olan ilişkisini tespit etmeye çalışmaktadır. Epifiz bezinin nörobiyolojik işlevleri ele alınarak, eski medeniyetlerde ve mistik geleneklerde bu beze atfedilen anlamlar üzerinde durulacaktır. Örneğin, Hinduizm'de "üçüncü göz" kavramıyla ilişkilendirilen epifiz bezi, Budizm'de derin meditasyon pratikleriyle bağlantılı görülmüştür. Aynı şekilde Antik Mısır'da bu bez, ruhsal farkındalığın merkezi olarak kabul edilmiştir. İslam düşüncesinde ve tasavvufta epifiz bezi ile doğrudan ilgili bir kavram bulunmamakla birlikte, ibadetler ve zikir gibi manevi pratiklerin bu bez üzerinde etkili olabileceği düşünülebilir. Namaz, oruç, zikir ve murakabe gibi ibadetlerin, epifiz bezinin hormon salgısını nasıl etkileyebileceği, modern nörobilimsel

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

veriler ışığında değerlendirilmelidir. Orucun melatonin seviyelerini artırarak bireyin manevi deneyimlerini derinleştirdiğine dair bazı çalışmalar mevcuttur. Aynı şekilde, tasavvufî nefes teknikleri ve zikir uygulamalarının epifiz bezinin fonksiyonlarını destekleyebileceği yönünde çeşitli teoriler bulunmaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, epifiz bezinin morfolojik özelliklerini, salgıladığı hormonları ve nöroteolojik boyutunu ele alarak, insanın manevi deneyimler yaşamasındaki rolünü değerlendirmeyi hedeflemektedir. Tasavvufî pratiklerin bu organ üzerindeki olası etkilerini irdeleyerek, epifiz bezinin sadece fizyolojik bir yapıdan ibaret olmadığı, aynı zamanda insanın ruhsal yolculuğunda önemli bir fonksiyon üstlenebileceği fikrini tartışmaya açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İletişim, Epifiz Bezi, Nöroteoloji, Manevi Deneyim.

THE PİNEAL GLAND FROM A SUFİ PERSPECTİVE: THE ISSUE OF THE NEUROTHEOLOGİCAL DİMENSİON AND POSSİBİLİTY OF SPİRİTUAL EXPERİENCES

ABSTRACT

The pineal gland holds significant importance in medical history due to the various meanings attributed to it and the mystery surrounding its physiological functions. Since ancient times, numerous philosophers and scientists have argued that this small yet influential organ may be linked not only to physiological processes but also to altered states of consciousness. Descartes famously described the pineal gland as the “seat of the soul,” while certain mystical traditions have regarded it as a gateway enabling individuals to connect with transcendent realms. In contemporary research, studies in neuroscience and neurotheology have examined the potential influence of the pineal gland’s secretion of hormones such as melatonin, serotonin, and dimethyltryptamine (DMT) on states of consciousness and spiritual experiences. Human existence is characterized by both material and spiritual dimensions, necessitating a balance between the body, soul, and psyche for overall well-being. The increasing prevalence of stress, anxiety disorders, and existential dissatisfaction in modern society highlights the need to address not only the physical but also the spiritual aspects of human nature. Sufism, as a discipline aimed at spiritual refinement and inner transformation, provides a structured framework for achieving this equilibrium. Through practices centered on self-purification, transcendence of the ego, and heart purification, Sufism seeks to cultivate harmony both within the individual and in their external interactions. This study investigates whether the pineal gland can serve as a medium for spiritual experiences. By analyzing the impact of its secreted hormones—particularly melatonin, serotonin, and DMT—on spiritual states, the study aims to explore the potential connection between Sufi practices and the gland’s neurochemical functions. In doing so, it examines the physiological characteristics of the pineal gland and its significance in ancient civilizations and mystical traditions. For instance, in Hinduism, the pineal gland has been associated with the “third eye” concept, while in Buddhism, it is linked to deep meditation practices. Similarly, in Ancient Egypt, the gland was considered a center of spiritual awareness. Although there is no direct reference to the pineal gland in

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Islamic thought or Sufism, certain religious practices and spiritual exercises, such as prayer (ṣalāh), fasting (ṣawm), dhikr (remembrance of God), and murāqaba (spiritual contemplation), may influence its functions. The study examines how these practices potentially affect the secretion of hormones associated with the pineal gland through the lens of contemporary neuroscientific findings. For instance, research suggests that fasting may enhance melatonin levels, thereby deepening spiritual awareness. Similarly, Sufi breathing techniques and dhikr rituals may have a stimulating effect on the gland's functionality. In conclusion, this study explores the morphological characteristics, hormonal secretions, and neurotheological significance of the pineal gland, assessing its potential role in spiritual experiences. By evaluating the possible influence of Sufi practices on this organ, it contributes to the broader discourse on the intersection of spirituality and neurobiology, suggesting that the pineal gland may function as more than a mere physiological structure and could play a crucial role in the human spiritual journey.

Keywords: Sufism, Communication, Pineal Gland, Neurotheology, Spiritual Experience.

GİRİŞ

İmam Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Kur'an adlı eserinde bir varlık olarak insanı tanımlarken *"İnsan müşahede ettiğimizdir."* ifadesini kullanır.(el-Mâtürîdî, 2005, s. 102) Mevlânâ ise insanı; *"İnsan Gözden İbarettir."* kelimeleri ile anlatmayı tercih eder. (Mevlânâ, 2014, s. 82) Bu tanımlardan yola çıkıldığında, ilk etapta kendilerinin insanı yalnızca dış dünyadaki fiziksel varlığı üzerinden, yani bedeninin görünür boyutuyla tanımladığı düşünülebilir. Ancak, insanın varlık anlayışını daha kapsamlı bir perspektiften ele aldığımızda, onun yalnızca bedensel bir varlık olarak görülmediği; aksine, insanın görünür yapısının ötesindeki karmaşık ve derin boyutları da inceleme konusu yapıldığı anlaşılmaktadır. İnsanın hem görünen *(zâhir)* hem de görünmeyen *(bâtın)* boyutları bulunur. İnsan, kendisine hayat veren ruhuyla, idrak eden, düşünen ve akleden nefsiyle ayrıca bedeniyle bir bütünlük arz eder. Bu bağlamda insan, beden, nefis ve ruh cevherlerinin sürekli etkileşim halinde olduğu kompleks bir varlıktır ve ölümlü bir canlıdır.(Demir, 2019, ss. 249-251)

Tek kanatlı bir kuşun sağlıklı bir şekilde uçamayacağı gibi, beden ve ruh sağlığını dengeli bir biçimde sürdüremeyen bireylerin yaşamlarını sağlıklı bir şekilde devam ettirmesi de pek olası görünmemektedir.(Merter, 2021, ss. 83, 215-219) Günümüzde Müslüman bireylerin yaşadığı buhranların ve psikolojik sıkıntıların dikkate değer bir artış gösterdiği göz önüne alındığında; ruh ve beden arasındaki iletişimin sağlıklı bir biçimde işlenemediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Bu noktada, maneviyatın toplumsal anlamda varoluşunu gözlemlemeye çalışan, toplumun ahlaki, ruhsal ve inanç kimliklerinin sağlıklı bir şekilde biçimlenmesini hedefleyen tasavvuf ilminin önemini vurgulamak gerekmektedir.(Yıldırım, 2021, s. 11) Tasavvuf, bireylerin ruh ve bedenleri arasındaki istenen dengeyi sağlama noktasında bir eğitim sistemi olarak işlev görür. Bu bağlamda beden, ruhun elbisesi olarak değerlendirilir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bedenin şekline bürünen,[111] duyu organlarıyla algılanamayan, mahiyetinin tam anlamıyla bilinmesi mümkün olmayan, Rabbinin emrinde bulunan,(Çağrıcı vd., 2018 el-İsrâ,17/85) lâtif, nurâni ve semâvi bir yapıya sahip olan ruh cevherinin, vücudumuzun bazı organları aracılığıyla etkileşime geçtiği bir gerçektir. Bu bezin aktif çalışması ile tasavvuf metotlarının uygulanması arasında önemli bir etkileşim olduğu görülmektedir. Bu etkileşim hem fizyolojik süreçlerin hem de manevi pratiklerin bir araya gelerek birbirlerini nasıl desteklediğini ve tamamladığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Çalışmamızın amacı, beden-ruh iletişiminin kurulmasında ve manevi tecrübelerin kazanılmasında beynimizde bulunan epifiz bezinin rolünün ne olduğunu belirlemeye çalışmaktır.

1.Epifiz Bezinin Morfolojik Özellikleri ve İşlevi

Epifiz bezi, diğer adıyla *pineal gland*, neredeyse tüm memelilerde ortak olarak bulunan, simetrik olarak iki eşit parçaya ayrılan ve beynin tam orta noktasına yerleşmiş küçük bir hormonal bezdir. Çeyrek santimetreden daha küçük ve gramın onda biri ağırlığında[112] olan bu bez, şekli itibarıyla bir kozalağı andıran gri-kırmızımtırak bir renge sahiptir.(Turgut vd., 2003, s. 66) Beyindeki simetrisi olmayan tek organdır ve üçüncü ventrikülün arka duvarında, talamusun arka-üst bölümünde yer alır; her iki yanında da talamus bulunmaktadır.(Altınbay, 2020, s. 76)

Kelimenin kökü Latince *"çam kozalağı"* anlamına gelen *pinealis* kelimesinden türetilmiştir. Epifiz bezi, yapısı itibariyle üç ana molekül salgılar. Bunlardan ilki melatonin hormonudur. Melatonin, epifiz bezinin dışında vücudun başka hiçbir yerinde salgılanmaz. Bu hormon, güneş battıktan sonra üretilmeye başlar ve karanlıkta salgılanma miktarı artar; güneş doğduğunda ise üretimi durur. Bu yüzden, gece saatlerinde ruhsal bağların güçlendiği düşünülmektedir.(Varlı, 2020, s. 88) Melatonin, immün sistemin fonksiyonlarını artırarak güçlendirilmesine katkıda bulunur ve enfeksiyonlara karşı koruma sağlar.(Yücel vd., 2018, ss. 86-87) Ayrıca, yaşam kalitesini %10-25 oranında iyileştirdiği ve uzattığı kaydedilmiştir.(Hall & Hall, 2017, s. 1034) Vücut ısısının düzenlenmesine yardımcı olan melatonin, aynı zamanda önemli bir antioksidandır. Güneş ışığının daha az etkili olduğu bölgelerde kanser oranının altı kat daha düşük olduğu bilinmektedir, çünkü bu bölgelerde epifiz bezi daha fazla hormon salgılar. Tamamen kör olan bireylerde melatonin, ışığa maruz kalma ile baskılanmaz; bu nedenle görme engelli kişilerin kansere yakalanma oranının normal bireylere göre 24 kat daha düşük olduğu gözlemlenmiştir.(Feychting vd., 1998, ss. 490-491) Melatonin hormonunun diğer bir işlevi, uykunun başlamasını ve sonlandırılmasını sağlayarak uyku ritmini düzenlemektir.

Melatonin hormonu, çevresel ışığın sağladığı periyodik sinirsel aktiviteyi hormonal bilgiye dönüştürerek karmaşık ve hassas bir *"biyolojik saat"* oluşturmaktadır. Bu biyolojik saat, *sirkadyen ritim* olarak da adlandırılır ve melatonin aracılığıyla karanlıkta bedenin diğer bölümlerine zaman sinyalleri ileterek günün ve yılın farklı zamanlarında fiziksel döngülerin düzenlenmesine katkıda bulunur. Uzun mesafeli uçak seyahatlerinde yaşanan zaman uyumsuzluğu *(jet-lag),* bu biyolojik saatin

[111] Tasavvuf ilminde *'Esîr'* kelimesi ile ifade edilen bu olgu, ruhun zâhirî bedenin tamamına yayılması ve şeklini alması anlamında kullanılır.
[112] Tam olarak 4x8x12 mm boyutlarında, 0.15-0.20 gr ağırlığındadır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ayarlarının bozulmasıyla ilişkilidir. Bu durumda, bireyin normal zaman algısı bozulur ve bedensel rahatsızlıklar ortaya çıkabilir.(Demirsoy, 2018, s. 151)

Bu bezin salgıladığı bir diğer hormon ise serotonin molekülüdür. Serotonin, kişiye mutluluk, canlılık ve zindelik hissi verirken, aynı zamanda psikolojik hastalıklardan koruyucu bir rol üstlenir. Serotonin eksikliği, depresif ruh halleri, yorgunluk ve sıkılganlık gibi durumlara yol açabilir. Serotonin, insan vücudunun günlük stres, ışık yoğunluğu, ilaç kullanımı ve yorgunluk gibi faktörlerden etkilenen bir hormon olup, eksikliği depresyon gelişiminde önemli bir etkiye sahiptir.(Wikipedia, t.y.-b) Serotonin, gündüz yüksek, gece ise düşük seviyelerde salgılanırken; melatonin, gece yüksek, gündüz düşük seviyelerde salgılanır.(Demirsoy, 2018, s. 158)

Epifiz bezinin salgıladığı son hormon, en gizemli olanıdır: Dimetiltriptamin *(DMT)* molekülü. Genellikle *"ruh molekülü"* olarak adlandırılan DMT, pineal bez tarafından uyku sırasında salgılanan bir tür halüsinojendir. DMT'nin ruhun bedene geçişini sağladığına dair bazı düşünceler bulunmaktadır. Bu molekül, vücuttan ayrılmış bir bilinç varlığını ortaya çıkarır ve yoğun olarak gece saat 02:00-04:00 arasında salgılanır.(Altınbay, 2020, s. 42,52) Bu zaman dilimi, rüyaların görüldüğü evreyle örtüşür ve DMT'nin etkileri arasında zaman algısında değişiklikler gözlemlenebilir. Beyin, uyku dışında, özellikle doğum ve ölüm anlarında en fazla DMT'yi salgılar. Ölümün eşiğinde veya ölüm tecrübesi yaşamış bireylerin ışık huzmeleri görmeleri, epifiz bezinin etkileriyle açıklanabilir.(Wikipedia, t.y.-a)

DMT molekülü, 50'den fazla bitki türünde, örneğin kanarya kamışı otu, mimoza, akasya, kuş otu, ayahuasca, yüksük otu ve Anadenanthera peregrina gibi bitkilerde bulunur. Çay veya tütsü olarak kullanıldığında, bireyin zaman algısını değiştirebilir. Bireyin deneyimlediği kendinden geçme, vecd hali, trans durumu, bilinç kaymaları, mistik hazlar, cezbeler, zikir, meditasyon ve hipnoz gibi tecrübelerin, epifiz bezinin uyarılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.(Varlı, 2020, s. 88) Ancak tasavvuf eğitim metodu, bu bezin uyarılmasında dışarıdan herhangi bir madde kullanımını reddeder. İslâm dini, kişinin bilincinin sürekli açık olmasını ve sorumluluklarının farkında olmasını emreder. Tasavvufi eserler ve dini ritüeller incelendiğinde, epifiz bezini uyarmak için dışarıdan bir madde kullanımına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Tasavvufi öğretide, kişi seyr ü sülûk yolunda nefsi tezkiye ve ruhu tasfiye gibi doğal yöntemlerle epifiz bezini aktive etmeye çalışır.

Epifiz bezinin deniz seviyesinde salgıladığı hormon miktarının oldukça düşük, yüksek irtifalarda ise çok daha fazla olduğu bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Bu nedenle, tarih boyunca ibadethaneler mümkün olduğunca yüksek yerlere inşa edilmiştir. İbadethanelerin yüksek konumlarda bulunmasının amacı, matematiksel olarak Yaratıcıya daha yakın olma düşüncesinden ziyade, epifiz bezinin artan hormon salgısının etkisiyle üst bilinçle daha yoğun bir iletişim kurma arayışıdır. Bu araştırmalar, epifiz bezinin geleneksel anlamda bir bez olmadığını, aksine vücutta dördüncü bir nöroendokrin

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

dönüştürücü işlevi üstlendiğini ortaya koymuştur. Kısaca belirtmek gerekirse, epifiz bezi, sinirsel girişleri hormonal çıkışlara dönüştüren bir bez olarak tanımlanabilir.(Varlı, 2020, s. 87)

Epifiz bezi, dokusal olarak göz ile benzer özelliklere sahiptir; kendine ait bir retinası ve korneası bulunur ve göz gibi ışığa duyarlı bir yapıya sahiptir. Göz, yalnızca ışığı algıladığı ortamlarda görme işlevi görürken, epifiz bezi, karanlık ortamlarda da ışığı algılayabilme özelliğine sahiptir. Örneğin, karanlık bir yolda yürürken arkamızda bir ışık yandığında bedenin bunu istemsizce fark etmesi, yolda yürürken bir kişinin bakışlarını bize doğru çevirdiğinde, görüş alanımızda olmamasına rağmen o yöne doğru bakmamız ve uyurken bir kişinin bizi uzun ve dikkatli bir şekilde izlemesi sonucunda uyanmamız, epifiz bezinin bu ışığa duyarlılığıyla açıklanabilir.

Epifiz bezi, doğumdan itibaren 9 yaşına kadar aktif bir şekilde işlev görür. Çocuklarda epifiz bezinin daha yüksek bir aktivasyona sahip olduğu ve bu nedenle DMT salgılanmasının daha fazla olduğu düşünülmektedir; bu durumun çocuklarda hayali varlıkların görülmesinde etkili olduğu öne sürülmektedir.(Altınbay, 2020, s. 78) Ancak, bu yaşlardan sonra epifiz bezi yeterince korunmazsa, kalsifikasyon *(kireçlenme)* süreci başlayarak işlevselliğinde azalmaya neden olabilir.(Demirsoy, 2018, s. 158) Yaklaşık 10-12 yaşlarında epifiz bezinde önemli oranda kireçlenme gözlemlenir. 15-85 yaş aralığındaki 1.569 vaka üzerinde yapılan bir çalışmada, deneklerin %71'inde epifiz bezi kireçlenmesi tespit edilmiştir. Epifiz bezinin işlevini yitirmesinde günlük tüketilen gıdalar ve yaşam kalitesinin etkisi büyüktür. Florürlü diş macunları, gargaralar, paketli gıdalar, yapay ürünler, gıda boyaları gibi maddeler, ayrıca cep telefonları, elektromanyetik dalgalar, aşırı sigara ve alkol kullanımı, vardiya sistemi ile çalışma ve uyku düzenindeki bozukluklar, epifiz bezinin işlev kaybında önemli etkenler arasında yer almaktadır.(Altınbay, 2020, ss. 77-78)

2.Geçmiş Medeniyetlerde Epifiz Bezinin Rolü ve Önemi

Epifiz bezi, günümüzde modern tıbbi cihazlar, tarayıcılar ve ölçüm araçları ile incelenmeye çalışılan bir organ olmasına rağmen, halk arasında *"üçüncü göz"* olarak bilinen bu bez, yapısı ve işlevi açısından asırlardır merak edilen bir konudur. Üçüncü göz ve onun mahiyeti, eski toplum mitlerinde de önemli bir yer tutar. Örneğin, Mısır medeniyetinde Horus'un gözü, Roma mitolojisinde Bacchus'un asası, Yunan efsanelerinde Merkür'ün asası ve İngiliz edebiyatındaki Unicorn'un boynuzu gibi semboller, üçüncü göze yapılan atıflardır. Sümer ve Asur medeniyetlerinde, gökten inen tanrıların ellerinde epifiz bezini andıran kozalakların tasvirleri bulunmaktadır. Asur Kralı Sargon'un elinde tuttuğu kozalak bu durumu temsil eder.(Demirsoy, 2018, s. 168)

Epifiz bezi hakkında somut yazılı bilgiler, Antik dönem Çin coğrafyasından Sarı İmparator *(MÖ 2697-2597)* dönemine kadar uzanır. Yunan kaynaklarında, bu konuya ilk dikkat çeken kişi *Kadıköylü Herofilus* olmuştur. *Bergamalı Claudius Galenus*, epifiz bezinin çam kozalağına benzemesi nedeniyle *"Kônarion"* terimini kullanmış, bu terim günümüze kadar *"Nervi conarii"* adıyla ulaşmıştır.(Aksu, 2014, ss. 2-3)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Antik Mısır medeniyeti, epifiz bezini ruhun bilinmeyeni gördüğü ve tanrısal belirtilerin merkezi olarak kabul etmiştir. Mısır tıbbı oldukça gelişmişti ve bu medeniyetin epifiz bezinin varlığı hakkında bilgi sahibi olduğu yüksek ihtimaldir. Firavunlar, epifiz bezinin beynindeki hizasına denk gelecek şekilde başlıklar takmışlardır. Epifiz bezinin karanlıkta görme ve algılama özelliklerinden dolayı, Firavunların mezarları olan piramitlerde sıkça epifiz bezi tasvirlerine yer verilmiştir. Mısır inanışına göre, Firavunun bedeni ışık görmemeli ve ışık girmeyen bu kabirlerde üçüncü gözün devreye gireceği, böylece öbür dünyaya yapılacak yolculuğun kolaylaşacağına inanılır. Bu sebeple, Firavunlar piramitlerin en karanlık noktalarına gömülürler ve öte aleme bu karanlık yerden başlamalarına inanılır. Mısır tanrısı Horus'un göz tasvirinin, beyindeki epifiz bezinin şekli ile büyük benzerlik gösterdiği gözlemlenmiştir.(Demirsoy, 2018, ss. 168-170)

Buda'nın öğretilerinde beynin bu bölgesine vurgu yapması nedeniyle, Shiva'nın saçları bir kozalağı andıracak şekilde tasvir edilmiştir.(Demirsoy, 2018, s. 169) Uzak Doğu ve Hindistan'da, insanların alınlarının ortasına işaret çizmeleri, epifiz bezinin bulunduğu bölgedeki çakraları göstermek içindir. Bu toplumlarda meditasyon, çakraların açılması ve astral seyahat, epifiz bezi aracılığıyla gerçekleştirilir. Çakra, Hindu geleneklerinde tekerlek ya da dönüş *(girdap)* şeklinde dönen enerji alanları anlamına gelir ve vücutta yedi çakra *(Taç, üçüncü göz, boğaz, kalp, solar pleksus, sakral, kök)* bulunur. Altıncı çakra, alnın ortasında ve epifiz bezinin hizasında yer alır, ruh-beden ilişkisini düzenler.(Altınbay, 2020, s. 77)

Hristiyanlıkta kutsal kozalak olarak tanımlanan üçüncü göz, benzer şekilde tasvir edilmiştir. Hz. İsa'nın *"Karanlıkta oturanlar gerçek (büyük) ışığı görebilirler"* ifadesi,(Kosmos Macerası, t.y.) karanlık ortamlarda inziva hayatı ile epifiz bezini aktive etme olarak yorumlanabilir. Ayrıca, *"Bedenin ışığı gözdür. Gözünüz sağlamsa, bütün bedeniniz aydınlık olur. Gözünüz bozuksa, bütün bedeniniz karanlık olur. İçinizdeki 'ışık' karanlıksa, ne korkunçtur o karanlık!"* (*Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, 2014 Mat. 6:22-23) sözleri epifiz bezine yapılan atıflar olarak değerlendirilebilir. Bu nedenlerle Vatikan'da, *Piazza della Pigna*'da iki tavus kuşuyla çevrili büyük bir çam kozalağı heykeli bulunmaktadır ve papaların kullandığı asaların üst kısmında da kozalak deseni asırlardır yer almaktadır.(Demirsoy, 2018, s. 169)

Orta Çağda, *Kusta İbn Luka* epifiz bezinin ruhun akışını düzenleyen rolünden bahsetmiştir. *Andreas Vesalius*'un önemli anatomik çalışmaları, epifiz bezinin fonksiyonları hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır.(Aksu, 2014, s. 1) Rönesans döneminde de büyük ilgi görmüş olan epifiz bezi, ünlü Fransız filozofu René Descartes tarafından ruhun bedenle birleşme noktası olarak tanımlanmıştır. Descartes'a göre, epifiz bezi ruhun ana koltuğu olup, tüm düşüncelerimizin oluştuğu yerdir. Descartes, beynin iki katı olmayan tek organı bu bezdir, ruh ve düşüncenin merkezi olduğuna inanmıştır. Descartes, epifiz bezinin beyin içindeki en uygun yerde yer aldığını ve ruhların beyne geldiği karotis arterlerin dalları tarafından desteklendiğini ifade etmiştir.(Demirsoy, 2018, s. 170; Descartes, 1984, s. 339 Descartes'in epifiz bezi ve fonksiyonları üzerine yapmış olduğu yorumları daha detaylı incelemek

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

için bkz. Rene Descartes, "Ruhun Tutkuları" (les Passions de I'Ame); "İnsan Üzerine İnceleme" (Traite de I'Homme).) Descartes bu düşüncelerini eserinde şu şekilde ifade eder;

"Benim görüşüme göre bu bez, ruhun ana koltuğu ve tüm düşüncelerimizin oluştuğu yerdir. Buna inanmamın nedeni, beynin iki katı olmayan bunun dışında hiçbir bölümünü bulamamamdır. İki gözle yalnızca bir şeyi gördüğümüze ve iki kulakla yalnızca bir sesi işittiğimize, ruh tarafından daha önce işitilmiş veya görülmüş olanların vücudun aynı bölümünde işlenerek birleştirilmesiyle olur. Şimdi bu bez dışında tüm kafada böyle bir yer bulmak imkansızdır; üstelik bu amaç için olabilecek en uygun yerde, tüm oyukların ortasında yer alır ve ruhları beyne getiren karotis arterlerin küçük dalları tarafından desteklenir ve çevrelenir.(Adam & Tannery, 2009, ss. 19-20)

Bütün beyinde tek olan ve tek katı kısım olduğu için, mutlaka sağduyunun, yani düşüncenin ve dolayısıyla ruhun yeri olmalıdır; çünkü biri diğerinden ayrılamaz. Tek alternatif, ruhun vücudun herhangi bir katı parçasına doğrudan bağlı olmadığını, sadece içbükeyliklerinde bulunan ve ona giren ve ondan sürekli olarak nehir suyu gibi çıkan hayvan ruhlarına bağlı olduğunu söylemektir. Bu kesinlikle çok saçma olurdu."(Adam & Tannery, 2009, s. 264)

Antik Güney Amerika yerlilerinde, ölüm sonrası yolculuğa bir çam kozalağı içinde çıkılacağına inanılır.(Demirsoy, 2018, s. 170) Masonlar, bu yapıyı bilimin ve aklın ışığı olarak tasvir ederler. Avrupa'daki önemli mason localarında kozalak kabartmaları görülmektedir.

3.Tasavvufî Tecrübelerin Edinilmesinde Epifiz Bezinin İşlevi

Tasavvuf ilmi, İslam'ın ilk yüzyıllarında hem ilmi hem de siyasi ve sosyal açılardan son derece sade ve ahlaki bir hayat tarzını benimsemiştir. Zâhidâne bir hüviyete sahip olan tasavvuf, Hicri IV. asırdan itibaren hızlı ve sistematik bir gelişim sürecine girmiştir. Bu dönemden sonra tasavvuf, müstakil bir disiplin olarak fıkh-ı bâtın ve ilm-i ilâhi gibi isimlerle anılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, tasavvuf denildiğinde artık sadece ahlaki esaslar ve derin psikolojik durumlar değil, aynı zamanda kendine özgü bir epistemoloji ve ontolojiye sahip, hikemî ve irfânî konuları ve metafiziği içeren kapsamlı bir ilimden söz edilmektedir.(Çakmaklıoğlu, 2020, s. 113,117)

İnsan bedeni, ontolojik açıdan kesîf bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, insanın ilm-i ilâhi, metafizik yapı ve irfânî konuları, şehâdet âlemiyle bağlantılı olan fiziksel bedeni ile anlaması mümkün değildir. Benzer şekilde, insanın aklı ve beş duyu organlarına dayanan epistemolojik bir yapı ile kâinatın bâtınî esaslarını idrak etmesi de son derece güçtür.

Tasavvuf ilminde, bâtınî ilme vakıf olabilecek yapı, ruh ile ilişkilendirilir. Bedenin ruh ile olan bağlantısı ise tasavvuf eserlerinde genellikle *"kalp"* kavramı ile açıklanır.(Cebecioğlu, 2020, s. 264; Gazalî, 2005, ss. 877-878) Kişinin ruh vasıtasıyla aldığı ilâhi ilhamlar, müşâhede ve lezzetler kalp üzerinden anlatılır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tasavvufî anlamda kullanılan *"akıl"* kavramı ile epifiz bezinin işlevi arasında bir ilişki kurulması yanıltıcı olabilir. Tasavvuf geleneğinde akıl, sonlu varlık âlemini düzenlemeye çalışır ve sonsuz âlemden habersizdir. Bu nedenle, sûfîler *"Akıl, erlerin ayak bağıdır"* diyerek, aklın manevi yolculukta sınırlı bir araç olduğunu ifade ederler.(Cebecioğlu, 2020, s. 40)

Gelişen teknoloji ve bilimsel yöntemlerin ilerlemesiyle, epifiz bezinin morfolojik özellikleri ve işlevi hakkında elde edilen bilgiler oldukça yenidir. Bu bağlamda, dini ve mistik tecrübelerin beyin üzerindeki etkilerini inceleyen Nöroteoloji bilimi ortaya çıkmıştır. Bu alan, mistik deneyimlerin beyin-sinir hücreleri üzerindeki etkilerini incelemeyi hedefler. Her ne kadar bilimsel bir temele dayalı olarak epifiz bezi ile tasavvuf arasında doğrudan bir ilişki kurulmasa da tasavvufî riyâzet yöntemlerinde, zikir çeşitlerinde ve ruhu tasfiye usullerinde epifiz bezinin uyarılması ve aktive edilmesi hedeflenmiştir. Bazı kaynaklarda, ilerleyen yaşlarda kireçlenerek işlevini yitiren epifiz bezini tekrar aktif hale getirebilmek için florür gibi maddelerden uzak durmanın ve transmeditasyonun önemine vurgu yapılmaktadır.(Altınbay, 2020, s. 73)

Tasavvufî seyr ü sülûk metodunda, ruhun farklı hallerini inceleyen letâifler *(manevî merkezler)* bulunmaktadır. Bu letâifler, birbirleri içinde gizli olup, bir önceki perde (lâtife) açılmadan bir sonraki perdeye geçilemez. Genel olarak beş *(Letâif-i Hamse)* ya da altı *(Letâif-i Sitte)* lâtifeden oluşan bu manevî merkezler *"Kalp, Ruh, Sır, Hafî, Ahfâ ve Nefs"* olarak adlandırılır ve her biri vücutta belirli bir yere karşılık gelir. Sâlik, zikir ve vird esnasında bu bölgelere yoğunlaşarak letâif noktalarını aktif hale getirebilir. Kalp lâtifesi sol memenin iki parmak altında bulunan süveydâ noktasındadır; Ruh'un yeri sağ memenin iki parmak altında; Sırr'ın yeri sol memenin iki parmak üstünde; Hafî'nin yeri sağ memenin iki parmak altında ve Ahfâ'nın yeri ise göğsün ortasındadır.(Türer, 2003, s. 143) Bu letâiflerin son makamı olan Nefs makamı ise epifiz bezinin bulunduğu alnın tam ortasında yer alır.

Her bir lâtife, belirli bir peygamberin ulaştığı manevi hakikati temsil eder: Kalp lâtifesi Hz. Âdem'in; Ruh Hz. İbrahim'in; Sır Hz. Musa'nın; Hafî Hz. İsa'nın ve Ahfâ Hz. Muhammed'in (sav) kademi *(manevî mertebesi)* altında yer alır. Ayrıca bu lâtifelerin her biri, farklı kozmik renklerle ilişkilendirilir: Kalp kırmızı, Ruh sarı, Sır beyaz, Hafî siyah ve Ahfâ yeşil renkle temsil edilir.(Cebecioğlu, 2020, s. 307) Epifiz bezinin dokusal olarak gözle neredeyse aynı özelliklere sahip olduğu, kendine ait bir retinası ve korneası bulunduğu daha önce belirtilmişti. Epifiz bezi de göz gibi ışığa duyarlıdır; ancak göz yalnızca ışığı algıladığı ortamlarda görme işlevini gerçekleştirirken, epifiz bezi karanlık ortamlarda dahi kozmik ışıkları algılayabilir. Bu nedenle, bu kozmik renklerin vücuttaki algılayıcısının epifiz bezi olduğu düşünülebilir. Tasavvufî ıslah metotları arasında yer alan halvet uygulamasını tecrübe eden kimselerin, epifiz bezini aktive etmeleri sonucunda, ışık almayan ortamlarda bile bu tür kozmik renkleri görmeleri yaygın bir gerçektir.(Özelsel, 2013, s. 56)

Halvetgâh veya halvethâne olarak da bilinen çilehâneler, 8. yüzyıldan itibaren sûfîlerin, nefislerini terbiye etmek ve seyr ü sülûk yolculuklarında ilerlemek amacıyla ibadet ve tefekküre daldıkları,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

manevî lezzetleri tatmalarına imkân tanıyan mekânlardır. İlk dönem sûfîleri, bu yöntemi uygularken özel mekânlar inşa etmemişler; genellikle tenha alanlar, mağaralar, ağaç kovukları veya kullanılmayan kuyular gibi yerleri halvet mekânı olarak kullanmışlardır. Ancak, daha sonraki dönemlerde, tarikatların âdâb ve erkânlarını belirlemeleriyle birlikte, halvetin nasıl uygulanacağı ve halvethânelerin sahip olması gereken özellikler tespit edilmiştir. Şihâbeddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-maʿârif* adlı eserinde halvet mekânını tüm ayrıntılarıyla anlatmıştır.(Sühreverdî, 2006, s. 1/241-247) Bu bilgilere göre, halvethâne, bir dervişin tek başına namaz kılabileceği büyüklükte, halvete girenin dikkatini dış dünyaya dair unsurlarla dağıtmamasını sağlayacak şekilde, tercihen karanlık bir hücre olarak tanımlanabilir.(Tanman, 1997, s. 388) Görüldüğü üzere, tasavvufî eğitim usullerinden biri olan halvet metodu gerek mimari yapısı gerekse uygulama şekli ile epifiz bezinin işleyiş ve çalışma usulüne uygun bir şekilde tasarlanmıştır.

Peygamber Efendimiz'in vahiy öncesi Hira mağarasında geçirdiği inzivâ dönemi de bu bağlamda değerlendirilebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, epifiz bezinin işleyişi oksijen seviyesi ile doğru orantılıdır. Bu nedenle tarih boyunca inşa edilen mabetler, tekkeler ve diğer inziva mekânlarının çoğu yüksek rakımlı bölgelere kurulmuştur. Peygamberimizin inziva hayatı da bu geleneğe uygun olarak Mekke'nin en yüksek dağlarından birinde gerçekleşmiştir. Ayrıca, ilk vahiy olan Alâk suresinin ayetleri, epifiz bezinin daha fazla hormon salgıladığı bir zaman dilimi olan gece yarısından sonra Efendimize nâzil olmuştur.

Hz. Musa'nın Tûr-i Sinâ'ya çıkarak ilahi emir ve yasakları almak için bir mağarada kırk gün süren bir inziva hayatı yaşaması da ruhun beden ile olan etkileşimini tamamlaması amacıyla gerçekleştirilmiştir. (el-A'râf, 7/142.)

İslam tarihinde, Peygamber Efendimize mahsus kılınmış ve tüm mü'minlere tavsiye edilmiş olan teheccüd vakti de epifiz bezinin çalışma mekanizmasına uygun olarak düzenlenmiştir. Efendimizin ibadetle geçirdiği vakitler, gecenin son üçte birine denk gelmektedir. Epifiz bezi, gece 02:00-04:00 saatleri arasında en fazla hormonu salgılar. Bu hormonun en yüksek seviyeye ulaştığı saatlerle teheccüd vaktinin örtüşmesi son derece anlamlıdır. Tasavvuf ilminde de teheccüd vakti ve bu vakitte yapılan zikir usulleri büyük önem taşır. Kur'an-ı Kerîm'de Allah şöyle buyurmaktadır: *"Doğrusu biz sana, taşınması zor bir söz vahyedeceğiz. Şüphesiz gece vakti etki ve uyum yönünden daha uygun ve sözün zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir. Gündüz vakti ise senin için yoğun bir koşuşturma durumu vardır."* (el-Müzzemmil, 73/5-7.) Bu ayet, gece vaktinin sessizlik, tenhalık, karanlık ve serinlik gibi özelliklerinden dolayı, huzur ve sükûn içerisinde ibadetle meşgul olmak ve Kur'an okumak için gündüzden daha elverişli olduğunu, geceleyin kılınan namazın insanı mânen yüceltmeye ve Kur'an'ı anlayarak üzerinde düşünmeye daha müsait olduğunu ifade etmektedir.(Çağrıcı vd., 2018, ss. 486-487)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

David Luke, dili ağzın en arka çatısına bastırmanın epifiz bezini aktive edebileceğini ileri sürmektedir. Bu kurama destek veren Strassman, epifiz bezinin embriyolojik olarak beyin yerine uteroda, ağız çatısının dokusundan şekillendiğini ve daha sonra bedenin gelişim süreci boyunca bugünkü yerine yerleştiğini belirtir.(Varlı, 2020, s. 98) Nakşibendîliğin Hâlidiyye kolunda asırlardır uygulanan ve dilin damağa yapıştırılması ile gerçekleştirilen zikir usulü, sıradan bir uygulama değildir. Tasavvufî öğretilerin çoğunda, dili üst damağa yapıştırarak hafî bir şekilde Allah'ı zikretme yöntemi yaygındır. Bu yöntem, zikirde sessizliği sağlamanın ötesinde, epifiz bezini aktive ederek daha derin manevi müşahedeler yaşanmasını sağlamak amacıyla uygulanır. Dilin ucunu damağa dokundurmak, pratik enerji seviyesini geçici olarak ve kolaylıkla artırabilir; beyin lobları arasındaki bağlantıyı geliştirerek pratik enerji dolaşımını artırdığı ifade edilmektedir.

Epifiz bezinin salgıladığı DMT molekülünün, evrendeki tüm varlıklar arasında ortak bir dil işlevi görebileceği düşünülmektedir. Rupert Sheldrake'in *"Morfik Rezonans"* teorisi de bu tezi destekler niteliktedir. Sheldrake, kâinatta yerçekimi veya elektromanyetik alanlar gibi, bir de morfik alanın var olduğunu öne sürer. Bu alan, evrendeki tüm düşünce formları ve hareketlerini içeren, her şeyi kaydeden bir doğa bilinci olarak kabul edilir. Beyin ve sinir sistemi, bu morfik alana kayıt yapan *"alıcılar"* olarak işlev görür. Örneğin, bir radyo tek başına çalışamaz; ortamda bulunan radyo dalgalarını alması gerekmektedir. Bu bağlamda, epifiz bezinin de Sheldrake'in öne sürdüğü Morfik Rezonans alanının bir alıcısı olarak görev yapması muhtemeldir. Sheldrake'e göre, bilginin aktarımı ve taşınması bu morfik alan aracılığıyla gerçekleşir ve bu süreç zaman ve mekânın ötesindedir. Organizma, geçmiş zaman içerisinde kendi türünün bıraktığı izlere kilitlenir. Eğer birisi, belirli bir grubun veya varlığın bilgi ve deneyimlerini paylaşmak istiyorsa, morfik alanda bu grubun akımlarıyla etkileşime girmelidir. Bu süreç ne kadar sıklıkla tekrarlanırsa, izler o kadar belirginleşir.(Özelsel, 2013, ss. 147-149; Sheldrake, 2009, ss. 90, 162-165)

Kur'an-ı Kerîm'de Hz. Süleyman'ın cinlerin ve hayvanların dilinden anladığı ve onlarla iletişim kurabildiği, ayrıca rüzgâr ve madenler gibi Allah'ın kuvvelerinin emri altında olduğu belirtilmektedir. (en-Neml, 27/16-30; el-Enbiyâ, 21/81; es-Sebe, 34/12-14; es-Sâd, 38/35-40.) Yunus Emre, [113] Abdulkâdir Geylânî,(Gürer, 2014, ss. 39-40)[114] Ebu'l Hasan Harakânî (Gök & Abbasoğulları, 2015, s. 141)[115] ve Mevlâna gibi pek çok mutasavvıfın da hayvanlar ve eşya ile iletişime geçtiği kaydedilmiştir. Bu tür iletişimin hangi kanallar üzerinden sağlandığı ise asırlardır merak konusu olmuştur. Epifiz bezinin salgıladığı moleküller arasında DMT maddesinin bulunduğundan bahsedilmişti. Bu molekül,

[113] *"Dolap niçin inilersin? Derdim vardır inilerim illallah", "Sordum sarı çiçeğe, Annen baban varmıdır? Çiçek eydür derviş baba Annem babam topraktır."*
[114] "Küçükken bir arefe günü araziye çıkmıştım. Çift süren öküzlerin peşine takıldım. Bir öküz bana dönerek şöyle dedi: Ne bu iş için yaratıldın ne de bununla emrolundun..."
[115] *"Rivayet edilir ki, İbn Sînâ, Şeyh Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin ününü işitince onu ziyaret etmek üzere yola koyulur. Şeyh'in evine vardığında, onun odun toplamaya gittiğini öğrenir. "Şeyh nerede?" diye sorduğunda, Şeyh'in hanımı öfkeyle karşılık verir: "O yalancı zındığı ne yapacaksın?" der. Şeyh'in hanımı, kocasını inkâr eden ve ona karşı acımasız sözler sarf eden bir kadındır. Bunun üzerine İbn Sînâ, Şeyh'i bulmak için sahraya gider. Orada Şeyh'in, bir aslanın ağzında odunları taşıyarak geldiğini görür. Hayretle sorar: "Ey Şeyh, bu nasıl bir haldir?" Şeyh ise sakince cevap verir: "Evet, biz böyle bir kişinin (eşi) yükünü taşımadıkça, böyle bir aslan da bizim yükümüzü taşımaz." Daha sonra birlikte eve dönerler."*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

insan sinir sisteminde üretildiği gibi bitkiler, hayvanlar ve diğer eşyalarda da ortak olarak bulunur. DMT, bakteriler, protozoa, bitkiler, mantarlar, omurgasızlar ve lökositler gibi pek çok canlıda ortak olarak üretilir.(Hardeland vd., 2006, s. 313) Bu nedenle, DMT'nin evrenin ortak dili olarak kullanılabileceği ileri sürülmektedir. Bu maddenin salgılanması ve bilinçli bir şekilde kullanılması, insanın diğer varlıklarla ortak bir dil üzerinden iletişim kurabilme potansiyelini ortaya koyar.

Epifiz bezinin salgıladığı DMT molekülünün, yaşam döngüsünde en fazla salgılandığı anların doğum ve ölüm anları olduğu, yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır.(Altınbay, 2020, s. 78) İnsan varlığının yeryüzündeki hayat serüveninin başlangıcı doğum, sonu ise ölüm olarak kabul edilirse, Allah'ın (cc) insan ruhunun bedenle bağını epifiz bezi aracılığıyla sağladığı sonucuna varılabilir. Tasavvuf ilminde ise temel öğreti, kişinin *"ölmeden önce ölme"* deneyimini yaşayabilmesidir. Bu bağlamda, kişi yaşam döngüsü içerisinde manevi ölümünü (ruh-beden düğümünün çözülmesi) yine epifiz bezi sayesinde gerçekleştirebilir. Kişi, bu bezin işlevlerini ve kullanımını idrâk ettiği ölçüde, ruhunu bedeninden bağımsız bir şekilde hareket ettirebilecektir.

Aynı zamanda, bu hormonun kişinin zaman algısını değiştirme özelliği olduğundan bahsedilmiştir. Zaman, genel kabule göre; mâzi (geçmiş zaman), hâl (şimdiki zaman) ve istikbâl (gelecek zaman) olarak tanımlanan doğrusal bir gerçekliktir. Ancak modern bilimin ilerlemesiyle elde edilen bulgular, zaman algısının artık göreceli bir kavram haline geldiğini ortaya koymaktadır.(Kutluer, 2013, ss. 112-113) Zaman, ışık hızıyla doğrudan ilişkilidir; maddenin ışık hızına yaklaşması durumunda zamanın yavaşlaması, ışık hızında durması ve ışık hızının ötesinde tersine işlemesi gibi kavramlar, modern fiziğin ve Görelilik Kuramı'nın temel konularındandır.(Wikipedia, t.y.-c) Ayrıca, takyonlar olarak adlandırılan atom altı parçacıkların ışıktan hızlı hareket ettiği ve zamanlarının gelecekten geçmişe doğru aktığı veya içinde bulunduğumuz uzay zamandan başka, sonsuz sayıda ihtimalin olabileceği hipotezleri de bu bilimsel disiplinin temel taşlarını oluşturur. Zaman kavramı, yalnızca bilimsel araştırmaların konusu olmakla kalmayıp, aynı zamanda birçok filme de ilham kaynağı olmuştur. [116]

Epifiz bezi, zaman algısını farklı biçimlerde kavramamıza olanak tanıyan önemli bir yapıdır. Tasavvuf ehlinin bazı kimselerinin aynı anda farklı mekân ve zamanlarda (Tayy-i Mekân, Tayy-i Zamân) bulunması gibi durumlar, birçok kaynakta mütevâtir olarak zikredilmiştir. Kur'an-ı Kerîm'de kıyamet sonrası insanların hesaplarının görüldüğü ve cehennem ehlinin durumları hakkında çeşitli pasajlar yer almaktadır. (es-Sâd, 84/55-64; el-A'râf, 7/37-39; es-Saffât, 37/23-34; es-Sebe, 34/31-33.) Zamanın doğrusal bir şekilde işlediği kabul edilirse, kıyamet ve cehennem ehlinin yaşantılarının bizlere haber verilmesi imkânsız olurdu. Bir Ayet-i Kerîme'de Yüce Allah kendisi hakkında şöyle buyurmaktadır: *"O, evvel ve âhir, zâhir ve bâtındır. O, her şeyi bilir." (el-Hadîd, 57/3.)* Peygamberimizin aktardığına göre, Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"İnsanoğlu dehre (zamana) söverek beni üzüyor. Hâlbuki dehir Ben'im. Her iş Ben'im elimdedir. Gece ve gündüzü Ben döndürürüm."* (Buhârî, 1423 Tefsir, 45 (No: 4826) Bu gibi derin araştırmalar, insanoğlunun zaman konusundaki ilahi kudreti daha iyi

[116] Konu ile alakalı detaylı bilgi edinmek isteyenler için bkz.: Synchronic (2019) Bilim Kurgu filmi.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

anlayabilmesine ve Hz. İbrahim'in *"İnanıyorum! Fakat kalbim tam kanaat getirsin diye bunu istiyorum"* ifadesindeki gibi bir yaklaşıma ulaşabilmesine imkân tanıyabilir. Bu araştırmalar, Hz. Musa ile Hızır arasındaki hadiselerin iç yüzünü daha iyi kavramamızı sağlayabilir. Hızır, Allah'ın katında ledünnî ilim tahsis ettiği bir zât olarak, bizlerin zaman algısının ötesinde bir yaşantıya ve bilgiye sahiptir. (el-Kehf, 60-82.) Hz. Süleyman'ın vezirinin, Belkıs'ın tahtını göz açıp kapayıncaya kadar geçen bir sürede getirmesi, Ashab-ı Kehf'in yedi kişisinin ve köpeklerinin Allah'ın izniyle üç asırdan fazla bir süre mağarada uyutulmasının hikmeti daha net anlaşılabilir. Her şeyin en doğrusunu Yüce Allah (cc) bilir.

Sonuç

İnsanoğlunun ontolojik ve epistemolojik alanlarda anlamaya yönelik gayreti, geliştirdiği bilimler ve bu bilimlerin tekâmül süreci, asırlardır birikerek devasa bir tecrübe yığını oluşturmuştur. Bilgiye olan açlığı bitmek bilmeyen insanlık, bu açlığını zamanla belirli alanlarda tatmin etmeye çalışsa da hiçbir zaman tam anlamıyla doyuma ulaşamamıştır. İnsanoğlu, her türlü alandaki bilgi açlığını yalnızca akıl ve duyu organlarıyla gidermeye çalışırken, zahiri ve manevi açlığını doyurabilmek için belki de bilgi kaynaklarını değiştirmesi gerektiğini göz önünde bulundurmalıdır. Tasavvuf ilminde ise bu açlık, sadece akıl ve duyularla değil, aynı zamanda kalp, ruh, sezgi, ilham gibi bilgi edinme metotlarıyla da doyurulmaya çalışılır. Zira her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten yalnızca Allah'tır. İnsanoğlunun görevi, her geçen gün ilerleyen ve sürekli güncellenen modern ilimleri takip etmek, bu ilerlemeleri Allah ve Resûlü'nün bizlere bahşettiği vahiy-sünnet ilişkisi çerçevesinde sürekli olarak güncellemektir. Bu güncellemeler, vahyi daha iyi anlayabilmek ve Hz. İbrahim'in tabiriyle, imani açıdan mutmainlik seviyesini artırmak ve kuvvetlendirmek amacıyla yapılmalıdır.

Epifiz bezi, kendisine atfedilen manalar dolayısıyla her zaman özel bir konuma sahip olmuş ve birçok spiritüel tartışmanın odak noktasında kalmıştır. Bu nedenle, epifiz bezinin tasavvufî eğitim sistemi içerisinde incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Araştırmamızda epifiz bezinin morfolojik yapısı, salgıladığı hormonlar ve bu hormonların vücuttaki görevleri detaylandırılmıştır. Ayrıca, eski medeniyetler ve dini-ruhî eğitim metotları çerçevesinde epifiz bezinin yeri üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda ayrıca halvet, inziva, letâifler, zâhidâne yaşam, ilm-i ilahi, beden-ruh bağlantısı, Nöroteoloji, riyâzet metotları, ruhun algıladığı kozmik nurlar, teheccüd vakti, eşyanın hakikati, insan olmayan varlıklarla evrensel dil kullanarak iletişime geçme, tasavvuftaki "ölmeden önce ölmek" düsturunun epifiz bezinin işleviyle olan ilişkisi ve zamanın göreceliğinin epifiz bezi özelinde incelenmesi gibi konular hakkında temel bilgiler sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Adam, C., & Tannery, P. (2009). Oeuvres De Descartes (Descartes'in Eserleri) (C. 3). Bibliolife.

Aksu, M. (2014). Epifiz&Melatonin (M. Turgut & Y. Z. Aral, Ed.). Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları.

Altınbay, D. (2020). Retinal Ganglion Hücresi ve Epifiz (Pineal Bez, Üçüncü Göz). Türkiye Klinikleri Oftalmoloji Dergisi, 29(1), 73-81.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Buhârî, E. A. M. b. İ. el-. (1423). El-Câmiu's-sahîh. Daru İbn Kesir.

Cebecioğlu, E. (2020). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü (7. bs). OTTO.

Çağrıcı, M., Dönmez, İ. K., Gümüş, S., & Karaman, H. (2018). Kuran Yolu Türkçe Meal Ve Tefsir (C. 5). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Çakmaklıoğlu, M. M. (2020). Tasavvuf (1. bs). Bilay Yayınları.

Demir, O. N. (2019). İmam Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme. Kader Dergisi, 17(1), 228-254.

Demirsoy, A. (2018). Biyolojik Saat Belleğin ve Davranışın Evrimi. Asi Kitap.

Descartes, R. (1984). The Philosophical Writings of Descartes (J. Cottingham, Ed.; C. 1). Cambridge University Press.

el-Mâtürîdî, E. M. M. b. M. b. M. (2005). Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân (B. Topaloğlu, Çev.; C. 15). Mizan Yayınevi.

Feychting, M., Österlund, B., & Ahlbom, A. (1998). Reduced Cancer Incidence among the Blind. Epidemiology, 9(5), 490-494.

Gazalî, E. H. M. b. M. b. M. b. A. el-. (2005). İhyaü Ulûmi'd-Dîn. Daru İbn Hazm.

Gök, B., & Abbasoğulları, G. (2015). Harakânî Menkıbelerinde ve Kültürümüzde Aslan Figürü. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15, 135-159.

Gürer, D. (2014). Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri ve Görüşleri (8. bs). İnsan yayınları.

Hall, J. E., & Hall, M. E. (2017). Tıbbi Fizyoloji (13. bs). Güneş Tıp Kitabevleri.

Hardeland, R., Pandi-Perumal, S. R., & Cardinali, D. P. (2006). Molecules in focus Melatonin. The International Journal of Biochemistry & Cell Biology, 38(3), 313-316.

Kosmos Macerası. (t.y.). Epifiz, Pineal, Üçüncü Göz, Kutsal Kozalak. Geliş tarihi 17 Ağustos 2024, gönderen https://kosmosmacerasi.com/v1/2015/06/epifiz-pineal-ucuncu-goz-kutsal-kozalak/

Kutluer, İ. (2013). Zaman. İçinde TDV İslam Ansiklopedisi (C. 44, ss. 111-114). TDV Yayınları.

Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil. (2014). Yeni Yaşam Yayınları.

Merter, M. (2021). Dokuz Yüz Katlı İnsan (19. bs). Kaknüs Yayınları.

Mevlânâ, M. el B. er-Rûmî. (2014). Mesnevî-i Şerîf (S. Nahîfî, Çev.). Timaş Yayınları.

Özelsel, M. M. (2013). Halvette 40 Gün (9. bs). Kaknüs Yayınları.

Sheldrake, R. (2009). Morphic Resonance: The Nature of Formative Causation (3. bs). Park Street Press.

Sühreverdî, E. H. Ş. Ö. (2006). Avârifü'l-Maârif (Vols. 1-2). Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.

Tanman, M. B. (1997). Halvethâne. İçinde TDV İslam Ansiklopedisi (C. 15, ss. 388-393). TDV Yayınları.

Turgut, M., Uysal, A., & Yurtseven, M. (2003). Epifiz Bezinin Morfolojik Özellikleri, Embriyolojik Gelişimi ve Deneysel Greftleme İşlemleri. Arşiv Kaynak Tarama Dergisi, 12(1), 65-76.

Türer, O. (2003). Letâif-i Hamse. İçinde TDV İslam Ansiklopedisi (C. 27, s. 143). TDV Yayınları.

Varlı, N. (2020). Üçüncü Gözün Hatırlamadaki Yeri Açısından Ruh-Beden İlişkisi. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(16), 84-110.

Wikipedia. (t.y.-a). Dimeltiltriptamin. Geliş tarihi 16 Ağustos 2024, gönderen https://tr.wikipedia.org/wiki/Dimetiltriptamin

Wikipedia. (t.y.-b). Serotonin. Geliş tarihi 16 Ağustos 2024, gönderen https://tr.wikipedia.org/wiki/Serotonin

Wikipedia. (t.y.-c). Zaman. Geliş tarihi 17 Ağustos 2024, gönderen https://tr.wikipedia.org/wiki/Zaman

Yıldırım, E. (2021). Sufî Sosyoloji-Maneviyatın Toplumsal Varoluşu. Beyan yayınları.

Yücel, G. N., Kaplanoğlu, G. T., & Seymen, C. M. (2018). Karanlığın Mucizesi: Melatonin ve Ovaryum Etkileşimi. Dicle Tıp Dergisi, 45(1), 85-92.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ISMAH: THE INFALLIBILITY OF THE PROPHETS AND THE RELIABILITY OF REVELATION

Doç. Dr. Kadri Önemli

Harran University, Faculty of Theology
Şanlıurfa, Türkiye, İlahiyat Fakültesi
ORCID ID: 0000-0002-6421-058X

Abstract

Ismah is a fundamental attribute in Islamic thought, signifying that prophets are divinely protected from all forms of sin, error, and rebellion in the performance of their prophetic mission. This attribute not only safeguards the prophets' dignity and standing among people but also provides absolute assurance regarding the reliability of the divine message they convey. The endowment of this quality ensures the impossibility of prophets attributing their own words to God or distorting revealed truths. As the Quran states, "And if he had made up about Us some [false] sayings, We would have seized him by the right hand; Then We would have cut from him the aorta" (Al-Haqqah 69:44-46), a verse that definitively rejects such a possibility. There are varying perspectives among Islamic theological schools regarding the scope and nature of Ismah. The majority of Sunni scholars agree that prophets are protected from disbelief before and after their call to prophethood. Leading scholars like Abu Hanifa emphasize that prophets never committed polytheism or any major or minor sins at any point in their lives. However, this absolute infallibility does not contradict the concept of zallah (a momentary slip or oversight), where prophets might fail to choose the most optimal course of action. These instances demonstrate the prophets' human nature but are always divinely corrected and guided.

The Ash'ari school defines Ismah as "God granting prophets the power to obey but not the power to rebel." According to this view, while prophets possess the potential to sin due to their human nature, they are divinely protected from ever acting on this potential. The Ash'aris suggest that it might be permissible for prophets to have committed sins before their prophetic mission. Conversely, the Maturidi school sees Ismah as a divine grace, allowing prophets to choose to remain free from sin through their own will. Maturidis believe that prophets might have committed minor slips before their mission, but their absolute infallibility begins with their prophetic call. The Mu'tazilah and Khawarij, however, assert that prophets never committed sins, even before their mission, as sinning would invalidate their faith and thus their prophetic status. Ultimately, Ismah is a theologically and philosophically grounded form of protection that ensures prophets not only serve as moral exemplars but also fulfill their mission perfectly. This attribute guarantees the integrity of the institution of prophethood, establishing prophets as flawless models for humanity to follow.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Keywords: Islam, Prophethood, Infallibility, Revelation, Divine Protection.

İsmet: Peygamberlerin Kusursuzluğu ve Vahyin Güvenilirliği

Özet

İsmet, peygamberlerin risâlet görevlerini yerine getirirken her türlü günahtan, hatadan ve isyandan korunmuş olmaları anlamına gelen, İslam düşüncesinde merkezi bir yer tutan temel bir sıfattır. Bu sıfat, bir yandan peygamberlerin insanlık nezdindeki saygınlığını korurken, diğer yandan tebliğ ettikleri ilahi mesajın güvenilirliğine dair mutlak bir güvence sağlar. Peygamberlerin bu üstün özellikle donatılması, onların kendi nefislerinden bir sözü Allah'a isnat etmelerinin veya vahyedilenleri tahrif etmelerinin imkânsız olduğunu gösterir. Zira Kur'an, böyle bir durumda "eğer bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kıskıvrak yakalardık" diyerek bu ihtimali kesin bir dille reddeder. İsmetin kapsamı ve mahiyeti konusunda İslam mezhepleri arasında farklı yaklaşımlar mevcuttur. Ehl-i Sünnet âlimleri, peygamberlerin risalet öncesi ve sonrası küfürden tamamen uzak olduğu konusunda hemfikirdir. Ebu Hanife gibi önde gelen âlimler, peygamberlerin hayatlarının hiçbir döneminde şirk koşmadığını ve büyük veya küçük günah işlemediğini vurgular. Ancak bu mutlak masumiyet, peygamberlerin zelle (sürçme) adı verilen ve mutlak doğru olanı terk etme durumları yaşadıkları gerçeğiyle çelişmez. Bu tür durumlar, peygamberlerin beşerî yönlerini göstermekle birlikte, daima ilahi bir koruma ve uyarı ile düzeltilir. Eş'arîlere göre ismet, Allah'ın peygamberlere itaat etme gücü verip isyan etme gücü vermemesidir. Onlar, peygamberlerin nübüvvetten önce günah işleyebileceğini savunurken, Maturidîler ismeti ilahi bir lütuf olarak görür ve peygamberlerin bu lütuf sayesinde iradeleriyle günahlardan uzak durduğunu belirtir. Maturidîlere göre peygamberler, nübüvvetten önce nadiren küçük hatalar yapmış olabilirler. Mutezile ve Haricîler ise peygamberlerin nübüvvet öncesi dâhil olmak üzere hiçbir zaman günah işlemediğini iddia ederler; zira onlara göre günah, imanı boşa çıkarır. İsmet peygamberlerin sadece ahlaki olarak değil, aynı zamanda tebliğ görevlerini eksiksiz yerine getirmelerini sağlayan, teolojik ve felsefi olarak temellendirilmiş bir korunmuşluktur. Bu sıfat, peygamberlik kurumunun güvenilirliğini garanti altına alırken, onların insanlara daima doğruyu gösteren kusursuz modeller olduğunu ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: İslam, Peygamberlik, Masumiyet, Vahiy, Korunmuşluk.

Giriş

İsmet, peygamberlerin risâlet görevlerini ifa ederken her türlü günahtan, hatadan ve isyandan korunmuş olmaları anlamına gelen, kelam İslam fikriyatında merkezi bir yer tutan temel bir sıfattır. Bu sıfat, bir yandan peygamberlerin insanlık nezdindeki değerini ve saygınlığını korurken, diğer yandan tebliğ ettikleri ilâhî mesajın güvenilirliğine dair mutlak bir güvence sağlar. Peygamberler, bu üstün özellikle donatılmış müstesna şahsiyetler olarak, insanlık tarihinde benzeri olmayan bir konuma sahiptirler. Kur'an-ı Kerim, peygamberlerin bu seçkin konumunu vurgulayan birçok ayetle doludur. Peygamberlerin sıdkına (doğruluk ve güvenilirliğine) işaret eden ayetlerin yanı sıra, onların yalana,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

günaha ve ihanete asla düşmediklerine dair kesin ifadeler de yer almaktadır. Bu durum, peygamberlerin insanlar nezdindeki güvenini sarsacak her türlü kusurdan Allah'ın özel bir lütfuyla korunmuş olduklarını göstermektedir. Bu masumiyet, sadece peygamberlik göreviyle birlikte verilmiş bir özellik değil, aksine vahiy gelmeden önceki hayatlarında da aynı hassasiyetle korudukları bir özelliktir. Örneğin, müşriklerin Hz. Peygamber'den (sav) başka bir Kur'an getirmesini veya mevcut olanı değiştirmesini istemeleri üzerine, O'nun "Onu kendiliğimden değiştirmeye hakkım ve yetkim yoktur, ben ancak bana vahyedilene uyarım. Eğer Rabbime itaatsizlik edersem, şüphesiz dehşetli bir günün azabından korkarım"[117] cevabı, onun mutlak sadakatini ve vahiy karşısındaki teslimiyetini ortaya koymaktadır.

İslam düşüncesinde, peygamberlerin Allah tarafından kendilerine özgü bir sâfilik ve manevî üstünlükle donatılması, daima ilâhî destekle ayaklarının sağlamlaştırılması ve kalplerinin korunmasıdır. Bu, sadece ahlakî bir mesele değil, aynı zamanda peygamberlik makamının gereği zorunlu olan teolojik bir ilkedir. Zira bir peygamberin kendi nefsinden bir sözü Allah'a isnat etmesi veya vahyedileni tahrif etmesi, peygamberlik kurumunun temelinden sarsılması anlamına gelir. Kur'an, böyle bir durumun imkansızlığını "Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kıskıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık. Hiçbiriniz buna mâni olamazdınız"[118] ayetleriyle kesin bir dille reddeder.

Bu bağlamda, peygamberlerin hayatları, ismet sıfatı sayesinde her türlü kusurdan arınmış, ideal bir yaşam biçimi için kusursuz birer rehber olarak önümüzde durmaktadır. Onların yaşamlarındaki derin öğretiler, İslam'daki peygamberlik anlayışını daha iyi kavramamıza yardımcı olurken, bu anlayışın bireysel ve toplumsal yaşamda nasıl bir yol gösterici olabileceğine dair bir farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Peygamberlerin ismet gibi sıfatlarının, onların hayat tarzına yansıması üzerinden nasıl bir yaşam biçimi geliştirilmesi gerektiğine dair bir rehberlik sunmaktadır. Bu çalışma, peygamberlerin ismet sıfatıyla ilgili yaygın yorumları inceleyerek, hatalı anlaşılmaları düzeltmeyi ve peygamberlik kurumunun ilahi mahiyetini ortaya koymayı hedeflemektedir.

İsmet Kavramının Etimolojik ve Istılahî Analizi

İsmet (عصمة), etimolojik olarak "engel olmak, korumak, sığınmak" anlamlarına gelen ʿasm kökünden türemiş bir isimdir. Ragıb el-İsfahânî, bu kelimenin "korumak" anlamına ağırlık vererek, peygamberlerin ismetini şöyle tanımlar: "Allah'ın, onları temiz bir yaratılışa sahip kılması, bedensel üstünlükler vermesi, kararlılık ve zafer lütfetmesi, iç huzuru yaratması ve hayra muvaffak kılması yoluyla koruması."[119] İbn Manzûr ise ismeti, "Allah'ın kulunu, cezalandırılacağı kötü şeylerden koruması ve ona engel olması" şeklinde açıklamıştır.[120] ismet kavramının ıstılahî manası ise, peygamberlerin Allah tarafından günah işlemekten korunması olarak terimleşmiştir. Bu kavram,

[117] Yûnus, 10/15
[118] Hakka, 69/44-47.Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (ed.), *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011).
[119] Rağıb Isfehânî, *Müfredat fi Garibi'l –Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2001), 705.
[120] Cemâleddin b. Muhammed Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1414), 12: 403.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

sözlük anlamı olan "korumak, sığınmak, güvenmek" gibi anlamları içermekle birlikte, dini metinlerde de bu bağlamda kullanılmıştır.[121] Kur'an'da "korumak ve kurtarmak" anlamında geçen bu kelime, hadislerde de aynı şekilde kullanılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, "Allah tarafından korunan kimse"[122] olarak tarif etmiştir. Aşağıdaki metin, "ismet" kavramını farklı kelimelerle yeniden tanımlamaktadır:

İsmet, peygamberlerin iradeleriyle günah işlemekten uzak durma yeteneğidir. Bu durum, onların zorla günahsız kılındığı anlamına gelmez. Tam tersine, peygamberler kendi tercihleriyle doğru yolu seçerken, ilahi bir koruma ve yönlendirme ile desteklenirler. Başka bir deyişle, ismet peygamberlerin hem gizli hem de açık tüm günahlardan arınmış olmalarıdır. Allah, peygamberlerini en üstün ahlaki ve fiziksel yeteneklerle donatır, kalplerini kötü eğilimlerden uzak tutar ve onları itaatte sebatkâr kılar. Bu ilahi lütuf, peygamberlerin değerlerini zedeleyebilecek her türlü eylemden korunmalarını sağlar. Onların iradeleri ve seçim özgürlükleri elinden alınmamıştır; ancak bu özgürlükleri kullanarak daima Allah'a itaat etmeleri ve günahlardan kaçınmaları sağlanır. "Masumiyet" kelimesi, suçsuz ve günahsız olmayı ifade ederken, kelam ilminde bu durumun özel karşılığı "ismet"tir. İsmet, sadece peygamberlere verilmiş benzersiz bir nimettir. Bu tariflerden hareketle, ismetin peygamberlere mahsus bir özellik olduğu ve onların günah işleme potansiyelinin tamamen ortadan kaldırılmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yerine peygamberlerin, ilahî bir irade tarafından hem kendi değerlerini düşürecek hem de halkın gözünde itibar kaybetmelerine neden olacak her türlü günahtan korundukları söylenebilir.

İslam Mezheplerine Göre Peygamberlerin Masumiyet Anlayışı

Peygamberlerin günahsızlığı anlamına gelen ismet sıfatının hangi andan itibaren geçerli olduğu konusunda İslam âlimleri arasında farklı yaklaşımlar vardır. Bazı görüşlere göre, peygamberler doğdukları andan itibaren ve hayatlarının sonuna kadar günah işlemezler. Ancak Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğuna göre, bu özellik peygamberlere peygamberlik görevini aldıkları andan itibaren verilir. Bu görüşe göre, peygamberler göreve başladıktan sonra bilerek ve isteyerek ne küçük ne de büyük günah işleyebilirler.[123] İsmet sıfatı, nübüvvet kurumunun güvenilirliği açısından hayati bir öneme sahiptir. Ehli Sünnet kelamcıları, bu vasfın peygamberlerin hem peygamberlik öncesi hem de sonrası yaşamlarını kapsadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Ebu Hanife gibi büyük alimler, peygamberlerin hiçbir zaman şirk koşmadığını, büyük veya küçük günah işlemediğini vurgulamıştır.

Bu inanca göre, peygamberler küfürden ve ahlaki olarak çirkin görülen davranışlardan tamamen uzaktırlar. Âl-i İmran Sûresi'ndeki ayetler ve Hz. İsa'nın beşikteyken peygamberliğini ilan etmesi gibi Kur'an'dan deliller, peygamberlerin çocukluktan itibaren bu masumiyeti taşıdığına işaret eder. Hz. İbrahim'in çocuk yaşta putperestliğe karşı durması da bu durumun en çarpıcı örneklerindendir. Sabûnî

[121] Ali b. Muhammed eş-Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman el- Maraşli (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1433), 90.
[122] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1315), Kader: 8.
[123] Fahruddîn Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1986), 40.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ve İbnu'l-Humâm gibi alimler, peygamberlerin peygamberlikten önce ve sonra küfürden uzak oldukları konusunda bir icmadan (alimlerin fikir birliğinden) bahsederler.

Ancak bu mutlak masumiyet, peygamberlerin zelle (sürçme) adı verilen ve küçük hatalar olarak kabul edilen durumları yaşadıkları gerçeğiyle çelişmez. Maturidi'ye göre peygamberler, günah sayılan bir eylemi terk etmez veya yasaklanan bir şeyi yapmazlar; aksine, en doğru ve en üstün (efdal) olan davranışı tercih etmeyebilirler. Şehristani'nin de belirttiği gibi, peygamberlerin küçük günahlardan dahi korunmuş olmaları en doğru görüştür, çünkü sürekli küçük günah işlemek büyük günaha denk sayılır. Ancak peygamberlerin 'zelle'leri, aslında sıradan insanların büyük günahlarına denk bir uyarıya maruz kalmalarına yol açmıştır.

Eş'arî Düşüncesinde İsmet Kavramı

İsmet sıfatı, peygamberlerin günahlardan ve hatalardan korunmuşluğu inancını ifade ederken, bu korumanın mahiyeti konusunda İslam'ın iki büyük kelam ekolü olan Eş'arîlik ve Maturidîlik arasında bazı nüanslar bulunmaktadır.

Eş'arîlere göre ismet, "Allah'ın peygamberlere itaat etme gücü vermesi, ancak isyan etme gücünü vermemesi" şeklinde tanımlanır. Bu anlayışa göre peygamberler, beşer olmaları nedeniyle teorik olarak günah işleme potansiyeline sahip olsalar da, ilahî bir irade ve koruma altında oldukları için bu potansiyeli hiçbir zaman kullanamazlar. Bu özel koruma, onların hem sözlerini hem de fiillerini lekeleyebilecek her türlü hatadan uzak tutar ve insanlık nezdindeki saygınlıklarını muhafaza eder. Ancak Eş'arîler, peygamberlerin nübüvvet (peygamberlik) görevinden önce günah işlemesinin caiz olabileceğini savunurlar.

Maturidî ekolü ise peygamberlerin masumiyeti konusuna daha farklı bir açıdan yaklaşır. Bu ekolün önde gelen isimlerinden Sâbûnî'nin de belirttiği gibi, Maturidîlere göre peygamberler, nübüvvetten önce nadiren de olsa günah işleyebilseler de bu durum, onların peygamberlik sonrası mutlak masumiyetine gölge düşürmez. İki ekol arasındaki bu farklılık, ismetin tanımından ziyade, bu sıfatın peygamberlerin hayatlarının hangi evrelerini kapsadığına dair bir yorum farkıdır. Her iki ekol de peygamberlerin tebliğde mutlak surette masum ve güvenilir olduğu konusunda hemfikirdir.[124]

İsmetin kapsamı oldukça geniştir. Peygamberler hem peygamberliklerinden önce hem de sonra, en büyük günah olan şirkten (Allah'a ortak koşmaktan) kesinlikle korunmuşlardır. Aynı şekilde, ilahi görevlerini yerine getirirken ve insanlara vahyi tebliğ ederken unutma veya hata yapma gibi durumlar onlar için söz konusu değildir. Bu durum, onların tebliğ görevini eksiksiz ve güvenilir bir şekilde yerine getirmelerinin teminatıdır. Peygamberlik öncesi dönemde nadiren küçük hatalar yapmış olsalar bile, peygamberlik makamına yükselmeleriyle birlikte bu durumları Allah tarafından düzeltilir. Peygamber olduktan sonra ise büyük günah işlemeleri kesinlikle imkânsızdır. Ancak, ilahi hikmetler gereği, sehven zelle adı verilen küçük hatalar yapmaları mümkündür. Bu tür durumlar, peygamberlerin

[124] Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdadî, *Usûlü'd-dîn* (İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928), 169.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

kendi hallerine bırakılmadığını ve bu hatalarda ısrar etmediklerini gösterir. Peygamberlerin amel defterleri günahtan arındırılmış ve tertemizdir, zira onlara günah adına hiçbir şey yazılmaz.

Matürîdî Düşüncesinde İsmet Anlayışı

Matüridî kelam ekolüne göre ismet sıfatı, peygamberlerin günahlardan korunması için Allah tarafından onlara bahşedilen özel bir lütuf ve ihsandır. Bu anlayış, peygamberlerin günah işleme potansiyelini ortadan kaldıran mekanik bir zorunluluktan farklıdır. Aksine, Maturidîlere göre peygamberler, kendi irade ve seçim hakları baki kalmakla birlikte, bu ilahi lütuf sayesinde sürekli olarak Allah'a itaat ederler ve günahlardan uzak dururlar. Bu ekol, peygamberlerin masumiyetini incelerken, onların hayatlarını nübüvvet (peygamberlik) öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırır. Maturidî düşünürlerden Sâbûnî'nin de ifade ettiği gibi, Maturidîlere göre peygamberler, nübüvvetten önce nadiren küçük hatalar veya sürçmeler (zelle) işlemiş olabilirler. Ancak bu durum, onların peygamberlik göreviyle birlikte kazandıkları mutlak masumiyetlerine gölge düşürmez. Temelde hem Maturidî hem de Eş'arî kelam ekolleri, peygamberlerin tebliğde ve dini konularda mutlak güvenilir olduğu konusunda hemfikirdir. Aralarındaki fark, ismet sıfatının peygamberlerin hayatlarının hangi evrelerini kapsadığına dair bir yorum farklılığından ibarettir. Maturidî ekolü, peygamberlerin iradesini koruyarak onları günah işlemekten kaçınan, ilahi bir lütufla desteklenmiş özel kullar olarak tanımlar.[125]

Mu'tezile Düşüncesinde İsmet Anlayışı

Mu'tezile ve Haricîler gibi bazı kelam ekolleri, peygamberlerin risalet öncesi yaşamlarında dahi küfürden tamamen uzak oldukları konusunda ittifak halindedirler. Bu ortak görüş, ekollerin kendi iman teorilerinden doğar. Haricîler, büyük günah işleyeni doğrudan kâfir sayarken, Mutezile, büyük günahın kişiyi iman ile küfür arasında bir konuma getirdiğini, yani imandan çıkardığını savunur. Bu mantığa göre, bir peygamberin risalet öncesinde bile olsa herhangi bir günah işlemiş olması, onun imanını kaybetmesi anlamına geleceği için, peygamberlik makamıyla çelişir. Bu nedenle, peygamberlerin baştan sona günahsız ve kusursuz olmaları gerektiği, her iki ekolün de temel prensibi olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, peygamberlerin tebliğlerinin güvenilirliğini sarsacak her türlü şüpheden arındırılmasını hedefler. Mu'tezile ekolü, peygamberlerin ismet sıfatı (günahlardan korunmuşluk) konusunda akli çıkarımlara dayanan bir duruş sergiler. Onlara göre, peygamberlerin bilerek büyük günah işlemeleri aklen mümkün değildir. Zira böyle bir durum, toplumun peygamberi kabul etmesine engel olur ve tebliğin amacını boşa çıkarır. Bu nedenle, peygamberlerin nefret uyandıracak her türlü günahtan korunmuş olması zorunludur.[126] Ancak Mu'tezile içinde dahi farklı görüşler mevcuttur. Genel Mu'tezilî görüş, peygamberlerin küçük hataları (zelle) işleyebileceğini kabul ederken, Ebu Ali el-Cubbaî gibi bazı alimler bu hataların sadece yoruma dayalı olabileceğini savunur. Nazzâm ise daha katı bir duruş benimseyerek, peygamberlerin bilerek hata yapmalarının yanı

[125] Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, 169.
[126] AbdülcebbârKadı Kâdı, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 573-574.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

sıra, tevile dayalı hatalardan da uzak olduklarını ileri sürer. Ona göre peygamberler sadece yanılabilir veya unutabilirler, bu yüzden de Kur'an'da uyarıldıkları (itab) durumlar ortaya çıkmıştır. Mu‘tezile, peygamberlerin masumiyetini tebliğin başarısı için bir ön şart olarak görür. Onların günah işlemeleri, insanların peygamberden uzaklaşmasına ve ilahi mesajın reddedilmesine yol açacağı için, peygamberlerin bu tür kusurlardan korunması gerektiğine inanır. Bu yaklaşım, peygamberlerin makamını ve tebliğlerinin güvenilirliğini korumayı hedefler.[127]

Mu‘tezile, peygamberlerin tebliğ merkezli bir yaklaşımla hem nübüvvet öncesi hem de sonrası büyük günah işleyemeyeceğini savunur. Bu yaklaşım, temelde, akli ve ahlaki değerlerin (hüsn-kubuh) iyi-kötü ayrımını temel alarak, peygamberlik kurumunun mükemmelliğini korumayı hedefler. Bu nedenle, Mu‘tezile'nin bu konudaki duruşunun, kendi metodolojik ilkeleri açısından tutarlı olduğu kabul edilir. Zira, dini metinlerdeki boşlukları doldurmak ve konunun bütünlüğünü sağlamak için akli çıkarımların kaçınılmaz olduğu düşünülmektedir.

Peygamberler, irade ve seçim hakkına sahip olan insanlardır, melekler gibi iradesiz varlıklar değillerdir. Bu nedenle ilahi imtihanın bir gereği olarak günah işleme potansiyelleri vardır. Ancak İslam alimlerinin çoğunluğuna göre, peygamberler bu potansiyeli kullanmaz ve kendi özgür iradeleriyle günahlardan uzak dururlar. Eğer peygamberlerin günah işleme gücü tamamen ortadan kaldırılsaydı, onların masumiyetinden bahsetmek ve bu nedenle övgüye layık olduklarını söylemek anlamsız olurdu. Zira irade ve seçimin olmadığı bir yerde emir, yasak, sevap ve ceza gibi kavramların da bir anlamı kalmazdı. Dolayısıyla, peygamberlerin masumiyeti, zorunlu bir durum değil, bilinçli bir tercih ve ilahi bir lütuf sayesinde gerçekleşen, iradî bir erdemdir. Bu bağlamda, peygamberlerin diğer insanlardan yegâne farkı ve ayrıcalığı vahiy almalarıdır.

Peygamberlerin günah işleme potansiyeli, aklen imkânsız bir durum değildir; zira Kur'an'da da belirtildiği gibi onlar da bizim gibi birer insandır.[128] Bu nedenle, bazı düşünürlerin iddia ettiği gibi ismet, peygamberlerin günah işleme ihtimalini tamamen ortadan kaldıran bir özellik değildir. Ancak peygamberler, ilahi bir koruma altındadır. Kur'an'da yer alan, "...Sana sebat vermemiş olsaydık, andolsun ki az da olsa onlara meyledecektin. O takdirde sana hayatın da ölümün de kat kat sıkıntılarını tattırırdık"[129] ayeti, peygamberin kendi iradesiyle dahi olsa kötü bir eğilime yönelme potansiyeli olduğunu, ancak Allah'ın bu tür durumlardan onu koruduğunu açıkça belirtir. Bu durum, ismetin ilahi bir lütuf ve himaye olduğunu gösterir.

Bu ayet, peygamberlerin de beşerî fıtratları gereği zafiyet gösterme potansiyeli taşıdığına işaret eder. Ancak, Allah'ın onları özel olarak koruması ve itaatte sabit kılması sayesinde, bu potansiyel eğilimlerden uzak kalmışlardır. Bazı âlimler, "günahlardan ancak Allah'ın yardımıyla korunulabilir"[130]

[127] Râzî, *İsmetü'l-Enbiyâ*, 16.
[128] Kehf, 13/110.
[129] İsra, 74-75.
[130] Hûd, 11/88

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

derken, bu ve benzeri ayetleri delil olarak gösterirler. Bu da ismet sıfatının, peygamberin kendi çabasıyla değil, tamamen ilahi bir irade, lütuf ve destekle gerçekleştiğini ortaya koyar.[131]

Peygamberlere atfedilen ismet sıfatı, Kur'an'daki çeşitli ayetlerle desteklenen, derin teolojik ve felsefî temellere dayanan bir inanç ilkesidir. Kur'an, peygamberlerin kendi nefislerine zulmettiklerini veya isyan ettiklerini belirten durumlarda dahi,[132] bu ifadeler genellikle birer uyarı niteliğindedir. Bu uyarılar, peygamberlerin beşerî doğaları gereği hata yapma potansiyeli taşıdıklarını, ancak bu potansiyelin ilahi bir koruma mekanizmasıyla sürekli olarak doğruya yönlendirildiğini gösterir. Dolayısıyla, ismet peygamberin iradesinin elinden alınması değil, ilahi bir rehberlikle daima doğruyu tercih etme hali olarak anlaşılmalıdır.

Bu inanç, mantıksal delillerle de güçlendirilmektedir. Eğer peygamberler günah işleyebilselerdi, onlara bahşedilen risâlet nimetinin büyüklüğü göz önüne alındığında, cezalarının diğer insanlardan daha şiddetli olması gerekirdi. Bu durum, Allah'ın peygamberlere olan lütuf ve merhametine aykırı düşerdi. Kur'an, peygamberlerin sözlerinin mutlak doğru ve güvenilir olduğunu vurguladığı için, bir peygamberin hata yapması veya günah işlemesi, onun tebliğ ettiği vahyin ve peygamberlik kurumunun güvenilirliğinin sorgulanmasına yol açardı. Oysa peygamberlere mutlak itaat, müminler için dinî bir yükümlülüktür. Eğer peygamberler günah işleyebilseydi, bu itaatin sınırı ve meşruiyeti belirsizleşir, bu da Kur'an'daki "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun"[133] gibi ayetlerle çelişirdi.

Ayrıca, peygamberlerin mutlak bir manevi önderlik için kusursuzluğa sahip olması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Hz. İbrahim'e bahşedilen "insanlara imam olma" (önderlik) görevinin, Allah'ın vaadine göre, zalimleri kapsamayacağının belirtilmesi,[134] günah işleyen birinin bu yüce makama layık olamayacağının kesin bir delilidir. Aynı şekilde, şeytanın sadece "ihlâslı kulları" saptıramayacağı beyanı,[135] peygamberlerin Allah'a olan tam teslimiyetleri sayesinde bu seçkin ve masum zümreye dâhil olduğunu kanıtlamaktadır. Bütün bunlar gösteriyor ki, ismet sıfatı, peygamberlerin sadece ahlaki birer örnek olmalarını değil, aynı zamanda tebliğ görevlerini hatasız bir şekilde yerine getirmelerini sağlayan, teolojik ve felsefi olarak sağlam temellere dayanan mutlak bir korunmuşluktur.

Sonuç

İslam Düşünce tarihinin temel kavramlarından biri olan ismet, peygamberlerin tebliğlerinin güvenilirliğini garanti altına alan ve nübüvvet kurumunu her türlü beşerî kusurdan arındıran mühi bir ilkedir. Tartışmalar, bu sıfatın mahiyeti ve kapsamı üzerine yoğunlaşsa da farklı ekoller (Haricîler, Mutezile ve Ehl-i Sünnet) peygamberlerin risâlet öncesi ve sonrası küfürden uzak olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Ehl-i Sünnet ve Mutezile arasındaki temel ayrım, peygamberlerin küçük günahlar (zelle) işleyip işlemeyeceği ve bu masumiyetin ne zamandan itibaren başladığına dair yorum

[131] Nureddîn Sabunî, *Mâturidiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1994), 121-122.
[132] A'râf, 39/23.
[133] Al-i İmran, 3/31.
[134] Bakara, 2/124.
[135] Hicr, 15/40.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Peygamberlik, ancak ahlaken ve aklen en üst seviyede olan, günaha yatkın olmayan kişilerin üstlenebileceği bir görevdir. Bu nedenle ismet, nübüvvetin sonucunda kazanılan bir özellikten ziyade, bizzat peygamberin sahip olduğu ve onun davranışlarında fıtrî bir şekilde tezahür eden bir sıfattır. Hz. Peygamber'in (sav) hayatında gözlemlediğimiz gibi, onun içtihadî kararları hataya açık olsa da vahyi aktarma konusundaki sadakati ve masumiyeti tartışılmazdır. Bu durum, Allah'ın vahyi insan aklına ve realitesine uygun bir şekilde, beşerî bir varlık aracılığıyla gönderdiğini gösterir.

İsmet, peygamberlerin yalan, hile, aldatma ve büyük günah gibi ahlaki kusurlardan korunduğunu ifade ederken, onların beşerî yönlerini de göz ardı etmez. Hz. Peygamber, Allah'ın seçilmiş bir elçisi, insanlara vahyi olduğu gibi ulaştıran sadık bir model ve ümmeti için "üsve-i hasene" (en güzel örnek) olarak kalmıştır. Onun bu özelliği, vahyinin korunmuşluğu bağlamında kıyamete kadar İslam'ın korunacağının da bir garantisidir. Ancak bu sıfat peygamberler dışında, hiçbir şahısta mutlak olarak tecelli etmez. Bir insanın ahlakını koruma çabası kabul edilebilir olsa da hiçbir Müslüman kendisini mutlak masum veya yetkin olarak göremez. Bu durum, insanlara değer atfederken peygamber ile peygamber olmayan arasında net bir ayrım yapmanın önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Altuntaş, Halil - Muzaffer Şahin (ed.). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.

Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkāhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devlet, 1928.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi. *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1315.

Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif. *Kitabu't-Ta'rifât*. thk. Muhammed Abdurrahman el- Maraşli. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 3. Basım, 1433.

Isfehânî, Rağıb. *Müfredat fi Garibi'l –Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2001.

İbn Manzûr, Cemâleddin b. Muhammed Mükerrem. *Lisânu'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1414.

Kâdı, AbdülcebbârKadı. *Şerhu Usuli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Râzî, Fahruddîn. *İsmetü'l-Enbiyâ*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1986.

Sabunî, Nureddîn. *Mâturidiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1994.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

TABLIGH AND PROPHETHOOD: THE REPRESENTATION AND TRANSMISSION OF THE DIVINE MESSAGE

Doç. Dr. Kadri Önemli

Harran University, Faculty of Theology
Şanlıurfa, Türkiye, İlahiyat Fakültesi
ORCID ID: 0000-0002-6421-058X

Abstract

Tabligh is a fundamental activity of critical importance for the sustainability and spread of religions. In Islamic theology, this term refers to the obligation of prophets to accurately transmit divine commandments and prohibitions to humanity without any distortion, omission, or personal alteration. This profound duty constitutes one of the core functions of the prophetic institution, acting as the crucial bridge between revelation and human understanding. The effectiveness of this transmission is not a matter of mere rhetoric but is deeply rooted in the inherent qualities of the messenger.

In carrying out their tabligh activities, prophets possess exceptional and divinely bestowed attributes that ensure the integrity of their mission. These include sidq (absolute truthfulness), amanah (complete trustworthiness), fatanah (superior intelligence and acumen), and ismah (infallibility and divine protection from error). These attributes elevate them beyond being mere message carriers, positioning them as ultimate moral and spiritual guides for all of humanity. These exemplary ethical characteristics are the fundamental elements that build trust and increase the acceptance and effectiveness of the message being conveyed. Without them, the sacred message would lose its credibility and authority.

It is essential for those in the position of a religious missionary, a muballigh, to adopt these prophetic qualities as a paradigm. This is because tabligh is not merely a verbal act of communication; it must be a holistic process supported by a powerful ability of representation. A missionary who lacks the personal integrity to embody the message cannot convey it to their target audience in a compelling or authentic manner. In a world where trust in institutions and individuals is increasingly fragile, the need for missionaries with these exemplary qualities—whose lives serve as a living testament to their words—is of great importance. This representation is the silent yet most powerful form of tabligh.

Keywords: Religion, Tabligh, Prophet, Representation, Revelation.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tebliğ ve Nübüvvet: İlahi Mesajın Temsili ve Aktarımı

Özet

Tebliğ, Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesi açısından çok mühim bir öneme sahip temel bir faaliyettir. İslam teolojisinde, bu kavram, peygamberlerin ilâhî buyruk ve yasakları herhangi bir tahrif veya eksiltme olmaksızın insanlara aktarma yükümlülüğünü ifade etmektedir. Bu görev, peygamberlik kurumunun ana fonksiyonlarından birini teşkil etmektedir. Peygamberlerin tebliğ faaliyetlerini icra ederken haiz oldukları sıdk, emanet güvenilirlik, fetânet ve ismet gibi vasıflar, onların sadece birer mesaj taşıyıcısı olmanın ötesinde, ahlakî ve manevî rehberler olmalarını sağlamaktadır. Bu ahlakî nitelikler, tebliğ edilen mesajın kabul edilebilirliğini ve etkinliğini artıran temel unsurlardır. Din tebliğcisi konumunda olan mübelliğlerin, peygamberlerin bu müstesna vasıflarını birer paradigma olarak benimsemeleri elzemdir. Zira tebliğ, yalnızca retorik bir eylem olmayıp, aynı zamanda temsil gücüyle de desteklenmesi gereken bir süreçtir. Temsil kabiliyetinden yoksun bir tebliğcinin, mesajını muhatap kitleye tesirli bir biçimde ulaştırması mümkün değildir. Bu bağlamda, günümüz dünyasında söz konusu niteliklere sahip tebliğcilere olan gereksinim, büyük bir ehemmiyet arz etmektedir.

Peygamberlerin tebliğ metotları, ilahi mesajı iletme sürecinde birer emsal teşkil etmektedir. Kullandıkları dilin ve üslubun yumuşak, hikmetli ve ikna edici olması, tebliğ faaliyetinin başarısını doğrudan etkilemektedir. Hz. Muhammed'in (sav) tebliğindeki başarının temelinde bu ilkeler yatmaktadır ve bu ilkeler, sonraki nesiller için de bir yol haritası niteliğindedir. Tüm peygamberler, insanlığı hak ve adalete davet etme gibi ortak bir misyonu üstlenen bir silsileden gelmektedir. Onların sahip oldukları yüksek ahlak, dürüstlük ve güvenilirlik gibi müşterek nitelikler, peygamberlik kurumunun evrensel bir çizgiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, Tebliğ, Peygamber, Temsil, Vahiy.

Giriş

İnsanoğlu, varoluşundan itibaren evreni ve kendini anlama çabası içinde olmuştur. Akıl ve bilimle maddi dünyada büyük ilerlemeler kaydetse de, manevî ve metafizik sorulara tam bir cevap bulamamıştır. Yaratıcının varlığı, evrenin ve insanın varoluş amacı, ölüm ve sonrası gibi konular, insan zihninde hep bir merak uyandırmıştır. Felsefî düşünceler ve farklı yaşam görüşleri bu sorulara çeşitli yanıtlar sunsa da insanlığın evrensel düzeyde huzur, adalet ve birlik içinde bir yaşam kurmasını sağlayamamıştır. Bu durum, insanın manevî hayatını düzenleyecek, doğru ile yanlışı ayıracak ve temel inanç esaslarını öğretecek ilâhî bir rehberliğe olan ihtiyacını göstermektedir. Bu ihtiyaç karşısında, Allah insanlara olan merhametinin bir sonucu olarak peygamberleri görevlendirmiştir. Hz. Âdem'den başlayarak tüm peygamberler, insanları doğru yola sevk etmek, onları yanlış inanç ve eylemlerden koruyarak ebedi mutluluğa ulaştırmak için gönderilmiştir. Peygamberlerin bu ulvî vazifenin

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

merkezinde ise tebliğ faaliyeti yer almaktadır.[136] Tebliğ, peygamberlerin Allah'tan vahiy yoluyla aldıkları kutsal mesajları, hiçbir değişiklik yapmadan, olduğu gibi insanlara iletme yükümlülüğüdür. Kur'an'da bu sorumluluk, Hz. Muhammed'e "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yerine getirmemiş olursun..."[137] ayetiyle açıkça bildirilmiştir. Bu, tebliğin peygamberlik görevinin ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgular. Peygamberler, tebliğ görevlerini sadece sözle sınırlamamış, aynı zamanda ahlakî duruşlarıyla da insanlara örnek olmuşlardır. Doğruluk/sıdk, güvenilirlik/emanet, keskin zekâ/fetânet ve günahsızlık/ismet gibi üstün vasıflar, onların mesajlarının kabul görmesinde ve insanları etkilemesinde belirleyici olmuştur. Bu özellikler, peygamberlerin hem ilâhî hakikatleri anlatan hem de o hakikatleri kendi yaşamlarında sergileyen rehberler olmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla tebliğ, sadece bilginin aktarılması değil, aynı zamanda ahlakî bir karakterin ve güçlü bir temsilin yansımasıdır.

Peygamberlerin vefatıyla son bulmayan tebliğ görevi, daha sonra müminlere emanet edilmiştir. İslam'ın yayılması ve yaşaması için bu görevin devamı zaruridir. Kur'an, Müslümanların dini ilimleri öğrenip bu bilgileri başkalarına aktarmaları gerektiğini vurgular. Günümüzde her Müslümanın bu sorumluluğu taşıması gerekmektedir. Ancak başarılı bir tebliğ için doğru yöntemler ve etkili bir üslup hayati öneme sahiptir. Muhatabın ve içinde bulunulan çevrenin özelliklerini anlamak, tebliğ dilini belirlemede en kritik faktördür. Özellikle sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte, tebliğ faaliyetlerinde Kur'an'ın tavsiye ettiği hikmetli, nazik ve ikna edici bir dil kullanmak, hem ilâhî rızaya ulaşmaya hem de muhatapların kalbini kazanmaya vesile olacaktır. Bu çalışma, Peygamberler'in öğretileri ışığında, tebliğ dilinin temel ilkelerini ve bir tebliğcinin nasıl bir üslup benimsemesi gerektiğini ele alacaktır.

1 Sözlük ve Istılah Anlamı ile Tebliğ

Tebliğ, Arapça kökenli bir kelime olup sözlük anlamı itibarıyla bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak, erişmek veya bir amaca ulaşmak demektir.[138] Tebliğ, İslami terminolojide peygamberlere ait bir görev ve sıfattır. Bu görev, Allah'tan vahiy yoluyla gelen emirlerin, yasakların ve açıklamaların insanlara eksiksiz, doğru ve anlaşılır bir biçimde aktarılması demektir. Peygamberler, bu görevi yerine getirirken aldıkları ilâhî bilgileri gizlemez, eksiltmez ve kendi yorumlarını katmazlar. Onların sorumluluğu, vahyin orijinal halini muhataplarına ulaştırmaktır. Dolayısıyla tebliğ, peygamberlerin risâletlerinin temelini oluşturan, inananlara doğru yolu gösterme ve ilahi mesajı yayma yükümlülüğüdür.[139]

Tebliğ, salt bir enformasyon aktarımı olmanın ötesinde, kapsamlı bir pedagojik ve formasyonel süreçtir. Bu sürecin kökenleri, yaratılışın başlangıcına dayanmaktadır. Cenab-ı Hakk'ın Hz. Âdem'e

[136] Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam : tarih-ekoller-problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 283.
[137] Mâide, 5/67. (Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (ed.), *Kur'an-ı Kerim Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011).)
[138] Rağıb Isfehânî, *Müfredat fi Garibi'l –Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2001), 144.
[139] İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 639.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

(a.s.) eşyanın isimlerini telkin etmesi[140] ve cennette Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı (a.s.) belirli hususlarda ikaz etmesi, ilk tebliğ ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin başladığının delilidir. Cenâb-ı Hakk'ın Rab sıfatının kavramının etimolojik kökeni, "terbiye eden, olgunlaştıran, yetiştiren"[141] manalarına işaret etmektedir ki bu da tebliğin eğitici ve pedagojik boyutunu güçlendirmektedir. Âlemlerin Rabbi olan Allah, tüm varlık âleminin idarecisi, yetiştiricisi ve düzenleyicisidir. Bu terbiye edici vasıf, yalnızca insanlık âlemini değil, bütün kâinatı kuşatmaktadır. Bu bağlamda tebliğ, insanlık tarihindeki ilk eğitim faaliyeti olması itibarıyla büyük bir önem arz etmektedir. Tebliğin gayesi, muhatabı yalnızca bilgilendirmekle sınırlı değildir. Kur'an-ı Kerim ayetlerinin psiko-sosyal tesirleriyle bireyi etkilemek ve onun düşünce ve yaşam biçimini dönüştürmek hedeflenmektedir. Bu, bireyin yönünü "sırat-ı müstakim"[142] e çevirmeyi amaçlayan bir değişim ve dönüşüm sürecidir.[143]

Peygamberler, bu meşakkatli vazifeyi ifa ederken sayısız zorluk ve olumsuzluklarla yüzleşmişlerdir. Ancak hiçbir zaman mevcut şartlardan şikâyet ederek davalarından feragat etmemiş, görevlerini ihmal etmemişlerdir. Bu nedenle, Müslümanlar için de tebliğ, dini bir yükümlülüktür. Şartlar ve muhataplar ne olursa olsun, yaşanılan her toplulukta İslam'ı tebliğ etme sorumluluğu bulunmaktadır. Bu konuda en müstesna örnek, her hususta olduğu gibi yine Hz. Muhammed'dir (s.a.v.). "Önce yakın akrabalarını uyar" (eş-Şuarâ, 26/214) ayeti nazil olduğunda, yakın çevresine tebliğde bulunmaktan çekinmemiştir. Bu çağrıya karşı amcası Ebû Leheb'in hakaretine rağmen davasından dönmemiştir. Bu vakıa, tebliğ vazifesinin zorluklarına rağmen ne denli bir sebat ve kararlılık gerektirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber, yaşadığı toplum içinden seçilmiş, ancak ilahi bir lütufla yüceltilmiş bir elçidir. Allah, onu sadece insanlar arasından seçmekle kalmamış, aynı zamanda "çok şefkatli" (Raûf) ve "çok merhametli" (Rahîm) gibi kendi sıfatlarından ikisini ona bahşetmiştir. Kur'an'da da, "Biz seni tüm insanlığa sevgi, şefkat ve merhamet kaynağı olarak gönderdik" (el-Enbiyâ, 21/107) buyrularak onun yüce konumu vurgulanmıştır.

Tüm bu özelliklerine rağmen, davetine sırtını dönenler için üzülmemesi ve yalnızca Allah'a güvenmesi gerektiği, "Eğer yüz çevirirlerse de ki: Bana Allah yeter. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Ben ancak O'na tevekkül ettim. O, yüce Arş'ın sahibidir" (et-Tevbe, 9/129) ayetiyle teyit edilmiştir. Bu bağlamda, **sabır ve tevekkül**, tebliğ dilinin iki temel ilkesi olarak öne çıkar ve tüm peygamberlerin ortak vasıflarındandır. Allah'ın Hz. Musa ve Hz. Harun'a, Firavun gibi azgınlaşmış bir zorbanın karşısında bile sabır ve tevekkül temelli bir tebliğ dili tavsiye etmesi, bu ilkenin evrenselliğini göstermektedir.

[140] Bakara, 2/31.
[141] Ebu'l Fadl Cemalüddîn İbn Manzur, *Lisanü'l Arab* (Kahire: Daru'l-Meârif, ts.), 1: 466-469.
[142] Fatiha, 1/6; Bakara/142; Bakara/213; Âl-i İmrân / 51. Ayet; Âl-i İmrân / 101. Ayet; Nisâ / 68. Ayet; Nisâ / 175. Ayet; Mâide / 16. Ayet; En'âm / 39. Ayet; En'âm / 87. Ayet; En'âm / 161. Ayet; A'râf / 16. Ayet
[143] Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Ankar Okulu Yayınları, 2011), 60.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tebliğ Görevinin Farz Oluşu ve Sorumluluğu

Tebliğin, Kur'an'da geçen pek çok ayetle açık bir emir olduğu ve dolayısıyla farz olduğunda İslam âlimleri arasında genel bir görüş birliği bulunmaktadır. Bu görevin kimler üzerine farz olduğu konusunda farklı yaklaşımlar olsa da temel olarak farz-ı ayn (herkese farz) ve farz-ı kifaye (bir grup tarafından yerine getirilince diğerlerinden düşen farz) olduğu görüşleri mevcuttur. Peygamberlik müessesesinin temel gayesi tebliğ olduğu için, bu görev öncelikle peygamberlerin üzerine vaciptir. Ardından, dinin yegâne şahitleri olan sahabelerin, öğrendiklerini kendilerinden sonraki kuşaklara aktarmaları da aynı şekilde vacip kabul edilmiştir. Zira sahabelerin her biri, dinin tamamını doğrudan Hz. Peygamber'den öğrenme imkânına sahip değildi. Bu dönemden sonraki süreçte, tebliğ görevinin tüm ümmet üzerinde bir farz-ı kifayeye dönüştüğü kabul edilmiştir. Kur'an, Ümmet-i Muhammed'in içinden bir grubun bu görevi kesintisiz olarak devam ettirmesini emretmektedir. Bu görevin ihmal edilmesi durumunda ise tüm ümmet sorumlu duruma düşer. Toplumun tebliğ ihtiyacını karşılayacak yeterlilikte tebliğcilerin yetiştirilmesi ve bu ortamın oluşturulması, öncelikle kurumların, ardından da imkânı olan her bireyin dini sorumluluğundadır. Çağımızda kitle iletişim araçları, bu sorumluluğun yerine getirilmesinde önemli birer aracı haline gelmiştir. Bu nedenle, kurumlar ve bireyler, içinde bulundukları çağa uygun tebliğ yöntem ve tarzlarını sürekli olarak gözden geçirmelidir.

Tebliğde Yetkinlik ve Liyakat

Tebliğ vazifesini yerine getirecek kişilerin, tebliğ edecekleri konu hakkında asgari düzeyde bilgi ve yetkinliğe sahip olması gerekmektedir. Ehliyete haiz olmayan kimselerin tebliğ yapmasının caiz olmadığı belirtilmiştir. Bu hususta bir hadis, "Âlimlerin yokluğunda insanlar cahillere soru sorar, onlara tâbi olurlar. Cahiller de kendi hevalarından verdikleri cevaplarla hem kendilerini hem de onlara tâbi olanları dalalete düşürürler"[144] şeklinde bir uyarıda bulunmaktadır. Dolayısıyla, tebliğin farziyetini dikkate almak kadar, bu görevi üstlenecek kişilerin bilgi ve liyakat sahibi olmaları da büyük önem taşımaktadır.

Tebliğ Sorumluluğu ve Tebliğcinin Sahip Olması Gereken Vasıflar

İslam, tebliğ görevini üstlenecek kişilerin belirli vasıflara sahip olmasını zaruri kılar. Bu özellikler arasında sebat, kararlılık, yeterli ilmi birikim, sahih bir inanç, açık ve anlaşılır bir ifade tarzı, maddi menfaatlerden uzak durma, zorlamak yerine teşvik etme ve tam bir tevekkül gibi temel nitelikler yer alır. Kur'an-ı Kerim, tebliğin sadece toplumsal ölçekte değil, Nemrut, Firavun ve Hz. Nuh'un oğlu gibi bireysel düzeydeki muhataplara da yöneldiğini göstererek, tebliğ metotlarının muhatabın özelliklerine göre şekillenebileceğini ortaya koyar. Peygamberler, ilâhî emir doğrultusunda yumuşak huyluluktan (hilm) sert bir uyarı diline, tartışmadan mücadeleye kadar geniş bir yelpazede yöntemler kullanmışlardır.

[144] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Takıyyüddin en-Nedvî (Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2011–1432), İlim, 34.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

2 Peygamberlerin Davet Üslubu ve Müminlerin Sorumluluğu

Tarihsel süreçte gönderilen tüm peygamberler, temel bir görevle yükümlü kılınmıştır: **tebliğ**. Bu kutsal görev, onlara indirilen ilahi mesajı insanlara tam ve eksiksiz olarak ulaştırmayı ifade eder. Peygamberlerin bu çabasındaki en belirgin özellik, herhangi bir karşılık veya ücret talep etmemeleridir. Zira peygamberler, dinin maddi çıkar için bir araç olarak algılanmasını önlemek amacıyla bu konuyu özellikle vurgulamışlardır. Onların bu samimi ve ücret talep etmeyen duruşu, tebliğlerinin güvenilirliğini pekiştirmiştir.

Peygamberler, davetlerinde muhataplarının durumuna göre farklı metotlar uygulamışlardır. Davetleri, sadece emirleri ve yasakları bildirmekten ibaret olmamış, aynı zamanda kalpten gelen bir **nasihat** niteliği de taşımıştır. Nuh, Salih ve Şuayb gibi peygamberler, kavimlerine karşı duydukları bağlılığı ve güvenilir birer yol gösterici olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Bu tutum, mesajlarının doğruluğuna dair şüpheleri gidermeyi hedeflemiştir. Peygamberlerin daveti, çoğu zaman ön yargılar ve inatçı bir reddiye ile karşılaşmıştır. İnkâr edenler, peygamberlerin kendileri gibi birer insan olmasını yadırgamış, onların ve takipçilerinin sosyo-ekonomik durumlarını aşağılamışlardır. Mucizeler dahi, inançsızlıkta direnenleri her zaman ikna etmeye yetmemiştir. Mantıksal zeminlerin kaybolduğu durumlarda ise inkar edenler, peygamberlere ve müminlere yönelik kaba kuvvete başvurmaktan çekinmemişlerdir. Bu zorbalıklar, müminler için çetin bir imtihan olmuş; bazen hicretle, bazen de şehadetle sonuçlanmıştır. Ancak ilahi takdir, zulmeden kavimlerin helakıyla tecelli etmiş ve bu olaylar, gelecek nesiller için birer ibret vesikası haline gelmiştir. Peygamberler ise, yalnızca Allah'tan korkarak ve O'ndan başkasına boyun eğmeyerek bu süreçte eşsiz bir cesaret ve metanet sergilemişlerdir.

Tebliğ, sadece peygamberlere mahsus bir görev değildir; her mümin için hayati bir sorumluluktur. Hadislerde de belirtildiği üzere, her Müslümanın, sahip olduğu bilgi kadar (bir ayet bile olsa) dini başkalarına ulaştırması gerekir. Bu sorumluluk, iyiliği yayma ve kötülüğü engelleme ilkesiyle tüm toplumu kapsar. Tebliğin ihmal edilmesi, sadece bireyin değil, toplumun da manevi çöküşüne yol açar. Hz. Ebubekir'in de ifade ettiği gibi, toplum zulme sessiz kaldığında, umumi bir azaba davetiye çıkarmış olur. Bu, tebliğ görevini terk etmenin, kişisel kurtuluşu bile tehlikeye attığının bir işaretidir. Nihayetinde, tebliğci için en önemli bilinç, hidayetin kaynağının yalnızca Allah olduğunu bilmektir. Tebliğcinin görevi, en hikmetli yollarla mesajı iletmek ve sonuç için Allah'a tevekkül etmektir. Bu sorumluluk bilinciyle hareket edenler, hem ahirette büyük bir mükafat kazanacak hem de dünyada toplumsal iyiliğin yayılmasına katkıda bulunacaktır.

3 Kur'an Işığında Tebliğ: Peygamberlik Misyonunun Esasları

Tebliğ, Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayetle vurgulandığı üzere, peygamberlerin en temel görevidir. "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer böyle yapmazsan elçilik vazifeni yerine getirmemiş olursun."[145] buyrularak, tebliğin peygamberlik misyonunun ayrılmaz bir parçası olduğu

[145] Mâide, 5/67.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

açıkça ifade edilmektedir. Bu, ilahi mesajın insanlara eksiksiz ve olduğu gibi ulaştırılmasının ne denli önemli olduğunu gösterir. Peygamberlerin tebliğdeki rolü, sadece "apaçık tebliğden başka"[146] bir şey değildir. Onlara düşen, ilahi hakikatleri en net ve anlaşılır biçimde insanlara ulaştırmaktır. Hidayet ise yalnızca Allah'ın takdirindedir. Âl-i İmrân Suresi 20. ayet ve diğer pek çok ayet, bu gerçeği vurgulamaktadır: "...eğer yüz çevirirlerse sana düşen sadece tebliğ etmektir. Allah, kullarını hakkıyla görmektedir."[147]

Tebliğ, sadece peygamberlere mahsus bir görev olmayıp, her mümin için ömrünün son anına kadar süren bir sorumluluktur. Bu süreçte ümitsizliğe kapılmak caiz değildir. Zira insanların durumları sürekli değişmektedir ve kaderin sırrı bilinmez. Belki de bugüne kadar tebliğe kulak asmayan bir insan yarın hidayete erebilir veya en azından yapacağı küçük bir iyilikle azabının hafiflemesine vesile olabilir. Tebliğin olmadığı bir ortamda, kötülükler hiçbir engelle karşılaşmadan hızla yayılır. Kötülüğü tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmasa bile, yayılma hızını yavaşlatmak da önemli bir sorumluluktur. Bu nedenle tebliğden tamamen vazgeçmektense, daima hayırlı öğütlerde bulunmak daha evladır. Hz. Hûd'un kavmine söylediği gibi: "Eğer yine de yüz çevirirseniz, ne diyeyim? Artık ben, size ulaştırmakla görevli olduğum emir ve yasakları bütünüyle tebliğ etmiş bulunuyorum."[148]

4 Tebliğde Sebat ve Hikmet: Nebevi Metotlar

Peygamberler, tebliğ görevlerini yerine getirirken sadece ilâhî mesajları ulaştırmakla kalmamış, aynı zamanda kavimlerine karşı samimi birer nasihatçi olmuşlardır. A'râf Suresi 68. ayette Hz. Nuh'un dilinden "Size Rabbimin buyruklarını tebliğ ediyorum. Ben sizin iyiliğinizi isteyen güvenilir bir nasihatçiyim."[149] denilmektedir. Hz. Salih ve Hz. Şuayb'ın kavimlerine söyledikleri de aynı hassasiyeti taşımaktadır. Onlar, nasihatlerinin kabul görmemesinden dolayı üzüntü duymuş, ancak görevlerini yerine getirdiklerini belirtmişlerdir. Tebliğ vazifesini yapanların vasıfları "Allah'ın gönderdiği vahiyleri eksiksiz olarak tebliğ eden, yalnızca Allah'tan korkan ve Allah'tan başka hiç kimseden korkmayanlar"[150] olarak tanımlanmıştır. Bu ayetler, mübelliğin cesur, güvenilir ve yalnızca Allah'a karşı sorumlu olması gerektiğini göstermektedir. Cin Suresi 23. ayette de Hz. Peygamber'in "Benim vazifem sadece Allah ile ilgili gerçekleri ve O'nun mesajlarını tebliğ etmekten ibarettir"[151] dediği belirtilmektedir. Tebliğ, bir sonuç elde etme garantisi vermez; aksine, sorumluluğu yerine getirme eylemidir. Ra'd Suresi 40. ayette "Her halükârda senin vazifen sadece tebliğ etmektir. Bize ait olan ise neticeyi tayin ve herkese hak ettiğini vermektir."[152] buyrulmuştur. Bu, tebliğ görevini yapanın sadece üzerine düşeni yapmakla mükellef olduğunu ve sonucun Allah'ın elinde olduğunu bilmesini gerektirir. Şûrâ Suresi 48. ayet de bu gerçeği pekiştirir: "Sana düşen sadece tebliğ etmektir."[153] Bu, müminin

[146] Nahl, 16/35.
[147] Âl-i İmrân, 3/20.
[148] Hûd, 11/57.
[149] A'râf Suresi 7/68.
[150] Ahzâb, 33/39.
[151] Cin, 52/23.
[152] Ra'd, 13/40.
[153] Şûrâ, 47/48.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

görevinin insanları zorla imana getirmek değil, sadece ilahi hakikatleri onlara açıkça ulaştırmak olduğunu gösterir. Tebliğ vazifesi, bu bilinçle yerine getirildiğinde anlam kazanır ve tebliğci için hem dünyada hem de ahirette büyük bir mükafata vesile olur.

Peygamberler, tebliğ görevlerinde eşsiz bir sebat, cesaret ve metanet sergilemişlerdir. Peygamber Efendimiz (sav), en güçlü devletlerin, farklı dinlerin ve hatta kendi kavminin şiddetli düşmanlığına rağmen, en ufak bir tereddüt, korku veya telaş göstermemiştir. Tek başına tüm dünyaya meydan okumuş, davetini zafere ulaştırmış ve İslam'ı dünya medeniyetlerinin zirvesine çıkarmıştır. Bu durum, onun tebliğ ve davet misyonunda bir benzerinin olmadığını kanıtlamaktadır. Bu nebevi örnekten yola çıkarak, tebliğin temel ilkeleri Kur'an ve Sünnet'te detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Kur'an'da, "İnsanları Rabb'inin yoluna hikmetle (açık delillerle ve güzel öğütlerle) davet et ve onlarla en güzel şekilde mücadele et"[154] buyrulmuştur. Bu ayet, tebliğ dilinin ikna edici, yumuşak ve etkili olması gerektiğini vurgular. Merhum Mehmet Âkif Ersoy'un "Asrın idrakine söyletmeliyiz İslam'ı"[155] dizeleri de bu ilkenin günümüzdeki yansımasıdır. Tebliğ, sadece peygamberlere özgü bir görev olmayıp, her Müslümanın üzerine düşen bir sorumluluktur. Bir hadiste, "Bir kötülük gördüğünüzde elinizle düzeltin, gücünüz yetmezse dilinizle, ona da gücünüz yetmezse kalbinizle buğz edin"[156] buyrulmuştur. Bu, her Müslümanın gücü nispetinde İslam'ı yaşaması ve doğru bir şekilde anlatması gerektiğini gösterir. Tebliğde başarıya ulaşmak için, davetçinin muhatabın durumunu doğru analiz etmesi gerekmektedir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken iki temel unsur vardır. Tebliğde başarı için, muhatabın hem inanç ve ön yargı durumunu hem de entelektüel seviyesini dikkate alarak, ona uygun bir dil ve yöntem belirlemek esastır.

Hadisler, tebliğ vazifesini layıkıyla yerine getirenlerin sahip olacağı büyük mükafatları vurgulamaktadır. "Hidayete davet eden kimseye, kendisine tabi olanların sevabı kadar sevap verilir."[157] ve "Cenab-ı Hakk'ın senin vasıtanla bir tek kişiyi hidayete kavuşturması, kızıl develere sahip olmandan daha hayırlıdır."[158] gibi hadisler, tebliğin manevi kazancını gözler önüne serer.

Sahabelerden Enes (r.a.)'in naklettiği bir hadiste, tebliğ vazifesini yapanların ahirette peygamberlerin ve şehitlerin gıpta edeceği bir makama ulaşacakları bildirilmiştir. Bu kişiler, "kullarını Allah'a, Allah'ı da kullarına sevdiren"[159] kimselerdir. Bu görevin ihmali, tüm bir toplumu felakete sürükleyebilir. Zira tebliğin terk edildiği yerde kötülükler hızla yayılır ve Allah'ın azabının gelmesi kaçınılmaz hale

[154] Nahl, 16/125.
[155] Mehmet Akif Ersoy, *Safahât*, ed. Abdullah Uçman (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013), 218.
[156] Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburî Müslim, *Sahîhu Müslim*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), Îmân, 78.
[157] Müslim, *Sahîhu Müslim*, İlim: 16; Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî Ebû Davud, *Sünenu Ebî Davud* (Beyrut: Dâru'l- Cinân, 1988), Sünnet, 6; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmîzi, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), İlim, 15; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce* (Delhi: el-Matbaü'n-Nizami, 1905), Mukaddime, 14.
[158] Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Ashâbu'n-Nebî, 9.
[159] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1: 367.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

gelebilir. Bu nedenle, her Müslüman, İslam'ı yaşayarak ve insanları doğruya yönlendirerek bu hayati vazifeyi yerine getirmelidir.

Sonuç

Sonuç

Tebliğ, peygamberlerin risâletlerinin temelini oluşturan, ilahi mesajın bozulmadan, eksiksiz ve doğru bir şekilde insanlığa ulaştırılmasını hedefleyen çok ehemmiyetli bir vazifedir. Bu kutsal görev, peygamberlerin doğruluk, güvenilirlik, üstün zekâ ve günahsızlık gibi müstesna vasıflarıyla bütünleşerek, retorik bir eylemin ötesinde, ahlakî ve manevî bir temsil gücü kazanmıştır. Peygamberlerin karşılaştığı zorluklar ve sergiledikleri cesaret, sebat ve hikmet dolu metotlar, tebliğin sadece bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda zorlu koşullara karşı duruş ve kararlılık gerektiren bir görev olduğunu göstermektedir.

Peygamberlerin ardından bu görev, her müminin üzerine düşen, kıyamete kadar sürecek bir sorumluluğa dönüşmüştür. Bu sorumluluk, iyiliği emretme ve kötülükten nehyetme ilkesiyle birleşerek toplumsal bir yükümlülük haline gelmiştir. Tebliğin ihmal edilmesi sadece bireysel bir kayba değil, aynı zamanda umumi bir felakete davetiye çıkarmaktadır. Dolayısıyla tebliğci için en temel bilinç, hidayetin yalnızca Allah'ın elinde olduğunu idrak etmek, üzerine düşeni en güzel ve hikmetli şekilde yerine getirmek ve neticeyi O'na bırakmaktır. Bu bilinçle hareket edenler hem kendi kurtuluşlarına hem de toplumun ıslahına vesile olacaklardır.

Kaynakça

Altuntaş, Halil - Muzaffer Şahin (ed.). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Şuabü'l-iman*. thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul. Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1990.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Takıyyüddin en-Nedvî. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2011–1432.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî. *Sünenu Ebî Davud*. Beyrut: Dâru'l- Cinân, 1988.

Ersoy, Mehmet Akif. *Safahât*. ed. Abdullah Uçman. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2013.

Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Ankar Okulu Yayınları, 2011.

Gölcük, Şerafettin - Süleyman Toprak. *Kelam : tarih-ekoller-problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.

Isfehânî, Rağıb. *Müfredat fi Garibi'l –Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2001.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. Delhi: el-Matbaü'n-Nizami, 1905.

İbn Manzur, Ebu'l Fadl Cemalüddîn. *Lisanü'l Arab*. Kahire: Daru'l-Meârif, ts.

Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburî. *Sahîhu Müslim*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.

Tirmîzi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1998.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE HIGHEST DEGREE OF TRUTHFULNESS: THE PLACE OF THE PROPHETS' ATTRIBUTE OF SIDQ IN THE INSTITUTION OF PROPHETHOOD

Doç. Dr. Kadri Önemli

Harran University, Faculty of Theology
Şanlıurfa, Türkiye, İlahiyat Fakültesi
ORCID ID: 0000-0002-6421-058X

ABSTRACT

The Highest Degree of Truthfulness: The Place of the Prophets' Attribute of *Sidq* in the Institution of Prophethood.

Prophets are not merely conduits for divine messages; they are exemplary figures whose lives and characters embody the highest moral and spiritual standards for all of humanity. Their actions and conduct serve as timeless guides, transcending their own eras and reaching across generations. The very foundation of their sacred mission rests upon the absolute trustworthiness of their message, which is inextricably linked to their unwavering truthfulness, an attribute known as ṣidq. This quality signifies a prophet's complete and absolute honesty, not only in their prophetic claims but also in all divine information they convey to mankind. The reliability of their entire message, from theological truths to practical guidance, is directly and fundamentally tied to this unassailable truthfulness, making ṣidq an essential and non-negotiable quality for every prophet.

To ensure the success of their vital guidance mission, prophets are divinely protected from any form of falsehood (kidhb). Islamic scholars are in unanimous agreement that prophets are maṣūm (infallible), meaning they are intentionally protected from committing lies and major sins throughout the entirety of their prophetic duties. This concept of infallibility is widely understood to also extend to unintentional errors that might otherwise compromise their role as a trustworthy example. The prophetic qualities of ṣidq (truthfulness), amānah (trustworthiness), ismah (infallibility), fatānah (intellect), and tablīgh (conveyance) are meant to be emulated by believers in their faith, ethics, and daily conduct.

It is both logically and textually impossible for a prophet to lie, as falsehood would completely undermine their entire purpose of guiding humanity toward the truth. Lying is considered a major sin in Islam and is in direct conflict with the fundamental prophetic attributes of ismah and amānah. The prophet's ṣidq is the most powerful testament to their deep trust in God, unwavering piety, and profound sense of responsibility. Their truthfulness, both in their words and in their inner state, serves

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

as an ultimate proof of their integrity and the divine origin of their message. The attribute of sidq is therefore the bedrock of the institution of prophethood.

Keywords: Prophethood, Truthfulness**,** Sidq**,** Integrity**,** Morality

Doğruluğun En Yüksek Mertebesi: Peygamberlerin Sıdk Sıfatının Nübüvvet Müessesesindeki Yeri

Özet

Peygamberler, yalnızca İlâhî vahiyleri iletmekle görevli elçiler değil, aynı zamanda insanlık için birer rol model teşkil eden, yüksek ahlakî ve manevî niteliklere sahip mümtaz şahsiyetlerdir. Onların örnek davranışları, Allah'ın hükümlerini tebliğ etmeleri, kendi dönemlerinin ötesinde tüm insanlık için bir rehber niteliği taşır. Peygamberlerin karakter ve kişilik özellikleri, muhataplarının davranış ve karar alma süreçlerini etkilemede mühim bir rol oynamıştır. Peygamberlik kurumu, gönderilen mesajın güvenilirliği ve hakikat değeri üzerine inşa edilmiştir. Bu güvenilirlik, doğrudan doğruya peygamberlerin sarsılmaz doğruluğuna, yani sıdk vasfına dayanmaktadır. Sıdk, peygamberlerin hem kendi peygamberlik iddialarında hem de Allah'tan aldıkları İlâhî hüküm ve haberlerde mutlak bir doğruluk içinde olmalarını ifade eder. Vahyi insanlara ulaştırmakla yükümlü olan peygamberler için tebliğlerinin güvenilirliği, onların doğru sözlü olmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, sıdk vasfı tüm peygamberler için zorunlu bir niteliktir.

Peygamberlerin insanlığa rehberlik etme misyonunun gerçekleşebilmesi ve dinî emirlerin ve yasakların doğru bir şekilde tebliğ edilebilmesi için, onlar kizb (yalan) vasfından korunmuşlardır. İslam âlimleri, peygamberlerin tebliğde kasten yalan söylemekten ve büyük günah işlemekten masum (korunmuş) oldukları hususunda fikir birliğine varmışlardır. Çoğunluk görüşüne göre, bu masumiyet, yanılma durumunu da kapsar. Peygamberlerin ahlaki vasıfları olan sıdk (doğruluk), emânet (güvenilirlik), ismet (günahtan korunmuşluk), fetânet (üstün zekâ ve idrak) ve tebliğ (iletme), müminlerin hayatında iman, ibadet, güzel ahlak ve toplumsal ilişkiler bağlamında yansıma bulmalıdır. Bu sıfatlar, peygamberlerin yalnızca İlâhî bir elçi değil, aynı zamanda ahlakî mükemmelliğin somut örnekleri olduğunu gösterir.

Bir peygamberin yalan söylemesi, yani kizb vasfını taşıması hem aklen hem de naklen imkânsızdır. Yalan, insanları doğru yola yönlendirme amacının önünde aşılamaz bir engel oluşturur. Şayet peygamberler yalan söyleyebilseydi, onların tebliğleri şüpheli hale gelir ve insanları irşat etme gayesi tamamen işlevsiz kalırdı. Dahası, yalan, İslam inancında büyük bir günah (ma'siyet) olup, peygamberlerin sahip olduğu ismet ve emanet gibi temel vasıflarla çelişmektedir. Bu çalışma, peygamberlerin ortak özelliklerinden biri olan sıdk vasfının, İslam fikriyatında yer alan sıdk (doğruluk) vasfı bağlamında nasıl bir anlam kazandığı analiz edilmiştir. Peygamberlerin sıdk vasfı, Allah'a olan sarsılmaz güvenlerinin, takvalarının ve toplumsal görevlerindeki sorumluluk bilincinin bir

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ifadesi olarak yorumlanmalıdır. Dolayısıyla, peygamberlerin doğru sözlülüğü, onların sözlerinde olduğu gibi, iç dünyalarındaki doğruluk ve dürüstlüğün birer kanıtı niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Peygamberlik, Sıdk, Sosyal Hayat, İbadet, Ahlak.

Giriş

Peygamberler, beşerî vasıfları aşan, yüksek ahlakî meziyetlerle donatılmış mümtaz şahsiyetlerdir. Kendilerine tevdi edilen nübüvvet görevini hakkıyla yerine getirebilmeleri, sahip oldukları sıdk (doğruluk) ve emânet (güvenilirlik) gibi temel vasıflar sayesinde mümkün olmuştur. Bu vasıflar, peygamberlerin risaletlerinin güvenilirliğini ve tutarlılığını sağlamlaştıran birer güç kaynağı işlevi görmüştür. Peygamberlerin sıddıkiyeti, Yüce Allah'a olan bağlılıklarının ve insanlığa karşı duydukları sorumluluğun kusursuz bir yansıması olarak, onları diğer insanlardan ayıran belirgin bir nitelik olarak öne çıkar. Kur'an-ı Kerim'de birçok peygamber için doğruluk vasfı vurgulanmış, hatta bazılarından "sıddîk" olarak bahsedilmiştir. Bu durum, peygamberlerin risâletini teyit eden İlâhî bir beyan niteliği taşır. Yüce Allah, peygamberlerden ve inananlardan ağır bir ahit alarak sadıkları (doğru olanları) kâziplerden (yalancı olanlardan) ayırmıştır. Bu durum, Kur'an'da şu şekilde ifade edilmiştir: “Biz nebilerden kuvvetle ahitlerini almıştık. Senden, Nuh'tan İbrahim'den Musa'dan ve Meryem oğlu İsa'dan (evet) onlardan ağır bir misak (söz) almıştık”; “Ki (Allah) o sadıklara sıdklarından sorsun, o kâfirlere de acı bir azap hazırlamıştır”[160]

Peygamberler için zaruri kabul edilen sıdk (doğruluk), emânet (güvenilir olmak) ve fetânet (üstün akıl ve zekâ) bulunmaktadır. Bu vasıfların zıddı olan yalan söyleme, hıyanet, gaflet ve delilik gibi nitelikler, peygamberler hakkında imkânsızdır. Ayrıca, peygamberler, insanların nefretini çekebilecek kusurlardan ve fiziksel noksanlıklardan da uzak bir şekilde yaratılmışlardır. Bu çalışmanın temel amacı, peygamberlerin nübüvvet müessesesinde vazgeçilmez bir konumda bulunan sıdk vasfının, onların insanlık için rehberlik misyonunu nasıl pekiştirdiğini irdelemektir. Bu doğrultuda, sıdk sıfatının, peygamberlerin karakter ve üstlenmiş oldukları görev bütünlüğünü sağlayan temel bir unsur olarak rolü incelenecektir.

Sıdk (Doğruluk)

Sıdk, sözlükte "gerçeğe uygun söz" anlamına gelir. İslamî kaynaklarda ise doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik ve vaadine sadakat gibi anlamları taşır. Hak, objektif gerçeği ifade ederken, sıdk sözün bu gerçeğe uygunluğunu belirtir.[161] Bir söz, gerçekle uyuşsa bile, eğer söyleyen kişi buna inanmıyorsa yalan sayılabilir. Örneğin, münafıkların "Sen Allah'ın elçisisin" demesi, sözün doğru olmasına rağmen, içten inanmadıkları için Kur'an'da yalan olarak nitelendirilmiştir. Kısacası, sıdk sadece gerçeği söylemek değil, aynı zamanda o gerçeğe kalpten inanmaktır.

[160] Ahzâb, 33/7-8.
[161] Ebû'l-Fadl Muhammed İbn Manzuûr, *Lisânü'l-Arâb*, thk. Yusuf Hayyat- Nedim Mer'aşli (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968), 10: 193-194; Rağıb Isfehânî, *el-Müfredat fi Garibi'l –Kur"an* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2001), 277-278.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Sıdk: Peygamberlerin Vazgeçilmez Özelliği

Allah tarafından insanlığa rehber olarak gönderilen peygamberler, belirli ortak özelliklerle donatılmıştır. Bu nitelikler, onların İlâhî görevlerini eksiksiz yerine getirmelerini sağlar. Nübüvvetin (peygamberliğin) en temel unsuru, peygamberin sözlerinin doğruluğuna duyulan inançtır.) Bu yüzden, islam alimleri âlimleri sıdk yani doğruluk vasfına büyük bir önem atfederler.[162]

Allah Teâlâ, peygamberlerin doğruluklarını teyit etmek amacıyla mucizeler ihsan etmiştir. Mucizeler, adeta İlâhî bir tasdik niteliğindedir; "Kulum, peygamberlik iddiasında ve benden bildirdiklerinde sadıktır" buyurulduğunun açık bir delilidir.[163] Peygamberlerin yalan söylemeleri caiz olsaydı, bu, Allah'ın yalancıyı tasdik etmesi anlamına gelirdi ki, noksan sıfatlardan münezzeh olan Yüce Allah için bu durum muhaldir. Dolayısıyla peygamberler, doğruluk vasfıyla muttasıftırlar ve yalancılık onlar hakkında düşünülemez. Bu vazgeçilmez sıfat, insanlık tarihinin birçok döneminde tevatür yoluyla aktarılmış ve insanların peygamberlere olan imanını pekiştirmiştir. Peygamberlerin sıdk vasfı, onların tebliğ görevini başarıyla yerine getirmelerinin ve ümmetlerinin kalbinde sarsılmaz bir güven inşa etmelerinin anahtarıdır. Bu vasıf, aynı zamanda, Müslümanlar için de bir yol haritasıdır. Yalnızca sözde değil, özde ve eylemde de doğru olmak, Allah'a karşı samimi bir duruş sergilemek ve dürüst insanlarla bir arada bulunmak hem dünya hem de ahiret mutluluğuna giden yolda atılması gereken en önemli adımlardır. Peygamberler, sadece dini hükümleri tebliğ ederken değil, hayatlarının her alanında doğruluk ve dürüstlük timsalidirler. Onlar asla yalan söylemezler ve sözleri daima gerçeği yansıtır. Bu üstün doğrulukları, kimi zaman mucizelerle desteklenerek pekiştirilmiştir. Onların yalancı (kizb) olmaları düşünülemez, çünkü bu durum Allah'ın mesajının değersizleşmesi anlamına gelir ki, Yüce Allah buna asla izin vermez.

Sıdk, peygamberlerin tebliğ ettikleri tüm haberlerde, İlâhî emir ve yasaklarda asla sapmadıklarını, hiçbir yalan ya da yanlışın sözlerine karışmadığını ifade eden temel bir özelliktir. Yalancılığın peygamberler için düşünülemez oluşu, onların tebliğ vazifelerinin temelini oluşturur. Bu gerçeğin en çarpıcı örneklerinden biri, Bizans İmparatoru Heraklius'un, Ebu Süfyan'a Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) hakkında sorduğu soruların ardından söylediği şu sözde saklıdır: "İnsanlara yalan söylemeyen bir kişi, Allah'a karşı asla yalan söylemez." Bu ifade, bir peygamberin insanlara karşı dahi yalan söylemesinin, İlâhî elçilik makamıyla tamamen çeliştiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.[164]

Peygamberler (aleyhimüsselâm) kendilerine tevdi edilen görevi hakkıyla yerine getirebilmeleri için, onların doğruluk, dürüstlük ve güvenilirlik gibi temel vasıflarla donatılması zaruridir. Bu vasıflar arasında sıdk (mutlak doğruluk), her peygamberin şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası olarak öne çıkar.

[162] Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri* (İstanbul, 1339), 200.
[163] Halil İbrahim Bulut, "Mu'cize", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2020), 30/350-352.
[164] Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 9: 26.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Sıdk, peygamberlerin tebliğ ettikleri her haberin, hükmün ve yasağın en doğru şekilde, en ufak bir sapma olmaksızın insanlara ulaşmasını garanti altına alır.

Peygamberlerin sıdk vasfı, sadece sözlerinde değil, eylemlerinde de kendini gösterir. Onların hayatı, tebliğ ettikleri ilkelerin somut bir yansımasıdır; söz ve fiilleri birbiriyle tam bir uyum içindedir. Bu sarsılmaz doğruluk, İlâhî mesajın toplumlara etkin ve sağlıklı bir şekilde aktarılabilmesi için hayati bir ön koşuldur. Bu sayede insanlar, peygamberlerin sözlerine güven duyar ve onlara itimat ederek doğru yolda yürürler.

Peygamberlerin Doğruluğu (Sıdk) ve Kur'anî Deliller

Kur'an-ı Kerim, peygamberlerin bu müstesna vasfını pek çok ayette tasdik eder. Örneğin, Hz. İbrahim (as)'ın sıdkı, "Kitap'ta İbrâhîm'e dâir anlattıklarımızı da hatırla! Şüphesiz ki O, sıddîk (özü, sözü dosdoğru) bir peygamberdi."[165] ayetiyle övülür. Yüce Allah, peygamberlerin doğruluktan bir an bile ayrılmalarının mümkün olmadığını şu ayetlerle kesin bir dille ortaya koyar: "Eğer (Peygamber) Biz'e atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette Biz O'nu kuvvetle yakalardık. Sonra da hiç şüphesiz O'nun şah damarını koparırdık."[166] Bu ayetler, peygamberlerin İlâhî vahyi tahrif etme gibi bir eylemin yakınından dahi geçemeyeceklerini teyit eder.

Peygamberlerin doğruluğu, sadece inananlar tarafından değil, kendilerine düşmanlık edenler tarafından dahi tasdik edilmiştir. Bu durumun en belirgin örneklerinden biri, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sav)'in davetini ilk kez açıkladığı Safa Tepesi'ndeki olayıdır. Kureyşlilere, "Şu dağın ardında düşman atlıları var dersem inanır mısınız?" diye sorduğunda, onlar tereddütsüz bir şekilde, "Evet inanırız! Çünkü şimdiye kadar senin yalan söylediğini hiç işitmedik!" cevabını vermişlerdir. [167] Bu durum, Hz. Muhammed (sav)'in daha peygamberlik öncesinde dürüstlüğüyle nam saldığını, "Muhammedü'l-Emîn"[168] (güvenilir Muhammed) lakabıyla tanındığını göstermektedir. Hatta hicreti sırasında, müşriklere ait emanetleri sahiplerine ulaştırması için Hz. Ali'yi Mekke'de bırakması, bu güvenilirliğin en somut delillerinden biridir.[169]

Sıdk, sadece sözlü ifadelerde değil, aynı zamanda peygamberlerin tüm davranışlarında da kendini gösterir. Onlar, hayatlarının her anında dürüst, adil ve güvenilir olmayı ilke edinmişlerdir. Bu özellikleri sayesinde, insanların kalplerinde derin bir saygı ve sevgi uyandırmış, örnek birer lider ve yol gösterici olmuşlardır. Sıdk, peygamberlerin sözlerinde ve eylemlerinde sergilediği tam bir dürüstlüktür. Onlar, en zor şartlarda bile doğruyu söylemekten çekinmezler. Bu, sadece yalan söylememek değil, aynı zamanda vaatlerine sadık kalmak ve hakikati tüm açıklığıyla ifade etmek

[165] Meryem, 19/41.
[166] (Hakka, 69/44-46.
[167] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Takıyyüddin en-Nedvî (Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2011–1432), 3: 171; Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburî Müslim, *Sahîh-i Müslim* (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374), 1: 133-135; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'lumem ve'l-mulûk* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012), 2: 216.
[168] Hüseyin Algül, "Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995), 111.
[169] Taberî, *Târîhu'lumem ve'l-mulûk*, 2: 373.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

demektir. Sıdk, peygamberlerin mesajına duyulan güvenin temelidir. Sıdk, en genel anlamıyla doğruluk demektir. Bu doğruluk, sadece sözde kalmaz, aynı zamanda davranışlara ve kişinin kalbine de yansır. Peygamberlik makamının temel direklerinden biri olan sıdk vasfı, tüm peygamberlerin ortak özelliğidir. Onlar, hem peygamberlikten önce hem de sonra, hayatlarının hiçbir anında yalan söylememişlerdir. Bu sarsılmaz dürüstlük, kendilerine inanan ümmetlerin güvenini kazanmalarını ve İlâhî mesajı layıkıyla tebliğ etmelerini sağlamıştır.

Bir peygamberin yalan söylemesi, yani kizb vasfını taşıması düşünülemez. Zira yalan, güvenin en büyük düşmanıdır. Eğer bir peygamber yalana başvurmuş olsaydı, Allah'tan gelen emir ve yasakları doğru bir şekilde aktarması mümkün olmazdı. Bu durum, peygamberin gönderiliş gayesini ortadan kaldırır ve tebliğ sürecini tamamen anlamsız kılardı. Peygamberler, doğru bildikleri ve inandıkları her şeyi, kendi aleyhlerine bile olsa, cesurca söylemişlerdir. Allah'ın insanlık için seçtiği ve örnek kıldığı elçiler olan Peygamberler, tıpkı bizler gibi yiyip içer, evlenir ve hastalanırlar. Ancak bu insani vasıflarının ötesinde, her davranışlarıyla ümmetlerine rehberlik ederler. Bu rehberlik, onların her hal ve durumda doğruluktan ayrılmamasıyla mümkündür. Onların söyledikleri doğru olarak zuhur etmiş, olacak dedikleri ise mutlaka vaktinde gerçekleşir. Çünkü onlar, kendilerine vahyedilen her şeyde sadıktırlar.

Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin doğruluğuna dair sayısız delil bulunur. Bu metinler, onların sıdk sıfatını sadece sözlerinde değil, aynı zamanda niyetlerinde, kararlarında, sebatlarında, amellerinde ve tüm hallerinde de fiilî olarak uyguladıklarını gösterir. Peygamberlik, bir çaba sonucu elde edilen bir makam değil, İlâhî bir lütuftur ve bu durum onların beşer üstü niteliklere sahip olmalarını sağlar. Bu özelliklerin bilincinde olmak, her müminin temel sorumluluklarından biridir. Peygamberler, Allah'ın insanlığa gönderdiği elçiler olarak, en temel özelliklerinden biri olan sıdk ile donatılmışlardır. Sıdk, onların sözlerinin ve eylemlerinin tamamen gerçeğe uygun olması, hiçbir zaman yalan söylememesi anlamına gelir. Bu kutsal görev, onlara Allah'tan aldıkları vahiyleri eksiksiz ve çarpıtmadan insanlara ulaştırma sorumluluğu yükler. Bu nedenle, bir peygamberin yalan söylemesi (kizb), görevinin doğası gereği imkansızdır. Onlar hem inananların hem de inanmayanların gözünde her zaman güvenilir ve dürüst kişiler olarak tanınmışlardır. Peygamberlerin bu sarsılmaz dürüstlüğü, tebliğ ettikleri mesajın güvenilirliğinin de temelini oluşturur. İnsanlar, peygamberlerin sözlerinin doğruluğundan emin oldukları için, getirdikleri İlâhî mesajlara daha kolay inanmış ve onları takip etmişlerdir. Peygamberler, hayatlarının her anında bu sıfatı en üst düzeyde taşımışlardır. Sıdk, sadece peygamberlik görevinin bir şartı değil, aynı zamanda onların şahsiyetlerinin de ayrılmaz bir parçasıdır. Bu sayede, insanların kalplerinde sevgi ve saygı uyandırmış, örnek birer lider ve yol gösterici olmuşlardır. Peygamberlerin doğruluğu, sadece sözlerinde değil, aynı zamanda karakterlerinin ve ahlaklarının da bir yansımasıdır. Bu özellik, peygamberlerin insanlık için ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koyar: Onlar, yalanın ve sahtekarlığın hüküm sürdüğü bir dünyada, dürüstlüğün ve gerçeğin en parlak yıldız gibi parlamışlardır. Peygamberlik, İslam inancının temel taşlarından biridir

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ve bu görevi üstlenen peygamberler, sahip oldukları üstün vasıflarla diğer insanlardan ayrılırlar. Bu vasıflardan en önemlilerinden biri, peygamberlerin sıdk (doğruluk) vasfıdır.

Doğruluk Peygamberliğin Bir Delilidir

Peygamberler, Allah'ın elçileri olarak, O'ndan aldıkları vahyi insanlara ulaştırmakla görevlidirler. Bu görevi hakkıyla yerine getirebilmeleri için, sözlerinde ve davranışlarında mutlak bir dürüstlüğe sahip olmaları gerekir. İşte bu mutlak dürüstlük, sıdk olarak adlandırılır.

Sıdk, bir peygamberin hem sözlerinin doğru olmasını hem de söylediklerileyle yaşadıklarının birbiriyle tutarlı olmasını ifade eder. Bir peygamberin söylediği her şey gerçektir, çünkü o, gerçeğin kaynağı olan Allah'tan haber almaktadır. Bu nedenle, peygamberin yalan söylemesi, yani kizb, düşünülemez. Ayrıca, peygamberin sözleri ve davranışları arasında herhangi bir çelişki bulunmaz. Peygamberler, tebliğ ettikleri ahlakî ilkeleri bizzat kendi hayatlarında uygulayarak insanlara örnek olurlar. Bu tutarlılık, onların mesajlarının daha etkili ve inandırıcı olmasını sağlar. İnsanlar, peygamberlerin söylediklerileyle yaptıkları arasındaki uyumu gördükçe, onlara olan güvenleri artar ve mesajlarını daha kolay kabul ederler.

Kur'an-ı Kerim'de hem Allah hem de peygamberler için kullanılan "sadık" ifadesi, bu gerçeğin altını çizer. Sıdk, peygamberlerin tebliğ ettikleri vaat ve uyarıların mutlaka gerçekleşeceğini garanti eden bir mühür gibidir. Bu sayede, peygamberlerin getirdiği haberlere şüphesiz bir şekilde inanmak mümkün olur. Sıdk, peygamberin sadece sözlerinin değil, tüm varlığının doğruluğunu simgeler. Bu sarsılmaz doğruluk, onların Allah ile insanlar arasında kurduğu köprünün sağlamlığını ve güvenilirliğini garanti eder. Kur'an-ı Kerim, peygamberlerin tebliğ görevini başarıyla yerine getirebilmeleri için sahip olmaları gereken en önemli özelliklerden biri olarak sıdkı (doğruluk) vurgulamaktadır. Bu, sadece bir ahlakî erdem değil, aynı zamanda peygamberlik vazifesinin temelini oluşturan bir güvencedir. Sıdk, peygamberin sözlerinin ve davranışlarının tam bir uyum içinde olmasını ifade eder. Bir peygamber, Allah'tan aldığı mesajı olduğu gibi, hiçbir ekleme veya çıkarma yapmadan iletir. Bu, onların tebliğ ettikleri vahyin mutlak doğruluğunu ve güvenilirliğini garanti eder. Eğer bir peygamber doğru sözlü olmasaydı, tebliğ ettiği mesajın samimiyeti sorgulanır ve insanların ona inanması imkânsız hale gelirdi. Ayrıca, peygamberlerin örnek birer beşer olmaları, onların sıdk vasfını daha da anlamlı kılar. Onlar, söyledikleri her şeyi kendi hayatlarında yaşayarak, tebliğ ettikleri ilkelerin uygulanabilir olduğunu gösterirler. Bu tutarlılık, insanların peygamberlere olan güvenini pekiştirir ve onların mesajlarını benimsemelerini kolaylaştırır. Peygamberlik makamının çalışarak veya kan bağıyla elde edilemeyecek, İlâhî bir seçim olduğu düşünüldüğünde, sıdkın bu seçimin doğal bir sonucu olduğu anlaşılır. Allah, bu kutsal göreve ancak en dürüst ve güvenilir kullarını layık görür. Dolayısıyla her peygamber, doğruluk ve dürüstlük konusunda en üstün niteliklere sahiptir. sıdk, peygamberlerin sadece doğruyu söylemekle kalmayıp, aynı zamanda doğruyu yaşayan, güvenilir ve örnek şahsiyetler

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

olduklarının en açık kanıtıdır. Bu vasıf, peygamberlerin tebliğ ettiği mesajın evrenselliği ve kalıcılığı için vazgeçilmez bir unsurdur.

Peygamberler, insanlığa rehberlik etmek üzere seçilmiş kâmil şahsiyetler olmaları hasebiyle, Onların sağlam karakterleri, güven veren kişilikleri ve kusursuz ahlakları, gösterdikleri mu'cizelerden dahi daha güçlü bir şekilde peygamberliklerine işaret eder. Akıl, bu yüce vasıfların sıradan bir insanda bir araya gelmesinin mümkün olmadığına hükmeder. Peygamberlerin sahip olduğu bu üstün özellikler, Allah tarafından kendilerine verilen görevin en güzel şekilde yansımasıdır.

Peygamberin sözleri, sadece gerçeğe uygun olmakla kalmaz, aynı zamanda gerçeğin bizzat kendisidir. Nitekim Kur'an'da Hz. İbrahim'in "şüphesiz o, sıddık (özü ve sözü doğru) bir peygamberdi"[170] (Meryem Suresi, 41) şeklinde anılması, bu vasfın peygamberlik makamıyla ne denli iç içe olduğunu gösterir. Bu dürüstlük ve doğruluk, peygamberlerin yalnızca sözlerinde değil, tüm eylemlerinde ve tavırlarında da kendini gösterir. Onlar, en zorlu durumlarda bile Allah'a karşı dürüst ve samimi bir duruş sergilerler. Bu sarsılmaz güvenilirlik, insanları mesajlarına inanmaya ve onları takip etmeye teşvik eder. Peygamberler, kendilerinde var olan bu erdemleri yetiştirdikleri topluma da aktarmışlardır. Hz. Muhammed (sav)'in, "Mümin, elinden ve dilinden emin olunan kişidir"[171] hadisi, bu üstün ahlakın tüm müminler için de bir yaşam prensibi olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Sonuç

Peygamberler, beşerî vasıflarının ötesinde, Allah tarafından tevdi edilen nübüvvet görevini yerine getirebilmek için üstün ahlaki özelliklerle donatılmışlardır. Bu özelliklerin başında, makalede detaylıca incelenen sıdk (doğruluk) vasfı gelir. Sıdk, peygamberlerin hem sözlerinde hem de eylemlerinde mutlak bir dürüstlük ve samimiyet sergilediğini ifade eder. Bu sarsılmaz doğruluk, onların risaletlerinin güvenilirliğinin temelini oluşturur.

Bir peygamberin yalan söylemesi (kizb) aklen ve naklen imkânsızdır, zira bu durum, peygamberlik müessesesinin varlık gayesiyle çelişir ve ilahi mesajın inanılırlığını ortadan kaldırır. Kur'an ayetleri ve peygamberlerin hayatlarından somut örnekler, onların sıdk vasfını teyit etmekte ve hatta en büyük düşmanlarının dahi bu gerçeği kabul ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla, sıdk sadece peygamberlik görevinin bir şartı değil, aynı zamanda onların şahsiyetlerinin de ayrılmaz bir parçasıdır. Bu vazgeçilmez vasıf, peygamberlerin insanlık için güvenilir ve kalıcı birer rehber olmalarını sağlamış, tüm müminler için de bir yaşam prensibi haline gelmiştir.

Kaynakça

Algül, Hüseyin. "Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri*. İstanbul, 1339.

[170] Meryem, 19/41.
[171] Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, İmân, 4-5; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, İmân, 64-65.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Takıyyüddin en-Nedvî. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2011–1432.

Bulut, Halil İbrahim. "Mu'cize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2020.

Isfehânî, Rağıb. *el-Müfredat fi Garibi'l –Kur"an*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2001.

İbn Manzuûr, Ebû'l-Fadl Muhammed. *Lisânü'l-Arâb*. thk. Yusuf Hayyat- Nedim Mer'aşli. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburî. *Sahîh-i Müslim*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'lumem ve'l-mulûk*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. Kamil Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1978.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE PURPOSE OF LIFE: OUR RESPONSIBILITIES FROM AN ISLAMIC PERSPECTIVE

Doç. Dr. Kadri Önemli

Harran University, Faculty of Theology
Şanlıurfa, Türkiye, İlahiyat Fakültesi
ORCID ID: 0000-0002-6421-058X

Abstract

This academic text examines the purpose of human existence and the responsibilities that arise from it within the framework of Islamic thought. The introduction highlights the spiritual void created by modernism's reduction of knowledge from a means to an end. In contrast, Islam presents a way of life that integrates knowledge and action, defining the existential purpose of humanity as worship and servitude to Allah. This comprehensive understanding of servitude encompasses not only rituals but also moral and social obligations towards one's family, community, and all of humanity. The text, by referencing verses that emphasize the consequence of every action, asserts that Islam promotes a balanced and measured approach to all aspects of life. This text focuses on the fundamental relationship between intention and action in Islamic ethics. It is argued that human life on earth is a test, and success in this trial depends not merely on outward deeds but on the sincere intention of the heart. The superior faculties of reason and will bestowed upon humanity are meant to guide individuals toward accumulating capital for an eternal life rather than pursuing temporary worldly goals. In this context, worldly possessions and children are not seen as obstacles but as elements of this very trial. This text posits that the path to becoming a **complete human being** is contingent upon abstaining from vain and futile endeavors. The purpose of human existence is not limited to mere worship; it also includes the pursuit of knowledge of Allah (**ma'rifatullah**) and the integration of this awareness into every moment of life. It is asserted that the ultimate purpose of existence is to attain eternal happiness by utilizing one's spiritual faculties. The conclusion emphasizes that humanity is the most honored of all creations, and this honor entails a profound responsibility. This responsibility, centered on the belief in Tawhid (the oneness of God), constitutes a holistic consciousness of servitude that encompasses both individual and social life. The text concludes by stating that Islam infuses human existence with deep meaning, liberating it from aimlessness and guiding it on the path to becoming a complete human being.

Keywords: Islamic Theology, Existential Purpose, Ma'rifatullah (Knowledge of God), Moral Responsibility, Holistic Servitude

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Hayatın Gayesi Ne? İslam'ın Bakış Açısıyla Sorumluluklarımız

Özet

Çalışma, İslam düşüncesi temelinde insan varlığının amacını ve buna bağlı sorumluluklarını inceler. Modernizmin bilginin araçsal niteliğini göz ardı ederek onu bir amaç haline getirmesinin yarattığı manevi boşluğa dikkat çekilir. Oysa İslam, bilginin eylemle bütünleştiği bir hayat sunar ve insanın varoluşsal gayesini Yüce Allah'a ibadet ve kulluk olarak tanımlar. Bu kapsamlı kulluk anlayışı, sadece ibadetleri değil, aynı zamanda aileye, topluma ve tüm insanlığa karşı duyulan ahlakî ve sosyal yükümlülükleri de kapsar. Metin, her davranışın bir karşılığı olduğunu vurgulayan ayetlere atıfta bulunarak, İslam'ın hayatın her alanında denge ve ölçüyü esas aldığını ortaya koyar ve İslam ahlakının temelini oluşturan niyet-eylem ilişkisine odaklanır. Ayrıca insan yaşamının bir imtihan sahası olduğu ve bu sınavın başarıyla geçilmesinin yalnızca dışsal amellere değil, aynı zamanda kalpteki samimî niyete bağlı olduğu vurgulanır. Akıl ve irade gibi üstün yetenekler, insanı geçici dünyevi hedeflerden ziyade, ebedî bir hayat için hazırlık yapmaya yönlendirir. Bu bağlamda, mal ve evlat gibi dünyevi varlıklar birer engel olarak değil, imtihanın birer unsuru olarak değerlendirilir. Kâmil bir mümin olmanın, boş ve faydasız işlerden uzak durmakla mümkün olduğunu belirtir. İnsanın varoluş amacı, sadece ibadetle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda Allah'ı tanıma bilinci hayatın her anına yansıtma çabasını da içerir. Varlığın asıl amacının, manevî yetileri kullanarak ebedî saadete ulaşmak olduğu vurgulanır. Sonuç bölümünde, insanın yaratılmışların en şereflisi olduğu ve bu onurun beraberinde getirdiği sorumluluklara dikkat çekilir. Bu sorumluluk, tevhîd inancı merkezinde, bireysel ve toplumsal hayatı kapsayan bütüncül bir kulluk bilinci olduğunu, İslam'ın, insan varlığına derin bir anlam katarken, onu başıboşluktan kurtaran ve kâmil insan olma yolunda rehberlik eden dünya ve ahireti kuşatan bir dîn olduğunu ifade eder.

Anahtar Kelimeler: İslami düşünce, Varoluşsal sorumluluklar, Niyet ve eylem, Marifetullah, Kâmil insan.

Giriş

Doğumla ölüm arasında akıp giden kısa ömrümüz, aslında büyük bir serüvendir. Bu yolculukta insanı en çok meşgul eden mesele, Şüphesiz kendi varoluşunun hikmetini anlamlandırmaktır. Bu kadim arayış, bizi kaçınılmaz olarak bilgiye ve irfana yönlendirir. Ne var ki, modern çağın pragmatist yaklaşımı, bilgiyi bir gayeye ulaşmak için bir vasıta olmaktan çıkarıp, tek başına bir amaç haline getirmiştir. Bu durum, insanı ruhsuz bir veri yığınına hapsederek, bilgi ve hayat arasındaki bağın kopmasına neden olmuştur. Oysa İslam, bu kopukluğun aksine, bilgi ve fiîliyatın iç içe geçtiği bir hayat düzeni sunar. İnsanın yaratılış amacı ve yeryüzündeki sorumlulukları, Yüce Allah'a ibadet ve kulluk ekseninde şekillenir. Din, bu bilinçli varoluşu mümkün kılan ilâhî bir kılavuzdur. İnsanın en değerli hazineleri akıl[172] ve hür iradedir. Bunlar, doğruyu yanlıştan, hakikati batıldan ayırmak için

[172] *Rum, 30/28*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

verilmiş en önemli araçlardır. Hayat, bu seçimlerle dolu büyük bir imtihan yolculuğudur. İnsan, inanç ve geleneklerini pasif birer bağ olarak görmek yerine, onları bilim ve bilinçle yoğurarak geleceğini inşa etme gücüne sahiptir.[173] Bu, geçmişin mirasını reddetmek değil, aksine onu modern bilgiyle harmanlayarak bir kazanca dönüştürmektir.

Dinimizin rehberliği, bizi yalnızca şahsî ibadetlere değil, aynı zamanda ahlaklı ve kâmil bir insan olmaya davet eder.[174] Bu çağrıya icabet edenler, dinin kendilerine yüklediği sorumlulukların farkında olarak hareket ederler. Bu sorumluluklar, en başta Yaratıcı'ya, ardından kendine, ailesine, çevresine ve tüm insanlığa karşı duyarlı olmayı gerektirir. Unutmamalıyız ki, her davranışın bir karşılığı vardır: "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür."[175] İslam, hayatın her alanında bir denge ve ölçü dini olarak karşımıza çıkar.[176] İslam düşüncesinde hayatın gayesi, sadece ibadetlerle sınırlı bir bireysel eylem olarak değerlendirilmez. Aksine, İslam, bir Müslümanın varoluşunu geniş bir muamelat/sosyal ilişkiler çerçevesinde ele alan bütüncül bir sistem sunar.[177] Bu bağlamda, bireyin evini kurmasından çocuklarını yetiştirmesine, hatta toplumsal kalkınmaya yönelik çabalarına kadar her türlü dünyevî faaliyet, inancın temel prensiplerinden inhiraf etmeksizin sürdürülmesi gereken İslamî bir sorumluluk olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, mümini pasif bir halden çıkararak, çevresine etkin bir fayda sağlayan, dinamik bir sosyal bireye dönüştürmeyi hedefler.[178]

Niyet ve Eylem İlişkisi: Amellerin Değerini Belirleyen Temel İlke

İslam, insanı gelip geçici heveslerin ve nefsinin esiri olarak görmez. Aksine, bir Müslüman, nefsinin daima kötülüğü emredeceğini bilmeli, bu arzulara karşı uyanık olmalı ve vicdanının sesini dinleyerek daima Allah'a sığınmalıdır. Nitekim Peygamberimiz de "Allah'ım, doymayan nefisten sana sığınırım" diye dua etmiştir. Nefsin kötü arzularına uymak, kişiyi ona köle yapar.[179] Yüce Allah'ın bahşettiği akıl ve yetenekler, bireyin rasyonel kararlar almasını ve hayatını gerçeklikler doğrultusunda inşa etmesini sağlar.[180] Kur'an-ı Kerim'deki ayetler, varoluşun nihaî gayesini ve hedefini net bir şekilde tanımlar. Dünya, insan için bir imtihan sahası olarak tasavvur edilmektedir. Hayatın her anı, bireyin sahip olduğu imkanlar, karşılaştığı zorluklar, felaketler ve nimetler karşısındaki tavırları üzerinden bir sınama niteliği taşır.[181] Bu bağlamda, İslam'ın temel akidesi, bu imtihanı başarıyla geçmek için gerekli olan vasıfları ve bu vasıfların getireceği sonuçları net bir şekilde ortaya koyar. Kâmil bir mümin, imanıyla duyguları arasında güçlü bir bağ kurar. Allah'ın adı anıldığında gönlüne bir coşku ve huşu

[173] Semra Kaya, "Kur'ân'da İmtihan Olgusu ve Kavramsal Çerçevesi", *Nisar*, (2025), 75-102.
[174] Bülent Akot, "İslam Ahlâkıyla Ahlâklanmanın İmkanı Üzerine", *Adam Akademi* 5/2 (2015), 47-60.
[175] Zilzâl 99/7-8.
[176] Furkân, 25/2.
[177] Zülfikar Durmuş, "İnanç, Amel ve Ahlak İlişkisi -el-Ahzâb 33/35. Âyet Bağlamında", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültei Dergisi* Özel Sayı (2024), 1-21.
[178] Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), Ticârât, 2.
[179] Müslim, *Sahîhu Müslim*, Zikr, 73; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1988), İstiaze, 65,13.
[180] Harun Çağlayan, "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl", *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011), 233-262.
[181] *Mülk, 67/2.*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

dolar.[182] Kur'an-ı Kerim ayetleriyle karşılaştıkça hem bilgisini hem de inancının derinliğini artırır, böylece imanını niteliksel ve niceliksel olarak güçlendirir. Mümin, dünyevi varlıklara—mal, mülk, evlat—güvenmek yerine, dayanağını yalnızca mülkün gerçek sahibi olan Yüce Allah'a bağlar. Allah ile olan bağını namazla güçlendirir ve rızkını sadece kendisi için değil, ihtiyaç sahipleriyle paylaşarak infak, zekât ve sadaka gibi mali sorumlulukları yerine getirir.

Fakat dünya hayatı sadece bireysel bir sınamadan ibaret değildir. İslam düşüncesine göre insan, bu dünyanın en şuur sahibi olanıdır. Hayatın kitabı Kur'an ve ebedi öğretmeni Hz. Muhammed (sav)'dir. Dolayısıyla, bir Müslümanın bu imtihanı kazanması, Kur'an'ı anlamasına, Resulullah'ın sünnetine uymasına ve ilim sahiplerinden öğrenmeye devam etmesine bağlıdır. Mal, mülk, evlat gibi dünyevi varlıklar, birer engel değil, imtihanın birer malzemesidir. Kur'an'ın da buyurduğu gibi, "Biliniz ki, mallarınız da evlâtlarınız da ancak birer imtihandır."[183] Hayat, yalnızca rahat ve safa içinde yaşamak için verilmiş bir hediye değil, ebedi bir hayat için sermaye kazanma yeridir. İnsan bir yolcu gibidir; çocukluktan gençliğe, gençlikten yaşlılığa ve nihayetinde ahirete doğru bir yolculuk içindedir. Bu fani dünyada sahip olduğumuz her şey, bu yolculuğun levazımatı olarak görülmelidir. Akıllı olan, ömrünün çoğunu ahireti kazanmak için harcar ve fani olanı baki olana feda etmez.

Kamil İnsan Olmak: Boş ve Faydasız Olandan Uzak Durmak

Hayatın gerçek tadına ulaşmak, onu imanla manalandırmak, ibadetlerle süslemek ve günahlardan korunmakla mümkündür.[184] Çünkü hayatı veren, onu rızıkla ayakta tutan ve ona anlam katan Allah'tır. Hayatın en yüksek gayeleri O'na aittir. İnsan, üzerine düşen sorumlulukları dürüstlükle yerine getirdiğinde, bu fani hayatta baki bir hayatı kazanır. Dünya hayatı bir oyalanma yeri değil, ebedi saadetin kazanıldığı adeta bir ticaret ve memuriyet yeridir. İnsan, bu dünyadaki görevlerini tamamladıktan sonra Rabbine dönecektir. Ebediyete uzanan arzularımız, bu dünyanın bir misafirhane ve ahiretin bir bekleme salonu olduğunu gösterir. Her kul, ne üzere yaşarsa o üzere ölecek, ne üzere ölürse o üzere dirilecektir.[185] Bu bilinç, her Müslümanın hayatını anlamlı kılması ve imtihanı başarıyla geçmesi için en büyük yol göstericidir. İslam, bir eylemin değerini belirleyen temel unsurun niyet olduğunu vurgular.[186] Hadislerde de belirtildiği gibi, bir davranışın Allah katındaki karşılığı, dış görünüşü veya maddi getirisiyle değil, o davranışın arkasındaki samimi amaç ve kalpteki halis niyet ile ölçülür.[187] Bu anlayış, sadece ibadetlerimizi değil, toplumsal ilişkilerimizi ve dünyevi işlerimizi de kapsayan bütüncül bir hayat felsefesi sunar. Hz. Peygamber'in hicretle ilgili kıssası, bu prensibin en çarpıcı örneğidir. Maddi bir çıkar ya da evlilik gibi dünyevî bir hedef için yapılan hicretin, ilâhî bir

[182] Enfâl, 8/2.
[183] Bakara 2/102; Enfâl, 8/ 28; Tâhâ 20/40, 85, 90, 131; Enbiyâ 21/35.
[184] Ebû İsa b. Muhammed b. İsa b. Sevre es-Süllemî Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Delhi: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978), Birr ve Sıla, 55.
[185] Müslim, *Sahîhu Müslim*, Cennet, 83.
[186] Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1978), 1: 64.
[187] Müslim, *Sahîhu Müslim*, Birr, 64.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

mükâfat getirmediği açıkça belirtilmiştir.[188] Bu durum, Allah'ın yalnızca kendi rızası için yapılan amelleri kabul ettiğini[189] ve insanın iç dünyasındaki motivasyonun ne kadar kritik olduğunu gösterir. İslam'a göre, kötü bir düşünce veya niyet, eyleme dökülmedikçe günah sayılmazken, iyi bir niyet, fiiliyata geçmese bile sevap kazandırabilir.[190] Bu, Allah'ın kullarına olan merhametini ve onların iyiye yönelik her türlü çabasını ödüllendirdiğini gösterir. Bir Müslümanın hayatındaki her eylem, niyetinin temizliği ve samimiyeti ölçüsünde değer kazanır. Zira Allah, kullarının kalplerine ve niyetlerine bakmaktadır. İslam ahlakı, bireyin sadece davranışlarını değil, aynı zamanda düşüncelerini, duygularını ve niyetlerini de arındırmasını hedefler. Gerçek bir mümin, dünyevi karşılıklar yerine, her işinde Allah'ın hoşnutluğunu gözetir ve bu bilinçle hem bireysel hem de toplumsal hayatını şekillendirir. Bu hem dünya hem de ahiret saadetinin anahtarıdır.[191] İslam'a göre hayatın amacı, boş ve faydasız eylemlerden uzak durmaktır. Kur'an, kurtuluşa eren müminlerin, anlamsız ve yararsız söz ve davranışlar ile karşılaştıklarında onlardan vakarla uzaklaştıklarını belirtir.[192] Bu, Müslüman birey için bir yol haritasıdır: Vaktini ve enerjisini, inancına, davasına ve hayatın getirdiği sorumluluklara adamak. Gerçek bir mümin, sadece teorik bilgiyi biriktiren değil, o bilgiyi yaşamına yansıtarak dönüştüren, gayeli bir varoluşu benimseyen kişidir. Boş işlerle uğraşmak,[193] Allah'ın hoşnut olmadığı tüm eylemleri kapsar. Müslüman, bu tür davranışlardan kaçınarak, ruhunu kirletmez ve hayatını anlamlı kılar. İslam, anlamsızlığa karşı bir duruş sergileyerek, insanın varoluşuna derin bir mana katar ve her anını bir sorumluluk bilinciyle değerlendirmesini sağlar.

İnsanın Varoluşsal Amacı: İbadet ve Marifetullah

İslam düşüncesi, insanın yaratılış gayesi, Kur'an-ı Kerîm'de "Allah'a ibadet etmek"[194] olarak tanımlar. Ancak bu ibadet kavramı, dar bir çerçeveyle sınırlı değildir. Aksine, marifetullah ve bu tanıma bilinciyle şekillenen bir varoluşu ifade eder. Allah, ihtiyaçtan münezzeh olduğu için,[195] kullarının ibadetine muhtaç değildir. Bu durumda ibadet, Allah'ın değil, insanın kendi fıtri ihtiyaçlarının bir karşılığıdır. İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak, kendi varoluşunu sorgulayabilme yeteneğiyle donatılmıştır. Bu sorgulamanın cevabı, bizi yaratandan öğrenilmelidir. Kâinatı, Allah'ın terbiye edicilik fiillerinin (Rububiyet) tecelligâhı olarak gören insan, bu tecellilere karşı şükür, hayret ve tekbir gibi duygularla mukabele eder. Örneğin, bir meyvenin oluşumundaki ilâhî sanatı idrak etmek, yalnızca bir fizyolojik süreç değil, aynı zamanda bir ibadettir. Zira bu, Allah'ın Rezzâk isminin küllî manada tefekkür edilmesidir. İnsanın fıtratı, ebedî bir hayat arzusunu, hadsiz emelleri ve sonsuz elemleri barındırır. Bu derin ihtiyaçlar, ancak sonsuz kudret, merhamet ve ilim sahibi bir Yaratıcı'yı tanıma, O'na sığınma ve O'na ibadet etme yoluyla tatmin edilebilir. İnsanın akıl, irade gibi yetenekleri,

[188] Müslim, *Sahîhu Müslim*, İmâre, 155.
[189] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1315), Rikak, 31.
[190] Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, Tevhîd, 35.
[191] Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî Ebû Davud, *Sünenu Ebî Davud* (Beyrut: Dâru'l- Cinân, 1988), Sünnet, 15.
[192] Furkân, 25/63.
[193] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemen Mâlik, *Muvattaü'l-imâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî.*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994), Hüsnü'l-hulk, 1.
[194] Zariyat, 51/56.
[195] Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb et-Tefsiru'l Kebir* (Beyrut, 1990), 15: 412-414.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

geçici dünya hayatı için değil, ebedi bir varoluşu inşa etmek için verilmiştir. Nitekim bir insan, dünya saltanatı kendisine verilse bile, sonunun yokluk olduğunu bilse, bu durum ona bir huzur vermez. Bu durum, insanın ebediyete olan arzusunu açıkça gösterir.

Pozitivist ve materyalist yaklaşımlar, insanı sadece biyolojik bir varlık olarak tanımlayarak bu fıtrî ihtiyaçları göz ardı eder ve onu mutsuzluğa sürükler.[196] Oysa insan, et ve kemikten ibaret bir varlık değildir; o, Allah'ın isimlerinin tecellilerinin mazharı olan ve manevî cihazlarıyla Rabbini tanımaya muktedir olan eşsiz bir eserdir. İslam'ın insanı en güzel surette yarattığını bildirmesi, insanın yüksek bir potansiyele sahip olduğunu gösterir. Bu potansiyel, verilen kabiliyetlerin Allah'ın istediği doğrultuda kullanılmasıyla en üst seviyeye çıkarılabilir. Bu sorumluluk, bir memur ve misafir olarak bu dünyaya gönderilen insanın, ebedi hayatı kazanmak için kendisine bahşedilen manevî cihazları doğru kullanmasını gerektirir. İnsanın bu dünyada aldığı her lezzetin, geçmişin elemleri ve geleceğin korkularıyla kederlendiği; buna karşın hayvanların bu tür kaygılardan azade olduğu gerçeği, insanın mutluluğunun sadece dünyevî lezzetlerde aranmaması gerektiğini kanıtlar. Bu durum, insanın asıl amacının, duygu ve düşüncelerini ebediyete yöneltmek olduğunu gösterir. İnsanın varoluş gayesi, yalnızca bir yaratılış maksadı değil, aynı zamanda sahip olduğu tüm potansiyeli kullanarak iman, marifet ve ubudiyet yolculuğunda olgunlaşmasıdır. İnsan bu yolda, Allah'ın kemaline, rahmetine ve kudretine mazhar olur ve manevî anlamda yükselerek en yüksek insaniyet mertebesine ulaşır.

İslam'ın temel öğretileriyle uyum içinde, insanın yaratılış amacını kulluk olarak tanımlar. Bu kulluk, sıradan bir itaat biçiminden öte, varoluşsal bir hedefi ifade eder. İnsan, belirli bir maksat için gönderildiği bu dünyada, esas vazifesini ihmal edip başka işlerle meşgul olduğunda, yaptığı diğer tüm faaliyetler anlamsızlaşır. İnsan, Allah tarafından bahşedilen ulvi bir değerin taşıyıcısıdır ve bu değeri sıradan hedefler için heba etmemelidir. İnsanın asıl gayesi, ilahi sırlara vakıf olmak, yücelmek ve Yüce Allah'ın hoşnutluğuna ulaşmaktır.[197] Bu yolculuk, benliğin (fenâ fillah) Allah'ın zatında yok olmasıyla tamamlanır.[198] Kur'an ve hadisler, , kâinatın boş ve anlamsız bir şekilde yaratılmadığını, aksine bir gaye taşıdığını vurgular. Bu gaye, cinlerin ve insanların Allah'a ibadet etmeleridir.[199] Ayette geçen kulluk kavramı, sadece ibadetleri değil, bireyin tüm yaşamını kapsayan geniş bir tevhid inancını içerir. Yeryüzünde fesat çıkarmamak, dürüst olmak, hak ve hukuka riayet etmek gibi davranışlar, bu kulluk bilincinin bir yansımasıdır. İnsan, Allah'ın kendisine bahşettiği akıl ve irade gibi üstün yetilerle, hayvanlardan ayrılır. Bu yetiler, insanı iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etmeye muktedir kılar. Bu tercih özgürlüğü, aynı zamanda bir imtihanın gereğidir; zira zorlama olmadığı takdirde sorumluluktan söz edilebilir. İnsan, kendi fıtratında barındırdığı zıt kuvvetler arasında sürekli bir mücadele içindedir. Aklını nefs-i emmâresine galip getiren, meleklerden daha üstün bir konuma yükselirken, nefsine yenilen hayvanlardan daha aşağı bir seviyeye düşebilir. İnsan, kendisine

[196] İbrahim Coşkun, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozivitizme Karşı Dinî Argümanları", *Diyanet İlmi Dergi* 51/3 (2015), 203-230.
[197] Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: Sözler Yayınevi, 1990), Yirminci Söz, İkinci Makam, 252.
[198] Ebû Bekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1980), 128.
[199] Zâriyât, 51/56.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

bahşedilen bu yüksek mertebeye ulaşmak için nefsini terbiye etmeli ve hayvani vasıflarından arınmalıdır. Nitekim Kur'an'da "Evimi temizle"[200] emri, Kâbe'nin yanı sıra insanın kalbinin de arındırılması gerektiğini işaret eder. Bu arınma, insanın kendi içinde barındırdığı ilâhî cevheri keşfetmesini ve böylece gerçek insanlık seviyesine yükselmesini sağlar. İslami kaynaklar, insanın varoluş amacını, dünyevi işlerin ötesinde, ilâhî bir hedef olarak belirler. Bu hedef, Allah'ı tanıma, O'na ibadet etme ve nefsi terbiye ederek manevî olarak yükselme yolculuğudur. Bu yolculukta birey, kendisine verilen kabiliyetini doğru kullanarak, hayatına anlam katacak ve ebedi kurtuluşa ulaşacaktır.

Sonuç

İslam düşüncesi, insanın varlığını, diğer tüm yaratılmışlar gibi, başıboş ve gayesiz bir tesadüf olarak görmez. Aksine, Kur'an'daki ayetler, insanın yaratılmışların en şereflisi olarak, en güzel surette yaratıldığını ve yeryüzünün ona hizmetkâr kılındığını açıkça ifade eder. Bu ilahi lütuf, beraberinde bir sorumluluk getirir. Bu mükellefiyet, varoluşun bir gayesi olduğunu ve insanın bu amaçtan sapmaması gerektiğini vurgular. Nitekim Kur'an, insanın "başıboş bırakılacağını mı zanneder?" diyerek bu sorumluluk bilincini pekiştirir. Bu sorumluluğun temelinde, cinlerin ve insanların Allah'a kulluk etmesi yatar. Ancak bu kulluk, yalnızca belirli ibadetlerle sınırlı değildir. Kulluk, insanın tüm hayatını kapsayan, onu gayeli bir varlığa dönüştüren kapsamlı bir yaşam tarzıdır. İnsanın fıtratında var olan bu amaç ve hedef arayışı, dinden uzak bir yaşam sürenlerde görülen manevi boşluk ve anlamsızlık hissini de açıklar. İslam'ın getirdiği emirler ve yasaklar, bu amaca ulaşmada bir yol haritası sunar. Peygamberlerin ve Ashab-ı Kiram'ın hayatları, bu bilinçle nasıl bir yaşam sürülebileceğine dair en güzel örnekleri teşkil eder. Onların ibadete olan düşkünlükleri, dünya nimetlerinin geçiciliğini ve asıl gayenin ahiret için hazırlık olduğunu derinden kavradıklarını gösterir. Hz. Peygamber (sav)'in ve o'nun arkadaşları olan ashâbın ve selef-i salihinin geceyi ibadetle geçirmesi, bu anlayışın bir sonucudur. Günümüzde Müslümanların içinde bulunduğu zor durumlar, tarihteki zaferlerin ve izzetin yalnızca maddi güçle değil, Allah'a itaat ve salih amellerle mümkün olabileceğini gösterir. Kur'an'da yer alan ayetler, Allah'ın, kendisine ibadet eden, şirk koşmayan ve salih amel işleyenlere yeryüzünde otorite ve liderlik vaat ettiğini bildirmektedir. Bu vaat, Peygamberimiz ve halifeler döneminde tam anlamıyla gerçekleşmiştir. İslam, insanın yaratılış amacını tevhid inancına dayalı bir kulluk olarak belirler. Bu kulluk, sadece bireysel ibadetlerle sınırlı olmayıp, aynı zamanda toplumsal hayatı da düzenleyen, ahlakî ve hukuki sorumlulukları içeren bir bütündür. İnsan, bu bilincin ışığında, sadece fiziksel ve biyolojik ihtiyaçlarını karşılamakla yetinmeyip, manevî ve kamil insan olma hedefini benimsemelidir. İnsan, kendisine verilen yetenekleri, aklı ve iradeyi kullanarak ilahi isimlerin tecellisine ayna olmak ve bu sayede varoluşunun nihaî gayesini gerçekleştirmekle mükelleftir.

[200] Hac, 22/26.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Kaynakça

Akot, Bülent. "İslam Ahlâkıyla Ahlâklanmanın İmkanı Üzerine". *Adam Akademi* 5/2 (2015).

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fi. *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1315.

Coşkun, İbrahim. "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Pozivitizme Karşı Dinî Argümanları". *Diyanet İlmi Dergi* 51/3 (2015).

Çağlayan, Harun. "Bilgi Kaynağı Olarak Akıl". *Kelam Araştırmaları* 9/1 (2011).

Durmuş, Zülfikar. "İnanç, Amel ve Ahlak İlişkisi -el-Ahzâb 33/35. Âyet Bağlamında". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültei Dergisi* Özel Sayı (2024).

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistanî. *Sünenu Ebî Davud*. Beyrut: Dâru'l- Cinân, 1988.

Fahreddin Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Gayb et-Tefsiru'l Kebir*. Beyrut, 1990.

Kaya, Semra. "Kur'ân'da İmtihan Olgusu ve Kavramsal Çerçevesi". *Nisar*.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1980.

Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemen. *Muvattaü'l-imâm Mâlik rivâyetü Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî.* thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1988.

Nursî, Bediüzzaman Said. *Sözler*. İstanbul: Sözler Yayınevi, 1990.

Tirmizî, Ebû İsa b. Muhammed b. İsa b. Sevre es-Süllemî. *Sünenü't-Tirmizî*. Delhi: Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. Kamil Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1978.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

IS AN APOSTERİORİ CRİTİCİSM OF THE ONTOLOGİCAL ARGUMENT POSSİBLE?

Feyzullah Askay

Kocaeli University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, Division of Philosophy of Religion, Kocaeli, Türkiye
Orcid Kod: 0009-0004-6782-5952

Abstract

Apriori arguments are constructed purely on the basis of reason and rely on knowledge claims that are independent of experience. Whether a concept built on pure reason genuinely reflects reality as it is has been the subject of intense debate throughout the history of philosophy. While rationalists argue that knowledge derived from pure reason can correspond to reality, empiricists reject the idea that truth claims based on pure reason can represent external reality.

In the literature of philosophy of religion, the most prominent example of an apriori argument in favor of the existence of God is the ontological argument. This argument has been challenged from both rationalist and empiricist perspectives. However, criticizing the ontological argument—which is itself grounded in pure reason—through arguments that are based on aposteriori methods is flawed in two respects.

The first issue arises when we assume that pure reason cannot represent reality. If this is the case, then attempting to criticize the ontological argument by appealing to aposteriori arguments would be an unnecessary endeavor. The second issue emerges when we assume that pure reason does reflect reality. If pure reason indeed corresponds to reality, then the most appropriate critique of the ontological argument should also be based on an apriori method—one that, by its nature, is as direct as the argument itself. Since aposteriori criticism relies on indirect knowledge, it is highly difficult for it to successfully refute an apriori claim.

Keywords: Ontological argument, Apriori, Aposteriori

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İ'CÂZ-I KUR'ÂN VE SARFE KURAMI İLİŞKİSİ

Önder Fatih DEMEZ

Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Bartın, Türkiye
ORCID 0009-0002-0348-4496

ÖZ

Bu çalışma, Kur'ân'ın mucizevî yönlerinden biri olarak kabul edilen i'câz ile sarfe teorisi arasındaki ilişkileri kapsamlı bir biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. İ'câz kavramı, Kur'ân'ın hem lafzı hem nazmı hem de belâgati ve muhtevasıyla eşsizliğini, yani hiçbir benzerinin ortaya konamayacağını ifade etmektedir. Sarfe teorisi ise, insanların Kur'ân'a benzer bir eser üretme çabalarının ilahî bir müdahale ile engellenmiş olduğunu ileri sürer ve böylece Kur'ân'ın mucizevî niteliğini farklı bir perspektiften açıklamayı hedefler. Çalışmada, Kur'ân'ın i'câzı; tehaddî, yani Kur'ân'ın benzerini getirme meydan okuması ve muaraza, yani Kur'ân'a karşı ileri sürülen iddialara verilen tepkiler bağlamında ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, sarfe meselesinin tarihî kökeni detaylı biçimde incelenmiş; özellikle Mu'tezili âlimlerin, Câhız gibi önemli düşünürlerin konuya yaklaşımları aktarılmıştır. Sünnî âlimlerin sarfe konusundaki farklı tutumları da titizlikle değerlendirilmiş; bu alanda sarfeyi i'câzın bir boyutu olarak görenler ile sarfeyi reddedenler arasında yapılan ayrımlar ortaya konmuştur. Analiz sonucunda, sarfe teorisinin Kur'ân'ın mucizesini açıklamada alternatif bir bakış açısı sunduğu; ancak eleştirel yaklaşan âlimlere göre i'câzın esas kaynağının Kur'ân'ın kendine özgü lafzı ve içerdiği mesaj olduğu görülmektedir. Dolayısıyla sarfe, i'câzın varlığını anlamak açısından zorunlu bir koşul olmamakla birlikte, Kur'ân'ın ilahî mesajının anlaşılmasında tarihsel ve teorik bir bağlam sağlayarak önemli bir tartışma zemini oluşturur. Bu çalışma, i'câz ve sarfe arasındaki etkileşimin, Kur'ân'ın benzersizliğinin kavranması ve İslâmî düşünce tarihindeki yerinin değerlendirilmesi açısından taşıdığı önemi vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İ'Câz, Sarfe, Tehaddî, Muaraza

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE I'JĀZ OF THE QUR'ĀN AND THE THEORY OF ṢARFA

Önder Fatih Demez

Bartın University, Faculty of Islamic Studies, Department of Basic Islamic Sciences, Bartın, Türkiye
ORCID 0009-0002-0348-4496

ABSTRACT

This study aims to comprehensively examine the relationship between *i'câz*, considered one of the miraculous aspects of the Qur'an, and the theory of *sarfe*. The concept of *i'câz* refers to the Qur'an's uniqueness in terms of its wording, structure, eloquence, and content, meaning that no equivalent can be produced. The theory of *sarfe*, on the other hand, posits that human attempts to produce a work similar to the Qur'an are divinely prevented, thus providing an alternative perspective for explaining the Qur'an's miraculous nature.

In this study, the *i'câz* of the Qur'an is analyzed in the context of *tehaddî*—the challenge to produce something similar to the Qur'an—and *muaraza*—the responses to claims made against the Qur'an. Additionally, the historical origins of the *sarfe* issue are examined in detail, particularly focusing on the approaches of Mu'tazili scholars and significant thinkers such as al-Jāḥiẓ. The differing positions of Sunni scholars regarding *sarfe* are also carefully evaluated, highlighting distinctions between those who consider *sarfe* a dimension of *i'câz* and those who reject it.

The analysis shows that the theory of *sarfe* offers an alternative perspective for understanding the Qur'an's miracle; however, according to critical scholars, the essential source of *i'câz* lies in the Qur'an's unique wording and the message it conveys. Therefore, while *sarfe* is not a necessary condition for understanding the existence of *i'câz*, it provides a historical and theoretical framework that contributes significantly to discussions on understanding the divine message of the Qur'an. This study emphasizes the importance of the interaction between *i'câz* and *sarfe* for comprehending the Qur'an's uniqueness and assessing its place in the history of Islamic thought.

Keywords: Qur'an, I'câz, Sarfe, Tehaddî, Muaraza

GİRİŞ

Kur'ân'ın mucizevî yönü, yani i'câzı, İslâm düşünce tarihinde hem teolojik hem de edebî açıdan en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. İslâm âlimleri, vahyin hakikatini açıklamak, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin doğruluğunu ortaya koymak ve Kur'ân'ın ilâhî kaynağını savunmak amacıyla yüzyıllar boyunca i'câz konusunu titizlikle ele almışlardır. Bu çabalar, Kur'ân'ın lafzı, anlamı, belâgatı ve nazmı ile muhtevasındaki derin mesajlar arasındaki benzersiz uyumu ortaya koymayı hedeflemiştir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Böylece i'câz, sadece kelâm ilminin bir tartışma konusu değil, aynı zamanda tefsir, belâgat ve Arap dili alanlarında da merkezi bir kavram hâline gelmiştir.

Bu bağlamda sarfe teorisi, i'câz tartışmaları içinde özellikle dikkat çeken ve farklı bakış açıları doğuran bir konu olarak öne çıkmaktadır. Sarfe, insanların Kur'ân'ın benzerini getirme konusunda sahip oldukları kudret, irade veya ilim gibi imkânların Allah tarafından engellenmesini ifade eden bir teoridir. Başka bir ifadeyle, Kur'ân'ın eşsizliğinin ortaya çıkması, sadece lafız ve nazmındaki üstünlükle değil, aynı zamanda insanlar tarafından benzerinin yapılamamasıyla da ilişkili görülmektedir. Sarfe teorisi, bu yönüyle i'câzın mahiyetini farklı bir perspektiften ele alır ve i'câzın yalnızca edebî ve belâgî bir olgu olmadığı, ilâhî bir müdahale ile de güvence altına alındığı düşüncesini gündeme getirir.

İ'câz ve sarfe arasındaki ilişkiyi anlamak, Kur'ân'ın mucizevî yönünü hem klasik hem modern bağlamda değerlendirmek açısından önemlidir. Teoriyi savunanlar, sarfenin Kur'ân'ın i'câzına ek bir boyut kazandırdığını ve insanların kudretlerinin sınırlandırılmasının mucizeyi pekiştirdiğini ileri sürerler. Buna karşılık, eleştiren âlimler, i'câzın esas kaynağını Kur'ân'ın lafzı, mânâ derinliği ve belâgatında görmüş, sarfenin gerekli olmadığını vurgulamışlardır. Bu noktada, sarfe teorisi ile i'câz arasındaki tartışmalar, hem tarihî süreç içinde farklı mezheplerin yorumlarını hem de Kur'ân'ın meydan okuyucu üslubu ve teolojik mesajlarının anlaşılmasını doğrudan etkileyen bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada î'câz-ı Kur'ân'ın tanımı ile î'câz yönleri, tehaddi, muaraza ve sarfenin kavramsal çerçeveleri, mezhepler arasındaki yansımaları ve leh-aleyh tartışmaları ele alınacak, ardından asıl konumuz olan i'câz-ı Kur'ân ile sarfe arasındaki ilişki incelenecektir. Böylece Kur'ân'ın i'câz yönü ve sarfe teorisinin bu bağlamdaki rolü daha bütüncül bir perspektifle değerlendirilecektir.

1. Î'CÂZ-I KUR'ÂN'A KISA BİR BAKIŞ

İ'câz kelimesi, "اجز/e-ce-ze" fiilinin masdarı olup "bir şeyi yapma hususunda güçsüzlük, zayıflık veya kararsızlık",[201] "bir şeyin son noktası, gerisi ve arka tarafı"[202] manalarına gelmektedir. Istılah manası ise Kur'ân'ın sahip olduğu edebi üstünlük ve içerik bakımından zengin olması sebebiyle benzerinin meydana getirelememe özelliğidir.[203] Diğer bir ifadeyle İcâzü'l Kur'ân; Kur'ân'ın lafzı, nazmı, üslûbu, muhtevası ve diğer mûciz yönleriyle benzerinin getirelemeyeceği olgusudur. Kur'ân bu yönü itibariyle Hz. Peygamber (s.a.s.)'in en büyük mucizesi olarak kabul edilmektedir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.), bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmuştur: "Peygamberlerden her bir peygambere insanların iman etmesi için (Allah tarafından) mutlaka mucizeler verilmiştir. Bana verilen mucize ise Allah'ın bana

[201] İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009) Cevherî, *es-Sıhâh* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 1990), 888; Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr el-Ensârî ibn. Manzûr, *Lisanu'l-Arab,* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 5/232; Muhammed Murtaza el-Hüseynî (ö. 1205/1790) Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs* (Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965), 200.
[202] ibn. Manzûr, *Lisanu'l-Arab,* 5/432.
[203] Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân" (istanbul, 2000), 21/403.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

vahyettiği Kur'ân'dır. Bu yüzden kıyamet gününde tabi'leri en çok olanın ben olacağını umuyorum."[204]

İmam Suyuti, bu hadisi şöyle açıklamaktadır: Peygamberlerin mucizeleri, onların risaletlerinin sona ermesiyle birlikte sona erer ve yalnızca o dönemin insanları bu mucizelere şahitlik edebilir. Ancak Kur'ân'ın mucizesi kıyamete dek sürecek bir mu'cizedir. Kur'ân'ın harikulâdeliği; üslubunda, belâgatında ve gaybî haberlerinin doğruluğunda tezahür eder. Zaman ilerledikçe Kur'ân'da bildirilen olayların bir bir gerçekleşmesi, onun verdiği haberlerde doğru olduğunun ve vahiy kaynaklı olduğunun en büyük delillerinden biridir.[205]

Elbette Kur'ân'ın i'câzı sadece belâgat ve fesâhatinde değildir. Kur'ân, nazmındaki cezalet, beyanındaki üstün belâgat ve muhtevasındaki derin hikmetlerle insan idrakinin çok ötesinde bir hakikati ihtiva etmektedir. Kur'ân ilimleri içerisinde müstakil bir konu olan "i'câz" kavramı, Kur'ân'ın her türlü tahriften korunmuş, ilim ve hikmetle dolu beyanını ifade ederken, onun tüm insanlara ve cinlere ilâhî bir çağrı ve davet olduğunu da tasdik etmektedir.

İslam âlimleri i'câzı, farklı yönleriyle ele almışlardır. Genel hatlarıyla i'câzı; Kur'ân'ın nazmındaki uyum, beyanındaki akıcılık ve belâgat, ilmî işaretler ve gaybî haberler gibi çeşitli açılardan ele aldıklarını görmekteyiz. Ancak Kur'ân sadece lafzen değil, aynı zamanda muhtevası, edebi üslûbu, ahkâmı ve evrensel mesajları itibariyle de kıyamete kadar geçerliliğini koruyacak ilahî bir hitaptır. Bu yüzden Kur'ân'ın i'câzı, onu diğer metin ve kitaplardan ayıran, beşeriyet için apaçık bir delil ve rehber kılan mucizevi bir yönüdür.

İfade ettiğimiz gibi İslam âlimleri, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câz yönlerini çeşitli açılardan incelemiş ve farklı yönlerden ele alarak sınıflandırmalar yapmıştır. Bu sınıflandırmalarda, müfessirlerin yetiştikleri çevre ve dönemin etkisi de belirleyici olmuştur. Dolayısıyla, Kur'ân'ın i'câzı üzerine yapılan çalışmalar bu etkilere göre şekillenmiştir.[206] Bu konuda İmam Suyuti'nin "el-İtkan fî ulûmi'l Kur'ân" adlı eserinde, aynı dönemde veya farklı dönemlerde yaşamış âlimlerin Kur'ân'ın i'câz yönlerini nasıl tasnif ettiklerini görmemiz mümkündür.

Bu bağlamda, i'câz-ı Kur'ân'ın genel hatlarını ortaya koymak amacıyla bazı âlimlerin görüşlerini kısaca ele alacağız. Fahreddin-i Râzî, Kur'ân'ın i'câzını, onun fesâhati, kendine özgü garip üslubu ve kusurlardan uzak oluşu üzerinden değerlendirerek, i'câzın bu üç vecihle kendini gösterdiğini ifade etmiştir.

Zemlekâni ise Kur'ân'ın i'câzının onun telifinde olduğunu ifade etmiştir. Zira Kur'ân'ın telifi diğer eserlerin telifinden oldukça farklıdır. Kur'ân'ı diğer eserlerden ayıran şey ise onun terkip ve

[204] (Buhârî, 2013, s. 3158/3)

[205] İmam Celaleddin es-Suyuti, *El- İtkan Fî Uûmi'l Kur'ân* (İstanbul: Madve, 2016), 1/307.
[206] Ekrem Gülşen, Çelebi Zehra, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsirinde İ'câzü'l-Kur'ân" 14/2 (2019), 218.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

veznlerinin düzgünlüğü, kelimeler arasındaki mananın üstünlüğü ve Kur'ân'da bulunun edebi sanatların tamamının en yüksek derecede olmasıdır.[207]

Diğer yandan, yakın dönem âlimlerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır da Kur'ân'ın i'câz vecihlerini on başlıkta sınıflandırarak önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu sınıflandırma, genel hatlarıyla Fahreddin-i Râzî'nin ortaya koyduğu i'câz yönleri ile benzerlik göstermektedir. Elmalılı, Kur'ân'ın i'câzını on hususiyet üzerinden ele almıştır; bunlar Kur'ân'ın tertibi, nazmı, üslûbu, belâgati, gaybî haberler vermesi, ahkâm yönü, Allah tarafından korunması, Arapça oluşu, fenni-ilmi yönleri ve Hz. Peygamber'in ümmi oluşudur. Zikredilen bu on vecih, Kur'ân'ın i'câz yönlerini bütüncül bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte, Elmalılı Kur'ân'ın i'câzı ile ilgili kendine has farklı bir beyanı da bulunmaktadır. Elmalılı'ya göre Allah, Kur'ân ayetlerini belirli bir sıra ile indirmemiştir. Ayrıca farklı konuları da farklı üslûplarla bildirmiştir. Buna rağmen Kur'ân'da bir tertip ve düzenin olması Kur'ân'ın ayrı bir mucizesidir. Elmalılı'ya göre Kur'ân, ayetleriyle insanları bazen yaratılışa (halk), bazen yok oluşa (fenâ), bazen de yeniden dirilişe (ba's) yönlendirir. Hisleri harekete geçirmek, teşvik (terğîb) ve korkutma (terhîb) yoluyla uyarılarda bulunur. Kur'ân, gökleri ve yeri insanların gözleri önüne sererek, vicdanları etkiler, akla ve kalbe hitap eder. Aynı hakikati çeşitli bedîî sanatlarla farklı nazımlarla ifade eder; Bazen uzun ayetlerle detaylandırdığı bir konuyu, kısa bir ayetle özetleyerek aynı manayı farklı sûrelerde sunar.[208] Elmalılı bu beyanıyla Kur'ân'ın farklı bir i'câz yönünü daha ortaya koymuştur.

Kur'ân'ın i'câzı, hem lafzı, nazmı, üslûbu, belâgati hem de muhtevası ile kendine has bir mucize olarak karşımıza çıkmaktadır. Fahreddin-i Râzî, Zemlekâni ve Elmalılı M. Hamdi Yazır gibi âlimlerin farklı dönemlerde ortaya koydukları değerlendirmeler, Kur'ân'ın i'câzını çeşitli yönleriyle açıklamayı amaçlamaktadır.

Haddi zatında oldukça geniş ve detaylı bir konu olan i'câz-ı Kur'ân mevzusu, icazın şartları, çeşitleri ve özellikleri gibi yönleriyle tefsir usulü ve i'câz-ı Kur'ân ile ilgili eserlerde ayrıntılı olarak ele alınmıştır; bu nedenle konumuz gereği burada kısa ve öz bir biçimde üzerinde durulmuştur. Zira bundan sonraki başlıklarda sarfe teorisi ve sarfenin i'câz-ı Kur'ân ile ilişkisi ele alınacak ve tartışmalar bu çerçevede derinleştirilecektir.

2. TEHADDİ VE MUARAZA KAVRAMLARINA KISA BİR BAKIŞ

Tehaddî kavramının Kur'ân, hadis, sahabe ve tabiin sözlerinde bulunmadığı bilinmektedir. Ancak ilk kez hicri üçüncü asırda telif edilen eserlerde tehaddî kavramına ulaşabilmekteyiz.[209] Tehaddi kavramı, sözlükte münakaşa etmek, karşı çıkmak,[210] galip gelmek,[211] rakibe meydan okuyarak üstün duruma

[207] es-Suyuti, *El- İtkan Fî Uûmi'l Kur'ân*, 1/312.
[208] Gülşen, Çelebi, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsirinde İ'câzü'l-Kur'ân", 288.
[209] Mehmet Salmazzem, "Tehaddî' Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi* 64 (2015), 116.
[210] Muhammed b. Ya'kûb Firuzabadî, *Kamûsu'l-Muhît* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003).
[211] Abdürrauf Mahluf, *el-Bâkıllânî ve Kitâbuhû İ'câzu'l-Kur'ân: Dirâse Tahlîliyye* (Beyrût: Menşûrâtu Dar'i-Mektebeti'l-Hayât, 1978), 20.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

geçmek ve meydan okuma anlamlarına gelmektedir.[212] İstılahî anlamında ise, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Kur'ân-ı Kerîm'in benzerini meydana getirmeye çalışanlara meydan okuması ve bu girişimlerin sonuçsuz kalarak Arapların acziyetinin ortaya çıkmasıdır. Sonuç olarak Tehaddî, Kur'ân-ı Kerim'in eşsizliğini, benzersizliğini ve ona benzer bir kitabın getirilemeyeceğini ifade eden bir kavramdır. Bu durum tehaddiye konu olan ayetlerde tedrici olarak şu şekilde ifade edilmektedir:

"Yoksa: "Onu (Kur'ân'ı, kendisi) uydurdu!" mu diyorlar? Hayır! (Onlar) îmân etmezler. Eğer (iddiâlarında) doğru kimseler iseler, haydi onun benzeri bir söz getirsinler!"[213] Bu âyetlerde, Kur'ân'ın tümüyle meydan okunmakta, Kur'ân inkarcılarından onun bütünü gibi bir metin ortaya koymaları istenmektedir.

"Yoksa: "Onu (o Kur'ân'ı, kendisi) uydurdu" mu diyorlar? (Habîbim, yâ Muhammed!) De ki: "Eğer (iddiânızda) doğru kimseler iseniz, o takdirde onun benzeri uydurulmuş on sûre getirin! (Yardım için) Allah'dan başka gücünüzün yettiklerini de çağırın!"[214]Bu âyette de velev ki uydurulmuş da olsa Kur'ân sûrelerine benzer on sûre ile tehaddîde bulunulmaktadır.

"Yoksa, "Onu (Muhammed) uydurdu" mu diyorlar? De ki: "O hâlde (iddiânızda) doğru kimseler iseniz, (yardım için) Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de çağırarak onun benzeri bir sûre getirin!"[215] ayetinde de Kur'ân sûrelerine benzer tek bir sûre ile meydan okunmaktadır.

Ve eğer kulumuza indirdiğimiz (Kur'ân)dan şübhe içindeyseniz, haydi onun benzerinden bir sûre getirin; eğer (iddiânızda) doğru kimseler iseniz, Allah'dan başka şâhidlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın!"[216] Yûnus 38. ayetindeki gibi tekrar tek bir sûre ile tehaddîde bulunulmaktadır.

"(Habîbim, yâ Muhammed!) De ki: "Yemîn olsun ki, eğer insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere bir araya gelseler, birbirlerine yardımcı da olsalar, (yine) onun benzerini getiremezler."[217] Bu ayet inkarcıların acziyetini izhar edip Kur'ân'ın tehaddî bağlamındaki i'câzının ilanı konumundadır.

Kur'ân-ı Kerim'in tehaddî ile bu meydan okuyuşu, indirildiği dönemdeki Arap toplumuna özgü bir hitap veya belirli bir zaman dilimiyle sınırlı değildir. Zira Kur'ân'ın i'câzı ile doğrudan alakalı olan tehaddînin belli bir sınıfla, bölgeyle veya zamanla sınırlandırılması Kur'ân'ın evrenselliğine aykırı bir durum olacaktır. (Salmazzem, 2015, s. 117) Bu bağlamda tehaddînin kapsayıcı olması, onun tüm insanlara ve tüm zamanlara yönelik bir çağrı ve davet olduğunu göstermektedir. Bu meydan okuma, Kur'ân'ın herhangi bir kısmının, hatta en kısa bir sûresinin bile benzerinin getirilemeyeceğine dair bir davettir. Bu nedenle, Kur'ân-ı Kerim'in tehaddî bağlamındaki meydan okuyuşu, insan aklını aşan ve tüm zamanlara hitap eden bir özellik taşımaktadır.

---

[212] Mahluf, *el-Bâkıllânî ve Kitâbuhû İ'câzu'l-Kur'ân: Dirâse Tahlîliyye*, 20.
[213] *52/Tûr/33-34*
[214] *11/Hud/13*
[215] *10/Yunus/38*
[216] *2/Bakara/23*
[217] *17/İsrâ/88*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Muaraza ise sözlükte; birlikte olma, eşitlik sağlama, ayrılma, karşıt durma, üstün gelme, rakibini geride bırakma ve denge kurma gibi anlamlar taşımaktadır.[218] Bu anlam, Kur'ân-ı Kerîm'in benzerini veya ondan daha üstün bir örneğini ortaya koyma çabası şeklinde de açıklanabilir.

Terim anlamıyla muaraza, karşı tarafın ileri sürdüğü iddiaya cevap verip kendi delilini sunmak, onların savını kabul etmeyerek ortaya koyulan şiir veya yazıya daha üstün bir eserle karşılık vermek ve böylece üstünlüğünü kanıtlamak demektir.[219] Başka bir ifadeyle, herhangi birinin Kur'ân-ı Kerîm'e meydan okuyarak ürettiği söz veya cümlelerin Kur'ân ayetlerine benzer veya eşdeğer olduğunu iddia etmesidir.[220]

Bu noktada çalışmamızla doğrudan ilişkili olan tehaddi ve muaraza kavramlarını ele almak suretiyle konunun anlaşılmasına zemin hazırlamış olduk. Bundan sonraki başlıkta ise Kur'ân'ın i'câzıyla ilgili tartışmaların önemli bir boyutunu teşkil eden sarfe meselesi incelenecektir.

3. SARFE MESELESİ

Sarfe kelimesinin sözlük anlamı, "Bir şeyi, bir halden başka bir hale dönüştürmek, bir başka şey ile değiştirmek, alışılmış yönünden farklı bir yöne yönlendirmek, başka bir tarafa meylettirmek veya hile yapmak" şeklindedir.[221] Terim olarak ise sarfe, "Kur'ân'ın benzerini oluşturma kabiliyetine sahip kimselerin, ya Kur'ân'a karşı gelme niyet ve girişimlerinin engellenmesi ya da bu girişimde bulunduklarında, ilahi güç tarafından bu kabiliyetin elinden alınması" anlamında kullanılmaktadır.[222] Bu durumda, burada ya bu teşebbüs iradesinin engellenmesi söz konusudur ki buna dolaylı sarfe denir, ya da teşebbüs niyeti mevcut olduğu halde, bu imkânın verilmemesi durumu vardır ki bu da mutlak sarfe olarak adlandırılır.[223] Sarfe, zikredilen şu üç görüş üzerinde şekillenmiştir:

1-) Kur'ân'ın bir benzerinin getirilmesi hususunda beşerin kudreti engellenmiştir. Temayül olsa bile hiçbir sûrette muvaffak olunamaz zira bu hususta kudret ellerinden alınmıştır.

2-) Kur'ân'ın bir benzerini oluşturma konusunda beşerin kudreti bulunsa bile meyil ve arzuları engellenmiştir.

3-) Kur'ân'ın bir benzerini getirmek için ihtiyaç duyulan ilimler beşerin elinden alınmıştır.

Teftâzânî'nin de bu konudaki şu ifadeleri sarfenin üç sûrette değerlendirildiğini göstermektedir: "*Sarfe ya onların kudretlerinin veya arzularının ya da Kur'ân'ın benzerini getirmek için gerekli olan ilimlerin ellerinden alınmasıyla gerçekleşmiştir.*" [224]

[218] Firuzabadî, *Kamûsu'l-Muhît*.
[219] Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahmân el-Cürcânî, *er-Risâletu'ş-Şâfiye* (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1976).
[220] Asiye Aslan Gengi, *İ'câzu'l-Kur'ân Bağlamında Sarfe Teorisi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 23.
[221] Rağıb El-İsfahani, *Müfredât; Kur'an Kavramları Sözlüğü* | | (istanbul: Pınar Yayınları, 2023), 442-443; ibn. Manzûr, *Lisanu'l-Arab,* 5/189.
[222] Menna' Halil El-Kattan, *Mebâhis Fî Ulûmi'l-Kur'ân* (İstanbul: Beka, 2022), 1/427; es-Suyuti, *El- İtkan Fî Uûmi'l Kur'ân*, 1/310-311; Doç. Dr. Ziya Şen, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (istanbul: Kitabî, 2021), 86.
[223] Fethi Ahmet Polat, "Bir İ'câzü'l Kur'ân İddiası: Sarfe", *marife* 3/3 (2003), 197.
[224] Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdillah Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/28.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tarihi süreçte sarfe meselesini ilk ortaya atan kişinin genel kanaate göre Mu'tezili âlim Ebû İshak İbrahim en-Nazzâm (ö. 231/845) olduğu kabul edilmektedir.[225] Nazzâm'ın sarfe görüşüne yönelmesinin ardındaki neden, eserleri günümüze ulaşmadığı için tam olarak bilinmemektedir. Ancak bazı araştırmacılar, bu yöneliminin Brahmanlar ve bazı felsefecilerle olan etkileşiminden kaynaklanabileceğini düşünmektedir. Brahmanların kutsal kitapları olan Vedalar'a dair görüşleri, sarfe teorisiyle benzerlik göstermektedir. Buna göre Brahman din adamları, kutsal metinlerin bir benzerinin getirilemeyeceğini, böyle bir teşebbüsün ise mutlaka bir engelleme ile karşılaşacağını ileri sürmektedirler. Bu yaklaşımın, bazı düşünürler tarafından Kur'ân'a da uygulanmaya çalışıldığı ifade edilmektedir.[226] Bu düşünceyi destekleyenler, Bağdâdî'nin (429/1037-38) Nazzâm hakkında yaptığı açıklamalara dikkat çekmektedir. Bağdâdî'ye göre, *"O, Brahmanların peygamberliği iptal eden sözlerini beğenmiş ama kılıç korkusundan bunu izhara cesaret edememiştir. Bunun yerine Kur'ân'ın nazmındaki mucizesini inkâr etmiş, ayın yarılması, Peygamberimiz'in elinde taşların tesbih etmesi, parmaklarının arasından suyun fışkırması gibi mucizeleri de inkâr etmiştir. Peygamberimizin mucizelerini inkâr ederek onun nübüvvetini inkâra varmaya çalışmıştır."*[227]

Sarfe teorisinin kökeni ile ilgili olarak bununla sınırlı kalmayan başka iddialar da ortaya atılmıştır. Bu iddialardan en ilginç olanı, sarfe ile Tevrat'ın Tekvin kitabındaki Tanrı inancı arasında kurulan ilişkidir. Buna göre sarfe, Yahudi menşeli bir fikir olup Tekvin'e dayandırılmaktadır. Tekvin'deki Tanrı anlayışı ise müteredditt, kullarına karşı öfke dolu, insanı yarattığına pişman olan ve sürekli onunla çatışma içerisinde bulunan bir Tanrı tasavvurudur; hatta en nihayetinde Ya'kûb'un Tanrı'yı mağlup ettiği anlatılmaktadır. Böylece kararsız bir Tanrı anlayışı ile sarfe arasında ilişki kurulmuş, "Kula muâraza etme gücü verilecektir; ancak bunu kullanmaya teşebbüs ettiğinde bu kudret ondan geri alınacaktır." şeklinde çelişkili bir yaklaşımın ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bu yaklaşım, Tekvin'de tasvir edilen tutarsız Tanrı inancını hatırlatmaktadır.[228] Şunu belirtmek gerekir ki, sarfenin bu şekilde temellendirilmesi bize yeterince ikna edici gelmemektedir.

Öte yandan, halku'l-Kur'ân meselesi bağlamında bazı kaynaklar, Mu'tezile'nin Yahudi düşünce geleneğinden etkilenmiş olabileceğini de öne sürmektedir.[229] Sarfe düşüncesine ilişkin elimizde kesin ve net bilgiler bulunmamakla birlikte, en azından halku'l-Kur'ân konusundaki dışsal etkilerin tamamen göz ardı edilemeyeceğini; ancak bunların tek veya en belirleyici neden olarak kabul edilmemesi gerektiğini de ayrıca vurgulamamız gerekir. Yaratılmış bir Kur'an anlayışı, Kur'an'ın benzerinin insanlarca da üretilebileceği ihtimalini doğurur. Eğer böyle bir benzer ortaya konulamıyorsa, bunun ardında mutlaka ilahî bir engelleme bulunmaktadır. Bâkıllânî de bu duruma

[225] es-Suyuti, *El- İtkan Fî Uûmi'l Kur'ân*, 1/427.
[226] Mustafa Müslim, *Mebâhis fi İ'câzi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru'l-Müslim, 1996), 59.
[227] Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l Fırkati'n- Nâciye Minhüm* (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 119-120; Müslim, *Mebâhis fi İ'câzi'l-Kur'ân*, 60-61.
[228] Abdülkadir Atâ, *Azametü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 70.
[229] Polat, "Bir İ'câzü'l Kur'ân İddiası: Sarfe", 198.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

işaret ederek, halku'l-Kur'ân konusundan daha kritik olan meselenin sarfe olduğunu belirtmiş ve her iki konunun birbirleriyle yakından bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur.[230]

Her ne kadar sarfe meselesini ilk kez ortaya atan kişinin Nazzam olduğu ifade edilse de Nazzam'ın mutlak sarfe görüşünü dolaylı sarfe görüşü ile olgunlaştırıp bu görüşünü sistematik hâle getiren kişinin Nazzam'ın öğrencisi Câhız olduğu bilinen bir gerçektir. Câhız, sarfe konusunda hem sarfeye karşı çıkan hem onaylayıcı bir tavırda bulunmuştur. Câhız'ın bu tavrı sebebiyle bazı âlimler tarafından çözülemeyen kişi olarak görülmüştür.[231] Ancak dikkatli bir incelemeyle Câhız'ın aslında orta bir yol takip ettiğini görebiliriz.

Câhız'a göre Kur'an'ın nazmı mu'ciz bir özelliktedir ve bu nazmın mu'cize niteliği kazanabilmesi için kullanılan kelimelerin seçiminde hayati öneme sahip unsurlar vardır. Bu nedenle Kur'an, kelime tercihinde son derece titiz davranır ve bu incelikleri yalnızca bu alanda uzman kişiler fark edebilir.[232] Câhız, bununla da yetinmeyip seçilen kelimelerdeki anlam uyumu ve her bir kelimedeki harflerin uygun dizilişinin de Kur'an'da mucizevi bir biçimde yer aldığını vurgular. Ona göre, Kur'an'ın bu eşsiz nazmı, diğer pek çok delilin yanında onun doğruluğuna ve hakikatine işaret etmektedir.[233]

Bu husuhta, Câhız'ın Ahmed bin Ebu Duad'a hitaben kaleme aldığı ve Nazzâm'ın mutlak sarfe anlayışını çürütmeyi amaçlayan şu ifadelerini aktarmak yerinde olacaktır: "Kendimi yorduğum bir kitap yazdım sana. Kur'ân'a dair delil getirmek ve saldırılara cevap vermek noktasında, benim gibilerin ulaşabileceği en yüksek noktaya ulaştım. Kur'ân'ın hak olduğunu iddia edip uyum ve düzeninin hüccet olmadığını, sadece indirilen bir vahiy olduğunu söyleyip delil ve burhan olmadığını söyleyen ne Rafizî ne hadisçi ne zahirci ne helak olmuş kâfir ne engellenmiş münafık ne Nazzam'ın arkadaşları ne de ondan sonra gelenler için hiçbir meseleyi atlamadım"[234] Bu ifadelerle Câhız, hocası Nazzâm'ın görüşlerine katılmadığını özellikle belirtir ve Kur'an'ın eşsiz bir dil mucizesi taşıdığını vurgular. Ona göre Hz. Peygamber'in ifadelerinde bile olağanüstü bir belâgat vardır. Ayrıca insanların bu benzersiz dil karşısında şaşkınlık uyandıran bir biçimde çaresiz kaldığını gözlemlemiştir. Câhız, Kur'an'ın metninde ve okunmasında görünür olmayan fakat her an hissedilebilen bir i'câz bulunduğunu fark etmiş, ancak bu sırrın mahiyetini tam anlamıyla çözememiştir. Bundan dolayı, Kur'an'ın ilahî bir koruma altında muâraza teşebbüslerinden uzak tutulduğunu düşünmüştür. Muhtemelen bu karmaşık zihinsel çerçevesi, sarfe anlayışına yönelmesine de zemin hazırlamıştır. Nazzâm'ın sarfe yaklaşımını kabul etmesini eleştiren Câhız, aslında uzlaştırıcı tavrıyla hocasının görüşlerine kısmi bir kabul zemini de açmıştır. Çünkü eğer onun bu yumuşatıcı açıklamaları

[230] Ebû Bekr Muhammed b. Et-Tayyib el-Bâkıllânî, *Kitâbu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil* (Beyrut: Muessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993), 270 akt. Polat, "Bir İ'câzü'l Kur'ân İddiası: Sarfe", 198.
[231] Mustafa Sâdık Râfiî, *İ'câzü'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebetül-Asriyye, 2010), 126.
[232] Ebû Osman Amr b. Bahr El-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Beyrut: Dâru Sa'b, 1968), 1/20.
[233] Ebû Osman Amr b. Bahr El-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l- Arabî, 1969), 4/90.
[234] Osman Amr bin Bahr el-Cahız, *Hucecü'n Nübüvve* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979), 143-144.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

olmasaydı veya Mu'tezile içinde Kur'an'ın dilsel boyutuna güçlü şekilde işaret eden bir temsilci çıkmasaydı, sarfe düşüncesi çok daha sert ithamlarla karşılaşabilirdi.[235]

Öte yandan Nazzâm, Kur'ân'ın nazmını ve düzenini zımnen bile olsa mu'cizevî olarak görmüş olsaydı, bu görüşü ilk dile getiren kişi Câhız olurdu. Nazzâm'ın sarfe teorisine karşı durması, teorinin anlamını yalnızca acziyetin fark edilmesi veya doğal bir engelleme olarak görmediğini göstermektedir. Onların bakış açısına göre, eğer Allah onları engelleyip güçsüz bırakmasaydı, insanlar Kur'ân'ın benzerini ortaya koyabilecek kapasitede olurlardı. İşte bu nedenle, Câhız söz konusu görüşü kabul etmeyerek reddetmiş ve çürütmek amacıyla karşı bir duruş sergilemiştir.[236]

3.1. Ehl-İ Sünnet'ten Sarfeye Kail Olanlar

Sünnî âlimler arasında sarfe düşüncesine olumlu yaklaşanların, genellikle Nazzâm'dan farklı olarak sarfeyi, Kur'ân'ın belâgat ve fesâhat bakımından i'câzı ile birlikte, i'câz-ı Kur'ân'ın ayrı bir veçhi olduğu kabul ettikleri görülmektedir. (Süslü, 2021, s. 289) Bu âlimler, sarfeyi İ'câz'ın bir alt unsuru olarak düşünmekte, ancak Kur'ân'ın dilindeki eşsiz yapının da i'câzın bir göstergesi olduğunu kabul etmektedirler. Sarfe konusunda ehl-i sünnet alimleri arasında tam bir ittifak yoktur. Dolayısıyla bu noktada ehli sünnet alimlerini, sarfeyi i'câz veçhi olarak görenler ve sarfeyi reddedenler olarak tasnif etmemiz mümkündür.[237]

Sarfeyi Kur'ân'ın İ'câz yönü olarak görenler arasında, İmâmu'l- Haremeyn Cüveynî (ö. 478/1085), Ragıp İsfehânî (ö. 502? /1108?), Gazzâlî (ö.505/1111) ve Râzî (ö. 606/1210)", sarfeyi reddedenler arasında da "Hattâbî (ö. 388/998), Bâkıllânî (ö. 403/1013), Abdülkâhir Cürcânî (ö. 471/1078-79), Kurtubî (ö. 671/1273), Suyûtî (ö. 911/1505) ve Mennâ' Halîl Kattân (ö. 1419/1999)'ın isimleri zikredilmektedir.[238]

3.1.1. İmâmu'l- Haremeyn Cüveynî

Cüveynî, *"El-İrşad"*[239] adlı eserinde Kur'ân'ın i'caz yönlerini şu ifadelerle izah etmiştir: *"İ'caz, üslupla beraber akıcılığın olması ve Arapların kullandıkları kelamdan farklı bir nazmın bulunmasıdır. Dolayısıyla nazm tek başına i'caz için yeterli olmaz. Aynı şekilde akıcılık da tek başına yeterli olmaz. Sonra da geçmiş ve geleceğin bilinmeyen haberlerini vermektir."*daha sonra *"El-Akidetu'n Nazzamiye"*adlı eserinde bu görüşünden vazgeçerek şöyle demiştir: *"İnsanlar Kur'ân'ın i'caz yönleri hakkında çokça konuşmaya başladılar. Epey mesafe kat ettiler. İnsanların çoğunluğu, Kur'ân'ın diğer kelamlardan alışılmışın dışındaki belağat ve akıcılık meziyetiyle ayrıldığı görüşündedir. Sonra bazıları i'cazının akıcılığının üstünlüğünde olduğunu iddia etmiştir. Bazısı da i'cazının fevkalade olan akıcılığında şiir, nesir ve hutbelere benzemeyen üslubunda olduğu görüşündedir. Kim ki, Kur'ân'ın*

[235] Polat, "Bir İ'câzü'l Kur'ân İddiası: Sarfe", 202-203.
[236] Aslan Gengi, *İ'câzu'l-Kur'ân Bağlamında Sarfe Teorisi*, 127.
[237] Mehmet Zeki Süslü, "Sünnî Âlimlerin Nazarında Sarfe", *Mîzânü'l-Hak İslâmi İlimler Dergisi* 13 (2021), 289.
[238] Süslü, "Sünnî Âlimlerin Nazarında Sarfe", 295.
[239] Abdulmelik bin Abdullah Ebu Meali İmamu'l Harameyn el-Cüveyni, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâtu'i'l-edille fî usûli'l-i'tikâd* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950), 349.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

i'cazını, harikulade akıcılığında ispat etmek isterse, belağat ve fesahat ehlinin hakkına girmiş ve hakka giden yoldan sapmıştır."[240]

Arapların Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymaktan aciz kalışlarını sarfe teorisiyle açıklayan Cüveynî, bu hususta şu değerlendirmede bulunmuştur: *"Kesin bir şekilde ortaya çıktı ki, mahlûkat güçleri yettiği halde, bir benzerini getirmekten menedilmiştir. Bu, bize göre benzersiz fiillerle harikulade şeylerden daha çok ruhlara etki eder. Bu görüşü kabul eden, ışık saçan doğruya ulaşır. Saldıranların saldırıları tam tersine döner ve buna teyit ve destek olur... Mücadele gerçekleşmezse, sebep ve gerekçelerin bulunmasıyla birlikte menedilme için sadece Allah'ın menetmesi kalır. Peki, o zaman Kur'ân'ın i'cazına nasıl ulaşılacak? Kimisi akıcılığındaki harikuladeyle ispat edecektir. O zaman bu konuda rahatlatıcı hüküm nedir? Şudur; bir benzerini getirmek, mahlûkatın güç yetirdiği bir şeydir, fakat Allah'ın onları alıkoymasıyla menedilmişlerdir"*[241]

3.1.2. Râgıb el-İsfahânî

İsfahânî de benzer biçimde sarfe anlayışını i'câzın yönlerinden biri olarak değerlendirmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: *"Bil ki, Kur'ân'ın icazı iki yönden zikredilmiştir. Birincisi, zatına bağlıdır. İkincisi ise insanların onunla mücadele etmekten menedilmesidir. Allah, dillerini rahat kullanmalarıyla manaların her alanına hâkim olan belağat ve hitabet ehlini Kur'ân ile mücadeleye çağırdığı zaman, bir benzerini getirmekten aciz kaldılar, mücadele edemediler. Böylece belağat sahiplerine bunu menedenin kendilerini de bundan ettiği endişesi verilmedi. Bütün belağat ehlinin batınî olarak engellendikleri gibi zahirî olarak mücadele etmekten aciz kaldıkları bu icazdan daha büyük bir icaz var mıdır?"*

3.1.3. Gazzâlî

Gazâlî ise Kur'ân'ın i'câzına dair değerlendirmelerinde benzer görüşlere yer verdikten sonra şu sözleri dile getirmiştir: "Şayet denilse ki, Araplar sürekli savaşlarla meşguldüler, bu sebeple Kur'ân'a karşı bir meydan okuma girişiminde bulunmaya vakit bulamadılar; eğer isteselerdi bunu gerçekleştirebilirlerdi veya birtakım engeller onların böyle bir uğraşla meşgul olmalarına mâni oldu. Oysa açıktır ki, bir sözün üslûbu ve düzeniyle ortaya konulan bir meydan okumaya karşılık vermek, silahlı bir savaşa girişmekten çok daha kolaydır. Zira savaş meydanlarında Müslümanlar Arapları öldürüyor, esir ediyor, köleleştiriyor ve üzerlerine saldırılarda bulunuyorlardı. Ayrıca ileri sürdükleri bu iddialar, savunmak istedikleri amaca uygun değildir. Çünkü onların bu tür bir muârazadan uzak durmalarının gerçek sebebi, yalnızca Allah'ın onları bundan menetmiş olmasıdır. Nitekim insanın normal şartlarda gücü yettiği bir fiilden alıkonulması, mucizelerin en büyüğü kabul edilir."[242] Gazali'nin bu ifadelerinden sarfeyi Kur'ân'ın bir i'câz yönü olarak gördüğünü anlamış bulunuyoruz.

---

[240] akt. Aslan Gengi, *İ'câzu'l-Kur'ân Bağlamında Sarfe Teorisi*, 139.
[241] Abdulmelik bin Abdullah Ebu Meali İmamu'l Harameyn el-Cüveyni, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'lerkâni'l-İslâmiyye* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1412), 72-73.
[242] Muhammed bin Muhammed Ebu Hamid Gazali, *el-İktisadu fi'l İtikad* (Ankara, 1962), 129-130.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

3.1.4. Fahreddin Er-Râzî

Sarfeyi Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biri olarak değerlendiren bir diğer Sünnî âlim ise Râzî'dir. Râzi'ye göre Kur'ân'ın muciz oluşu iki farklı açıdan açıklanabilir. Birinci bakışa göre Kur'ân, ya diğer fasihlerin sözleriyle eş seviyededir, ya onların sözlerinden biraz daha yüksektir fakat olağanüstü sayılmayacak düzeydedir, ya da tamamen harikulade bir üstünlük taşımaktadır. İlk iki ihtimal geçerli olsaydı, Kur'ân'ın benzerinin ortaya konması gerekirdi; çünkü hem Arap diline hâkim olan hem de İslam davetinin önüne geçmeye kararlı kişiler bunu gerçekleştirebilecek güçtedir. Buna rağmen Kur'ân'ın bir benzerinin getirilememesi, onların acziyetini ve Kur'ân'ın sözlerinden çok daha üstün olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İkinci bakış açısına göre Kur'ân ya fesahatte i'câz seviyesindedir ya da değildir. İlk durumda, Kur'ân'ın mucize oluşu kesin olarak sabittir. İkinci ihtimalde ise Kur'ân'a muaraza teknik olarak mümkün olabilir; ancak muhatapların bu muarazaya yönelmelerini teşvik edecek çeşitli sebepler olmasına rağmen, Kur'ân'ın benzerinin ortaya konamaması durumu olağanüstü hâle getirmektedir. Her iki olasılık da Kur'ân'ın mucizevî niteliğini doğrulamaktadır.[243] Râzî'nin daha doğru kabul ettiği ikinci görüş, sarfeyi Kur'ân'ın i'câz yönlerinden biri olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

3.2. Sarfeye Yöneltilen Eleştiriler

Ehl-i Sünnet âlimleri arasında sarfe görüşünü reddedenlerin başında Hattâbî zikredilebilir. Ona göre şu âyet sarfeyi geçersiz kılmaktadır: "De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine destek olsalar dahi, yine de onun bir mislini ortaya koyamazlar." Bu âyet, Kur'ân'a denk bir söz söyleme teşebbüsünün yolunun gayret, hazırlık ve ortak çaba olduğunu göstermektedir. Oysa sarfe anlayışı, böyle bir süreci dikkate almaz. Dolayısıyla bu ifade, Kur'ân'ın mucizeliğinin sarfeden kaynaklanmadığını açıkça ortaya koymaktadır.[244]

3.2.1. Kadı Ebû Bekir el-Bâkıllânî

Sarfeyi reddedenler arasında bulunan Kadı Ebû Bekir el-Bâkıllânî de sarfe konusunda şöyle der: "Eğer 'sarfe' iddiası geçerli olsaydı, yani insanlar Kur'ân'a karşı bir rekabet oluşturabilseydi ve bu rekabet Allah tarafından engellenmiş olsaydı, bu durumda Kur'ân'ın kelamı mu'ciz olmazdı. Bilakis, bu engelleme ve alıkoymaya bir mucizelik atfedilebilirdi. (El-Kattan, 2022, s. 427)

Bâkıllânî bu ifadeleriyle sarfe teorisini reddederken meseleyi i'câzın mahiyeti açısından temellendirmektedir. Ona göre, eğer sarfe iddiası doğru olsaydı, yani insanlar aslında Kur'ân'a denk bir söz getirebilecek güçteyken Allah tarafından bundan menedilmiş olsaydı, Kur'ân'ın mucizeliği kendi zatından değil, bu ilahî engelleme fiilinden kaynaklanmış olurdu. Bu ise Kur'ân'ın belâgat, fesahat ve nazmındaki eşsizliğini ikinci plana düşürür, mucizeliği bizzat lafız ve mana bütünlüğünden koparak haricî bir olaya bağlardı. Dolayısıyla Bâkıllânî, i'câzın Kur'ân'ın kendisinde aranması

[243] Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/126-127.
[244] Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb Hattâbî, *Selâsu Resâil fî İ'câzi'l-Kur'ân*, ts.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

gerektiğini vurgulamış, sarfenin kabulünün ise Kur'ân'ın zatî mucizeliğini gölgelediğini ileri sürmüştür.

3.2.2. Abdülkâhir el-Cürcânî

Sünnî âlimler içinde sarfe anlayışını en güçlü şekilde reddedenin Abdülkâhir Cürcânî olduğu ifade edilebilir. Ona göre, sarfe görüşünü ileri sürenler, Kur'ân'ın meydan okuyuşunu, sadece onun anlamlarının lafız ve nazım kalıplarıyla benzer biçimde ortaya konulmasına yönelik zannetmişlerdir. Bu sebeple meydan okumanın mutlak olmadığını ve farklı manalarda serbest bırakıldıklarını düşünerek böyle bir iddiada bulunmuşlardır. Oysa bu anlayış, makul bir kimsenin ortaya atacağı bir görüş değildir. Çünkü bu, Arapların belagat, fesahat ve nazım gücünde gerileme yaşadıkları, yeteneklerinin zayıfladığı ve eskiden yapabildikleri pek çok şeyi artık yapamaz hale geldikleri anlamını taşır. Bunun sonucu olarak da onların şiirleri, hitabetleri ve bütün sözleri, öncekilere kıyasla daha düşük seviyede kabul edilmelidir. Bu durumda, Resûlullah'ı metheden ve müşrikleri hicveden şairlerin şiirleri de cahiliye döneminde yazdıkları eserlerden daha zayıf kabul edilmiş olur. Böyle olunca Hz. Peygamber'in şair Hassân b. Sâbit'e "Söyle! Çünkü senin yanında Rûhu'l-Kuds vardır"[245] buyurduğunu aktaran rivayet de problemli hale gelir. Zira bu bakış açısına göre Hassân'ın ilahî destekten mahrum kalması gerekir.[246]

Abdülkâhir Cürcânî, Arapların fesahat güçlerinde bir eksilme yaşayıp bunu fark etmemiş olabilecekleri ihtimalini de ele alır. Ancak ona göre bu ihtimal kabul edilemez; çünkü böyle bir durumda mucize amacına ulaşmamış olur. Zira Kur'ân'ın meydan okumasından önce bilinen fesahat seviyelerinin düşmesiyle, bu kaybın fark edilmemesi arasında sonuç bakımından bir fark yoktur. Eğer insanlar, meydan okumadan sonra ortaya koydukları sözlerin öncekilerden daha zayıf olduğunu ayırt edemezlerse, Kur'ân'ın nazmının hem önceki hem de sonraki ifadelerden daha üstün olduğunu da idrak edemezler. Oysa sarfeyi savunanlara göre, tehaddiden önce Kur'ân'a denk söz üretme gücüne sahiptiler. Bu durumda Kur'ân'ın üstünlüğünü kavrayamayanların onun benzerini getiremeyeceklerini anlamaları da mümkün olmaz. Dolayısıyla bu, onların aleyhine bağlayıcı bir delil teşkil etmez ve mucize vasfı ortadan kalkar.[247]

Cürcânî'ye göre sarfe iddiası, Cürcânî'ye göre sarfe anlayışı, diğer Araplar için geçerli olduğu gibi, Peygamber Efendimizin fesahatinin zayıfladığını veya yeteneğinin gerilediğini kabul etmek anlamına gelir. Alternatif olarak bu görüş, Peygamberimizin dönemin Arapları arasında fesahat bakımından geride olduğunu iddia etmeyi gerektirir ki, her iki yorum da hatalıdır. Kur'ân'ın tehaddi ayetleriyle meydan okuduğu müşrikler benzerini getirebilecek durumda olmalarına rağmen bundan menedilmiş olsalardı ve bunu fark etmiş olsalardı ya söz konusu olurdu ya da sihir iddiasında bulunurlardı; ancak

[245] Buhârî, Bed'ü'l-Halk/6, 795; el-Meğâzî/30, 1012-1013; el-Edeb/91, 1537; Müslim, Fadâilü's-Sahâbe/34, 1162. Buhârî ve Müslim'deki rivayet: "*Onları (müşrikleri) hicv et! Cebrail seninle beraberdir.*" şeklindedir.
[246] Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed Cürcânî, *Selâsü Resâil fi İ'câzi'l-Kur'ân* (Kahire: Daru'l-Meârif bi Mısr, ts.), 146 akt. Süslü, "Sünnî Âlimlerin Nazarında Sarfe", 36.
[247] el-Cürcânî, *er-Risâletu'ş-Şâfiye*, 147.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

elimizde böyle bir rivayet yoktur. Ayrıca Cürcânî, tehaddî âyetlerinin içeriğinin de sarfenin mümkün olmadığını gösterdiğini, zira güçleri varken engellenmiş bir topluluğa "benzerini getiremezsiniz" denmesinin uygun düşmeyeceğini ifade eder.[248]

Cürcânî, sarfe karşı öne sürdüğü delillerden bir diğerini de şöyle açıklar: Eğer Kur'ân'ın benzerinin getirilememesi, onun kendisinin mucize olmasından kaynaklanmıyor, sadece insanların arzularının engellenmesi ve önceden kolayca yapabildikleri bir işi gerçekleştirememelerinden ötürü olsaydı, o zaman dönemin Araplarının Kur'ân'a gereken saygıyı göstermemesi gerekirdi. Ayrıca Kur'ân'ın üstünlüğünü gösteren, "Onda büyük bir zarafet ve lezzet vardır; altı suyu bol bir nehir, üstü meyve veren bir ağaç gibidir" gibi ifadeler de onlardan ortaya çıkmamalıydı. Aksine, hayretleri, daha önce kolayca yapabildikleri bir şeyi artık yapamamaları ve karşılaştıkları acziyet nedeniyle olmalıdır. Örneğin bir peygamber, "Mucizem, şu anda elimi başıma koymam değil; sizin bunu yapmaktan alıkonulmanızdır" dese ve bu olay tam olarak gerçekleşse, kavminin şaşkınlığı, peygamberin elini başına koymasından değil, kendi ellerini koyamamış olmalarından kaynaklanacaktır.[249] Cürcânî, bu yaklaşımın Kur'ân'ın i'câzına uygulanamayacağı görüşündedir. Bu nedenle, Kur'ân'ın fesahat, belagat ve nazmının yanı sıra sarfenin de başka bir i'câz veçhesini gösterdiği iddiasına karşı çıktığı söyleyebiliriz.

3.2.3. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî

Sarfe görüşüne karşı çıkan bir diğer Sünnî âlim, Kurtubî, sarfe dair eleştirisini şu şekilde ifade eder: Kur'ân'ın i'câzı bakımından değerlendirilebilecek bir diğer yön, Nazzâm ve bazı Kaderiyye mensuplarının ileri sürdüğü gibi, Kur'ân'a benzer bir söz söyleme girişiminin engellenmesinin veya onlara meydan okunmasının mucize sayılmasıdır. Onlara göre gerçek mucize, insanların arzularının engellenmesi veya menedilmeleridir. Yani mucize olan Kur'ân'ın zatı değildir. Allah Teâlâ, benzer bir sûre ortaya koymaları için meydan okurken onların teşebbüslerini de nazire yapmaktan çevirmiştir. Bu yanlış bir düşüncedir; çünkü muhalifler ortaya çıkmadan önce ümmet, Kur'ân'ın mucize olduğuna icmaen kanaat etmiştir. Eğer engelleme veya men mucize sayılacak olsaydı, Kur'ân artık mucize özelliğini kaybederdi ki bu, icma ile çelişirdi. Dolayısıyla mucize olan Kur'ân'ın kendisidir. Zira onun eşsiz fesahati ve belagati, hiçbir başka sözle kıyaslanamaz. Ayrıca Kur'ân, o dönemde alışılmış sözlerden olmadığı için, bu durum engellemenin veya menedilmenin mucize olmadığını da ortaya koyar.[250]

3.2.4. es-Suyûtî

Sarfeyi reddedenler arasında bulunan Suyûtî, sarfe hakkında, Nazzam'ın sarfe hakkındaki görüşlerine ithafen قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ *"De ki: "eğer insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere bir araya gelseler" (isra 88)* ayetini zikredip bu ayetin sarfeyi iptal ettiğini ifade etmiştir. Zira

[248] el-Cürcânî, *er-Risâletu'ş-Şâfiye*, 148-149.
[249] el-Cürcânî, *er-Risâletu'ş-Şâfiye*, 151-152 akt; Süslü, "Sünnî Âlimlerin Nazarında Sarfe", 299.
[250] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Rîsâle, 2006), 1/119 akt. Süslü, "Sünnî Âlimlerin Nazarında Sarfe", 300.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

bu ayet muârazaya teşebbüs edecek kişilerin kudretlerinin var olduğu halde aciz kalacaklarına işaret etmektedir. Eğer Allah, insanların ve cinlerin kudretlerini ellerinden alsaydı, onların bir araya gelmeleri adeta ölülerin bir araya gelmeleri gibi bir durum olacaktı ki ölülerin aczi zikredilmeye değer bir acizlik değildir. Bu şekilde meydan okumak Kur'ân'ın i'câzına aykırıdır. Zira olmayacak bir şeyi beklemek hem anlamsız hem hikmetten uzaktır. Dolayısıyla İmam Suyuti, sarfenin tehaddîyle ters düşen bir görüş olduğunu ifade etmiştir. Çünkü sarfenin bulunması tehaddîyi belirli bir zamanla sınırlı tutmaktır. Tehaddî zamanının ortadan kalkması i'câzın ortadan kalkması demektir ki bu da Kur'ân'ın i'câzdan hali olmasını gerektiren bir durumdur ve icma-ı ümmete terstir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kur'ân mucizesi bâkidir. (es-Suyuti, 2016, s. 311)

Kattan da sarfe konusunda şu ifadeleri kullanmıştır: Bu düşünceler, sahiplerinin yetersizliğini ortaya koymaktadır. Çünkü bir konuda bir şey ortaya koyabilme gücüne sahip olan bir kişiden bu istidat alındığında, "Bu onu aciz bıraktı" denilemez. Zira bu durumda onu yetersiz kılan şey Allah'ın kudretidir; dolayısıyla Kur'ân, bu anlamda mu'ciz olamaz. Kur'ân'a nispet edilen i'câz durumu ise her devirde geçerliliğini koruyacaktır; burada söz konusu olan Allah'ın bir acizlik yaratması değildir. (El-Kattan, 2022, s. 427)

Sarfe meselesi, Ehl-i Sünnet âlimleri arasında farklı yorumlanmıştır. Bazı Sünnî âlimler sarfeyi, Kur'ân'ın mucize yönlerine ek bir i'câz olarak değerlendirse de çoğunluk bu görüşe karşı çıkmıştır. Çoğu Sünnî âlim, Kur'ân'ın i'câzını genel olarak fesâhat, belâgat ve nazmında görmüş ve sarfenin tehaddî ayetleriyle uyumlu olmadığını savunarak bu görüşü reddetmiştir. (Ayrıca bkz. Süslü, 2021)

SONUÇ

Bu çalışma, Kur'ân'ın i'câzı ile sarfe teorisi arasındaki ilişkileri ele alarak, iki yaklaşımın Kur'ân'ın i'câz yönünün anlaşılmasına katkılarını değerlendirmiştir. Yapmış olduğumuz analizler göstermektedir ki, sarfe teorisi Kur'ân'ın benzerinin getirilememesini ilahî bir engellemeye bağlayarak i'câza farklı bir boyut kazandırmaya çalışmaktadır. Ancak i'câzın esas kaynağı, Kur'ân'ın kendine özgü lafzı, nazmı ve muhtevasıdır. Sarfe, Kur'ân'ın eşsizliğini açıklamak açısından ek bir perspektif sunarken, eleştirel yaklaşan âlimler için zorunlu bir koşul değildir. Tarihî süreçte Mu'tezili düşünürlerden Câhız'a, Sünnî âlimlerden Râzî ve Gazzâlî'ye kadar farklı bakış açıları, sarfenin i'câzın bir alt unsuru olarak algılanabileceğini ya da tamamen reddedilebileceğini göstermiştir. Bu durum, Kur'ân'ın i'câz yönünün hem dilsel ve edebî hem de ilahî yönleriyle anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Sonuç olarak, i'câz ve sarfe tartışmaları, Kur'ân'ın benzersizliğini kavramada hem tarihsel hem de teorik bir çerçeve sunmakta ve İslâmî düşünce geleneğinde Kur'ân araştırmalarının önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

KAYNAKÇA

Aslan Gengi, Asiye. *İ'câzu'l-Kur'ân Bağlamında Sarfe Teorisi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Atâ, Abdülkadir. *Azametü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l Fırkati'n- Nâciye Minhüm*. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Et-Tayyib el-. *Kitâbu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil*. Beyrut: Muessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. Ötüken Yayınları, 2013.

Cahız, Osman Amr bin Bahr el-. *Hucecü'n Nübüvve*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009). *es-Sıhâh*. 1-7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 4. Basım, 1990.

Cürcânî, Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahmân el-. *er-Risâletu'ş-Şâfiye*. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1976.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Selâsü Resâil fî İ'câzi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Meârif bi Mısr, ts.

Cüveyni, Abdulmelik bin Abdullah Ebu Meali İmamu'l Harameyn el-. *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi'lerkâni'l-İslâmiyye*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1412.

Cüveyni, Abdulmelik bin Abdullah Ebu Meali İmamu'l Harameyn el-. *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâtı'i'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1950.

El-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. Beyrut: Dâru Sa'b, 1968.

El-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-Hayevân*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l- Arabî, 1969.

El-İsfahani, Rağıb. *Müfredât; Kur'an Kavramları Sözlüğü* | |. istanbul: Pınar Yayınları, 7. Basım, 2023.

El-Kattan, Menna' Halil. *Mebâhis Fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 1 Cilt. İstanbul: Beka, 1. Basım, 2022.

Firuzabadî, Muhammed b. Ya'kûb. *Kamûsu'l-Muhît*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2003.

Gazali, Muhammed bin Muhammed Ebu Hamid. *el-İktisadu fi'l İtikad*. Ankara, 1962.

Gülşen, Çelebi, Ekrem, Zehra. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsirinde İ'câzü'l-Kur'ân" 14/2 (2019), 281-305.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. *Selâsu Resâil fî İ'câzi'l-Kur'ân*, ts.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Rîsâle, 2006.

Mahluf, Abdürrauf. *el-Bâkıllânî ve Kitâbuhû İ'câzu'l-Kur'ân: Dirâse Tahlîliyye*. Beyrût: Menşûrâtu Dar'i-Mektebeti'l-Hayât, 1978.

Manzûr, Muhammed b. Mükerrem b. Manzûr el-Ensârî ibn. *Lisanu'l-Arab,*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Müslim, Mustafa. *Mebâhis fî İ'câzi'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru'l-Müslim, 1996.

Polat, Fethi Ahmet. "Bir İ'câzü'l Kur'ân İddiası: Sarfe". *marife* 3/3 (2003), 185-218.

Râfiî, Mustafa Sâdık. *İ'câzü'l-Kur'ân*. 1 Cilt. Beyrut: Mektebetül-Asriyye, 2010.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

Salmazzem, Mehmet. "Tehaddî' Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi* 64 (2015), 115-134.

Suyuti, İmam Celaleddin es-. *El- İtkan Fî Uûmi'l Kur'ân*. 2 Cilt. İstanbul: Madve, 2016.

Süslü, Mehmet Zeki. "Sünnî Âlimlerin Nazarında Sarfe". *Mîzânü'l-Hak İslâmi İlimler Dergisi* 13 (2021), 285-303.

Şen, Doç. Dr. Ziya. *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. istanbul: Kitabî, 2021.

Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdillah. *Şerhu'l-Makâsıd*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". 21/403-406. istanbul, 2000.

Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseynî (ö. 1205/1790). *Tâcu'l-Arûs*. Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî, 1965.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

FERMENTATION OF SOCIAL THOUGHT AND ITS REFLECTIONS

Dr. Mehmet Ata Mirzaoğlu[1*]

[*1] Ministry of Agriculture and Forestry, Ankara, Turkiye.
ORCID Code: https://orcid.org/0000-0003-3732-5477

ABSTRACT

This study employs the metaphor of fermentation to analyze the transformation processes of social thought. While biologically fermentation refers to the conversion of substances by microorganisms, in the social sciences it symbolizes the maturation and evolution of ideas and beliefs within society. The fermentation of social thought captures the mental, cultural, and spiritual transformations that individuals and communities undergo through engagement with values, norms, and beliefs. From the perspective of the sociology of religion, this process is essential for understanding how beliefs influence both individual consciousness and collective identity. Internal fermentation refers to the reshaping of religious interpretations by individuals and their adaptation to social norms, whereas external fermentation denotes the transformation of religious structures within society through economic, cultural, and technological interactions. Historical examples include the Abbasid period, the Islamic civilization of Al-Andalus, and the introduction of the printing press in the Ottoman Empire. In contemporary society, social media and digitalization serve as modern catalysts accelerating both individual and societal religious fermentation.

Individual transformation occurs through practices such as prayer, education, and cultural exchange, while social fermentation facilitates the restructuring of collective consciousness and norms. The Qur'anic principles of change, knowledge, reason, virtue, justice, and liberation from dogmatism emerge as foundational values supporting this process. These principles promote conscious personal transformation, the evolution of social relations, and the maturation of collective consciousness.

Ultimately, the fermentation of social thought represents a continuous and dynamic process extending from individual awareness to collective structures. The metaphor of fermentation provides a powerful conceptual framework for understanding how individuals reinterpret belief and value systems, interact with social norms, and contribute to cultural evolution at both sociological and theological levels.

Keywords: Sociology of Religion, Fermentation, Social Fermentation, Thought Fermentation

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

II. MEŞRUTİYETTEN 1923'E DİN EĞİTİMİ KİTAPLARI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU*

Bartın Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bartın, Türkiye https://orcid.org/0000-0003-0467-7142

Özet: 23.07.1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet, Mebuslar Meclisi'nin Sultan Vahideddin tarafından 11 Nisan 1920'de tasfiye edilişine kadar devam eden dönemdir. 29.10.1923 tarihinde ise Cumhuriyet ilan edilerek Türk tarihinde yeni bir başlangıç gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte özellikle son dönem Osmanlı'nın pek çok uygulaması yeni dönemi etkilemiştir. Din eğitimi ve öğretimine yönelik eserleri bu minvalde zikretmek mümkündür. II. Meşrutiyet döneminde yayımlanmış din eğitimine yönelik pek çok yayının benzerini 1930 öncesi Cumhuriyetinde de neşredilmiş olduğunu görmek mümkündür. Bunun en önemli sebeplerinden biri her iki dönemde din eğitimine yönelik eser neşreden yazarlar genel itibariyle aynı kişilerdir. Benzer içerikleri kısmen aynı tarz ve şekilde neşretmişlerdir. Bu sebeple Cumhuriyet dönemi din eğitimi-öğretimi neşriyatçılığının anlaşılması için son dönem Osmanlı'da neşredilmiş yayınların bilinmesi önem arz etmektedir. Bu tebliğde II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'in ilanı olan 1923'e kadar neşredilmiş eserler araştırmanın genel problemini teşkil etmektedir. Belirlenen problem çerçevesinde mezkûr dönemde neşredilen yayınların genel özelliklerini tespit etmek araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Konu hakkında yeterli araştırmanın olmaması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Araştırmada nitel yöntem, literatür taraması çerçevesinde gerçekleştirilecek olup, kısmen betimsel değerlendirmelerde bulunularak bütünlük sağlanılacaktır. Ayrıca mezkûr dönemde neşredilen eserler bibliyografik olarak zikredilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Kitap, Din Eğitimi Kitabı, II. Meşrutiyet Dönemi.

Religious Education Books and Their General Characteristics from the Second Constitutional Era to 1923

Abstract: The Second Constitutional Era, declared on July 23, 1908, lasted until the dissolution of the Parliament by Sultan Vahideddin on April 11, 1920. On October 29, 1923, the Republic was proclaimed, marking a new beginning in Turkish history. However, many practices of the late Ottoman period influenced the new era. Works on religious education and teaching can be mentioned in this context. It is possible to see that many publications on religious education published during the Second Constitutional Era were also published in the Republic before 1930. One of the most important reasons for this is that the authors who published works on religious education in both periods were generally the same people. They published similar content in partly the same style and manner. For this reason,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

it is important to be familiar with the publications issued in the late Ottoman period in order to understand the publications on religious education and instruction in the Republican period. This paper focuses on works published between the Second Constitutional Era and the declaration of the Republic in 1923. The aim of the research is to identify the general characteristics of the publications issued during the specified period within the framework of the identified problem. The lack of sufficient research on the subject makes this study important. The research will be conducted using qualitative methods within the framework of a literature review, and a comprehensive picture will be provided through descriptive evaluations. In addition, the works published during the period in question will be mentioned bibliographically.

Keywords: Religious Education, Book, Religious Education Book, Second Constitutional Era.

Giriş

23.07.1908 tarihinde kabul edilen II. Meşrutiyet yarım kalan bir uygulamanın tekrar gündeme gelmesidir. II. Abdülhamid II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık olarak 9 (dokuz) ay sonra görevini bırakmak durumunda kalmıştır. II. Abdülhamid döneminde açılan Rüşdiye ve İdadilerin programlarında meydana gelen değişikler diğer dersleri olduğu gibi din ve ahlak derslerinin içeriğini etkilemiştir. Özellikle ahlak kitaplarının revaçta olması bu alanda eser neşretmeyi önemli kılmıştır.

Araştırmanın Problematiği

Araştırmanın Problemi

Bu araştırmanın problemini bir taraftan II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında din ve ahlak eğitimine yönelik eserler ve bu eserlerin benzer özelliklerinin neler olduğu araştırmanın genel problemini teşkil etmektedir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında neşredilen din ve ahlak eğitimine yönelik eserlerin tespit edilmesi ve eserler hakkında genel değerlendirmelerde bulunulmasıdır. Konu hakkında akademiada yeterli çalışmanın olmaması araştırmayı önemli kılmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel araştırma yöntemi çerçevesinde hazırlanmıştır. Araştırma tekniği olarak yazılı doküman ve belgelerin incelenmesi tercih edilmiştir. Betimsel analizle eserler genel olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Sınırları

Bu araştırmanın sınırını II. Meşrutiyetin kabul edildiği tarih olan 1324 ile Cumhuriyet'in kurulduğu yıl olan 1340 tarihleri oluşturmaktadır. Bu tarihler arasında neşredilen eserler çalışmaya dahil edilmiştir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bulgular

1. II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Din ve Ahlak Eğitimine Yönelik Kitapların Genel Özellikleri

II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında yani 1876'dan 1908 yılına kadar neşredilmiş din eğitimine yönelik kitapların genel özelliklerini maddeler halinde şu şekilde belirtmek mümkündür:

a. Bu dönemdeki yayınların bir kısmında cami, mihrap vb. görseller yer almaktadır.

b. Özellikle Balkan harpleri sonrasında daha az masraf olması için 4-5 kitap bir arada basılmıştır. Ahmed Cevad [Emre] gibi çeşitli yazarların eserleri bu minvaldedir.

c. Yayınların bir kısmı askerin din ve ahlak eğitimine yöneliktir.

d. Eserlerin büyük çoğunluğu Dersaadet'te (İstanbul'da) neşredilmiştir. Az da olsa İzmir, Üsküp ve Trabzon gibi şehirlerin ismi de görünmektedir.

e. Yazarların bir kısmı kitapların kapak sayfasında görevlerini belirtmişlerdir.

f. Eserlerin önemli bir kısmının birden fazla baskısı gerçekleşmiştir.

2. II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Din ve Ahlak Eğitimine Yönelik Kitaplar

A. Tevfik, *Çocuklara Nezaket Dersleri.* Üsküp: Sanayi Mektebi Matbaası, 1328, 27 s.

(İçelli) Abdullah Şevket b. Mahmud Hamdi [Nesimi]. *Ahlâk-ı Dinî.* İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1328, 400+7 s.

Abdurrahim Pertev. *Esir Çocuklara Ahlâk Aşısı.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 2. bs., 1340, 16 s.

Abdüllatif Mehmed (Hâfız). *Muhtasar İlm-i Hâl.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328, 62 s.

Abdürrahim Rahmi İbn Pertev. *Dersa Din (Kürtçe Din Dersleri).* İstanbul: Çaphâne-i Necm-i İstikbal, 1340, 16 s.

Abdüssamed Fahri (Pir Hazrizâde). *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye.* İstanbul: Matbaa-i Cihan, 1331, 156 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Musâhabât-ı Ahlâkiye.* İstanbul: Hilal Matbaası, 1334, 152 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Aile Arasında Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri (Birinci Sene).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 2. bs., 1328, 103 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Mektebde Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1328, 196 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1328, 208 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Musahabat-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Ûlâ İkinci Sene).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1330, 150+1 s.; İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332, 138 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ahmed Cevad [Emre]. *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331, 175+1 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene).* İstanbul: Hilâl Matbaası, 1330, 189 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Âliye Birinci Sene)* İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1330, 160 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (Devre-i Âliye İkinci Sene).* Dersaadet: Matbaa-i Orhaniye, 1332, 206 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *İnkılâb-ı Hakiki Metin Ahlâk ile Olur.* İstanbul: Kader Matbaası, 1328, 51+1 s.

Ahmed Cevad [Emre] - Mehmed Asım [Us]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (İkinci Kitab, Kıraat ve Musahabat-ı Ahlâkiyye).* İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askerî, 1333, 144 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Medeniye, Vataniye ve İnsaniye (2. Sene).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1336, 118 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *En Yeni Müsahabât-ı Ahlâkiye.* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1339, 111 s.

Ahmed Cevad [Emre]. *Sıbyana Mahsus Vezaif-i Medeniyye ve Vataniyye.* İstanbul: Araks Matbaası, 1330, 79+1 s.

Ahmed Cûdi. *Yeni İlm-i Hâl (Akâid Dersleri).* İstanbul: Kitaphane-i İslam ve Askerî (Şems Matbaası), 1328, 95 s.

Ahmed Ferid [Tek]. *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk.* Ankara: Vilayet Matbaası, 1339-1341, 136 s.

Ahmed Hamdi [Akseki]. *Ahlâk Dersleri.* Ankara: Öğüd Matbaası, 1340-1342, 8+426+4 s.

Ahmet Hamdi [Akseki]. *Dinî Dersler (Birinci Kitap Birinci Kısım).* İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1336-1339, 144 s.

Ahmet Hamdi [Akseki]. *Dinî Dersler (Birinci Kitap İkinci Kısım).* İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1337-1339, 8+254 s.; İstanbul: Âmidî Matbaası, 1339, 192 s.

Ahmet Hamdi [Akseki] (Mekteb-i Bahriye-i Şahane Akaid-i Diniyye Muallimi). *Dinî Dersler (Üçünü Kitap).* İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1336, 6+373+1 s.; İstanbul: Âmidî Matbaası, 1339, 8+373+1 s.

Ahmet Hamdi Akseki. *Askere Din Dersleri.* İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1341-1344, 268+3 s.

Ahmed Kemal Habibzade Rodoslu. *Mebde-i Ahlâk (İbtidaî Mekteplerine Mahsus).* İstanbul: Şems Matbaası, 1328-1330, 36 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

A[hmed]. N[azif]. *Ahlâk-ı Diniyye ve Vezâif-i İslâmiye.* İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1331, 74+6 s.

A[hmed]. N[azif]. *Mekâtib-i İbtidaiyye Üçüncü Senesine Mahsûs Teshîl-i İlm-i Hâl.* İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1328, 131 s.

Ahmed Nazif. *Teshîl-i İlm-i Hâl.* İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1315, 46 s.; İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1316, 46 s.; İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1328, 46 s.

Ahmed Refik (Mekteb-i Harbiye Muallimi). *Mefahir-i Askeriye Sahifeleri-Gazavât-ı Celile-i Peygamberî.* İstanbul: Kütüphane-i Askerî, 1324, 224 s.

Ahmet Refik [Altınay]. *Padişahımızda Din Gayreti ve Vatan Muhabbeti.* Dersaadet: y.y., 1332, 29 s.

Ahmed Necati Efdaleddin. *Medenî, Ahlâkî Musahabeler.* İstanbul: Resimli Kitap Matbaası, 1329, 144 s.

Ahmed Saki (Giridî). *Tedrisat-ı Medeniyye ve Ahlâk-ı İçtimaiyye (Mekteb-i Sultanî ve İdadîde Tedris Olunmak Üzere Tertip Olunmuştur).* C.I, İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327, 96 s.

Ahmed Ziya ve Ali Haydar. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye*. İstanbul: Keteon-Bedrosyan Matbaası, 1328.

Ahmed Ziya ve Ali Haydar. *Yeni Malumât-ı Medeniye: Ahlâkî ve Vatanî Dersler (Mekâtib-i İbtidaiyyenin Son Sınıfları İçin).* C. I, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1331, 88+1 s.

Ahmed Ziya ve Ali Haydar. *Yeni Malumât-ı Medeniyye (Ahlâkî ve Vatanî Dersler. Rüşdiye İkinci Sınıfları İçin).* C. II, Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329, 58 s.

Ahmed Ziyaeddin. *Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri (İbtidaî Devre-i Mutavassıta Birinci Sene).* İstanbul: Akşam - Teşebbüs Matbaası, 1338, 52 s.

Ahmed Ziyaeddin. *Çocuklara Malûumât-ı Diniyye Dersleri (İbtidaî Devre-i Mutavassıta İkinci Sene).* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338, 20 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri (Devre-i Âliye Birinci Sene).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 56 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Çocuklara Malumât-ı Diniyye Dersleri (Devre-i Âliye İkinci Sene).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 95 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Malûumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ Birinci Sınıf).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333, 38 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Malumât-ı Diniyye (Dördüncü Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333, 79 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Malumât-ı Diniyye (Beşinci Kısım. Mekâtib-i İbtidaiyyede Tedris Edilmek Üzere Kabul Edilmiştir).* İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333, 127 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Malumât-ı Diniyye (Altıncı Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Şems, 1333, 18 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Vesiletü'l-Felâh (Mekâtib-i Sultaniyye Beşinci Sene Malumât-ı Diniyye).* Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye, 1332, 75 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Vesiletü'l-Felâh (Mekâtib-i Sultaniyye Altıncı Sene Malumât-ı Diniyye).* Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye, 1334, 111 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Vesiletü'l-Felâh (Mekâtib-i Sultaninin Yedinci Senesiyle Dâru'l-Muallimîn ve Dâru'l-Muallimâta Mahsus Malumât-ı Diniyye: Savm).* İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334, 47+1 s.

Ahmed Ziyaeddin (Küreli). *Vesiletü'l-Felâh. Mekâtib-i Sultaniyye Sekizinci Sene Malumât-ı Diniyye Hac, Zekât, Kurban, Fitre (İlk Mekteb Devre-i Ûlâ Birinci Sene Malûumat-ı Diniyye).* İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332, 59+2 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Mufassal Ahlâk-ı Medenî.* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaassı (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1327, 304 s.; İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1327-1329, 347+2

A[li]. İrfan (Eğribozî). *Mufassal Ahlâk-ı Medeni.* İstanbul: Tefeyyüz Kitab Hânesi, 1327-1329, 32 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *İlm-i Ahvâl-i Ruh.* İstanbul: Ruşen Matbaası, 1327, 101+2 s.; 2. bs., İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1341, 95 s.

A[li]. İrfan (Eğribozî). *Malumât-ı Diniyye (Birinci Kısım).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329, 38+2 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Malumât-ı Diniyye (İkinci Kısım).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329.

Ali Kemal. *İlm-i Ahlâk. (Maarif Nezaretince Mekâtib-i İdâdiyyede Tedris Olunmak Üzere).* Dersaadet: Sabah Matbaası 1330, 300 s.

A[li]. N[azîmâ]. [Yiğit]. *Amelî İlm-i Hâl Kitabı.* İstanbul: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1328, 36 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Talim-i Vildan (Kıraat-ı Ahlâkiye ve Sıhhiye Birinci Kitap).* Dersaadet: A[rtin]. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323, 104 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Talim-i Vildan: Dürûs-ı Ahlâkiye (İkinci Kitap).* İstanbul: Tefeyyüz Kitabhânesi, A[rtin]. Asaduryan [ve Mahdumları] (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1323, 92 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *On Temmuz (Malumât-ı Medeniye ve Tatbikat-ı Ahlâkiye ve Saireye Dair Kıraat Kitabı 1. Kısım).* İstanbul: 2. bs., Kasbar Matbaası, 1328, 128 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *On Temmuz (Malumât-ı Medeniye ve Tatbikat-ı Ahlâkiye ve Saireye Dair Kıraat Kitabı 2. Kısım).* İstanbul: 2. bs., Kasbar Matbaası, 1328, 130 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *On Temmuz (Malumât-ı Medeniye ve Tatbikat-ı Ahlâkiye ve Saireye Dair Kıraat Kitabı 3. Kısım: Efkâr-ı Âliye, Kemâlât-ı İhsaniye ve Fezâil-i Ahlâkiye).* İstanbul: Vezir Hanı 48 Numaralı Matbaa, 1328, 160 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Minimini Yektâ (Ahlâk ve Malumât-ı İbtidaiyyeye Dair Kıraat Risalesidir).* İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1327, 48 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *İnci Kitap (Çocuklara Dürûs-u Ahlâkiye ve Hikâyât-ı Latifeyi Havi Kıraat Kitabı).* İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1328, 143 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *İlaveli Nasihat-ı Hükema.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308, 32 s.; İstanbul: Kasbar Matbaası, 1311, 32 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Rebiü'l-İslam'dan İkinci İlm-i Hâl.* İstanbul: Selanik Matbaası, 1327, 67 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Rebiü'l-İslam'dan Üçüncü İlm-i Hâl.* İstanbul: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 102+1 s.

Ali Necati. *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye.* Trabzon: Mihailidi Matbaası, 1327, 64 s.

Ali Rahmi. *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye.* İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1327, 63 s.

Ali Raşid. *Numune-i Hikmet.* İstanbul: Hikmet Matbaası 1329, 319 s.

A[li]. Rıza. *Ahlâk ve Malumât-ı Medeniyye Dersleri (Birinci Kitap).* İstanbul: Matbaa-i Jirayir Keteon, 1328, 138 s.; 3.bs., İstanbul, y.y., 1331, 63 s.

A[li]. Rıza. *İbtidâîlere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328, 63 s.

Ali Rıza. *İbtidâîlere Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (Mekteb-i İbtidaiyye Üçüncü Sınıflarına Mahsus).* İstanbul: Nefâset Matbaası, 1331, 220 s.

Ali Rıza. *Malumât-ı Ahlâkiye (Dârülmuallimin ve Dârülmuallimat İkinci Sınıflarında Tedris Edilmek Üzere).* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1334, 111 s.

Ali Rıza Bey. *Mecamiu'l-Mehasin.* İstanbul: Şems Matbaası, 1332-1330, 85+1 s.

Ali Rıza Bey. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye.* İstanbul: Karabet Matbaası, 1328, 107 s.

Ali Seydi. *Musahabat-ı Ahlâkiye (Mekâtib-i İdâdiyyeye Mahsustur).* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiye (1. Kısım Devre-i Ûlâ I. Sene).* İstanbul: A[rtin]. Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1332; Matbaa-i Orhaniye, 1335; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336, 48 s.

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiye (2. Kısım Devre-i Ûlâ II. Sene).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332, 131 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334, 52 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336, 48 s.

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiye (3. Kısım Devre-i Mutavassıta I. Sene).* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1332, 192 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336, 96 s.

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiye (4. Kısım Devre-i Mutavassıta II. Sene).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332, 104 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333, 104 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336, 47+1 s.

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiye (5. Kısım Devre-i Âliye I. Sene).* İstanbul: İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332, 172 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1334, 79 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336, 64 s.

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiye (6. Kısım Devre-i Âliye II. Sene).* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333, 140 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1336, 64 s.

Ali Seydi. *Musâbahat-ı Ahlâkiye, Diniyye, Tarihiye, Medeniye (İlk Mekteb 5. ve 6. Sınıfları İçin).* İstanbul: A[rtin]. Asaduryan ve Mahdumları (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1332, 152 s.

Ali Seydi. *Resimli Vazâif-i Medeniye (İlk Mekteb İkinci Senesine Mahsus).* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329, 77 s.

Ali Seydi. *Ahlâk-ı Dinî.* Dersaadet: Kanat Kitaphanesi, 1329, 160 s.

Ali Seydi. *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye (3. Kısım).* İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329, 71 s.

Ali Seydi. *Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Mekâtib-i İbtidaiyye İkinci Sınıflar İçin).* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1332, 152 s.

Ali Seydi. *Tarih-i İslam (İbtidailere Mahsus).* İstanbul: İkdam Matbaası, 1326, 48 s.

Ali Seydi. *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye (İdadi Mektepleri İçin).* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1326, 157+1 s.

Ali Seydi ve Mustafa. *Terbiye-i Ahlâkiyye ve Medeniyye (Kısm-ı Evvel).* Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları, 1329, 91+2 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ali Seydi. *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye (Kısmı Sani: Mercan Mektebi 3. Sınıfına Mahsus).* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1329, 124+3 s.

Ali Seydi. *Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye (Kısmı Sani: Mektebi Rüşdiye, İdâdiyye, Sultaniyye ve Dârülmuallimlerde Tedris Edilmek Üzere Tertip Edilmiştir).* Dersaadet: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1331, 123+3 s.

Ali Seydi. *Usûl-i Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye (3. Kısım).* İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1328, 160 s.

Ali Seydi. *Vezaif-i Medenî.* İstanbul: İkdam Matbaası, 1328, 34 s.

Ali Seydi. *Vezaif Nazariyesi Üzerine Müretteb Ahlâk-ı Dinî.* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329, 160 s.

Ali Seydi ve Mustafa. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Mâlumât-ı Medeniye, (Mekâtib-i İbtidâiyenin Devre-i Âliye Birinci ve Mekâtib-i Sultâniyenin İbtidâî Dördüncü Sınıflarına Mahsus).* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1336, 135 s.

Ali Seydi ve Mustafa. *Musâhabât-ı Ahlâkiye ve Mâlumât-ı Medeniye (Mekâtib-i İbtidâiyenin Devre-i Âliye İkinci ve Mekâtib-i Sultâniyenin Beşinci Senesine Mahsus).* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1339, 71 s.

Ali Vahid (Uryanizade). *Din Dersleri: (İbtidaiyelerde Din Dersleri Sultanilerin Kısmı İbtidaiyyesiyle İbtidaiyelerin Devre-i Saniye Birinci Senelerine Mahsusdur).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332-1334, 64 s.

Ali Vahid (Uryanizade). *Din Dersleri (İlk Mekteb Devre-i Mutavassıta 1. Sınıf).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, 56 s.

[Ali] Vahid [Uryanizade]. *Köylü İlm-i Hâli.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338, 128 s.

Ali Vahid (Uryanizade). *Köy Hatibi.* Samsun: Şems Matbaası, 1327, 60 s.

Ali Yekta. *Kıraat-i Diniyye.* İstanbul: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 71 s.

Babanzade Ahmed Naim. *Ahlâk-ı İslamiye Esasları.* İstanbul: Âmidî Matbaası, 1340-1342. 67+1 s.

Babanzade Ahmed Naim. *İlm-i Hikmet (Dârülfünun İlahiyat İkinci ve Edebiyat Birinci Sınıf Ders Notu).* İstanbul: y.y., 1328, s.n.y.

Besim Ömer Paşa [Akalın]. *Ahlâkî Vazâif ve Harb Zamanında Hasta Bakıcının Bir Günlük Vazifesi.* İstanbul: Hilal Matbaası, 1331, 23+3 s.

Demir Hâfız Mehmed. *İman ve İbadet Dersleri.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1341, 30 s.

Demir Hâfız Mehmed. *İlk İlm-i Hâl.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1331, 32 s.

Demir Hâfız Mehmed. *Otuz İki Farz Risalesidir.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1340, 8 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Doktor Edhem. *Terbiye-i İrade.* İstanbul: Kitabhâne-i İslam ve Askerî, 1327, 272 s.

Dr. Said Cemil. *Manzume-i Ahlâk (Anadolu Evlatlarına Yadigâr).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1337, 112 s.

Dr. [Mehmed] Hazık. *Mulamat-ı Medeniye ve Ahlâkiye (Birinci Kısım).* İstanbul: Keteon Bedrosyon Matbaası, 1325, 64 s.

Dr. [Mehmed] *Hazık. Mulamat-ı Medeniye ve Ahlâkiye (İkinci Kısım).* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1328, 144 s.

Dr. [Mehmed] Hazık. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye (Umûm Mekâtib-i Rüşdiyelerin Üçüncü Senesinda Tedris Edilmek Üzere).* İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası, 1328, 144 s.

Dr. Cemil. *Manzume-i Ahlâk.* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1337, 112 s.

Emrullah Efendi. *İlm-i Ahlâk.* (Muharriri: Ahmet Talat [Onay]), İstanbul: y.y., 1324, 138 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Malumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ Birinci Sene Birinci Kısım).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1333, 32 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Malumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ İkinci Sene İkinci Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Şems, 1341, 92 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Muvazzah Malumât-ı Diniyye (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene, Üçüncü Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Şems, 1331, 111 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Muvazzah Malumât-ı Diniyye (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene, Dördüncü Kısım).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1335, 56 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Muvazzah Malumât-ı Diniyye (Devre-i Âliye Birinci Sene, Beşinci Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Şems, 1331, 88 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Muvazzah Malumât-ı Diniyye (Devre-i Âliye İkinci Sene, Altıncı Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334, 88 s.

el-Hac Hâfız Mehmed Erşed. *Malumât-ı Diniyyeden Tavzih-i İbadât (Orta Mekteplerle, Liselerin Birinci Devrelerinde ve Muallim Mekteplerinde Tedris Edilmek Üzere).* İstanbul: Matbaa-i Şirket-i Mürettibiye, 1335, 296+8 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1340, 283+5 s.

Feyzullah Hacı. *İlm-i Hâl-i Hâkikat.* İstanbul: y.y., 24 s.

Feyzullah Sacid [Ülkü]. *Ordumuza Armağan (Ordunun Tekbiri, Cihâd-ı Ekber Destanı, Gökden Ses).* İstanbul: İkbal Kütübhanesi, 1330, 15 s.

Gad Franko (Milaslı). *İrfan ve Terbiye Bahîsleri Külliyatı.* İzmir: Mizanü'l-Hukuk Matbaası, 1326, 45+1 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Gad Franko (Milaslı). *İrfan ve Terbiye Bahîsleri (Muallimlere).* İzmir: Mizanü'l-Hukuk Matbaası, 1326, 258+4 s.

Gad Franko (Milaslı). *İrfan ve Terbiye Bahîsleri (Yunan-ı Kadimde Terbiye Nazariyeleri).* İzmir: Mizanü'l-Hukuk Matbaası, 1326, 45 s.

Gad Franko (Milaslı). *İrfan ve Terbiye Bahîsleri (Tetebbuat).* C. I, İzmir: Mizanü'l-Hukuk Matbaası, 1327, 131 s.

Hacı Abdülhamid Hamid el-Berzencî (Bağdatlı, Donanma-ı Osmanîden Midhat Paşa Vapuru İmamı). *Fezâil-i Cihad ve Uli'l-Emre İtaatin Vücubu ve Guzât-ı Müslimîne İanâtı Hâvi Dinî Vatanî Askerî Risale-i İrşadiye.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331, 28 s.

Hacı Mehmed Lütfi (Akşehirli Müftüzade). *Kütüb-i Ahlâk-ı İslamiyeden Mübtedilere Mahsus İlm-i Hâl-i Sağir.* İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1338, 68 s.

H. Natan. *Yeni Musahabât-ı Ahlâkiye, Diniyye, Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniye (Devre-i Âliye 1. Sınıf).* (çev: Mithad Sadullah [Sander]), İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1333, 184 s.

Hâfız Hasan Tahsin. *Akâid-i Diniyye Risalesidir (Mekâtib-i İbtidaiyyede Tahsil Edilmek Üzere Tertip Edilmiştir).* Eskişehir: Matbaa-i Ticaret, 1330, 16 s.

Hâfız İzzet (Alay Müftüsü). *Asâkir-i İslâmiyeye Mahsus Dinî Vatanî Cihaddan Bâhis Mevâizdir (Mevâizü'l-Cihad ve'd-din fî Asâkiri'l-Muvahhidîn).* İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1331, 77 s.

Hâfız Mehmed Nuri. *Sualli ve Cevablı Tecvid.* Dersaadet: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 30 s.

Hâfız (Mehmed) Reşid. *Malumât-ı Diniyye (Birinci Kitab).* Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338, 16 s.

Hâfız (Mehmed) Reşid. *Malumât-ı Diniyye (Dördüncü Kitab).* Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338, 39 s.

Hâfız (Mehmed) Reşid. *Malumât-ı Diniyye (Beşinci Kitab).* Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338, 38 s.

Hâfız (Mehmed) Reşid. *Malumât-ı Diniyye (Altıncı Kitab).* Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1338, 56 s.

Hâfız Nuri. *Talim-i Kıraat-i Kur'an'dan Tecvid.* İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327, 36 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Ûlûm-ı Diniyye (İkinci Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1331, 44 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Akâid-i İslamiye (Birinci Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 32 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Akâid-i İslamiye (İkinci Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 63 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Hâfız Nuri. *Ameli Akâid-i İslamiye (Üçüncü Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 92 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Akâid-i İslamiye (Dördüncü Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 128 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Akâid-i İslamiye (Beşinci Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 260 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Akâid-i İslamiye (Altıncı Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1331, 216 s.

Hâfız Nuri. *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye (Birinci Kitab).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330.

Hâfız Nuri. *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslâmiye (İkinci Kitab).* 2. bs., Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 63 s.

Hâfız Nuri. *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslâmiye (Üçüncü Kitab).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330.

Hâfız Nuri. *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslâmiye (Dördüncü Kitab).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 160 s.

Hâfız Nuri. *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslâmiye (Beşinci Kitab).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 160+2 s.

Hâfız Nuri. *Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i İslamiye (Altıncı Kitab).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330.

Hâfız Nuri. *Akâid-i İslamiyeden Ameli Ûlûm-ı Diniyye (Birinci Kitab).* 2. bs., Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 32 s.

Hâfız Nuri. *Akâid-i İslamiyeden Ameli Ûlûm-ı Diniyye (İkinci Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 44 s.; 2. bs., Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 64 s.

Hâfız Nuri. *Akâid-i İslamiyeden Ameli Ûlûm-ı Diniyye (Üçüncü Kitap).* Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328, 80 s.; 2. bs., Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 95 s.; 3. bs., İstanbul: A[rtin]. A[saduryan]. ve M[ahdumları]. (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1333, 101 s.

Hâfız Nuri. *Akâid-i İslamiyeden Ameli Ûlûm-ı Diniyye (Dördüncü Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 127 s.; 2. bs., Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 128 s.

Hâfız Nuri. *Akâid-i İslamiyeden Ameli Ulûm-ı Diniyye (Beşinci Kitap).* 2. bs., Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1330, 143 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Hâfız Nuri. *Akâid-i İslamiyeden Ameli Ulûm-ı Diniyye (Altıncı Kitap).* Dersaadet: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1329, 214 s.

Hâfız Nuri. *Ameli Malumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ Birinci Sınıf,).* Dersaadet: y.y., 1332, 37 s.

Hakkı Behic. *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye (Umûm İbtidaî Mekteplerin İkinci ve Üçüncü Seneleri İçin Tedrise Elverişli Surette Tertip Edilmiştir).* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1327, 64 s.

Hakkı Behic. *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye (İdadi Mekteplerinde Okutulmak Üzere Maarif Nezareti'nce Uygun Görülmüştür).* İstanbul: İkdam Matbaası, 1327, 151+1 s.

Halim Sabit [Şibay]. *Amelî İlm-i Hâl (Talebeye Mahsûs Kısım Birinci Kitap).* İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328, 21 s.; İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1333, 21 s.

Halim Sabit [Şibay]. *Amelî İlm-i Hâl (Talebeye Mahsûs İkinci Kitap).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329, 79 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1331, 79 s.; İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1332, 79 s.

Halim Sabit [Şibay]. *Amelî İlm-i Hâl (Muallimlere Mahsûs Kısım Birinci Kitap).* İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328, 69+3 s.

Halim Sabit [Şibay]. *Amelî İlm-i Hâl (Muallimlere Mahsûs Kısım İkinci Kitap).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329, 101 s.

Halim Sabit [Şibay]. *İlm-i Hâl (Birinci Kitap).* İzmir: y.y., 1328, 72 s.

Halim Sabit [Şibay]. *İlm-i Hâl (Üçüncü Kitap).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332, 128 s.

Hamdi Ebüşşefik. *Mucize-i Ahlâk-ı İslâm veyahut Dünyevî ve Uhrevî Mesud Ahlâk-ı İslam İlm-i Hâli.* İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1331, 44 s.

Hamdi Mustafa (Mirgünlü). *Efrad-ı Şâhaneye Mahsus İlm-i Hâl Kitabı.* Selanik: y.y. [Orduyu Hümayun], 1324, 181 s.

Hamdi Mustafa (Mirgünlü). *Jandarma Efrâd-ı Şâhânesine Mahsus Terbiye-i Askeriye*. y.i.y.: y.y., 1324, 547 s.

Hamdi Mustafa (Binbaşı, Birinci Alay Kaymakamı) [Mirgünlü]. *Asâkir-i Şâhaneye Mahsus Sualli ve Cevaplı İlm-i Hâl.* İstanbul: Vezirhan Matbaası, 1328, 125 s.

Hasan Fehmi. *Tashih-i Ahlâk.* İstanbul: Mihran Matbaası, 1299, 38 s.

Hasan Hilmi. *Musahhah Mirkat-ı Akâid yahut Vazıh İlm-i Hâl.* 4. bs., İstanbul: Vezirhanında 48 Numaralı Matbaa, 1331, 62 s.

Hasan Hilmi Safranbolî. *Akîde-i Diniyye veya Açık İlm-i Hâl.* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331, 112 s.

Hasan Tahsin. *Rehnümâ-yı Ahlâk.* İstanbul: Matbaa-i Kütübhâne-i Cihan, 1326, 30 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Hasan Tahsin. *Akâid-i Diniyye Risalesi.* Eskişehir: Matbaa-i Ticaret, 1330, 16 s.

(Mehmed) Hayrullah. *Zübdetü'l-Ahlâk.* İstanbul: A[rtin]. Asaduryan [ve Mahdumları] (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1320, 32 s.

Hilmi Bey (Selanikli). *Mirat'ül-Ahlâk.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1317, 116 s.

Hilmizade İbrahim Rıfat. *Esas'ül-Ahlâk.* İstanbul: Âlem Matbaası, 1310, 31 s.

Hüseyin Arif. *Orduda Terbiye.* Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1332, 139+2 s.

Hüseyin Hakkı. *Osmanlı Efradının Takviye-i Maneviyatı.* İstanbul: Reşadiye Matbaası, 1330, 28+1 s.

Hüseyin Hıfzı. *Sualli ve Cevablı Muhtasar İlm-i Hâl (Umûr-ı Mekâtib-i İbtidaiyyede Tedris Edilmek Üzere Tertib Edilmiştir).* Dersaadet: Selanik Matbaası, 1328, 48 s.

Hüseyin Hıfzı. *Sualli ve Cevaplı Ahlâk Dersleri.* Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1328; Dersaadet: Tefeyyüz Kitabhanesi, 1332, 47 s.

Hüseyin Hıfzı. *Kızlara Küçük İlm-i Hâl.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329, 38 s.

Hüseyin Hıfzı. *Usul-i Tilavet yahud Sualli ve Cevaplı Tecvid.* Dersaadet: Bâb-ı Âli Caddesinde 73 Numaralı Matbaa, 1330, 22+1 s.

Hüseyin Hıfzı. *Tarz-ı Nevin Ahlâk Risâlesi (Bilcümle Mekâtib-i İbtidaiyyede Tedris Edilmek Üzere Tertib Edilmiştir).* İstanbul: Kitabhâne-i Tefeyyüz, 1330, 40 s.

Hüseyin Hıfzı. *Tarz-ı Nürin Ahlâk Risâlesi.* İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi, Şirket-i Mürettibiye Matbaası,1326, 40 s.

(Tüccarzâde) İbrahim Hilmi [Çığıraçan]. *Çocuklara Ahlâk Dersleri.* İstanbul: Sırat-i Mustakim Matbaası, 1328, 64 s.

(Tüccarzâde) İbrahim Hilmi [Çığıraçan]. *Çocuklara Ahlâk Dersleri (Birinci Sene Malumât-ı Ahlâkiye).* İstanbul: Şems Matbaası, 1332, 64 s.

(Tüccarzâde) İbrahim Hilmi [Çığıraçan]. *Çocuklara Ahlâk Dersleri (*İkinci sene Malumât-ı Sıhhiye). İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1330, 64 s.

(Tüccarzâde) İbrahim Hilmi [Çığıraçan]. *Müslüman Çocuk: Yeni İlm-i Hâl.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326, 32 s.

İlm-i Hâl. (nşr. Kırımî Yusuf Ziya), İstanbul: Ali Raif Matbaası, 1331, 22 s.

İlm-i Hâl (İkinci Kısım: Mekteb-i İbtidainin 2. Senesine Mahsus). İstanbul: Ahmed Kamil Efendi Matbaası, 1327, 21 s.

İman (Sualli ve Cevaplı İlm-i Hâl Risalesi). (nşr. Kerimof, Hüseyin ve Şürekâsı), 2. bs., Orenburg: Kerimof, Hüseynof ve Şürekâsı Matbaası, 1911, 16 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İ[smail]. Cezmi. *Küçüklere Kıraat-i Ahlâkiye.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1328, 32 s.

İsmail Cezmi. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.* İstanbul: Artin Asaduryan [ve Mahdumları] (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1328, 128 s.

İsmail Cezmi. *Malumât-ı Ahlâkiye ve Medeniye Dersleri.* İstanbul: [Artin] Asaduryan Matbaası, 1328, 128 s.

İsmail Fethi. *Hükûmet-i Beşer yahut İrfan-ı Kemal.* İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1329, 59 s.

(İzmirli) İsmail Hakkı. *Din Dersleri (Birinci Devre Üç Senelik Liselerin İkinci Seneleri İçin).* İstanbul: Marifet Matbaası, 1341, 131 s.

(İzmirli) İsmail Hakkı. *Mülahhas İlm-i Tevhid: (Mekâtib-i Sultaniyyenin Dokuzuncu Sınıfı İçin).* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1338, 127 s.

(İzmirli) İsmail Hakkı. *Gazilere Armağan.* İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1333, 204 s.

Prof. Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]. *Ahlâksızlık.* İstanbul: Tefeyyüz Matbaası, 1334, 52 s.

Prof. Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]. *Terbiye ve İman.* İstanbul: Yeni Turan Matbaası, 1330, 78+1 s.

Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]. *Terbiye Dersleri. (Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimatlarla Sultanî ve Kız Sanayi Mekteplerinde Tedris Edilmek Üzere).* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1339, 112 s.

Prof. Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]. *Terbiye İlmi.* İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1332, 271 s.

Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]. *Maarifte Bir Siyaset*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1335, 84 s.

Ismayıl Hakkı [Baltacıoğlu]. *Talim ve Terbiyede İnkılap.* İstanbul: Kitaphane-i İnkılap, 1328, 231+1 s.

İzmirli İsmail Hakkı. *Gazilere Armağan.* İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332, 204 s.

Kâmil [Mehmet Kâmil Miras]. *Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri.* İstanbul: y.y. [Hukuk Matbaası], 1330 - 1332, 63+1 s.

Kapin Romen. *Efrâd İçin Terbiye-i Fikrîye ve Mâneviye Dersleri.* (çev. A. Âsaf), Dersaadet: Mektebi Harbiye Matbaası, 1326, 240 s.

Kolcalı Abdülaziz. *Sualli ve Cevaplı Ulûm-ı Diniyye.* Dersaadet: Ahmed Sâki Bey Matbaası, 1327, 86+2 s.

Köprülüzade Mehmed Fuad. *Tevfik Fikret ve Ahlâkı.* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1918, 40 s.

M[ehmed]. Abdülkadir. *Mekârim'ül-Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326, 96 s.

Mahmut Esat (bin Emin Seydişehri). *Ahlâk Risalesi - A Book on Morals* [Kitabın bir sayfası Osmanlıca bir sayfası İngilizce olarak yazılmıştır]. İzmir: M. Nikolayidi Matbaası, 1309, 47 s.

Mahmud Mesud. *İlm-i Hâl-i Kebîr.* İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1312, 128 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Mahmud Mesud. *Usul-i Akâid-i İslâmiye'den Mebâdî-i İlm-i Hâl (Mekâtib-i İbtidaiyyenin Üçüncü ve Rüşdiyenin Birinci ve İkinci Senelerinde Tedris Olunmak Üzere).* İstanbul: Bâbı- Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1322, 128 s.

Mahmud Mesud. *Muhtasar İlm-i Hâl.* İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1313, 78 s.

Mahmud Mesud. *Usul-i Akâid-i İslâmiye'den Muhtasar İlm-i Hâl.* İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1321, 80 s.

Mahmud Mesud. *Usul-i Akâid-i İslâmiyyeden İlm-i Hâli Kebir (Mekâtib-i İbtidaiyyenin Üçüncü ve Rüşdiyenin Birinci ve İkinci Senelerinde Tedris Olunmak Üzere).* Dersaadet: Bâb-ı Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1322, 128 s.

Malumât ve Terbiye-i Askeriye (2. Kısım). İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325, 189 s.

Mehmed Abdülkadir. *Hulasa-i Mekârim-i Ahlâk.* [nşr.: Necati ve Memduh Biraderler], Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1326, 24 s.

Mehmed Abdülkadir. *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye.* 2. bs., İstanbul: Matbaa-i Keteon Bedrosyan, 1326, 147+1 s.

Mehmed Abdülkadir. *Çocuklarıma İlk İlm-i Hâl.* Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye, 1330, 15 s.

Mehmed Ali. *Muhtasar Akâid-i Diniyye.* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1329, 40 s.

Mehmed Ali Ayni. *Ahlâk Dersleri.* İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Dersleri, 1343, 160 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Ûlâ, Birinci Sene, Birinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336, 32 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Ûlâ, Birinci Sene, İkinci Kitap, Kıraat ve Musahabat-ı Ahlâkiye).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1336, 35-112 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Ûlâ, İkinci Sene, Birinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332, 48 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Ûlâ, İkinci Sene, İkinci Kitap, Kıraat ve Musahabat-ı Ahlâkiye, Tarih).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332, 51-255 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Mutavassıta, Birinci Sene, Birinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, 48 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Mutavassıta, Birinci Sene, İkinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333, 51-144 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Mutavassıta, İkinci Sene, Birinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338-1340, 59 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Mutavassıta, İkinci Sene, İkinci Kitap, Kıraat ve Musahabat-ı Ahlâkiye).* İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1338-1340, 63-195 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Aliye, Birinci Sene, Birinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 54 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Aliye, Birinci Sene, İkinci Kitap, Kıraat ve Musahabat-ı Ahlâkiye).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 55-153 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Aliye, Birinci Sene, Birinci Kitap, Malumât-ı Diniyye).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 58 s.

Mehmed Asım [Us] - Ahmed Cevad [Emre]. *Anadolu Yavrusunun Kitabı (Devre-i Aliye, İkinci Sene, İkinci Kitap, Musahabat-ı Ahlâkiye ve Medeniye).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 59-127 s.

Mehmed Celal. *Yeni İlm-i Hâl.* İzmir: Vilayet Matbaası, 1332, 44 s.

Mehmed Emin Simavlı. *Ahlâkî Saadet-i Hale Rehber.* İstanbul: Matbaa-i Reşadiyye, 1327, 24 s.

Mehmed Emin (Mekteb-i Harbiye Alayı Yedinci Bölük Kumandanı Yüzbaşı), *Sualli ve Cevablı Terbiye-i Ahlâkiye ve Medeniye.* Dersaadet: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1327, 150 s.

Mehmed Fahri. *Sual ve Cevablı Tecvid.* İstanbul: Hulusi Efendi Matbaası, 1327, 23 s.

Mehmed Faik (Diyarbekirli, Kolağası), *Askerin Ahlâk ve Evsâfı (Cünûd-ı Cenabı Mülûkâne Efradına Ahlâk ve Fezâili Askeriyeyi Talim Eder)*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324, 80 s.

M(ehmed). Fazıl. *Felsefe-i İçtimaiyyeden İlm-i Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1329, 159+1 s.; İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1330, 158 s.

M. Fazıl, *İlm-i Ahlâk (Mekteb-i İdadi-i Askerî Üçüncü Sınıfına Mahsus Olmak Üzere Tertib Olunmuştur).* Dersaadet: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1330, 158 s.

Mehmed Halid. *Kur'an Muallimi.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341, 68 s.

Mehmet Hazık Zeynizâde. *Terbiye: Terbiye-i Bedeniye, Terbiye-i Fikrîye, Terbiye-i Ahlâkiye.* Dersaadet: Matbaa-i Cihan, 1323-1325, 197 s.

Mehmed Hazık (Zeynizâde). *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye (Birinci Kısım).* İstanbul: Matbaa ve Kütübhane-i Cihan, 1325, 197 s.

Mehmed Hazık (Zeynizâde). *Malumât-ı Medeniye ve Ahlâkiye (İkinci Kısım).* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1328, 124 s.

Mehmed Hazık (Yozgatlı Zeynîzâde). *Malumât-ı Medeniyye (Mekâtib-i Rüşdiye ye Mahsus Olub Usul-i İdâre ve Hayat-ı İctimâiyyemize Dâir Mebâhis-i Müfidiye Hâvîdir).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, Kanaat Kitabhânesi, 160 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Mehmed Hilmi. *Mir'at-ı Vezâif-i İnsaniye.* İstanbul: Matbaa-i Nefaset, 1327, 109 s.

Mehmed İhsan. *Gülzâr-ı Ahlâk.* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1325, 32 s.

Mehmed İzzet. *Abel Rey'in Felsefe ve Ruhiyat Dersleri Ünvanlı Eserinden Mehuz Ameli Ahlâk Mebahisi.* İstanbul: Dârülfünun Matbaası, 1336, 110 s.

Mehmet İzzet. *Nazarî Ahlâk: Abel Rey'den.* İstanbul: Dârülfünun Matbaası, 1339, 96+4 s.

M. Sadık Rıfat Paşa. *Risale-i Ahlâkiyye.* İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1325, 27 s.; İstanbul: Metin Matbaası, 1327, 30 s.

Mehmed Şükrü. *İlmî ve Amelî İlm-i Hâl.* İstanbul: Matbaa-i Ebûzziya, 1327, 60 s.

Mehmed Şükrü. *Efrada Din Klavuzu.* İstanbul: y.y., 1330, 30 s.

Mehmed Tahir. *Ahlâk Kitaplarımız.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325, 44 s.

Mehmed Zihni. *Nimet-i İslâm - Kitabu'l-Hac ve's-Sayd ve'z-Zebâih ve'l-Uhdiye ve'l-Akika.* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1329, 136 s.

Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu't-Tahâre.* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324, 250+2 s.

Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Münâkehât ve Müfârakât (Kısm-ı Sâlis).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324, 294 s.

Melekzade Fuad. *Mevize-i Diniyye (İkinci Kısım).* İstanbul: y.y., 1329.

Melekzade Fuad. *Vezâ'if-i Beytiyyeden Hanımlara Mahsus Aile Dersleri (İnas Mekâtibi Talibatına Okutturulmak Üzere Yeni Programa Muvafık Surette Terfi Edilmiştir).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1325, 144 s.

Midhat Sadullah [Sander]. *Resimli Yeni Muhasebât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye (Devre-i Ûlâ İkinci Sene).* 2. bs, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1340, 79 s.

Midhat Sadullah [Sander]. *Resimli Yeni Muhasebât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye (Devre-i Mutavassıta Birinci Sene).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1339, 96 s.

Midhat Sadullah [Sander]. *Resimli Yeni Muhasebât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye (Devre-i Mutavassıta İkinci Sene).* 2. bs., İstanbul: İkdam Matbaası, 1339, 79 s.

Midhat Sadullah [Sander]. *Resimli Yeni Muhasebât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye (Devre-i Aliye Birinci Sene).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1339, 96 s.; İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1340, 79 s.

Midhat Sadullah [Sander]. *Resimli Yeni Muhasebât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye (Devre-i Aliye İkinci Sene).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1339, 128 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Midhat Sadullah [Sander]. *Sualli ve Cevaplı Malumât-ı Medeniye Dersleri.* İstanbul: Reşadiye Matbaası, 1329, 92 s.

Mithat Sadullah [Sander]. *Yeni Musahabat-ı Ahlâkiye Medeniye Tarihiye Diniyye.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1333, 79 s.

Midhat Sadullah [Sander] - Ali Rıdvan. *Malumât-ı Vataniyye ve Medeniyye.* 2. bs., İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1340, 96 s.

Muallim Nimet [Halil Nimetullah Öztürk]. *Dârülfünun'da Felsefe Dersleri.* Mübeyyiz Dârülfünun Ulûm-ı Edebiyye Şubesi'nden Hâmid Sa'di, 1330.

Musahhah İlk İlm-i Hâl. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1331, 15 s.

Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsûs Müsahabat-ı Ahlâkiye. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332, 131 s.

Muhammed bin Cafer el Bağdadi, *Sual ve Cevaplı Kuduri Şerif Tercümesi.* (çev. Bahriye Çarkçı Ameliyat Mektebi Akâid-i Diniyye Muallimi Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü) Dersaadet: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1329, 288 s.

Muhtasar İlm-i Hâl (Kız Mektepleri İçin). 4. bs., İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1317, 14 s.

Musahhah Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsûs Birinci İlm-i Hâl (Rüşdiye Mekteplerinin İkinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere). Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1325, 32 s.

M[uslihiddin]. Adil [Taylan]. *Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331-1333, 222+1 s.

M[uslihiddin]. Adil [Taylan]. *Malumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye (Dârülmuallimîn ve İnas Sultanîleri İçin),* İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askerî, Matbaa-i Âmire, 1334, 222 s.

Muslihiddin Adil [Taylan]. *Malumât-ı Vataniye (İlk Mekteb Dördüncü Sınıf).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1340, 131+1 s

Mustafa. *Sualli Cevaplı İlm-i Hâl.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1327.

Mustafa. *Telhis-i Mülahhas İlm-i Hâl (Zükûr-ı İbtidaiyye Mekteblerinin İkinci Senesi).* Dersaadet: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328, 16 s.

Mustafa Âsım (Yörük). *Akâid Dersleri.* Dersaadet: Hilal Matbaası, 1324, 38+1 s.; İstanbul: Karabet Matbaası, 1330, 38 s.

Mustafa Bey. *Mülahhas İlm-i Hâl (Zükûr İbtidaiyye Mekteplerin İkinci Senesi Şakirdanına Mahsustur).* Dersaadet: Matbaa-i İkbal, 1327.

Mustafa Hasib. *Güzellere Afif, Fatin Bir Gencin Ahlâkı Nasıl Sûkut Eder.* İstanbul: Matbaa-i Kader, 1330, 62 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Mustafa Hami Paşa. *Musahhah Vezâif-i Etfâl.* İstanbul: Matbaa-i Âmire 1317, 110 s.

Mustafa Necip Bey. *Ahlâk ve Adap.* Kahire: Matbaa-i Ebi'l-Hevl, 1913, 128 s.

Mustafa Rahmi [Balaban]. *Rûhiyata Medhal.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1923, 43 s.

Mustafa Rahmi [Balaban]. *Ahlâk.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339–1342, 50+2 s.; Ankara: Maarif Vekâleti Neşriyatı, 1339-1342, 525 s.

Mustafa Zihni. *Kuva-yı Maneviyye.* İstanbul: Âlem Matbaası, 1315, 101 s.

Mustafa Zihni. *Mikyasü'l-Ahlâk.* İstanbul: Âlem Matbaası, 1315, 110 s.

Mustafa Zihni. *Kuva-yı Maneviyye.* İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315, 101+1 s.

M. Salih - M. Şemsi. *Din Muallimi.* y.i.y.: y.y., 1341, 36 s.

Müfredat Programlarıyla Usul-i Tedrisiye ve İmtihaniyesi Hakkında Talimatname: Mekâtib-i Askeriye-i Şâhane Şakirdanın Tavır ve Ahlâk Numaralarına ve Mualliminin Vezaif-i Umûmiyesine Mahsus Talimnamelerdir. Dersaadet: Harbiye-i Şâhane Matbaası, ts., 16 s.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyyeden: Kitabu's-Savm (Yedinci Kitab).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, ts., 71 s.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyyeden: Kitab-ı Hac ve Zekât (Sekizinci Kitab).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331, 111 s.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyye (Birinci Kitap- Dârülmuallimîn İbtidai Birinci Sene).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1331.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyyeden: Kitab-ı Taharet ve Salât.* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331, C. 1. Kitap, 191 s.

Nazım [İçsel]. *Kızlara Mahsus Terbiye-i Ahlâkiye ve İctimaiye.* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1321, 292 s.; İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1327, 239 s.

Nazım [İçsel]. *Ameli Malumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ Birinci Sene, Birinci Kitap).* İstanbul: Kütübhane-i İslam ve Askeri, 1332, 62 s.

Nazım [İçsel] - Nuri. *Mekteplilere Ameli Malumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ İkinci Sene, İkinci Kitap,).* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1339-1342, 40 s.

Nazım [İçsel] - Nuri. *Amelî Malumât-ı Diniyye (Devre-i Ûlâ İkinci Sene İkinci Kitap).* İstanbul 46 Numaralı Matbaa, 1333.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyye (Devre-i Mutavassıta - Birinci Sene).* İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334, 128 s.; İstanbul: Tüccarzâde İbrahim Hilmî - Kitabhâne-i İslâm ve Askerî (Orhaniye Matbaası), 1339, 100 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Nazım [İçsel] - Nuri. *Ameli Malumât-ı Diniyye (Devre-i Mutavassıta, İkinci Sınıf Dördüncü Kitap,).* İstanbul: Şems Matbaası, 1342, 46 s.

Nazım [İçsel]. *Ameli Malumât-ı Diniyye (Devre-i Âliye, Beşinci Kitap, Birinci Sınıf).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1331, 141+2 s.

Nazım [İçsel]. *Ameli Malumât-ı Diniyye (Devre-i Âliye, Altıncı Kitap, İkinci Sınıf).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1339-1342, 132 s.

Nazım [İçsel]. *Yeni Musahabât-ı Ahlâkiye, Diniyye, Tarihiye, Sıhhiye ve Medeniyye (Devre-i Mutavassıta İkinci Sınıf).* İstanbul: Hilâl Matbaası, 1337, 127 s.

Nazım [İçsel]. *Kıraat-ı Beytiyye (Terbiye-i Beytiyye - Vezâif-i Diniyye - Malumât-ı Fenniye - Hıfs-ı Sıhhat - Hikayet Tarihiye - Kıraat-ı İşar).* İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî - İbrahim Hilmî (Şems Matbaası), 1328-1330, 1. ciltte 3-4. Kitap 238 s.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyye (Sultanî - Altıncı Sene).* İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, (Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı), C. 6. Kitap, 1331, 223 s.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyyeden Kitabu's-Savm (Sultanî - Yedinci Sene),* İstanbul: İbrahim Hilmî (Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı), 1331, C. 7. Kitap, 71 s.

Nazım [İçsel]. *Alemî Malumât-ı Diniyye (Sekizinci Kitap-Sultani Sekizinci Sene).* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, 1331.

Nazım [İçsel]. *Amelî Malumât-ı Diniyye (Devre-i Âliye Birinci Sene, Zükûr ve Enâs Mekâtib-i İbtidâiyyede Tedris Olunmak Üzere).* İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338, 79 s.

Nazım [İçsel] - Süleymân Sırrı. *Zabitin Ruhu (Mekteb-i Harbiye Sınıfları İçin Terbiye-i Ahlâkiye İçtimaiye ve Ruhiyeye Dair Kabul Edilen Programa Tevfikan Tertib Edilmiştir).* İstanbul: Harbiye Matbaası, 1326, 263 s.

Nazif Surûrî. *İnsan ve Ahlâk.* İstanbul: Matbaa-i Tahir Bey, 1318, 45 s.

Nazif Sururi. *Terbiye-i İslamiyye.* Dersaadet: İkdam Matbaası, 1326, 87 s

Osman Fahri. *Musâhabât-ı Ahlâkiye, Sıhhiye, Tarihiye, Medeniye.* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1332.

(Muallim) Orhan Fuad. *Muhasabat-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye (İlk Mektep Dördüncü ve Beşinci Sınıfları İçin).* İstanbul: Vatan Matbaası, 1340, 85+1 s.

(Muallim) Orhan Fuad. *Muhasabat-ı Ahlâkiye ve Malumât-ı Vataniye (İlk Mekteblerin Beşinci Sınıflarına Mahsus).* İstanbul: Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1341, 76 s.

Ömer Abdurrahman. *Gençlere Gizli Nasihatler (İkinci Kısım).* İstanbul: Kader Matbaası, 1913, 80 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ömer Adil Efendi (ve diğerleri) (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü Heyeti İlmiyesi). *Mevâiz-i Diniyye (Birinci Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328, 136 s.

Ömer Adil Efendi (ve diğerleri). *Mevâiz-i Diniyye (İkinci Kısım).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329, 75 s.

Ömer Ferit [Kam]. *Mebâdi-i Felsefeden İlm-i Ahlâk.* Ankara: Şer'iye ve Evkâf Vekâleti, 1339-1341, 135 s.; Ankara: Vilayet Matbaası, 1338-1341, 137 s.

Ömer Fevzi Mardinizade. *Dinî Hasbihal.* İstanbul, Evkâf-ı İslamiyye Matbaası, 1339, 115 s.

Ömer Fevzi [Mardin]. *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri (Maneviyat Askerin Ruhudur I. Kitap).* İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325, 59 s.

Ömer Fevzi [Mardin]. *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri (Maneviyat Askerin Ruhudur, II. Kitap).* İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326, 63 s.

Ömer Fevzi [Mardin]. *Maneviyat-ı Askeriye Makaleleri* Cüz I, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1327, 52 s.

Ömer Nasuhi [Bilmen]. *Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri.* İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1339-1342, 408 s.

Raif Necdet. *Fikrî ve Ahlâkî Mektuplar.* İstanbul: Kanaat Kütüphane ve Matbaası, 1328, 131 s.; İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329, 139 s.

Resneli Nazım, *Zabitan ile Küçük Bir Hasbihal ve Osmanlı Ordusunda Terbiye-i Askeriye Dersleri.* İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328, 128 s.

Piyadeye Ait İbtidaî Malûmat ve Terbiye-i Askeriye. İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhane Matbaası, 1325-1327, 108 s.

Sami [Mehmed Sami Süleyman Paşazade]. *İlm-i Terbiye-i Etfâl (Birinci Kısım - Usul-i Terbiye).* Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan (İkdam Matbaası), 1328, 224 s.

Server Cemal. *Ahlâkiyatın Suret-i Cedide-i Telakkisi.* İstanbul: [y.y.], 1917, 28 s.

Süleyman Sırrı. *Mebadi-i İlm-i Ahlâk.* İstanbul: Kitabhâne-i Tefeyyüz,1328, 24 s.

Şeyh Muhammed el-Kalpakcı. *Keşfü'l-Ahlâki fi Mir'ati'l-Ahlâk.* Şam: Matbaatü'l- Hafniyye, 1300, 20 s.

Telhis-i Mülahhas İlm-i Hâl. Dersaadet: Bâb-ı Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1327, 13+1 s.

Telhis-i Mülahhas İlm-i Hâl (Mekâtib-i İbtidaiyye Programına Kabul Edilmiştir). İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1325, 16 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Trabzonlu İbrahim Cudi Efendi. *Nevâdir-i Nefise.* Trabzon: Kitabcı Hamdî, 1309, Vilayet Matbaası, 30 s.

Trabzonlu İbrahim Cudi Efendi. *Ulûm-ı Diniyye Dersleri: Birinci Kitap (İbtidailerin Birinci Sınıfları İçin).* Trabzon: Mihailidi Matbaası, 1327, 40 s.

Trabzonlu İbrahim Cudi Efendi. *Ulûm-ı Diniyye Dersler: İkinci Kitap (İbtidailerin İkinci Sınıfları İçin).* Trabzon: Mihailidi Matbaası, 1327, 40 s.

Uryanizade Ali Vahid (Kassâm-ı Umûmî Müşaviri. *Asker İlm-i Hâli.* Dersaadet: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1333, 64 s.; İstanbul: Tanin Matbaası, 1332-1334, 102 s.

(Muallim) Vahyi (Ölmez). *Hakiki Bir Müslüman Daima Mükemmel Bir İnsandır.* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328, 340 s.

Veled Çelebi [İzbudak]. *Türkçe İtikâd.* Beyrut: İkbal Matbaası, 1334, 21 s.

Yusuf Rıza, *Usul-i Akâid-i İslamiyeden En Kolay İlm-i Hâl: İkinci Kısım.* İzmir, Şems Matbaası, 1329, 48 s.

Yusuf Rıza. *Usul-i Akâid-i İslamiyeden En Kolay İlm-i Hâl: Üçüncü Kısım.* İzmir: Şems Matbaası, 1329, 30 s.

Yusuf Ziyaeddin (Bahr-i Siyah Boğazı Topçu Birinci Alayı Müftüsü). *Muhtasar İlm-i Hâl ve Lübbü'l-Elbâb bi'l-Kavl's-Savab.* İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1325, 72 s.

Sonuç ve Öneriler

Yukarıda görüldüğü üzere II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e 343 tane eser neşredilmiştir. Eserlerin önemli bir kısmının başlığında ahlak, ilmihal ifadelerini görmek mümkündür. Bu eserlerin bir kısmı askere yönelik olarak kaleme alınmıştır. Bu dönemde eser neşreden kişiler arasında Nazım [İçsel], Mehmed Asım [Us], Ahmed Ziyaeddin, Ali Nazima ve Hafız Nuri'nin ismi ön plana çıkmaktadır. Mezkûr dönem ile ilgili sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Konu hakkındaki çalışmaların sayısının artırılması döneme ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Ağırakça, G. P.. Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi: (1839-1923). İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Bayram, A. - Bayraktutan, L. - Çöğenli, M. S. 1973-1980. Seyfettin Özege Bağış Kitapları Ek Kataloğu: Kitap Adına Göre. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

Baysal, J. 2010. Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875. (haz. Hasan S. Kereroğlu - İlkim Mengülerek), İstanbul: Hiperlink Yayınları.

Çoştu, K. 2019.1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitimine Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi. Ankara: Gece Akademi.

Çoştu, K. 2020. 1826'dan 1945'e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları. Ankara: Araştırma Yayınları.

Çoştu, K. "Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları". Eskiyeni, / 40 (Mart 2020): 129-153. https://doi.org/10.37697/eskiyeni.667810

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Doğan, N. 1994. Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Erdem, H. 2006. Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk. bs. 2, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Eryüksel, A. 1991. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu (Yazar Adına Göre). C. 1 (A-D), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Gerçek, S. N. Türk Taş Basmacılığı. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1939.

Kara, İ. Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.

Kara, İ. Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 2. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Kaya, U. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi [Dem], 2013.

Kayadibi, F. - Başkurt, İ. - Furat, A. Z. 2008. Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Literatürü (1923-2007). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları.

Levend, A. S. 1963. "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız". Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. 11, 89-115.

Mehmet Ali Aynî 1993. Türk Ahlâkçıları. 2. basım, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Mehmet Tahir. 1325. Ahlâk Kitaplarımız. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası,

Özege, M. S. 1971-1979. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu. C.1-5, İstanbul,

Özege, M. S.. 1990. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu Yazar Fihristi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü,

Öztürk, F. 1998. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Ahlâk Kitapları". Kebikeç Dergisi, sy. 6, s. 31-39.

Öztürk, O. - Topaloğlu, B. 1975. Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası: (1923 - 1973). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

I. MEŞRUTİYETTEN II. MEŞRUTİYETE DİN EĞİTİMİ KİTAPLARI VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. Kamil ÇOŞTU*

Bartın Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bartın, Türkiye https://orcid.org/0000-0003-0467-7142

Özet: 23.12.1876 tarihinde ilan edilen I. Meşrutiyet Türk siyasal hayatında yeni bir anlayışın başlangıcı olmuştur. Siyasal hayatta çok uzun soluklu olmasa da bu dönemde eğitim-öğretimde pek çok yeni okul tipi II. Abdülhamit Han'ın gayretleriyle hayat bulmuştur. II. Abdülhamid Han döneminde pek çok idadi, sultani, mülkiye mektebi, aşiret mektebi, dar-ül muallim, sanat ve kız okulu gibi kurumlar neşret bulmuştur. Bu tür sivil okulların yanı sıra pek çok askerî rüşdiye, idadiler de eğitim-öğretim faaliyetine başlamıştır. Bu okullarda eğitim-öğretim aracı olarak kullanılan önemli yayın alanlarından biri de din eğitimi ve öğretimine yönelik eserlerdir. Çünkü din eğitimi-öğretimine yönelik "Akaid-i Diniyye" gibi dersler hem sivil hem de askerî okulların müfredatında yer alan zorunlu derslerdendir. Bu derslerde okutulan eserlerin bir kısmı ilmihal tarzı yayınlardır. Bu durum kitap başlıklarına da yansımıştır. Bu tebliğde I. Meşrutiyetten II. Meşrutiyet'e kadar neşredilmiş eserler araştırmanın genel problemini teşkil etmektedir. Belirlenen problem çerçevesinde mezkûr dönemde neşredilen yayınların genel özelliklerini tespit etmek araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Konu hakkında yeterli araştırmanın olmaması bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Araştırmada nitel yöntem, literatür taraması çerçevesinde gerçekleştirilecek olup, kısmen betimsel değerlendirmelerde bulunularak bütünlük sağlanılacaktır. Ayrıca mezkûr dönemde neşredilen eserler bibliyografik olarak zikredilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Kitap, Din Eğitimi Kitabı, I. Meşrutiyet Dönemi.

Religious Education Books and Their General Characteristics from the First Constitutional Era to the Second Constitutional Era

Abstract: The First Constitutional Era, proclaimed on December 23, 1876, marked the beginning of a new understanding in Turkish political life. Although it did not last long in political life, many new types of schools came into existence during this period thanks to the efforts of Sultan Abdülhamid II. During the reign of Sultan Abdülhamid II, many institutions such as secondary schools, sultani schools, civil service schools, tribal schools, teacher training colleges, art schools, and girls' schools were established. In addition to these types of civilian schools, many military rüşdiye and secondary schools also began educational activities. One of the important areas of publication used as an educational tool in these schools was works related to religious education and teaching. This is because courses related to religious education and teaching, such as "Akaid-i Diniyye," were

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

compulsory courses in the curriculum of both civilian and military schools. Some of the works taught in these courses are publications in the style of religious manuals. This is also reflected in the titles of the books. This paper examines works published between the First Constitutional Era and the Second Constitutional Era, which constitute the general problem of the research. Within the framework of the identified problem, the aim of the research is to determine the general characteristics of the publications issued during the aforementioned period. The lack of sufficient research on the subject makes this study important. The research will be conducted using qualitative methods within the framework of a literature review, and a comprehensive picture will be provided through descriptive evaluations. In addition, the works published during the aforementioned period will be mentioned bibliographically.

Keywords: Religious Education, Book, Religious Education Book, First Constitutional Era.

Giriş

23.12.1876 yılında kabul edilen I. Meşrutiyet Türk tarihinde önemli bir yönetim modelinin kabul edilmesidir. II. Abdülhamid'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra gerçekleşen bu yeni yönetim modeli çok uzun süre devam etmemiştir. II. Abdülhamid döneminde pek çok eğitim-öğretim kurumu neşet bulmuştur. Rüşdiye ve İdadilerin sayısı oldukça artmıştır. Ayrıca öğretmen yetiştiren okullar açılmış, 1900 yılında da Daru'l-Funun Üniversitesi neşet bulmuştur.

İbtidai, rüşdiye ve idadilerde okutulan derslerden biri de din eğitimi ve öğretimine yönelik "ulum-ı diniyye" şeklindeki dersler olmuştur. Bu derslere bakıldığında aşağıda isimleri zikredilen yayınların okutulduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmanın Problematiği

Araştırmanın Problemi

Bu araştırmanın problemini bir taraftan I. Meşrutiyet ile II. Meşrutiyet arasında din ve ahlak eğitimine yönelik eserler ve bu eserlerin benzer özelliklerinin neler olduğu araştırmanın genel problemini teşkil etmektedir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı I. Meşrutiyet ile II. Meşrutiyet arasında neşredilen din ve ahlak eğitimine yönelik eserlerin tespit edilmesi ve eserler hakkında genel değerlendirmelerde bulunulmasıdır. Konu hakkında akademiada yeterli çalışmanın olmaması araştırmayı önemli kılmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma nitel araştırma yöntemi çerçevesinde hazırlanmıştır. Araştırma tekniği olarak yazılı doküman ve belgelerin incelenmesi tercih edilmiştir. Betimsel analizle eserler genel olarak değerlendirilmiştir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bulgular

3. I. Meşrutiyetten II. Meşrutiyet'e Din Eğitimine Yönelik Kitapların Genel Özellikleri

I. Meşrutiyet ile II. Meşrutiyet arasında yani 1876'dan 1908 yılına kadar neşredilmiş din eğitimine yönelik kitapların genel özelliklerini maddeler halinde şu şekilde belirtmek mümkündür:

a. Bu dönemdeki yayınların pek çoğunun isminde "ilmihal" ifadesi geçmektedir. Bu durum 1826 tarihinde kurulan Asâkir-i Mansurei Muhammediye Ordusunun Kanunnamesinin 1. Maddesinde ilmihallerin basılması ifade edilmiştir. 1830 sonrasında din eğitimi ve öğretimine yönelik pek çok yayının ilmihal olarak basılması yönünde etkilemiştir.

b. Aşağıda yer alan eserlerin bir kısmı askerî kurumlarda görev yapan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu durum askerî okullarda öğrenim gören öğrencilere yönelik olduğu gibi askerî görevini yerine getirmekte olanları da kapsamaktadır.

c. Başlığında din eğitimine yönelik olduğu anlaşılmayan yayınlar da bulunmaktadır. Mesela Manastırlı İsmail Hakkı'nın eseri askerî okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.

d. Eserlerin büyük çoğunluğu Dersaadet'te (İstanbul'da) neşredilmiştir. Az da olsa Girit, Kahire, Yanya ve Selanik gibi şehirlerin ismi de görünmektedir.

e. Yazarların bir kısmı kitapların kapak sayfasında görevlerini belirtmişlerdir.

4. I. Meşrutiyetten II. Meşrutiyet'e Din Eğitimine Yönelik Kitaplar

Abdulhamîd b. Mustafa Reşîd. *Zübde-i İlm-i Hâl.* Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1305, 24 s.

Abdullah Behçet. *Behcetü'l-Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1314, 166 s.

Abdurrahman Süreyya Mirduhizade. *Uhuvvet-i Askeriye (Terbiye-i Maneviye-i Askeriye).* İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, 80 s.

Abdurrahman Şeref. *İlm-i Ahlâk (Maarif-i Umûmiyye Nezaret-i Celilesince Umûm Mekâtib-i İdâdiyye Programına Kabul Edilmiştir).* Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1321, 4+118 s.

Abdurrahman Şeref. *İlm-i Ahlâk (Beşinci Seneye Takrir Buyurulan Dersleri Hâvidir).* İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1314-1316, 136 s.

Abdurrahman Şeref. *İlm-i Ahlâk (Altıncı Seneye Takrir Buyurulan Dersleri Hâvidir).* İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1312-1313, 127 s.

Abdurrahman Şeref. *İlm-i Ahlâk (Yedinci Seneye Takrir Buyurulan Dersleri Hâvidir).* İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1301, 88 s.

Abdurrahman (Şeref). *İlm-i Ahlâk (Mekteb-i Mülkiye Son Sınıf).* İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1309-1311, 88 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Abdurrahman Şeref. *Zübdetü'l-Kısas (Mekâtib-i İdâdiyyede Okunmak Üzere Tertib Olunmuştur).* C. I, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315, 404+14 s.

Abdurrahman Şeref. *Zübdetü'l-Kısas (Mekâtib-i İdâdiyyede Okunmak Üzere Tertib Olunmuştur).* C. II, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, 364+10 s.

Abidin Paşa. *Saadet-i Dünya. Ahlâk-ı Hamide ve Mebâhis-i Hikemiyeyi Câmi.* Rodos: Cezair-i Bahr-i Sefid Vilâyet Matbaası, 1312, 160 s.; 2. bs., İstanbul: Arakel Matbaası, 1317, 96 s.

Ahlâk (Mekâtib-i İbtidaiyye İkinci ve Kurra Mekâtib-i İbtidaiyyesi Üçüncü Sınıfları İçin). 3. bs., İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318, 15 s.

Ahlâk (Mekteb-i İbtidaiyyeler İçin). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315, 15 s.

Akâid-i Diniyye. y.i.y.: y.y., 1308, 19 s.

Ahmed Cevdet [Paşa]. *Eser-i Ahd-i Hamidî İlm-i Hâl (Mekâtib-i İbtidâiyyeye Mahsustur).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1312, 32 s.

Ahmed İlmî. *İlm-i Hâl.* Dersaadet: İbrahim Efendi Matbaası, 1313, 24 s.

Ahmed Rıfat (Yağlıkçızâde). *Bergüzâr-ı Ahlâk (Mekteb-i İdâdi: Mülkiye 4. Sınıfları İçin.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315, 76 s.; İstanbul: 38 Numaralı Matbaa, 1315, 76 s.; İstanbul: Karabet Matbaası, 1318, 63 s.

Ahmet Rıfat (Yağlıkçızade). *Tasvîr-i Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1305, 366 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1309, 344 s.; İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesi 38 Numaralı Matbaası, 1314, 344 s.

Ahmed Saki (Giridî). *Tedrisat-ı Medeniyye ve Ahlâk-ı İçtimaiyye (Mekteb-i Sultanî ve İdadîde Tedris Olunmak Üzere Tertip Olunmuştur).* C.I, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1323, 63 s.

Ahmed Şemsi. *Hülâsatü'l-Ahlâk.* İstanbul: Âsır Matbaası, 1323, 63 s.

Ahmed Ziyaeddin. *Vesiletü'n-Necât (İtikat ve Amel Cihada Müteallik Hayli Mesail-i Mühimme-i Diniyyeyi Havidir).* İstanbul: Âlem Matbaası, 1314, 127 s.; 3. bs., İstanbul: Selanik Matbaası, 1317, 109 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Çocuklara İstifade (Tehzib-i Ahlâk ve Malumât-ı Nafia).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304, 104 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Çocuklara Tâlim-i Fezâil-i Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312, 343 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Rehber-i Ahlâk (Mekâtib-i Rüştiye ve İdâdiyye İkinci Sınıfında Tedris Olunmak Üzere).* İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1317, 80 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Makalât-ı İrfan.* İzmir: Ahenk Matbaası, 1317, 94 s.

Ali İrfan (Eğribozî). *Vatanını Seven Okusun.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324, 7+1 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Talim-i Vildan (3. Kitab Kıraat-i Müfide ve Ziraiyye).* Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye, 1324, 127+1 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1310, 45 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Sualli Cevaplı Tertib-i Cedid Risale-i Ahlâk.* İstanbul: Âsır Matbaası, 1323, 45 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Oku. Yeni Risale-i Ahlâk ve Vezâif-i Etfâl.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307, 127+1 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *Oku. İkinci Kısım Kıraat-i İlmiye ve Malumât-ı Fenniye.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1318, 240+2+4 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *İdman İkinci Lâhika (Akâid-i İslâmiye'den Mekâtib-i İbtidaiyeye Mahsus İlm-i Hâl).* 2. bs., İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1307, 42+3 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *İdman Üçüncü Lâhika (Akâid-i İslâmiyeden İlm-i Hâl-i Kebîr).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309, 100 s.

Ali Nazîmâ (Mekteb-i Edeb Müdürü) [Yiğit]. *İman (Birinci Kitab Mütercim ve Mürettib).* Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1306, 72 s.

Ali Nazîmâ [Yiğit]. *İman (İkinci Kitab).* Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1307, 86+1 s.

Ali Nazif Sururî. *İnsan ve Ahlâk.* İstanbul: Matbaa-i Haydar Bey, 1318, 48 s.

Ali Rıza. *Fezâil-i Ahlâktan Bir Nebze.* Adana: Adana Vilayet Matbaası, 1313, 58 s.

Ali Rıza. *Hülasa-i Akâid.* Adana: Adana Vilayet Matbaası, 1316, 108 s.

Ali Rıza. *İlm-i Ahlâk. (Umûm Mekâtib-i İdâdiyye Programına Muvafık Olmak Üzere).* İstanbul: Karabet Matbaası, 1318, 220 s.

Ali Rıza. *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk (Birinci Kısım, İnas Mekâtibinin Dördüncü Senesinde Tedris Olunmak Üzere).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, 61 s.; İstanbul: Karabet Matbaası, 1322, 59 s.

Ali Rıza. *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk (İkinci Kısım, İnas Mekâtibinin Beşinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere).* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, 92 s.; İstanbul: Karabet Matbaası, 1322, 91 s.

Ali Rıza. *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk (Üçüncü Kısım).* İstanbul: Karabet Matbaası, 1316, 135 s.

Ali Selahaddin [Yiğitoğlu]. *Mehâsin-i Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324, 64 s.

Ali Seydi. *Güldeste-i Ahlâk.* İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1320, 166 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1325, 176 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327, 192 s.

Ayşe Sıdıka. *Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri (Dârülmuallimat Vesâir Mekâtipte Okutulmak Üzere Kabul Buyurulmuştur).* İstanbul: Âlem Matbaası (Ahmed İhsan ve Şürekâsı), 1313, 205 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Grebeneli Bekir Fikri (Piyade Binbaşı). *Mefkûre-i Vatan Orduda İman.* İstanbul: Tanin Matbaası, 1320, 2+189 s.

İbrahim Hakkı - Mehmed Azmi. *Muhtasar İslam Tarihi.* İstanbul: Karabet Matbaası, 1308, 30+188 s.

(İmamzade) Esad Efendi. *Musahhah Dürr-i Yektâ.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316), 87 s.

(İmamzade) Esad Efendi. *Dürr-i Yektâ Şerhi.* Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1306, 216 s.; Dersaadet: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1316, 188 s.

Etfâl-i Zükûr İçin İkinci İlm-i Hâl. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, 22 s.

Etfal-i Zükur İçin İkinci İlm-i Hâl (Köy ve Kasaba Mektebleri: 2). y.i.y [İstanbul]: y.y., 1317, 15 s.

Hâfız Ferid. *Suâlli ve Cevablı Tecvid.* İstanbul: Kasbar Matbaası, 1309, 32 s.

Hüseyin Hıfzı. *Kızlara Küçük İlm-i Hâl.* İstanbul: y.y., 1324, 38 s.

Hüseyin Hüsnü (Seyyid). *Fihrist-i Ahlâk.* İstanbul: Mihran Matbaası, 1302, 38 s.; İstanbul: Mihran Matbaası, 1303, 38 s.

Hüseyin Remzi (Dr.). *İlm-i Ahlâk.* İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1308, 72 s.

Hüseyin Remzi (Miralay). *Ahlâk-ı Hamidi.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310, 156 s.

Hüseyin Remzi (Miralay). *Hoca Hanım: Hanım Kızlara Dürûs-ı Ahlâk (İnas Rüştiyesi).* İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1313, 183+1 s.; İstanbul: A[rtin]. Asaduryan [ve Mahdumları] (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1315, 183+1 s.

Hüseyin Remzi (Miralay). *Validelere Yadigâr (Ahlâk Dersleri).* İstanbul: A[rtin]. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1318, 240 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1320, 239 s.

Hüseyin Remzi (Miralay). *Vesile-i İntibah.* İstanbul: A[rtin]. Asaduryan [ve Mahdumları] (Şirket-i Mürettibiye Matbaası), 1318, 23 s.

İbnü'l Emin M. Kemal (İnal). *Ahlâk.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, 37 s.

İbrahim Natıkî (Şirvanlı). *Risale-i Akâidü'l-İslâm.* İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300, 4+108 s.

İkinci İlm-i Hâl. İstanbul: y.y., 1317., 20 s.

İlk İlm-i Hâl. (İlk Mekteplerin Birinci Senesi İçin) (İstanbul: y.y., 1318), 12 s.

[Mehmed Zihni]. *Hanımlar İlm-i Hâli.* 3. bs., İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1318, 48 s.

Manastırlı İsmail Hakkı. *Mevaız: Ayasofyada Din Dersleri 1-2.* İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324. 96 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Manastırlı İsmail Hakkı. *Mevaız: Ayasofyada Din Dersleri 3.* İstanbul: İkdam Matbaası, 1324, 1908. 97-144 s.

[Mustafa] Mazhar (Mekteb-i Harbiye Kitabet Muallimi). *Misbâhu'l-Felâh. Mufassal İlm-i Hâl.* C.I, İstanbul: Âlem Matbaası (Ahmed İhsan ve Şürekâsı), 1312, 247+7.

Mehmed Âsaf. *Zübde-i Akâid-i Diniyye.* 2. bs., Edirne: Matbaa-i Vilayet-i Edirne, 1304, 24 s.

Mehmed Esad Seydişehirli. *Ahlâk Risalesi – A Book on Morals.* İzmir: M. Nikolayidi Matbaası, 1312, 47 s.

Mehmed Hayri. *Ahlâk-ı Hamide-i Aklâm.* İstanbul: Âlem Matbaası, 1311, 22 s.

Mehmed Hazık (Zeynizâde). *Malumât-ı Medeniye.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1324, 160 s.

Mehmed Hazık (Zeynizâde). *Terbiyye: Terbiyye-i Bedeniyye, Terbiyye-i Fikriyye, Terbiyye-i Ahlâkiyye.* Dersaadet: Matbaa-i Cihan, 1323, 199 s.

Mehmet Şükrü - Seyyid Hurşid. *Askerde Terbiye-i Maneviyye.* İstanbul: Harbiye Askeri Müzesi, 1302, 127.

Mehmed İhsan. *Gülzâr-ı Ahlâk.* İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1317, 30 s.

Mehmed Reşid. *Hıfz-ı Sıhhat-ı Ahlâk yahud Fezleke-i Tıbb-ı Ruhânî.* Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1311, 63+2 s.

Mehmed Rıfad (Manastırlı). *Manzum İlm-i Hâl.* Selanik: İsmail Hamdi Şirket-i Matbaası, 1305, 39 s.; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313, 39 s.

M. Sadık Rıfat Paşa. *Risale-i Ahlâkiyye.* İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1308, 30 s.

Manastırlı İsmail Hakkı. *Mevaidü'l-İnâm fi Berahîni Akâidi'l-İslâm.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1309, 160 s.

Mehmed Said. *Ahlâk-ı Hamide.* İstanbul: El-Cevâib Matbaası, 1297, 84 s.; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317, 98 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1318, 96 s.

Mehmed Şakir Paşa [Ferik]. *Müslüman Nefer.* 4. bs., İzmir: Ahenk Matbaası, 1317, 9+94+8 s.

Mehmed Şükrü. *Tertib-i Cedid Ahlâk (Cüz-i Sâni).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319, 31 s.

Mehmed Tahir Dağıstani. *Zübdetü'l-Makal fi İlmi'l-Hâl.* İstanbul: Arif Efendi Matbaası, ty.

Mehmed Zihni. *Kızlar Hocası yahut Küçük Hanımlar İlm-i Hâli.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1312, 19 s.; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324, 15 s.

Mehmed Zihni. *Nimet-i İslâm: Kısm-ı Evvel.* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1311, 30 s.

Mehmed Zihni. *Nimet-i İslâm - Kitabu's-Salât (Kısm-ı Sani).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322, 250 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Mehmed Zihni. *Nimet-i İslâm – Kitabu's-Savm (Kısm-ı Sani).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322, 119 s.; İstanbul: Şirket-i Mürettibiye, 1329, 139 s.

Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm – Kitabu'z-Zekât (Kısm-ı Sani).* İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1322, 46 s.

Melekzade Fuad. *Aile Vezâifi ve Terbiye.* İzmir: y.y., 1319,

Melekzâde Fuad. *Bir Ailenin Devr-i Hayatı.* İzmir: Ahenk Matbaası, 1318, 134 s.

Mirduhizâde Abdurrahman Süreyya, *Uhuvvet-i Askeriye Terbiye-i Maneviye-i Askeriye.* İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, 80 s.

Muallime Kamer. *Namaz Hocası.* 2. bs., İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, 62 s.

Muhtasar İlm-i Hâl. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1323, 45+1 s.

Musahhah Etfâl-i Zükûr İçin İkinci İlm-i Hâl. 5. bs., İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaa, 1322, 15 s.

Musahhah Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsûs Birinci İlm-i Hâl (Rüşdiye Mekteplerinin İkinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere). Dersaadet: Bâbıâli Caddesi'nde 38 Numaralı Matbaa, 1323, 31 s.

Mustafa. *Telhisü'l-Mülahhas İlm-i Hâl (Umûm Mekâtib-i İbtidaiyyenin Birinci Senesinde Tedris Olunmak Üzere).* Dersaadet: Bâb-ı Âlî Caddesinde 38 Numaralı Matbaası, 1324, 15 s.

Mustafa Bey. *Mufassal İlm-i Hâl (İbtidaiyye Mekteplerinin Dördüncü Senesi Şakirdanına Okutturulacaktır).* İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1310, 40 s.

Mustafa. *Mülahhas İlm-i Hâl.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310, 24 s.

Mustafa Bey. *Mülahhas İlm-i Hâl (Zükûr İbtidaiyye Mekteplerin İkinci Senesi Şakirdanına Mahsustur).* İstanbul: Bâb-ı Âlî Caddesinde 52 Numaralı Matbaa, 1313; İstanbul: Karabet Matbaası, 1324, 12 s.

Mustafa Bey. *Telhîsu'l-Mülahhas İlm-i Hâl.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1310, 15 s.

Mustafa Faik. Akâid-i İslâmiye. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1304, 3+41 s.

Nasihat-ı Hûkema. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, Matbaa-i Osmaniye, 1300, 24 s.

Nazım [İçsel]. *İslâm Hanımlarına Mahsûs Fennî ve Ahlâkî Mektuplar.* İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1316, 224 s.; İstanbul: A[rtin]. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1318, 239+16 s.

Neşet Kırımîzade. *Fihrist-i Ahlâk.* İstanbul: Mihran Matbaası, 1302.

Osman Senai [Erdemgil]. *Fezâilü'l-Mücahidîn.* İstanbul: Kitabhâne-i İslâm ve Askeri, 1320, 76 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Piyadeye Ait Mevâdd-ı İbtidâiyyeyi Hâvî Malûmat ve Terbiye-i Askeriye (Mekteb-i Harbiye-i Şahane İkinci Seneleri Piyade Şakîrdanına). Dersaadet: Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şahâne Matbaası, 1323, 136 s.

Ragıb Bey. *Terbiye-i Nisvân.* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308, 107 s.

Rasih ve Şahab Beyler. *Ravza-i Ahlâk.* Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1309, 99 s.

Raşid (Mekteb-i Harbiye-i Şahane Kitabet Muallimi Piyade Binbaşılarından). *Zübde-i Tarih-i Enbiyâ.* İstanbul: Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 1319, 100+31 s.

Raşid (Mekteb-i Harbiye-i Şahane Kitabet Muallimi Piyade Binbaşılarından). *Muhtasar Hükümât-ı İslâmiye Tarihi.* İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Hazret-i Şahane Matbaası, 1318, 64 s.

Rehnümâ-yı Ahlâk. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1315, 24 s.; 2. bs., İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317, 15 s.

Rıfad b. Mehmet Emin. *Fezâil-i Ahlâk.* Dersaadet: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311, 144+2 s.

Rıfad (ibn Mehmed Emin) (Mekteb-i Sultanî Akâid-i Diniyye ve İlm-i Ahlâk ve Lisan-ı Osmani Muallimi). *Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahval-i Hükema.* Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1312, 151 s.

Rıfat. *Malumât-ı Müfide.* İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Hazret-i Şâhane Matbaası, 1320, 70 s.

Risale-i Ahlâkiye. İstanbul: Latürki Matbaası, 1295, 77 s.

Said Hacı Ünsizade. *Talimü'l-Etfâl Tezhibü'l-Ahlâk.* Tiflis: Zıya-yı Kafkasya Matbaası, 1294, 128 s.

Salahaddin Bey. *Mehâsin-i Ahlâk.* İstanbul: Matbaa-i Cihan, 1324, 96 s.

Selanikli Hilmi. *Mir'ât-ı Ahlâk.* Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1317, 116 s.

Selim Sabit. *Rehnümâ-yı Muallimîn, Sıbyan Mekteplerine Mahsûs Usul-i Tedrisiyye.* İstanbul: Dârü't-Tıbbaatü'l-Âmire, 1299, 48 s.

Süleyman Âşir Efendi (Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye Muallimi). *Tuhfetu'l-Etfâl* İstanbul: Süleyman Efendi Matbaası, 1306, 61 s.

Süleyman [Hüsnü] Paşa. *İlm-i Hâl-i Kebîr.* 2. bs., İstanbul: Mihrân Matbaası, 1297, 4+120 s.; 3. bs., İstanbul: Mihran Matbaası, 1300, 120 s.

Süleyman [Hüsnü] Paşa. *İlm-i Hâl-i Sagîr.* 13. bs., İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1317, 52 s.

Süleyman [Hüsnü] Paşa. *Muhtasar İlm-i Hâl.* Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1323, 46 s.

Süleyman Paşa. *İlm-i Hâl.* Hanya: Mekâtib-i İslamiye Matbaası, 1302, 49 s.

Şerh-i Akâid (Mekâtib-i İdâdiyenin Altıncı ve Yedinci Senelerinde Tedrisi Ma'ârif-i Umûmiye Calîlesince Tensip Kılınmıştır). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317, 91 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Zübde-i İlm-i Ahlâk. İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1321, 88 s.

Zükûr Rüşdiye Mekâtibine Mahsus Birinci İlm-i Hâl (Zükûr Rüşdiye Mekteplerinin Birinci Senesinde Tedris Olunacaktır). İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, 31 s.; İstanbul: Bâbıâli Caddesi, 38 Numaralı Matbaa, 1318, 31 s.

Sonuç ve Öneriler

Yukarıda görüldüğü üzere I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e 134 tane eser neşredilmiştir. Eserlerin önemli bir kısmı ilmihal başlığı yer almaktadır. Bu eserler soru-cevap yöntemi ile kaleme alınmıştır. Mezkûr dönemde eser neşretmiş kişi olarak Abdurrahman Şeref, Ali Nazima, Ahmed Rıfat (Yağlıkçızâde), Ali İrfan Eğribozi gibi isimler ön planda yer almaktadır. Hem bu kişiler hem de mezkur dönemle ilgili sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Konu hakkındaki çalışmaların sayısının artırılması döneme ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Ağırakça, G. P.. Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi: (1839-1923). İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2013.

Bayram, A. - Bayraktutan, L. - Çöğenli, M. S. 1973-1980. Seyfettin Özege Bağış Kitapları Ek Kataloğu: Kitap Adına Göre. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı.

Baysal, J. 2010. Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875. (haz. Hasan S. Kereroğlu - İlkim Mengülerek), İstanbul: Hiperlink Yayınları.

Çoştu, K. 2019.1924-1949 Yılları Arasında Din Eğitimine Yönelik Yayınlanan Eserlerin Değerlendirilmesi. Ankara: Gece Akademi.

Çoştu, K. 2020. 1826'dan 1945'e Askerin Din Eğitimi ve Din Dersi Kitapları. Ankara: Araştırma Yayınları.

Çoştu, K. "Değerler Eğitimi Açısından Tek Parti Dönemi Âdâb-ı Muâşeret Kitapları". Eskiyeni, / 40 (Mart 2020): 129-153. https://doi.org/10.37697/eskiyeni.667810

Doğan, N. 1994. Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Erdem, H. 2006. Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk. bs. 2, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Eryüksel, A. 1991. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu (Yazar Adına Göre). C. 1 (A-D), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Gerçek, S. N. Türk Taş Basmacılığı. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1939.

Kara, İ. Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.

Kara, İ. Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 2. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Kaya, U. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitimi. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi [Dem], 2013.

Kayadibi, F. - Başkurt, İ. - Furat, A. Z. 2008. Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Literatürü (1923-2007). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları.

Levend, A. S. 1963. "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız". Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten. 11, 89-115.

Mehmet Ali Aynî 1993. Türk Ahlâkçıları. 2. basım, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Mehmet Tahir. 1325. Ahlâk Kitaplarımız. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası,

Özege, M. S. 1971-1979. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu. C.1-5, İstanbul,

Özege, M. S.. 1990. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu Yazar Fihristi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Öztürk, F. 1998. "Tanzimat'tan Cumhuriyete Ahlâk Kitapları". Kebikeç Dergisi, sy. 6, s. 31-39.

Öztürk, O. - Topaloğlu, B. 1975. Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası: (1923 - 1973). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

HZ. ÖMER'İN ATAMA POLİTİKALARI; BEKİR B. VÂİL KABİLESİ ÖRNEĞİ

Dr. Kenan ECEOĞLU

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4196-0716

Öz

Bekir b. Vâil kabilesinin Arap yarımadasındaki geniş yayılımı ve özellikle İran sınırlarına yakın bölgelerdeki etkinliği, Hz. Ömer dönemi İran fetihlerinde önemli roller üstlenmelerine zemin hazırlamıştır. İslâm öncesi dönemde Sasânîlerle sık sık karşı karşıya gelen kabilenin, düşmanın dili, stratejisi ve coğrafyasına aşina olması, fetih sürecinde kendilerine belirleyici bir avantaj sağlamıştır. Hz. Ömer döneminde Bekir b. Vâil mensuplarının yalnızca askerî cephede değil, aynı zamanda idarî, yargı ve diplomatik alanlarda da görev üstlendikleri görülmektedir. Bu bağlamda kabilenin önde gelen isimlerinden Müsennâ b. Hârise ordulara kumandanlık ederek fetihlerin öncüsü olmuş; Beşir b. Hasasiyye ve Kutbe b. Katâde kritik anlarda komutan vekilliği görevini yürütmüştür. Ridde sürecine katıldıktan sonra tevbe eden Ebû Meryem'in Basra kadılığına tayini ise Hz. Ömer'in görevlendirmelerde liyakat ve ehliyeti esas aldığını; aynı zamanda hata yapmış kişilerin yeniden toplumsal yapıya entegre edilmesine imkân tanıdığını göstermektedir. Diplomatik faaliyetlerde ise kabilenin Farsçaya aşinalığı ve coğrafi yakınlığı tercih sebebi olmuştur. Sonuç olarak, Bekir b. Vâil kabilesi örneği, Hz. Ömer'in yönetim anlayışının pragmatik, ihtiyaç odaklı ve fonksiyonel bir nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, hem fetihlerin hızlı ilerlemesine katkı sağlamış hem de devlet mekanizmasının farklı kabilelerin tecrübelerinden azami ölçüde yararlanmasına imkân tanımıştır. Bu bildiride, Bekir b. Vâil kabilesi örneği üzerinden Hz. Ömer dönemi atama kriterlerine dair ulaşılan bazı tespitler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hz. Ömer, Bekir b. Vâil, İslâm fetihleri, Atama Politikaları

The Appointment Policies of Caliph ʿUmar: The Case of the Bakr b. Wāʾil Tribe

Abstract

The wide distribution of the Bakr b. Wāʾil tribe across the Arabian Peninsula, and particularly its strong presence in regions close to the Iranian border, paved the way for its members to play significant roles in the conquests of Iran during the caliphate of ʿUmar. Due to their frequent encounters with the Sāsānians in the pre-Islamic period, the tribe was already familiar with the enemy's language, strategies, and geography—an advantage that proved decisive in the course of the

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

conquests. During ʿUmar's reign, members of the Bakr b. Wāʾil tribe held positions not only on the battlefield but also in administrative, judicial, and diplomatic spheres. Among the most prominent figures of the tribe, al-Muthannā b. Ḥāritha commanded armies and led the early stages of the conquests, while Bashīr b. Ḥaṣṣāsiyya and Qutba b. Qatāda served as deputy commanders in critical moments of battle. The appointment of Abū Maryam—who had participated in the Ridda wars but later repented—as judge of Baṣra demonstrates ʿUmar's emphasis on competence and merit in his appointments. At the same time, it highlights his pragmatic approach of reintegrating those who had previously erred but later proved their loyalty to Islam, thereby strengthening social cohesion. In the realm of diplomacy, the tribe's familiarity with Persian and their geographical proximity were decisive factors in their selection for key roles. In sum, the case of the Bakr b. Wāʾil tribe illustrates that ʿUmar's governance was pragmatic, needs-oriented, and functional in nature. This approach not only facilitated the rapid progress of the conquests but also enabled the state mechanism to make optimal use of the diverse experiences of different tribes. This paper examines the roles undertaken by the Bakr b. Wāʾil tribe in order to shed light on the broader principles underlying ʿUmar's appointment policies.

Keywords: ʿUmar, Bakr b. Wāʾil, Islamic conquests, appointment policies

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

BİRİNCİ VE İKİNCİ MİHNE DÖNEMLERİNDE YAŞANANLARIN İSLAM HUKUKU VE MEZHEPLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bilim Uzmanı Ayşegül KAYNAR

İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
ORCID ID: https://orcid.org/ 0000-0001-5711-6598

ÖZET

Dokuzuncu yüzyılda yaşanan Mihne hadiseleri genel olarak İslam Tarihinde, özelde ise Fıkıh Tarihi üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. Döneminde mezhep çatışmalarının başlıca sebepleri arasında sayılan Mihne hadiseleri toplum içerisinde ayrılıklara yol açmış, siyasi bir politika aracına dönüşmüştür. Bu dönem her ne kadar klasik kaynaklarda Mihne Dönemi olarak isimlendirilmiş ise de Birinci ve İkinci Mihne Dönemi şeklinde ayrı müstakil mihneler olarak ele almak daha uygundur. 218/833 yılında Halife Me'mun tarafından başlatılan ve 234/848 yılında Halife Mütevekkil tarafından sonlandırılan süreç Birinci Mihne Dönemidir. 3 yıllık bir duraksamanın ardından 237/851 yılında yine aynı halife tarafından ancak tam tersi cihette başlatılan İkinci Mihne Dönemi'dir. Bu süreç de Halife Mu'temid Alallah'ın 279/892 yılına başkenti Bağdat'a taşıması ile resmi olarak ilan edilmemiş olsa da fiili olarak sona ermiştir.

Birinci ve İkinci Mihne Dönemlerinde yaşananların ardından bazı mezheplerin teşekkülü tamamlanmış iken bazı mezhepler yok olma sürecine girmiş, bazıları da farklı kollara ayrılmıştır. Hanbeli Mezhebi'nin temelleri atılmış ve ardından geçen süreçte ekolleşmesi başlamıştır. Mu'tezile ise var olan gücünü kaybederek Mihne hadiselerinin faturasını ödeyen taraf olmuştur. Mu'tezile kadar bedeller ödeyen bir diğer taraf da Hanefi Mezhebi olmuştur. Mu'tezile'den ayrılarak yeni bir ekol arayışı içerisine girmiş, farklı kollara bölünerek ileride ekolleşecek olan Maturidi Mezhebi'nin temellerini atmıştır.

Mihne Dönemlerinde yaşananlardan İslam Hukuku da büyük ölçüde etkilenmiştir. 9. yüzyılın en güçlü İslam Devleti olan Abbasilerde özellikle Kadu'l-Kudatlık mevkiine getirilen ve kadı olarak tayin edilen kişiler ve vermiş oldukları fetvalar Mihne Dönemlerindeki görüşlerine göre şekillenmiştir.

Bu çalışmamızda yaklaşık 60 yıllık bir dönemi kapsayan Birinci ve İkinci Mihne Dönemlerinde yaşanan hadiselerin, mezhepleri ve İslam Hukuku'nu nasıl etkilediğini tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mihne, Halku'l-Kuran, Abbasiler, Fıkıh, Mezhep, Bağdat

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE IMPACT OF THE EVENTS OF THE FIRST AND SECOND MIHNE PERIODS ON ISLAMIC LAW AND SECONDS

ABSTRACT

The Mihne events that took place in the ninth century have left significant impacts on İslamic history and, in particular, on the history of jurisprudence (Fiqh). These events, considered one of the main reasons behind the sectarian conflicts of their time, led to divisions within society and became a political policy. Although this period is referred to as the Mihne Period in classical sources, it is more appropriate to consider it as consisting of two separate phases, the First and Second Mihne. The First Mihne Period began in 218 AH (833 CE) under Caliph Al-Ma'mun and was concluded by Caliph Al-Mutawakkil in 234 AH (848 CE). After a three-year hiatus, the Second Mihne Period commenced in 237 AH (851 CE), initiated by the same caliph but in an entirely opposite manner. This period unofficially came to an end with Caliph Al-Mu'tamid Allah's relocation of the capital to Baghdad in 279 AH (892 CE).

Following the events of the First and Second Mihne Periods, some sects completed their formation, while others entered into a process of extinction, and some split into different branches. The foundations of the Hanbali School wew laid, which later started to take shape as an established school of thought. The Mu'tazila, meanwhile, lost their existing power and paid the price for the Mihna events. Another group that paid a price similar to Mu'tazila was the Hanafi School, which started to seek a new school by seperating from Mu'tazila and laying the foundations of what would later become the Maturidi School.

İslamic law (Shari'ah) was also significantly affected by the events of the Mihne Period. İn the Abbasid state, which was the strongest İslamic state of the 9th century, the appointments of those who were elevated to the position of Qadi al-Qudat (chief judge) and their issued fatwas were shaped according to their views during the Mihne processes.

İn this work, we aim to identify how the events of the First and Second Mihne periods, covering approximately 60 years, affected sects and Islamic law.

Keywords: Mihna, The People of the Kuran, Abbasids, Fiqh, Sect, Baghdad

GİRİŞ

Çalışmamızın esas konusu Birinci ve İkinci Mihne Dönemlerinde yaşanan hadiselerin İslam Hukuku ve Mezhepler üzerindeki etkisini tespit etmektir. Konumuzun daha net açıklanabilmesi amacıyla Mihne kavramı ile Birinci ve İkinci Mihne dönemlerine kısaca değinelim.

Mihne: "Mihne kelimesi Arapça'da me-ha-ne (محن) fiil kökünden türetilmiştir. Terim olarak ise, kâmusta; "imtihan etmek, meselelerin hakikatini araştırmak, sorgulamaya çekmek, eziyet etmek, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, kamçıyla dövmek" gibi anlamlara gelmektedir."(İbn Manzur, 1993, s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

13/401) Özel anlamında, tarihi süreçte 9. yy'da Abbasi Devletinde yaşananları ifade eden bir süreci açıklamaktadır.

Kavramsal bir terim olarak Mihne kelimesi "sınamak, denemek, bir şeyin hakikatini araştırmak, inceliklerini düşünmek, imtihan etmek, soruşturmak, arıtmak, sıkıştırmak, boyun eğdirmek, kamçıya başvurarak dövmek, eziyet etmek"(İbn Manzur, 1993, s. 13/401) gibi anlamlara gelmektedir.

Peygamberlerin yaşamış oldukları baskı ve eziyetler için de dönem dönem mihne kelimesi kullanılmıştır. Değişik toplumlarda da bu ifade aynı amaçlarla kullanılmıştır.(Akoğlu, 2016, s. 53)

Halku'l-Kur'an: Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olup olmadığı üzerine yapılan kelami tartışmadır. İlk olarak 2/8. Yy'da ortaya çıkmıştır.(İbnü'l-Esir, 1997, ss. 283-284) Bu mesele, temelde Allah'ın sıfatları üzerinde yapılan tartışmalar neticesinde gündeme gelmiştir. Allah'ın sıfatlarının ezeli olup olmadığı hususunda çıkan tartışmalar Allah'ın kelam sıfatının tecellisi olan Kur'an-ı Kerim üzerinden devam ettirilmiştir. Önceleri ilmi meclislerde bir münazara konusu olan bu mesele daha sonra mihne adıyla devlet eliyle baskılanan bir politika aracına evrilmiştir.

Her ne kadar farklı anlamlarda kullanılıyor olsa da İslam Tarihi kaynaklarında Mihne kavramı kullanıldığında Abbasi Devletinde yaşanan, Halku'l-Kur'an tartışmaları çerçevesinde şekillenen süreci ifade etmektedir. 237/833 yılında Abbasi Halifesi Me'mun(v.218/833) tarafından başlatılan, ardından Halife Mu'tasım(v.227/842) ve Vasık(v.232/847) tarafından sürdürülen ve Halife Mütevekkil(v.847/861) tarafından 234/848 yılında sonlandırılan süreci ifade etmektedir. Ancak daha önceki çalışmalarımızda da bahsettiğimiz gibi Mihne hadiseleri sadece bu süreçle son bulmamıştır. 3 yıllık bir duraksamanın ardından akabinde tam tersi cihette yeni bir mihne başlatılmıştır. Bu nedenle bu iki dönemi farklı iki müstakil mihne olarak ele almak daha uygun olacaktır.

932/934 yılları arasında bir diğer Abbasi Halifesi olan Kâdir Billâh döneminde de uygulanan farklı bir mihne daha bulunmaktadır. Bu dönem de farklı bir çalışmada Üçüncü Mihne Dönemi olarak isimlendirilebilir. İslam tarihi içerisinde bu örnekler elbette ki çoğaltılabilir.

BİRİNCİ VE İKİNCİ MİHNE DÖNEMLERİ

Çalışmamızın sınırını belirlemek açısından 237/833 yılından 279/892 yılına kadar olan Birinci ve İkinci Mihne Dönemlerini kapsayan sürecin etkilerini ele alacağız.

Birinci Mihne Dönemi: 237/833 yılında Halife Me'mun uzun süredir ilim meclislerinde tartışmaya açtığı ve zemini hazırladığı Halku'l-Kur'an tartışmaları meselesini resmi olarak bir devlet politikası haline getirdi. Uygulamaya konulan mihne politikalarının arka planında siyasi, toplumsal, kültürel ve dini birçok arka planı vardı. Ancak bunlar içerisinde en çok göze çarpan Halife Me'mun'un Bizans üzerine sefere çıkmadan önce Bağdat'ta oluşabilecek olan herhangi bir iç karışıklığı engelleyebilmek adına toplumun gündemini meşgul edecek farklı bir alana eğilimlerini sağlamak olmuştur. Halife Me'mun hilafete gelmek için kardeşi Emin ile taht mücadelesine girmiştir. Bu taht mücadelesinde

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Me'mun'u çoğunluğu Ehl-i Re'y mensubu olan mevali destekliyor iken Emin'i Arap kökenli olan Ehl-i Hadis mensupları desteklemişti. Bu nedenle de Halife Me'mun'un Arapların gücünü kırabilmek amacı ile bir baskı aracı olarak Mihne hadiselerini hayata geçirdiği bilgisi aktarılmaktadır.(Akoğlu, 2016, s. 32) Halife Me'mun ilk olarak 827 yılında Halku'l-Kur'an meselesini resmi olarak devlet politikası olarak ilan etti. Halife Me'mun Halku'l-Kur'an Halife Me'mun'un veziri İshak b. İbrahim'e gönderdiği mektuplarla âlimlerin ve özellikle fakihlerin sorguya çekilmesini emretmiştir. Kur'an yaratılmıştır, yani mahlûktur diyenlerin yargılanmasını istemiştir. Hatta bu sorgulamalarda baskı ve eziyetlere dayanamayıp fikrinden vazgeçenler olmuştur. Özellikle Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh sorgulanmak üzere Tarsus'a Halife Me'mun'un yanına götürülürken yolda Me'mun'un vefatı haberi ulaşınca yeniden Bağdat'a döndürülmüşlerdir.(Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, 1967, s. 8:645) Me'mun vefat etmeden önce kendisinden sonra Halife olacak olan Mu'tasım'a mihne hadiselerini devam ettirmesini vasiyet etmişti. Halife Mu'tasım da hilafete geldikten sonra sorgulama gereği dahi duymadan kardeşinden kendisine bırakılan vasiyeti daha şiddetli bir şekilde uygulamaya koydu.(Gedik, 2019, s. 14; Üçok, 1968, s. 99/132) Ancak Mu'tasım kardeşinden farklı bir politika uyguladı. Me'mun mihne politikalarını Mevali kökenli veziri İshak b. İbrahim aracılığı ile uygulamaya koyarken, Mu'tasım Arap kökenli ve Mu'tezili kimliği ile ön plana çıkan İbn Ebi Duad aracılığı ile uygulamaya koydu. Böylelikle ilerleyen dönemlerde giderek güçlenen Mu'tezile'nin de önünü kesecek kendi argümanını oluşturdu.(Akoğlu, 2016, s. 49) Mu'tasım döneminde özellikle Ahmed b. Hanbel ciddi eziyetler gördü.(Cevzî, 1992, s. 9:43) Mu'tasım'ın vefatının ardından yerine oğlu Vasık geçti. Vasık da hilafete gelişinin ardından her ne kadar desteklemiyor olsa da(Nyberg, 1960, s. 8:263) kendisine vasiyet olarak bırakılan mihne uygulamalarını devam ettirdi. Halifeliğinin ilk yıllarında uygulamaya koymaktan çekindiği Birinci Mihne Dönemi uygulamalarını en kapsamlı şekilde hayata geçiren halife oldu. Bu dönemde baskı, eziyet, sürgün ve zulümler en üst düzeyde yaşandı. Hapishaneler bu görüşü kabul etmeyenlerle dolup taştı. Öyle ki Halku'l-Kur'an konusundaki görüşleri sebebi ile öldürülenler dahi oldu.(İbn Kesir, 2018, s. 10:303; İshak b. Hanbel, 1993, s. 69) Mısır bölgesinde Şafii ve Malikilerin camilere girişi yasaklandı. Camilere "Kur'an yaratılmıştır." ibaresi astırıldı.(İshak b. Hanbel, 1993, s. 14) Halife Vasık'ın hastalıktan vefatının ardından yerine gelen Halife Mütevekkil hilafetinin ilk yılı kıtlık, salgın gibi iç sorunlarla uğraştı. Hilafetinin ikinci yılına geldiğinde resmi olarak Birinci Mihne Dönemi uygulamalarını sonlandırdı. Halku'l-Kur'an tartışmaları ile birlikte ru'yetullah, Allah'ın sıfatları gibi konular hakkında tartışma yapılmasını yasakladı. Hapiste olanları serbest bıraktı. Onlara ikramda bulundu. Ehl-i Hadis'i desteklediğini açıklayarak hadis ilminin yaygınlaşması için çalışmalarda bulundu. Vezir Ahmed b. Ebi Duad'ı görevinden aldı.(Kaynar, 2024, ss. 59-61) Kadu'l-Kudat'lık makamına da Yahya b. Eksem et-Temimi'yi(v.242/857) getirdi.(Bağdadi, 2001, s. 14:200-201; el-Yakubî, 1993, s. 2:489; Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir, 1967, s. 9:188)

İkinci Mihne Dönemi: Halife Mütevekkil Türk komutanların desteği ile hilafete gelen bir halifeydi.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ayrıca Abbasi Devleti'nde siyasi ortam giderek gerginleşmişti. Siyasi ve sosyal yapı değişmişti. Yönetime karşı tepkili bir tavır vardı. Güçlü bir nüfuza sahip olan Ali Oğullarına karşı giderek artan bir öfke vardı. Türk komutanlar da ordu içerisinde giderek güçlenmekteydi. Halife Mütevekkil de tıpkı Me'mun gibi iktidarın gücünü artırabilmek amacıyla bir politika geliştirdi. Ancak Mütevekkil Halku'l-Kur'an tartışmalarını tam tersi cihette uygulamaya soktu. Arap kökenli olan Ehl-i Hadis mensuplarını yanına çekti. Böylelikle Mevali'nin gücünü kırabilecek, Türk Komutanların ordudaki etkisini azaltabilecekti.(Saylık, 2019, s. 60) Samarra'da ordu şehir olarak bir başkent kuran Mütevekkil başkenti Şam'a taşımak istedi ancak Türk komutanların tepkisi nedeni ile geri Samarra'ya döndü.(Gök, 2017, s. 60) Araplardan ve Farslardan oluşan Meğaribe adında bir ordu kurdu.(Yılmaz, 2017, s. 102) Dini alanda ise Mu'tezile devletin resmi mezhebi olmaktan çıkarıldı. Felsefe ve kelam alanında yapılan tüm tartışmalar yasaklandı. Mu'tezile ekseninde Hanefi âlimleri de ciddi oranda yönetimden uzaklaştırıldılar. Hanefi fıkıhçıların büyük kısmı itikatta Mu'tezile'ye mensup olmaları nedeni ile Mu'tezile ekseninde başlatılan ihraç Hanefileri de büyük ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde görevinden azledilen Hanefi Kadıların sayısı azımsanmayacak derecede fazladır. Ayrıca yine bu dönemde baskı, eziyet, sürgün, hapis, öldürülme vb. durumlara da maruz kalan Hanefi âlimlerin sayısı oldukça fazladır.(Demirbilek, 2016, s. 39) İkinci Mihne Dönemi 3 yıllık bir duraksamanın ardından 237/851 yılında resmen Halife Mütevekkil tarafından başlatılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olmadığı görüşü devlet politikası haline getirilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü inanarak yahut zoraki olarak kabul etmiş olan herkes Kur'an'a iftira atmakla ve dinsizlikle itham edildi.(Özaydın, 2006a, s. 32:24-25) Halife Mütevekkil Ehl-i Hadis yanlısı tutumunu devlet politikası haline getirmiştir. Öyle ki Ahmed b. Hanbel'i sarayında ağırlamış, hatta ilerleyen dönemlerde yaptığı her işte ona danışır hale gelmiştir. Halife Mütevekkil'in otoriteyi arttırmak amacıyla başlattığı İkinci Mihne Dönemi uygulamaları aslında Abbasi Devleti'nin iç karşıklara sürükleyen ve yıkılmasının temellerini atan sürecin ilk adımı olmuştur, denilebilir. Öyle ki Mütevekkil kendi askerleri tarafından öldürülen ilk Abbasi Halifesi olmuştur. Ancak son olmayacaktır. Mütevekkil'in vefatının ardından yerine onun ölümünün azmettiricisi olan oğlu Muntasır Billah(v.248/862), Türk Komutanların da desteği ile halifeliğe geldi. Halife Muntasır babasının aksine Ehl-i Beyt soyuna hürmet göstermiş, Mu'tezile ve Hanefilere karşı yapılan eziyetleri kısmen de olsa engellemeye çalışmıştır. Ehl-i Hadis'e verilen ayrıcalıkları kaldırmaya başlamıştır. Babası hayatta iken de İkinci Mihne Dönemi uygulamaları karşıtı olan Halife Muntasır hilafete gelişinin ardından 6 ay sonra şüpheli bir şekilde vefat etmiştir. Yerine Halifeliğe Türk Komutanların desteği ile Halife Mu'tasım'ın torunu olan Müstain Billah(v.252/866) geçmiştir.(Özaydın, 2006b, s. 32:112-113) Müstain hilafete geçince halktan bir kısım onun halifeliğini kabul etmedi ve kardeşi Mu'tez'in(v.255/869) halifeliğini desteklediler. Oda bir isyana sebep olmaması için Mu'tez'i ve diğer kardeşi Müeyyed'i hapse attırdı. İkinci Mihne Dönemi politikalarını yeniden hayata geçirdi. Ancak toplum içerisinde çok fazla baskıya maruz kalınca ve halifeliğini kabul etmeyenler ayaklanmaya başlayınca Türk Komutanlar hapisteki Mu'tez ile anlaşıp onu hilafete getirdiler. Müstain Billah da Bağdat'a sığınmak zorunda kaldı. Bir süre sonra

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

halifelikten el çektiğini açıkladı. Ancak yine de kardeşi Mu'tez tarafından bir suikast ile öldürtüldü.(Aktan, 2020, s. 31:390-391; Suyutî, 1989, ss. 359-360) İkinci Mihne Dönemi uygulamalarının başlatıcısı olan Halife Mütevekkil'in oğlu olan Mu'tez, babasının izinden devam etti. İkinci Mihne Dönemi uygulamalarını çok sert bir şekilde uygulamaya koydu. Mütevekkil'in kurduğu Meğaribe adlı ordunun teşekkülünü sağlayan Mu'tez'in özellikle Arap asabiyesini desteklediği bilinmektedir. Türk Komutanları ordu içerisinde tehlike olarak görüyordu. Önemli Türk Komutanlarını öldürtünce sonuna giden yolu hazırlamış oldu. Türk Komutanlar da maaşlarını bahane ederek Meğaribe anlaştılar ve Mu'tez'i tahttan indirip hapsettiler. 6 gün sonra zindanda şüpheli bir şekilde ölü bulundu. Mu'tez'in vefatının ardından yerine Halife Vasık'ın oğlu Muhtedi Billah(v.256/870) hilafete getirildi.(Hatip el-Bağdadî, 2002, s. 11:284-285) Ancak Muhtedi Billah'ın halifeliği özellikle Bağdat'ta kabul görmedi. Halku'l-Kur'an fikrini benimseyen ve başlıca uygulayıcılarından olan Halife Vasık'ın oğlunun Halife seçilmesi durumunda Ehl-i Hadis için yeniden bir tehlike oluşturacağı kanaati oluştuğundan özellikle Ehl-i Hadis tarafından biat edilmedi. Fıkıhta Hanefi, itikatta Mutezili olduğu bilinen Halife Muhtedi Billah hilafeti süresince Ehl-i Re'y yanlısı bir tutum sergilemiştir. Özellikle Hanefi kadılar yeniden göreve getirilmiş, kaybedilen itibarları yeniden verilmeye çalışılmıştır. Ehl-i Hadis mensuplarını ise görevlerinden el çektirerek mallarını müsadere etmiş, bazılarını da sürgüne göndermiştir. İkinci Mihne Dönemi uygulamalarını resmi olarak sonlandırdığını ilan etmemiş olsa da fiili olarak sonlandırma çalışmalarını başlatmıştır. Ancak İkinci Mihne Dönemi içerisinde Ehl-i Hadis karşıtı olan bir diğer Halife Muntasır gibi o da şüpheli bir şekilde vefat etmiştir. Muhtedi Billah'ın öldürülmesinin ardından Halife Mütevekkil'in oğlu Ahmed b. Mütevekkil(v.279/892), Mu'temid Alellah lakabıyla hilafete getirilmiştir.(Lewis, 2005, s. 89; Watt, 2020, s. 354) Mu'temid Alellah İkinci Mihne Dönemi uygulamalarını istenilen hedefine ulaştıran halife olarak anılmaktadır.(Kaynar, 2024, ss. 109-110) Halifeliğe gelişinin hemen ardından Halife Mu'temid Alallah'ın Ehl-i Re'y yanlısı tutumunu sonlandırmış, uygulamalarını kaldırmıştır. Babası Mütevekkil'in amaçladığı İkinci Mihne Dönemi uygulamalarını sert bir şekilde hayata geçirmiştir. Bu dönemde devlet işleri ile ağırlıkta Mu'temid Alellah'ın kardeşi Muvaffak ilgileniyordu. Onun da en büyük gayesi Türk Komutanların halifeler üzerindeki etkisini kırmak ve kaynaklarda 1. Türk Nüfuzu olarak isimlendirilen dönemin gücünü yok etmek istiyordu. Artık İkinci Mihne Dönemi uygulamaları tam anlamıyla topluma yerleştirilmişti. Bundan sonraki süreçte devletin bekası ile ilgili meselelere ağırlık verildiğinden başkentin yeniden Bağdat'a taşınması gerekiyordu. Bağdat'ta Ehl-i Hadis mensupları baskın çoğunlukta idi. Bu durumda yönetime karşı oluşabilecek bir isyanın engellenmesini sağlayacaktı. Zaten İkinci Mihne Dönemi uygulamaları ile Ehl-i Hadis mensupları siyasi, askeri ve ilmi alanda baskın bir güç haline getirilmişti. Samarra'da bulunan Ehl-i Re'y mensuplarının ve Türk Komutanların etkisinden uzaklaşabilmek adına Başkent yeniden 279/892 yılında Bağdat'a taşındı. Bu tarih aslında İkinci Mihne Dönemi uygulamalarının da gayri resmi olarak sonunu oluşturmaktadır. Bu tarihten sonra Abbasi Devleti bu şekilde politik argümanlardan ziyade var olabilme savaşı ve taht mücadeleleri ile uğraşmıştır.(Lewis, 2005, s. 89; Watt, 2020, s. 354)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

BİRİNCİ VE İKİNCİ MİHNE DÖNEMİ UYGULAMALARININ İSLAM HUKUKU VE MEZHEPLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bu bölümde İslam Hukuku ve Mezhepler üzerindeki etkilerinden bahsederken ikisini bir arada ele almak daha uygun olacaktır.

Abbasi Devleti içerisinde Mihne hadiselerinin yaşandığı dönemde toplumda Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis diye bir ayrım mevcuttu. Birinci Mihne Dönemi hadiseleri yaşandığı dönemde devletin resmi dini olarak Ehl-i Re'y mensubu olan Mu'tezile Mezhebi ilan edilmişti. Mu'tezile mezhebine mensup olanların büyük bir kısmı fıkıhta Hanefi idiler. Bu durumda Hanefilerin özellikle Kadu'l-Kudat'lık ve kadılık vazifelerine getirilmelerine neden olmuştu. Hanefilerin içerisinde çok az da olsa Birinci Mihne Dönemi uygulamaları esnasında devlet politikası haline getirilen Halku'l-Kur'an fikrini benimseyen âlimler de vardı. Hatta bazı müsteşrikler, mihne hadiselerinin Hanefi kaynaklı olduğunu dahi iddia etmişlerdir.(Lewis, 2005, s. 89; Watt, 2020, s. 354) Birinci Mihne Dönemi uygulamalarında Hanefi kimliği ile öne çıkan Bişr el-Merîsî(v.218/833), İsa b. Eban(v.221/836), Muhammed b. Semâ'a(v.233/848), Muhammed b. Ebi Leys(v.235/850), Salih b. Muhammed et-Tirmîzî(v.239/853), Ahmed b. Ebi Duâd(v.240/854), Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib(v.850/864), Gassan b. Muhammed el-Mervezî(v.250/864), Abdullah b. Muhammed el-Halenîcî(v.253/867) gibi isimler bizzat Birinci Mihne Dönemi uygulamalarında etkin olarak rol üstlenmişlerdir.(Kaynar, 2024, ss. 75-77) Ancak yine Birinci Mihne Döneminde baskı, eziyet ve zulümlere maruz kalan sayıları azımsanmayacak kadar olan Hanefi âlimleri de vardır. Bunlardan İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe(v.212/827), Fadl b. Dükeyn Ebû Nuaym El-Hâfız (v.219/834), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (v.224/838), Leys b. Müsâvir (v.224/839), Sa'îd b. Süleyman ed-Dabbî (v.225/840), Hüseyin b. Muhammed b. Abdillah en-Neccâr er-Râzî (v.220/845), Ali b. Ca'd (v.230/845), Yahyâ b. Maîn (v.233/848), Fadl b. Gânim (v. 236/850), Bekkâr b. El-Hasan (v. 233/847 veya 238/852), Bişr b. Velid el-Kindî (v.238/852), Seccâde (v.241/855), Ebû Hassân ez-Ziyadi(v.242/856), Ebû Süleymân Cürcânî(v.?) Mu'tezile mihnesine tabi tutulan isimler arasında sayılır.(Kaynar, 2024, ss. 78-83) Bu durum aslında Birinci Mihne Dönemi uygulamalarının bizzat Hanefiler eli ile değil de Mu'tezile eli ile yapıldığını göstermektedir.

Bu süreçte sorgulanan, baskı, sürgün, hapis ve eziyetlere tabii tutulan birçok Ehl-i Hadis mensubu isim olmuştur. Bunlardan bazıları; Ebû Müshir (v.218/833), Affân b. Müslim (v.230/835) (mezhebi yok) Âsım b. Ali (v.221/836), Nu'aym b. Hammâd (v.228/843), Ebû Nasr et-Temmâr (v.228/843-852), İbn Sa'd (v.230/845), Ahmed b. Nasr (v.231/846), Büveytî (v.231/846), Ali b. Medînî (v.234/848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb eş-Şeddâd en-Nesai (v.234/849), el-Kavârirî (v.235/849), Ahmed b. Hanbel (v.241/855), Muhammed b. Abdullah Mûsulî/Mevsîlî (v.242/856), Zünnûn Ebü'l-Feyz Sevbân b. İbrâhîm el-Mısrî el-İhmîmî (v. 245/859 [?]),Ahmed b.Ebu'l-Havarî (v.246/860), Hasen b. Sabbâh el-Bezzâr (v.249/863), Haris b. Miskin (v.250/864), Dârimî (v.255/869), Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (v. 262/876), Ebû Abdullah İbn Abdülhakem (v.268/882), Dâvûd ez-Zâhirî (v.270/884)'dir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bu isimlerin birçoğu İkinci Mihne Dönemine gelindiğinde gerek siyasi alanda gerekse ilmi alanda birçok vazifelere getirilmiş, ön planda tutulmuşlardır. İkinci Mihne Dönemi diye isimlendirdiğimiz süreçte özellikle Ahmed b. Hanbel ve taraftarları Birinci Mihne Dönemi'nde kendilerine yaşatılanların rövanşını almışlardır. Tıpkı Birinci Mihne Dönemi'nde olduğu gibi İkinci Mihne Dönemi'nde de kendisi gibi düşünmeyen ve bu fikri zoraki kabul etmek zorunda kalanlara dahi neredeyse yaşam hakkı tanınmamıştır. Bugün bile halen İslam Dünyasının farklı coğrafyalarındaki mezheplerin ayrışmalarında ve ötekileştirilmesinde bu yaklaşımları görebilmek mümkündür. İslam toplumundaki bu ötekileştirme uygulamalarında mihne dönemlerinde yaşananların da büyük bir etkisi vardır.

Mihne Dönemlerinde etkin olarak adından söz ettiren diğer Ehl-i Hadis fıkıh mezhepleri ise Malikilik ve Şafiiliktir. Birinci Mihne Dönemi'nde Maliki ve Şafii mezheplerinin Halku'l-Kur'an fikrini benimsemediği görülmektedir. Bu sebeple de camii ve mescitlere alınmamışlardır. Ders halkaları kurmaları engellenmiş, hapis ve sürgün gibi sert muamelelere maruz kalmışlardır.

İbnü'l-Cevzi bu dönemdeki Ehl-i Hadis mensubu fıkhi mezheplerden bahsederken "Mâlikiyye, Şâfiîyye, Hanbeliyye, Râheveyhiyye ve Hâzimiyye"(Abdülmecid, 1938, ss. 85-86) şeklinde bir tasnifle aktarmıştır. Ehl-i Hadis'in içerisinde meydana gelen itikadi manadaki ihtilafların hicri ikinci asır sonlarına doğru gerçekleştiğini görmekteyiz.(Demirbilek, 2016, s. 34)

Genel manada Irak'ta Hanefi Mezhebine yönelik olumsuz durumlar ortaya çıkmıştır. Kadı İsmail b. İshak tarafından bir hareket başlatılmıştır. Böylece "Gerek kadılık mesleğindeki başarısı ve üstünlüğü gerekse Halife Mu'temid dönemindeki güçlü siyasi nüfuzu sayesinde, Mutezile düşüncesi ve Hanefî fıkhı eğilimine sahip kadıların yargı teşkilatındaki hâkimiyetini kırmış ve daha ziyade Basra kökenli ve Maliki fıkhını benimseyen kadıların sayısını çoğaltmıştır."(Melchert, 2018, s. 131) Özellikle Hanefi Kadıların sayısı ciddi oranda azaltılmaya başlanmıştır. Bu işlem yapılırken de Birinci Mihne Dönemi uygulamaları esnasında Halku'l-Kur'an fikrini benimseyip benimsemediklerine göre muamele edilmiştir. Kadılık makamına büyük oranda Ehl-i Hadis mensubu Zahiri, Maliki ve Şafii fıkıhçılar getirilmiştir. Bu süreçte Hanbeli âlimlerin kadılık görevine getirilmemesinin temelinde de onların kendilerini bir fakih olarak değil de bir muhaddis olarak tanımlamalarından kaynaklanır.(İğde, 2015, ss. 1-2:101-103; Melchert, 1996, ss. 323-325)

İkinci Mihne Dönemi'nde baskı ve eziyetlere maruz bırakılan önemli isimlere kısaca değinelim. Kadılık makamından alınan özellikle Hanefi âlimleri; Gassan b. Muhammed (v.235/849), Bişr b. Velîd (v. 238/853), Ebu'l Velid b. Ahmed b. Ebû Duâd (v.239/854), İsmail b. Abdillah b. Halid (v. 240/854'ten önce), el-Hasen b. Ali b. Ca'd el-Cevherî (v.242/856), Yahyâ b. Eksem (v. 242/857), Şuayb b. Sehl er-Râzî Ebû Salih (v. 246/860), Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (v.250/864?), Muhammed b. Eslem (v.268/881), Bekkâr b. Kuteybe (v. 270/884)'dir.(Kaynar, 2024, ss. 116-118)

İkinci Mihne Döneminde baskı, eziyet, sürgün, hapis, dışlanma vb. zulümlere maruz bırakılan Ehl-i Re'y mensubu olan özellikle Hanefi âlimleri; Muhammed b. Ebi'l-Leys (v.235/850), Hayyân b. Bişr

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

(v.238/853), Salih b. Muhammed et-Tirmizî (v.239/853), Ebu'l Velid b. Ahmed b. Ebû Duâd (v.239/854), İsmail b. Abdillah b. Halid (v. 240/854'ten önce), Muhammed b. İsa el-Cehmî (v.240-241/854-855), el-Hasen b. Ali b. Ca'd el-Cevherî (v.242/856), Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (v.242/856), Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed (v.242/857), Hişam b. Ammar (v. 245/859), Ebû Bekr Hilâl b. Yahyâ er-Râzî (v. 245/860), Ubeydullah b. Ahmed b. Gâlib (v. 250/864?), Abdullah b. Muhamed b. Yezîd (v.253/867?), Ebû Abdillah Muhammed b. Kerrâm (v. 255/868), Câhız (v. 255/869), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Şeybe b. es-Salt es-Sedûsî eş-Şeybî (v. 262/875), Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (v. 261/875), Muhammed b. Şucâ el-Selci (v.266/880), Ebû Bekir Nusayr b. Yahyâ el-Belhi (v. 268-881), Muhammed b. Eslem (v. 268/881), Süleyman b. Hafs b. Ebî Usfûr el-Ferrâ el-İfrikî (v. 269/883), Bekkâr b. Kuteybe (v. 270/884), Ebû Nasr Ahmed B. Abbâs B. Hüseyin El-İyâzî Es-Semerkandî (v. 260/874? ya da 275/888), İbrahim b. İshak (v. 277/890), Yahyâ b. Mutarrif (v. 278/891), Sa'd b. Muhammed el-Avfî (v. ?), el-Vesîm b. Cemîl el-Âbid (v. ?)'dir.(Birsin & Kaynar, 2024, ss. 475-484)

İkinci Mihne Dönemi'nde baskı, eziyet, zulüm ve sürgünlere maruz kalan büyük çoğunluğu Ehl-i Hadis mensubu olan diğer mezhep alimleri; Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (v. 240/854), Muhammed b. Eslem (v. 242/856), Hâris el-Muhâsibî (v. 243/857), İbnü's-Sikkît (v. 244/858), Kindî (v.252/866), Buhâri (v. 256/870), Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (v. 261/875), İbnü'l-Mevvaz (v. 269/883), Osman b. Sa'id b. Hâlid ed-Dârimî (v. 280/894), Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahyâ el-Mervezî (v. 294/906), Taberi (v.310/923)'dir.(Kaynar, 2024, ss. 130-135) Bu alimler Halku'l-Kur'an fikrini reddetmedikleri yahut sessiz kalmayı tercih ettikleri veyahut Birinci Mihne Dönemi'nde cebren kabul etmek zorunda kaldıkları için İkinci Mihne'ye tabi tutulmuştur.

İkinci Mihne Dönemi'nde Mu'tezile kadar neredeyse tüm Hanefi âlimleri de aynı kefeye konulmuş ve İkinci Mihneye tabi tutulmuşlardır. Birçoğu Mürcii yahut Cehmî olmakla itham edilmiştir. Birinci Mihne Dönemi uygulamalarında bir politika ve baskılama aracı olarak kullanılan Halku'l-Kur'an argümanını İkinci Mihne Dönemi'ne gelindiğinde bir iman meselesi olarak ele alınmıştır.(Buhârî, 1992, s. 19; Zehebi, 1982, s. 12:464) Kur'ân-ı Kerim'in yaratılmış olduğu iddiasında bulunanların kâfir olduğunu ve öldürülmelerinin de caîz olduğu yönünde görüşler aktarmışlardır.(Ahmed b. Hanbel & ed. Sabri b. Selame Şahin, 2021, s. 213)

Ehl-i Hadîs mensupları kendi içinde Halku'l-Kur'ân tartışmaları sırasında sessiz kalmayı tercih edenleri Vakıfe(Öz, 2012, s. 42:487-488) olarak nitelendirmiş ve Vakıfilerin Cehmilerden daha tehlikeli olduğunu iddia etmişlerdir.(İbn Ebu Ya'la, 1999, s. 1:460) "Bu tarafsız kalmaları yüzünden İkinci Mihne Dönemi'nde özellikle Ehl-i Hadîs taraftarlarınca ciddi eleştirilere maruz kalmışlardır. Hatta küfre düşmekle dahi itham edilmişlerdir.(Zehebî, t.y., s. 1:454) Vakıfî olanların hadis rivayetleri alınmamıştır.(Zehebî, t.y., s. 2:485) Önemli devlet vazifelerine getirilmek istendiğinde ise sırf bu tutumları nedeni ile engellenmişlerdir.(İbnü'l Cevzi, 1409, ss. 158-159; Zehebî, t.y., s. 2:578)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Arkalarında namaz kılmanın caîz olmadığı yönünde fetvalar yayınlanmıştır."(Kaynar, 2024, s. 95)

Lafziyye adı verilen ve Kur'ân-ı Kerim'in sadece okunuşunun yaratılmış olduğu, fakat bizzat Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olmadığı iddiasında bulunan grup ile de karıştırılmışlardır. Lafziyye'ye gelince "Mes'elet'ül-Lafz(Lafız meselesi) adıyla ortaya çıkan bu yeni meselede Lafziyye adıyla isimlendirilen bu yeni grup Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olmadığı görüşünü benimsemiş ancak onun telaffuzu konusunda aynı tutumu sergilememiştir. Cehmiyye ve Vâkıfe'nin dışında yeni ortaya çıkan bir grup olmuştur.(Kırbaşoğlu, 1986, s. 433) Bu görüşü ilk defa ortaya atan kişi olarak bazı kaynaklarda Bağdat'lı bir fakih olan ve İmam Şafii'nin öğrenciliğini de yapan el-Hüseyin b. Ali b. Yezid el-Kerâbisi(v.248/862) zikredilmektedir.(ibn Hacer el-Askalani, 1379, s. 13:410) Bazı kaynaklar ise Hanefî fakihlerinden olan Muhammed b. Şucâ es-Selci(v.266/880) olduğu bilgisi mevcuttur.(Watt, 2020, s. 352) Kerâbisi bu görüşü ile Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs arasında bir orta yol tutmuş olabilir.(Kırbaşoğlu, 1986, s. 434)"(Kaynar, 2024, s. 96) "Lafziyye adıyla adlandırılan bu yeni grubun Cehmiyye'den daha tehlikeli olduğunu söylemişlerdir."(Zehebi, 1982, s. 12:459) "Lafziyye grubuna dâhil olan kimseler ise kendilerine bu ithamlarda bulunanları cahillik ve kabalıkla suçlamışlardır."(İbn Kuteybe, 1991, ss. 7-9) "Bu iki grup arasında ortaya çıkan tartışmanın yansımaları ravilerin biyografilerini anlatan tabakat eserlerinde ve cerh ve ta'dil üzerinde yazılmış eserlerde açıkça rastlanılmaktadır. Öyle ki ravilerin bilgileri, özellikle Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı hususunda ne görüşte olduklarına dair bilgiler eşliğinde aktarılmıştır ve karşıt görüşte olanların rivayetlerinin terk edilme nedeni olarak bu konudaki görüşleri gerekçe olarak gösterilmiştir."(Erkaya, 2008, ss. 256-257; İbn Ebu Ya'la, 1999, s. 1:85-88)

"Bu meselenin tam tersi görüş için de "Savt" kelimesi kullanılarak "Mes'eletü'l-Savt" adıyla bir karşıt görüş olduğu ve mensuplarına da "Savtiyye" denildiğine dair bilgiler mevcut ise de kaynaklarda bu konu ilgili pek bir bilgiye rastlayamadık.(ibn Hacer el-Askalani, 1379, s. 13:441; İbn Kuteybe, 1991, ss. 68-69) Bu görüş daha sonralarda öyle bir hal almıştır ki "Kur'ân-ı Kerim'i okuyan kimsenin okuyuşunun, sesinin, hatta Mushaflarda kullanılan kâğıt ve mürekkebin dahi gayri mahlûk olduğunu"(İbn Kuteybe, 1991, s. 69) iddia edenler olmuştur."(Kaynar, 2024, ss. 97-98)

"Sonuç olarak Ehl-i Hadîs bu şekilde kendi içinde 3 gruba ayrılmış oldu. Bunlar Kur'ân-ı Kerim'in lafzını ve telaffuzunu da tıpkı Kur'ân gibi gayri mâhluk kabul edenler, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu konusunda ittifak eden ancak O'nun ne mâhluk ne de gayri mâhluk olmadığını söyleyerek sessiz kalmayı seçen Vakıfîyye ve Kur'ân'ın gayri mâhluk olduğunu ancak lafzının mâhluk olduğunu iddia eden Lafziyye'dir. Özellikle Ahmed b. Hanbel; Lafziyye'yi, Vakıfîyye'yi, Kur'ân-ı Kerim'in mahlûk olduğunu açıkça kabul edenleri, açık olarak "Kur'ân-ı Kerim mahlûk değildir." demekten kaçınanları, cedel usullerini bilerek Kelam alanında tanınmış kişileri, hadisleri esas olarak kabul etmeyenleri Cehmiyye olarak nitelemiştir. Bu konunun detayları ayrı bir araştırma konusu olması sebebi ile biz burada bu kadar bilgi vermek ile yetineceğiz."(Kaynar, 2024, s. 98)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

"Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y'in temsilcisi haline gelen Hanefiler arasında var olan çekişme, yaşanan Mihne hadiselerinin ardından ilmi tartışma boyutunun dışına taşmıştır. Bağdat ile sınırlı kalmayan bu çekişme sonraki dönemlerde Hanefilerin Maveraünnehir ve Horasan bölgelerine göç etmeleri ile bu bölgelere de sıçramıştır."(Ateşyürek, 2021, ss. 21-1:269)

İkinci Mihne Dönemi'ndeki yaşananlar sonucunda özellikle Hanefi alimlerden büyük bir kesim ya sürgün edilmiş yahut da sürgüne zorlanmıştır. Bütün bunlar neticesinde ilmi faaliyetlerinin engellenmeyeceği özellikle merkezi otoritenin etkisinin az olduğu bölgelere yönelmişlerdir. Bu bağlamda Abbasi Halifelerinin etkisinin en az hissedildiği bölgelerden biri olan Maveraünnehir ve Horasan bölgelerine yönelmişlerdir. Bu bölgelerde de Hanefiler kendi içerisinde Mürcie ve Kerramiye olarak iki kola ayrılmışlardır. Mürcie; iman ve ameli ayrı ayrı değerlendirmektedir. Kerramiye; imanı sözden ibaret kabul etmektedir. Bu bölge ilerleyen dönemlerde Samani Devleti'nin kontrolüne geçmiştir. Samani Devleti Hanefileri destekleyen bir politika benimseyince Hanefiler bu bölgelerde yerleşmiş ve güçlenmişlerdir. Öyle ki bir zaman sonra Maturidi Mezhebi'nin oluşumu ve ekol haline dönüşmesi de yine bu bölgede olacaktır.

Maveraünnehir bölgesinde bu göçlerden öncede var olan Hanefi bir kitle vardı. Özellikle Semerkant bölgesine yakın olması ve Semerkant'ın Hanefilerin önemli merkezlerinden biri olmasının bunda etkisi büyüktür. "Nusayr b. Yahyâ(v.268/881), Muhammed b. Seleme(v.268/881), Eflah b. Muhammed b. Zur'â es-Sülemi(v.?)" ise İkinci Mihne Dönemi'nde yaşanan baskılara dayanamayarak bölgeye göç eden önemli isimlerdendir.(Ateşyürek, 2021, ss. 267-291) Daha sonra ise bölgenin Hanefi bir ilim merkezine dönüşmesinde "Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî(v.340/952), Ebu Ca'fer elHinduvânî(v.362/973), Ebü'l-Leys es-Semerkandi(v.373/983)" isimler etkili olmuştur. Maveraünnehir'in sınır şehirlerinden olan Semerkant bölgesi de Belh şehrine yakınlığı ile Hanefi merkezleri arasında yerini almıştır. O bölgenin de Hanefileşmesinde adından söz ettiren isim "Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî (v.208/823) ve Ebu Bekir Muhammed b. Mukâtil er-Râzî(v.248/862)"dir. "Semerkant ekolünün gelişim sürecinde sonraki dönemlerde adından söz ettiren bir diğer önemli Hanefi âlimi ise Kerhi olacaktır. Semerkant'ta kelam okulu kuran Hanefilerin en önemli ilim merkezleri arasında Derbi Abde Mescidi'dir.(Özen, 2018, s. 186) Kerhi döneminde Hanefiler Mu'tezilî kimlikten giderek uzaklaşmışlardır. Öyle ki dönemin Abbasi Halifesi Kâdir Billâh'ın kendilerinden bir söz ve biat aldığı bilgisi mevcuttur. Bu söze göre Hanefiler Mu'tezili düşünceye iktisab etmeyecekler, tevbe edecekler, Mu'tezilî düşüncenin fikirlerini yaymayacaklar ve derslerinde mevzu bahis etmeyeceklerdi. Bu sözlerinden dönmeleri durumunda da halife tarafından cezalandırılacaklardı."(Özen, 2018, ss. 221-262)

"Semerkant Hanefiliği, Hanefi ekolünde ayrı bir yere sahiptir. Semerkant meşayihi kelamî konuları yakından takip etmişlerdir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî bunun en önemli örneklerindendir. Cüzcânî Kitâbu'l-Asl'ın en önemli ravilerinden kabul edilir. Muhammed eş-Şeybani'nin eseri olan Kitâbu'l-Asl, Hanefi hukukunun temel kaynakları arasında kabul edilir."(Şener, 1993, s. 8:98)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Maveraünnehir bölgesinde bulunan Buhara ve Nesef şehirleri de her ne kadar kısmi olarak Hanefi âlimlerini barındırsa da İkinci Mihne Dönemi'nde yaşananların ardından bölgeye göç eden Hanefi âlimleri tarafından önemli Hanefi merkezleri haline gelmiştir.

Maverünnehir bölgesinin bir diğer sınırında ise Horosan bölgesi bulunmaktadır. Bu bölge Ehl-i Hadis yanlısı tutumları ile bilinmektedir. Hanefiler bu bölgeye de göç ederek yerleşmişlerdir. "Hanefi âlimleri Horasan bölgesinde de Maverünnehirde olduğu gibi ribatlarda etkin bir şekilde ilmi faaliyetler göstermişlerdir. Zamanla bu ribatlar ilmi eğitim veren merkezlere dönüşmüştür. Buradaki âlimlerde Ribâtî diye anılmaya başlanmıştır."(Sem'ânî & thk. Abdurrahman İbn Yahya, 1992, s. 6:70) "Horasan bölgesinde Ehl-i Hadis ile Ehl-i Re'y arasındaki mücadelenin ilk muhatabı Ehl-i Re'y'e mensup olan Kerramiyye olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu durum Mürcii olarak kabul etmeleri sebebi ile Hanefiler aleyhine dönmüştür."(Ateşyürek, 2021, s. 270)

Ehl-i Re'y mensupları özellikle de Hanefiler yaşanan İkinci Mihne hadiselerinin ardından farklı itikadi arayışlar içerisinde girmişlerdir. Özellikle de Maverünnehir ve Horasan bölgelerine yaptıkları göçlerin ardından 4 farklı kola ayrılmışlardır. Mürcie, Neccâriyye, Kerrâmiyye ve Mu'tezile olarak 4 farklı itikadi ekole bölünmüşlerdir. İlerleyen dönemlerde Eş'arilik ve Mu'tezile arasında bir orta yol tutan Mâtürîdîlik Mezhebi kurulduktan sonra kendisini Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Re'y olarak tanımlayan Hanefilerin neredeyse tamamı bu itikadi ekole yöneleceklerdir.

Mürcie, İslam'ın ilk dönemlerinden varlığını sürdüren daha çok fıkıhla uğraşıp, devlet işlerinden uzak durmayı tercih eden bir ekoldü. Büyük günah işleyenin durumu üzerine çıkan tartışamalarda yorup yapmayıp bunların durumunu Allah'a bırakmak gerektiğini savunurlar. Dönem dönem Mu'tezile ile birlikte de anılmışlardır. Ebu Hanife'de Mürciî olmakla itham edilmiştir. "Mürciî akîdeye bağlı Rey'de Neccâriyye, Nîşâbur'da Kerrâmiyye, Semerkant'ta Mâtürîdiyye olmak üzere ortaya çıkan üç ekol arasında sadece Mâtürîdiyye Ehl-i Sünnet çizgisinde varlığını sürdürmüş, diğerleri zamanla ortadan kalkmıştır."(Kutlu, 2006, s. 32:41-45)

Neccâriyye; Halfie Me'mun tarafından kurulan fıkhi bir ekoldür. Çoğunlukla Mu'tezile, Mürcie ve Cebriyye'nin içinde zikredilmişlerdir. Halku'l-Kur'an meselelerinde Mu'tezile'yi destekleyen tavırları nedeni ile İkinci Mihne Dönemi'nde Irak'ın dış bölgelerine yerleşmişlerdir. Özellikle Rey, Teberistan ve Cürcan bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir. İç ayrışmaları nedeni ile daha sonraki nesillere aktarılamamış ve diğer mezheplerin içinde yok olmuşlardır.(Öz, 2006, s. 32:482-483)

Kerrâmiyye; Muhammed b. Kerrâm tarafından kurulan bu ekol ilk zamanlar Mürcie'nin bir alt kolu olarak faaliyet göstermiştir. Daha sonraki süreçlerde bireysel bir ekol haline dönüşmüştür. Sıfatiyye, Müseccime ve Müşebbihe mezhepleri arasında anıldığı da olmuştur. Maveraünnehir ve Horasan'da yayılmıştır. Özellikle Nişabur'da Ehl-i Sünnet'in en büyük temsilcisi haline gelmiştir. Şia'nın karşısında bir güç olarak var olmuştur. Zamanla Hanefilerin bir kısmı bu mezhebe yönelmişlerdir. 488/1905 yılında Gazneliler Devleti'nde Gazneli Mahmut döneminde Kerramilerin lideri öldürülünce

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ve medreseleri kapatılıp tahrif edilince Kerramiler ile Hanefiler ve Şafiiler arasında da bir anlaşmazlık çıktı. Bu olay üzerine Hanefilerin Kerramilerden kopuş süreci başlamıştır.(Kutlu, 2022, s. 25:294-295)

Mu'tezile; Aklı ve mantığı önceleyen, felsefeye ve kelama önem veren Mu'tezile, İkinci Mihne Dönemi'nde yaşananlarla gücünü kaybetmiştir. Ehlü'l Bid'a ve Mecusu'l-Ümme gibi isimlerle anılır olmuştur. "Mu'tezile genel itibari ile akıl merkezli bir teoloji geliştirmiştir. Bu teolojinin Usûl-u Fıkıh'taki yansıması "hukuki ve ahlaki hükümlerin nihai olarak Şârî ile değil illet ile sabit olduğu"(Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, 1994, s. 1:257-261) görüşünün benimsenmesidir.(Aslan, 2016, s. 81) Bu durumda Hanefî düşünce sistemi de, Şafii ve Hanbeli Mezhebinde olduğu gibi dinin temeline Allah'ın kelamını, Hz. Peygamber'in sünnetini, Sahabe ve Tabiin rivayetlerini koyan sistemin karşıt görüşü haline dönüşmüştür.(Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi, 1994, s. 2:32-55; Ebu'l-Hüseyn el-Basri, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, 1964, s. 1:272)" "Mu'tezile ile Hanefîlik arasındaki teması mümkün hale getiren iki faktörden söz edilebilir. İlki, her iki söylemin kadîm felsefe ve inançların beşiği Irak Havzası'nda teşekkül etmiş olması, diğeri ise, Hanefî fukahanın ve Mu'tezilî kelamcıların ilk dönem Abbasî halifelerince eş zamanlı olarak himaye edilmiş olmasıdır."(Aslan, 2016, s. 84) Ancak İkinci Mihne Dönemi'nde yaşananların etkisi ile Mu'tezile ile birlikte Hanefiler de aynı mihneye tabi tutulunca Hanefiler, bu itikadi ekolden ayrılarak farklı ekol arayışı içerisine girmişlerdir. Çok az bir kısmı Mu'tezile mezhebini benimsemeye devam etmiş ise de zamanla Mu'tezile'nin diğer mezhepler içerisinde yok olması ve ilerleyen süreçlerde Maturidi Mezhebi'nin kurulması ile Hanefilerin bu mezhebe yönelişleri neticesinde bu durum da sona ermiştir.(Aslan, 2016, ss. 83-84)

İkinci Mihne Dönemi'nde yaşananların özellikle Hanefilerde usul ve fürû'da farklı yansımaları olmuştur. Maveraünnehir bölgesine göç eden Hanefiler Mu'tezili damgası yememek adına mütekellim yöntemden uzaklaşmışlardır. Ayrıca yine bu bölgeye göçün ardından Hanefi alimlerince sünnetin tarifi ve kapsamı konusunda farklılaşmalar olmuştur. "Mutlak lafzın delaleti hususunda iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ancak bu ayrımı hükümler konusuna pek yansıtmamışlardır. Sahabeyi taklidin vacib olup olmadığı hususunda 3 farklı görüş oluşmuştur. Bu dönemde haberin tarifi açısından meydana gelen görüş farklılıkları da usul eseri yazım metotlarını değiştirmiştir. Haber konusunda ravilerle ilgili birçok görüş ayrılıkları meydana gelmiş ise de en dikkat çeken kısmı ravilerin sayısına yönelik olan bölümdür. Yine haberlerin inkıtâsı hususunda görüş farklılıkları oluşmuştur. Bir diğer farklılık da nassa ziyade meselesindedir. Yine Kur'ân'a muhalefet konusunda da Hanefi usulcüler arasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Manevi inkıtâ hususunda ise mümkün oldukça te'vile başvurulmuştur. Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Semerkandî'ye göre Hanefi mezhebi zamanla Mu'tezîle'yi bid'atçi olarak kabul ederek dışlamıştır. İtikadi manada Ehl-i Hadis ve Eş'ariliğin gelişim ve yayılım gösterdiği bu dönemde Hanefîlerin kendi kelami yaklaşımlarını ortaya koymaları bir zaruret haline dönüşmüştür."(Köksal, 2008, s. 110)

"Semerkand meşayihinin fıkıh usulü ise Irak Hanefilerinin Mu'tezilî yaklaşımlarına verilen bir cevap

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

niteliğindedir. Ancak Semerkant geleneği müstakil bir usûl oluşturmamıştır. Sonraki dönemlerdeki çalışmaları kısmi olarak etkilemiştir."(Özben, 2018, s. 14)

"Ebu'l-Mealî(v.485/1093) Beyânü'l-Edyân'da Ehl-i Sünnet'i açıklarken iki gruba bölmektedir. Bunlar Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis'tir. Ehl-i Re'y'i İmam-ı Âzam Ebu Hanife'nin öğrencileri olarak tanımlamaktadır. Ehl-i Re'y kıyas ve içtihatı kullanmaktadır. Horasan'daki fakihlerin usulde Ebu Hanife'ye tabi olduklarını aktarmaktadır. Ancak Ebu'l-Mealî Irak bölgesindeki fakihlerin bir kısmının usulde Mu'tezile'ye, füruda ise İmam-ı Azam'a uyduklarını aktarmaktadır. Ebu'-l Mealî sayesinde Hanefi-Mu'tezili ilişkilerinin Makâlât geleneğine de yansımış olduğu görülmektedir."(Ebu'l- Mealî, 1957, s. 37)

"Tebsiretü'l-Edille'de Nesefi, usûl ve füruda Ebu Hanife'ye tabi olanların, Merv ve Belh'e kadar yayıldığını aktarmaktadır. Nesefî'ye göre; Maveraünnehir ve Horasan'daki önemli fakihler daha önce i'tizâli fikirlere sahip iseler de Hanefiliğin bu coğrafyalarda yayılmasının ardından bu düşüncülerini bırakmışlar ve Ebu Hanife'nin mezhebine tabi olmuşlardır."(Ebu'l Muîn en-Nesefî & nşr. Hüseyin ATAY, 2003, s. 1:468)

"Lâmişî'de Ki'tâb fi Usûli'l-Fıkh adlı eserinde Semerkand ve Irak Hanefiliği kavramlarını kullanmıştır. Yeri geldiğinde bu iki görüş arasındaki ihtilafları müstakil olarak ele almıştır. Ancak Mu'tezile'nin görüşlerinden ayrı olarak bahsetmesi, onları Irak Hanefilerinin dışında tutma çabası olarak yorumlanmıştır."(Lâmişi, 1995, ss. 105-133)

SONUÇ

"Abbâsî Devleti'nin uygulamış olduğu 1. Mihne ve 2. Mihne politikalarına ait düşünce sistemi ve dini-siyasi yaptırımlar sadece Mu'tezile'nin ve Mu'tezile ekseninde sadece Hanefîlerin değil, İslam düşünce tarihinde de büyük etkiler yaratmıştır. "Rasyonel temele dayalı dini düşünce ve felsefe" toplumun gözünde değer kaybetmiştir. Güvensizlik ile sonuçlanan bu sürecin ardından İslam Düşünce Tarihi ciddi yaralar almıştır. Aklı öncülleyen Mu'tezili düşünce gücünü kaybetmiş, zamanla ancak Zeydiler tarafından savunularak isminden söz ettirebilmiştir."

"Birinci Mihne uygulamalarının sona ermesi ile birlikte galip gelen, genelde Ehl-i Hadîs ve özelde de Ahmed b. Hanbel olmuştur. Onun şahsında bir politika aracı olmaya devam etmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Ehl-i Hadîs gitgide ün kazanmış, neredeyse dokunulmaz bir kişilik haline bürünmüştür. Bu durumun günümüzde bile halen yansımaları görülmektedir. Ahmed b. Hanbel, taraftarları tarafından adeta efsaneleştirilmişir. Onu sevenleri Ehl-i Sünnet, onu sevmeyenlerde ehl-i bid'at olarak isimlendirmişlerdir. Ahmed b. Hanbel sahabe ve tabîin ile eş değer görülmüştür. Ahmed b. Hanbel'e duyulan sempati o kadar ileri gitmiştir ki onu bir melek olarak tasvir edenler olmuştur. Ona buğz etmenin ise dinden çıkmak için bir gerekçe olduğuna dair iddialar da vardır. Öyle ki vefat ettiği zaman cenazesine 700.000 civarında kişinin katıldığı rivayet edilmektedir. Hanbeli mezhebi varlığını temelde Mihne Dönemi'nde yaşadıkları nedeniyle, Karşı Mihne Dönemi'nde yaşattıklarına borçludur."

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Birinci ve İkinci Mihne Dönemlerinde yaşananların ardından fıkıhta Hanefî olan ve Mu'tezili, Cehmî, Mürcî ve Kerramî âlimler Irak dışına özellikle de yönetimin müdahalesinin daha az olacağı bölgelere göç ettiler. Bazıları daz sürgün gönderilerek bu göçe mecbur bırakıldılar. Ehl-i Hadis mensubu âlimlerden de bu baskı ve eziyetlere maruz kalanlar var ise de özellikle dikkat çeken kesim Ehl-i Re'y içerisindeki Hanefilerdi. Bunlar çoğunlukta Maveraünnehir ve Horasan bölgesine yerleştiler. Bu yaşananlar neticesinde Hanefîlerin bu coğrafyalarda yayılımının ve yerleşiminin zemini hazırlanmış oldu.

Özellikle İkinci Mihne Döneminde yaşananların ardından Hanefiler yeni bir itikadi ekol arayışına girdiler. Mu'tezile'den uzaklaşma çabası içerisine giren Hanefiler; Mürcie, Kerrâmiyye, Neccâriyye gibi ekollere yöneldiler ve ardından Mâtürîdîlik Mezhebi kurulunca ona tabi oldular.

Muhaddisler bu dönemlerde büyük bir saygınlık görmüştür. Hadis dersleri çoğaltılmış ve devlet eli ile desteklenmiştir. Önemli muhaddisler İkinci Mihne Dönemi'nde yetişmiştir. Kütüb-ü sitte adlı hadis kitabının büyük bir kısmı yazılmıştır. Ne yazık ki Kütüb-ü Sitte yazarlarının da büyük bir kısmı İkinci Mihne 'ye tabi tutulmuşlardır.

Akla ve Rey'e önem veren kelam, yasaklanmıştır. Toplumun gözünde kelam ilminin değeri düşürülerek insanların bu ilimle uğraşmaları bir dönemliğine engellenmiştir.

Mihne Dönemlerinde yaşanan tüm olumsuz hadiselerden sonra Halifelik Kurumu toplum nezdindeki değerini yitirmiştir. Artık dini bir otoriteyi temsil etmek yerine siyasi bir otoriteyi temsil eder hale gelmiştir. Abbasi Devleti Halifeleri aslında otoritelerini güçlendirmek amacı ile devlet politikası haline getirdikleri Mihne uygulamalarının sonucunda var olan otoritelerini de kaybetmişlerdir. Özellikle İkinci Mihne Dönemi'nde yaşananların ardından Abbasi Devleti taht mücadelelerinin yaşandığı yıkılma sürecine doğru olan ilk adımını atmıştır.

Önceleri bir ilmi münazara konusu olarak kalan bir mesele daha sonra devlet politikası haline getirilmesinin elbette birçok nedeni vardır. Gerek Birinci Mihne gerekse İkinci Mihne Dönemi uygulamaları sadece kelami bir tartışma olarak gündeme getirilmemiş olup, bir baskılama, yıldırma, güçlenen kesimlerin önünü kesme, yönetimi güçlendirme çabası olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bu süreçte yaşanan olumsuz hadiseler de İslam Tarihine şekil veren önemli meselelerin başında gelmektedir. Öyle ki Mihne Dönemlerinde yaşanan ötekileştirme politikalarının etkisini 12 asır sonra dahi görebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

Abdülmecid, M. (1938). *İtticahatu'l-Fıkhiyye inde Ashâbi'l-Hadis*. Mektebetü'l-Hanci.

Ahmed b. Hanbel, & ed. Sabri b. Selame Şahin. (2021). *Er-Red ale'l-Zenâdıka ve'l-Cehmiyye*. Ankara Okulu Yayınları.

Akoğlu, M. (2016). Mu'tezile'nin Tarihsel Seyrinde Mihne. İçinde M. M. Söylemez (Ed.), *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi* (2. Baskı, ss. 27-71). Ankara Okulu Yayınları.

Aktan, A. (2020). Mu'tez-Billâh. İçinde *DİA* (C. 31, ss. 390-391). TDV Yayınları.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Aslan, İ. (2016). Mu'tezilî ve Hanefî Söylemlerin Etkileşimi Üzerine. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, *27*(1), 78-90.

Ateşyürek, A. (2021). IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan ve Mâveâünnehir'de Ehl-i Hadis-Hanefîlik İlişkisi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *21*(1), 267-291.

Bağdadi, H. E. B. A. b. A. (2001). *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm)*. Daru'l-Garbi'l-İslami.

Birsin, M., & Kaynar, A. (2024). VII. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu "Mâverâünnehir". *Karşı Mihne Döneminde Hanefilerin Bağdat'tan Meveraünnehr'e Geçişi*, 475-484.

Buhârî, E. A. M. b. İ. el-. (1992). *Halku'l-Ef'ali'l-İbâd-İlahi Kelamın Müdafaası*. İz Yayıncılık.

Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Razi. (1994). *El-Fusûl fi'l-usûl* (2. bs). Vezaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuunü'l-İslamiyye.

Cevzî, E.-F. C. A. b. A. (1992). *El-Muntazam Fi Târîhi'l-Ümem Ve'l-Mulûk* (Vol. 1-VIII). Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Demirbilek, M. (2016). *İbn Kuteybe'nin Mezhep Anlayışı ve Diğer Mezheplere Bakışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Ebu'l- Mealî. (1957). *Beyânül'l-Edyân*. Mecelletü Külliyyeti'l-Adab.

Ebu'l Muîn en-Nesefî, & nşr. Hüseyin ATAY. (2003). *Tebsiretü'l-Edille*.

Ebu'l-Hüseyn el-Basri, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. (1964). *Kitabu'l-Mu'temed*. el-Mahedu'l-İlmi el-Fransi Diraseti'l-Arabi.

el-Yakubî, A. b. E. Y. b. C. b. V. b. V. (with Mühenna, tahk. A.). (1993). *Tarihu'l-Ya'kubî*. Daru's-Sadır.

Erkaya, M. (2008). Hicri İlk Üç Asırda Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış. *FÜİFD*, *13*(2), 247-274.

Gedik, F. (2019). *Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Tasavvufî Görüşleri* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.

Gök, B. (2017). *Abbâsîler ve Türk Tarihi*. SD Yayınevi.

Hatip el-Bağdadî. (2002). *Tarihu'l-Bağdat*. Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.

İbn Ebu Ya'la, E.-H. M. b. M. el-Hüseyin. (1999). *Tabakâtu'l-Hanâbile*. el-Emanetü'l-Amme li'lİhtifâl.

ibn Hacer el-Askalani, A. b. A. (1379). *Fethu'l-Bari bi-Şerhi Sahihi'l-Buhari*. Mektebetü's-Selefiyye.

İbn Kesir. (2018). *El-Bidaye ve'n-Nihaye*. Çağrı Yayınları.

İbn Kuteybe. (1991). *El-İhtilâf fi'l-Lafz- ve'r-Red Ale'l Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* (Ömer b. Mahmud Ebu Amr, Ed.). Daru'r-Rayeti.

İbn Manzur, M. b. M. b. el-Ensari er-Rüveyfii. (1993). *Lisanu'l-Arab* (3. bs, C. 13). Daru's-Sadır.

İbnü'l Cevzi, C. E.-F. A. b. A. b. M. (1409). *Menakibü'l-İmam Ahmed* (A. b. A. Muhsin, Ed.; 2. Baskı).

İbnü'l-Esir, E. H. İ. A. b. M. b. A. (1997). *El-Kamil Fi't-Târih*. Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.

İğde, M. (2015). Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelîlik: Selefiliğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme. *İlahiyat Akademi Dergisi*, *1-2*, 91-106.

İshak b. Hanbel (with thk. Muhammed Nağş). (1993). *Zikru'l Mihne İmam Ahmed b. Hanbel*.

Kaynar, A. (2024). *İkinci Mihne Dönemi'nin Hanefiliğe Etkisi* [Yüksek Lisans Tezi]. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Kırbaşoğlu, M. H. (1986). Allah'ın Kelamı Olması Açısından Kur'ân'ın Mahiyeti İle İlgili İhtilaflar ve İbn Kudâme el-Makdisî'nin "Kitabu'l-Burhân fi'l-Beyâni'l Hakîkati'l Kur'ân"ı. *Ankara Üniversitesi Basımevi*, *27*, 427-444.

Köksal, A. C. (2008). *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. İSAM Yayınları.

Kutlu, S. (2006). Mürcîe. İçinde *DİA* (C. 32, ss. 41-45). TDV Yayınları.

Kutlu, S. (2022). Kerramiyye. İçinde *DİA* (C. 25, ss. 294-296). TDV Yayınları.

Lâmişi, M. b. Z. (with thk. Abdulmecid et-Türki). (1995). *Ki'tâb fi Usûli'l-Fıkh*. Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye.

Lewis, B. (2005). *Ortadoğu* (S. Y. Kölay, Çev.). Arkadaş Yayınevi.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Melchert, C. (1996). Religious Policies Of The Caliphs From Al-Mutawakkil to Al-Muqtadır. *Islamic Law and Societ*, *3*(3), 316-342.

Melchert, C. (2018). *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü* (A. H. Çavuşoğlu, Çev.). Klasik Yayınları.

Nyberg, H. S. (1960). Mihne. İçinde *Mu'tezile*. İA.

Öz, M. (2006). Neccâriyye. İçinde *DİA* (C. 32, ss. 482-483). TDV Yayınları.

Öz, M. (2012). Vâkıfe. İçinde *DİA* (C. 42, ss. 487-488). TDV Yayınları.

Özaydın, A. (2006a). Müntasır-Billâh. İçinde *DİA* (C. 32, ss. 24-25). TDV Yayınları.

Özaydın, A. (2006b). Müstaîn-Billâh. İçinde *DİA* (C. 32, ss. 112-113). TDV Yayınları.

Özben, Z. (2018). *Mâverâünnehir Hanefî Usûl Eserlerinde Sünnet Anlayışı (V-VII Asırlar)* [Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.

Özen, Ş. (2018). Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası. İçinde S. Kutlu (Ed.), *İmam Mâturidî ve Mâturidîlik* (ss. 221-262). Otto yayınları.

Saylık, M. (2019). *Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*. Akademisyen Kitapevi.

Sem'ânî, & thk. Abdurrahman İbn Yahya. (1992). *El-Ensâb*. Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmaniyye.

Suyutî, E.-F. C. A. b. E. B. (1989). *Tarihu'l-Hulefa*. Daru's-Sekafe.

Şener, A. (1993). Cüzcânî, Ebu Süleyman. İçinde *DİA* (C. 8, s. 98). TDV Yayınları.

Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. (1967). *Tarihü't-Taberi Tarihü'r-Rusul ve'l-Müluk* (2. bs). Darü'l-Mearif.

Üçok, B. (1968). *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler*. Sevinç Matbaası.

Watt, W. M. (2020). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi* (O. Demir, Çev.). Ketebe Yayınevi.

Yılmaz, H. (2017). *Abbâsîler ve Abbâsî Halifeleri* (1. bs). Elips Kitap.

Zehebî, E. A. Ş. M. b. A. b. O. (t.y.). *Tezkiratü'l-Huffâz* (thk. Z. Umeyrât, Ed.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Zehebi, Ş. M. b. A. b. O. (1982). *Siyeru A'lami'n-Nübela* (Ş. Arnavud, Ed.; 2. bs). Müessestü'r-Risale.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

MELEKLERİN İNSANIN DOĞUMUNA MÜDAHELESİNE İLİŞKİN HADİSLER VE DEĞERLENDİRMESİ

Hadis Yüksek Lisans Öğrencisi Abdurrahman İŞCAN

Batman Üniversitesi,Lisans Üstü Eğitim Enstitütüsü, Temel İslam Bilimleri Hadis Yüksek Lisans
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1456-4598

Doç. Dr. Abdulvasıf ERASLAN

Batman Üniversitesi,Lisans Üstü Eğitim Enstitütüsü, İslami İlimler Fak.

Özet

İçinde bulunduğumuz ve teknolojinin hızla geliştiği, insanlığın sekülerleştiği 21.Yüzyılda insanın maneviyatında önemli bir yer tutan Meleklere iman konusu iman esasları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Allah'ın kulları ile arasındaki aracı olan melekler peygamberlere haberler getirmekle insanlara haber getirilmektedir. Meleklere iman, konusu Amentü de sayılan temel esaslardan sayılmaktadır. Ayrıca İslam inancına göre Bakara suresinde geçen meleklere düşmanlık besleyenlere Allah a düşmanlık etmek anlamına gelmesi açısından konumuzu değerli kılmaktadır. Bu çalışmada meleklerle ilgili öğrenilecek bilgilerin insanın Allah ile olan ilişkisine olumlu yönde etki etmesi beklenmektedir. Konumuzla alakalı araştırmalar yaparken tespit ettiğimiz noktalardan birisi de meleklerin hayata müdahalelerinin olup olmadığıdır. Yapılan çalışmayla birlikte meleklerin aleme,tabiata ve insan hayatına ne denli müdahele ettiği konusuna katkı sunacağıdüşünülmektedir.Melekler ile ilgili *'Meleklerin İnsanın Doğumuna Müdahelesine İlişkin Hadisler Ve Değerlendirmesi h*adislerin olup olmadığı varsa konu ile alakalı hadisleri sened ve metin açısından analiz edilmeye çalışılmıştır.Çalışmada amaç ve yöntem gibi bilgilere yer verildikten sonra hadisin tanımı, tahricin tanımı ve hadiste tahric konuları gibi bilgiler verilmiştir.Kavramsal çerçevede daha sonra melek kavramı, meleklerin mahiyeti ,meleklerin görevleri gibi konulara değinilirken, konu ile ilgili kısımda hadisi şeriflerde melekler ve meleklerin insan hayatına etkileri incelenmiştir. Araştırmada sınırlama olması açısından hicri 5. Asıra kadar olan hadislerin tahrici ve değerlendirilmesi üzerinde durulmuştur. Araştırma konumuzla ilgili tespit ettiğimiz hadislerin tarikleri Sened zinciri ve hadislerde farklı tariklerle ismi geçen raviler ile bilgilere yer verilmeye çalışılmıştır. Muhaddislerin rivayetlerinden hareketle oluşan isnad zincirini inceleyerek hadislerimizin farklı tariklerine ulaşmaya ve ulaşılan fark ele alınmaya çalışılmıştır. Hadislerimizde meleklerin tabiata müdahil olup olmadığı, oluyorsa nasıl bir müdahele olduğu ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Son yıllarda depremlerin, normalin dışında olan yağmurların, buz dağlarının erimesi, küresel ısınma,iklim değişikliği vb gibi konuların çok fazla konuşulduğu bir zamanda konuya bir de bu perspektiften bakılmaya çalışılmıştır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Anahtar Kelimeler: Hadis, Melek, Doğum, Tabiat, Müdahale,

HADITHS AND EVALUATIONS ABOUT ANGELS' INTERVENTION IN HUMAN BIRTH

Abstract

In this 21st century, a time of rapid technological advancement and secularization, belief in angels holds a significant place in human spirituality. Angels, God's intermediaries with His servants, bring news to humanity through the prophets. Belief in angels is considered a fundamental principle enumerated in the Creed. Furthermore, according to Islamic belief, the fact that harboring hostility toward angels, as mentioned in Surah Al-Baqarah, signifies hostility toward God, makes our topic particularly valuable. The information we will learn about angels in this study is expected to positively impact humanity's relationship with God. One of the points we have identified during our research on this topic is whether angels intervene in life. It is believed that this study will contribute to the understanding of the extent to which angels intervene in the universe, nature, and human life. The study, titled "Hadiths Concerning Angels' Intervention in Human Birth," attempts to analyze the existence of hadiths related to angels, and if so, the relevant hadiths in terms of chain of narration and text. Following the study's purpose and methodology, the study provides information on the definition of hadith, the definition of tahrij (translation), and the issues of tahrij (translation) in hadith. The conceptual framework then addresses topics such as the concept of angels, the nature of angels, and the duties of angels. In the relevant section, the study examines angels in hadiths and their effects on human life. Due to limitations, the study focuses on the tahrij (translation) and evaluation of hadiths dating back to the 5th century AH. The research aims to provide information on the chain of narration of the hadiths identified in relation to our research topic, along with the narrators mentioned in the hadiths through various chains of narration. By examining the chain of transmission formed by the narrations of hadith scholars, we have attempted to identify the different chains of transmission in our hadiths and to address the resulting discrepancies. Studies have also been included on whether angels intervene in nature in our hadiths, and if so, what kind of intervention they undertake. In recent years, we have attempted to examine the issue from this perspective, given the widespread discussion of earthquakes, unusual rainfall, melting icebergs, global warming, and climate change.

Keywords: Hadith, Angel, Birth, Nature, Intervention,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

VAZ İLMİ LİTERATÜRÜNDE DÖNEMLENDİRME PROBLEMİ VE BİR DÖNEMLENDİRME TEKLİFİ*

Dr. Araştırma Görevlisi Akın İŞLEME

Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3775-5787

Özet

Vaz', bir lafzın belirli bir anlama delâlet etmesi amacıyla o anlamın karşısına konulması olup, lafızların anlama delâletini mümkün kılan temel ilke olarak kabul edilir. Bir olgu olarak vaz', yalnızca konusu doğrudan lafız olan sarf, nahiv ve belâgat gibi dil ilimlerinde değil; mantık ve fıkıh usûlü gibi farklı disiplinlerde de tartışılmıştır. Zamanla bu tartışmalar, vaz' merkezli müstakil bir literatürün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu literatürün ilk müstakil kurucu metni, Hicrî 8. yüzyıl âlimi Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) kaleme aldığı *er-Risâletü'l-vaz'iyye*'dir. Îcî, bu risalesinde daha önce farklı ilimlerde dağınık bir şekilde ele alınan meseleleri sistematik biçimde derleyerek vaz'a dair bütünlüklü ilk yaklaşımı ortaya koymuştur. Söz konusu risale, kaleme alındığı dönemden itibaren yoğun ilgi görmüş, pek çok şerh ve haşiyeye konu olmuş ve bu sayede vaz', bağımsız bir literatür hâline gelmiştir. Özellikle ilk dönem şerhleri, vaz' ilminin müstakil bir disipline dönüşmesinde kritik rol oynamıştır. İlerleyen süreçte Osmanlı döneminde bir ilim olarak kabul gören vaz' literatürüne dair kapsamlı bir literatür değerlendirmesi yapılmamış; mevcut dönemlendirmeler Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye*'sini merkeze alarak yalnızca "Îcî öncesi ve sonrası" şeklinde sınırlı bir çerçeve sunmuştur. Bu yaklaşım, Îcî sonrasında oluşan müstakil vaz' literatürünü bütünüyle açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Ayrıca vaz' ilmine dair günümüz araştırmalarının literatür tespiti ve dönemlendirmesinden ziyade daha çok mesâil merkezli yürütülmesi, vaz' literatürünün doğru biçimde tespit ve dönemselleştirilmesinin ihmal edilmesine yol açmıştır. Bu bildiride, söz konusu boşluk göz önünde bulundurularak vaz' literatürüne dair verilen ilk eserler üzerinden gözlemlenen dönüşüm ve gelişmeler değerlendirilecek ve literatürün tarihsel gelişimine uygun bir dönemlendirme teklifi sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vaz', Adudüddîn el-Îcî, *er-Risâletü'l-vaz'iyye*, Vaz' literatürü, Literatür dönemlendirmesi

The Problem of Periodization in the Literature on Wad' and a Proposal for Periodization

Abstract

Wad' refers to assigning a word to a particular meaning so that it denotes that meaning, and it is regarded as the fundamental principle that makes linguistic signification possible. As a concept, *wad'* was discussed not only in linguistic sciences directly concerned with words, such as morphology

*Bu bildiride ele alınan konu, 2025 yılının haziran ayında tamamlanmış "İsâmüddîn el-İsferâyînî'de Vaz' Düşüncesi" başlıklı doktora tezimin birinci bölümünde yer alan "İlk Dönem Vaz' Literatürü" başlığından hareketle oluşturulmuştur. Tarafımızca ilerleyen süreçte, bu alanda yapılacak daha kapsamlı okumalar ve yeni tespitlerle birlikte konunun müstakil bir makale olarak ele alınması planlanmaktadır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

(*ṣarf*), syntax (*naḥw*), and rhetoric (*balāgha*), but also in disciplines not primarily focused on words, such as logic and legal theory (*uṣūl al-fiqh*). Over time, these discussions laid the groundwork for the emergence of an independent literature centered on *wadʿ*. The first foundational work of this literature was *al-Risāla al-Waḍʿiyya*, authored by the 8th/14th-century scholar ʿAḍud al-Dīn al-Ījī (d. 756/1355). In this treatise, al-Ījī systematically compiled issues previously scattered across various disciplines, thus presenting the first comprehensive approach to *wadʿ*. The work attracted great attention from its inception, became the subject of numerous commentaries and glosses, and thereby transformed *wadʿ* into an independent body of literature. Early commentaries in particular played a critical role in establishing *wadʿ* as a distinct discipline. In the subsequent Ottoman period, *wadʿ* came to be recognized as a formal science. However, no comprehensive evaluation of this literature was carried out, and existing periodizations have typically centered on al-Ījī's *al-Risāla al-Waḍʿiyya*, limiting the framework to a simple "pre- and post- Ījī" dichotomy. This approach fails to adequately account for the independent *wadʿ* literature that emerged after al-Ījī. Furthermore, modern research on *wadʿ* has tended to focus more on specific issues (*masāʾil*) than on identifying and periodizing the literature, which has contributed to the neglect of a proper chronological framework. This paper seeks to address this gap by examining the transformation and development observed in the earliest independent works on *wadʿ*, and it proposes a new periodization more consistent with the historical evolution of the literature.

Keywords

Wadʿ, ʿAḍud al-Dīn al-Ījī, al-Risāla al-Waḍʿiyya, Wadʿ Literature, Literature Periodization

Giriş

Vaz', lafızların anlam kazanma biçimini açıklayan dilsel bir olgudur. Bu olgu, lafızları doğrudan veya dolaylı olarak ele alan sarf, nahiv, belâgat, mantık ve fıkıh usûlü gibi farklı ilimlerde bir mesele olarak incelenmiştir. Bu yönüyle vaz'ın disiplinlerarası bir inceleme alanı olduğu açıktır. Ancak vaz' ve etrafında şekillenen meseleler, diğer dil ilimlerine kıyasla oldukça geç bir dönemde müstakil bir literatüre dönüşmüş ve nihayetinde bir dil ilmi olarak inşa edilmiştir. Bu dönüşümde en önemli dönüm noktası, hicrî sekizinci asırda yaşamış ünlü kelâm ve usûl âlimi Adudüddîn el-Îcî'dir. Nitekim onun kaleme aldığı *er-Risâletü'l-vaz'iyye*, vaz' olgusuna dair yazılmış ilk müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır. Bu risale ile birlikte, farklı ilimlerde dağınık biçimde ele alınan vaz' meseleleri ilk kez bağımsız bir literatür içerisinde sistematik olarak incelenmeye başlanmıştır. Risale, yazıldığı dönemden itibaren büyük ilgi görmüş; üzerine pek çok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır. Vaz' literatürünün, bugüne kadar gerektiği ölçüde sistematik biçimde ele alınıp incelenmediği açıktır. Bu alana dair mevcut dönemlendirmeler genellikle mesele merkezli yapılmış olup, eserler üzerinden literatürün dönüşümünü ve meselelerin gelişimini yeterince yansıtmamaktadır. Bu nedenle, bildirimizde öncelikle vaz' literatürünün tarihî gelişimini ortaya koyacak, ardından mevcut

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

dönemlendirme tekliflerini aktaracağız. Son olarak ise, kendi önerdiğimiz dönemlendirmeyi gerekçeleriyle birlikte detaylandıracağız.

Vaz literatürünün Oluşumu ve İlk Eserler

Îcî, vaz‘ risalesinde farklı sahalarda ele alınan vaz‘ olgusu ve etrafında şekillenen meseleleri ilk defa nispeten sistematik bir biçimde derlemiştir. Bu yönüyle vaz‘ literatüründe “ilk müdevvin” olarak anılmaktadır.[251] Söz konusu risale, üzerine yazılan çok sayıda şerh ile literatürü asırlar boyunca derinden etkilemiş ve büyük ölçüde yönlendirmiştir. Risalenin bu denli etkili olmasının temel nedeni, yerleşik vaz‘ anlayışına alternatif bir vaz‘ kategorisi ortaya koyarak alanda paradigma değişikliğine yol açmasıdır. Ayrıca, lafızları vaz‘ esaslı bir yaklaşımla gerçekleştirdiği tasnif de dikkat çekicidir. Bu sebeplerle eser, kaleme alındığı ilk dönemlerden itibaren yoğun bir şekilde şerh edilmiştir. Risalenin Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde kaleme alınan ilk şerhleri, vaz‘ literatürünün oluşum ve gelişiminde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu bölgede yazıldığı tespit edilen en az beş şerh, literatürün sürekliliğini sağlamış ve vaz‘ın müstakil bir şekilde ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu şerhler, bulundukları ilmî çevrelerden Osmanlı coğrafyasına intikal etmiş ve bu eserler üzerine haşiye çalışmaları yapılmıştır.[252]

Müstakil vaz‘ literatürünün ilk eseri kabul edilen *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* üzerine yapılan ilk çalışma, Seyyid Şerif Cürcânî’ye (ö. 816/1413) aittir. Ancak bu çalışma risalenin bütününü kapsamaması sebebiyle, gerek kaynaklarda gerekse yazma eser kayıtlarında genellikle “ta‘lîka” veya “haşiye” şeklinde kaydedilmiştir. Risalenin tamamına yazılan ilk şerh ise, Cürcânî’nin önde gelen öğrencilerinden olan Hoca Ali es-Semerkandî’ye (ö. 860/1456) aittir.[253] Garsüddin Halîl b. Şâhin’in (ö. 873/1468) kaleme aldığı şerh ise, müellifine ait olduğu kabul edilirse –ki bilinen tek nüshasında bu bilgiyi geçersiz kılacak herhangi bir işaret bulunmamaktadır– vefat tarihi itibarıyla risale üzerine yazılmış ikinci şerh sayılabilir.[254] Tespit edebildiğimiz kadarıyla, üçüncü şerh ise Ebü’l-Kasım es-Semerkandî (ö. 898/1484’ten sonra) tarafından kaleme alınmıştır.[255] Bu bağlamda, vaz‘ ilminin teşekkülünde Mâverâünnehir’in en önemli ilim merkezlerinden biri olan Semerkand’ın özel bir konuma sahip olduğunu vurgulamak gerekir. Çünkü Seyyid Şerif Cürcânî, Hoca Ali es-Semerkandî, Ebü’l-Kasım es-Semerkandî ve Ali Kuşçu gibi ilk dönem vaz‘ literatürüne katkı sunan önde gelen âlimlerin ortak yönü, ilmî hayatlarının belirli bir kısmını Semerkand’da geçirmiş olmalarıdır. Dolayısıyla, bu müelliflerin aynı ilmî çevrede bulunmaları ve aralarındaki hoca-talebe ilişkileri dikkate

[251] Mehmet İsmet Efendi Kethüdazâde Hacı Çelebi, Hâşiye alâ Şerhi’l-Vaz’iyye (Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 4895), 28.; İbrahim Özdemir, İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz’ İlminin Temel Meseleleri (İstanbul : İz Yayıncılık, 2006), 180.

[252] Risalenin ilk şarihleri ve eserlerine dair genel bilgi için bk.: Kâtib Çelebi, Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn, thk. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge (Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014), 1/898.; Özdemir, İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık, 203-214.; Akın İşleme, İsâmüddîn el-İsferâyînî’de Vaz’ Düşüncesi (Marmara Üniversitesi, Doktora, 2025), 32-68.

[253] Kâtib Çelebi, Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn, 1/898.

[254] Şükran Fazlıoğlu, Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: el-Metâlib el-İlâhiyye fî Mevzuât el-Ulum el-luğaviyye (İstanbul: Kitabevi, 2012), 70.

[255] İşleme, İsâmüddîn el-İsferâyînî’de Vaz’ Düşüncesi, 69.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

alındığında, vaz‘ literatürünün ilk dönem birikiminin belli bir ilim muhitinde şekillendiği açık biçimde anlaşılmaktadır.[256]

Kronolojik olarak bakıldığında, vaz‘ literatürüne dair eserlerin Semerkand’dan Herat’a taşındığı görülmektedir. Nitekim Herat’ta yaşayan âlimlerin, *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* ve onun üzerine yazılan şerhlere kayıtsız kalmadıkları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Herat’ta yetişen Mes‘ûd Şirvânî[257] (ö. 905/1500) ile İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin[258] söz konusu risale üzerine önemli şerhler kaleme aldıkları bilinmektedir. Her iki ismin de hocaları arasında Molla Câmî’nin yer aldığı kaydedilmektedir. Gerçi Molla Câmî’ye de *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* üzerine bir şerh nispet edilmiştir; ancak metnin dikkatle incelenmesi sonucunda, bu eserin aslında Hoca Ali es-Semerkandî’nin şerhinin farklı bir versiyonu olduğu kanaatine ulaşılmıştır.[259] Bu bağlamda, Mes‘ûd Şirvânî’nin eseri *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* üzerine yazılan dördüncü şerh olarak değerlendirilebilir. Onu takiben kaleme alınan İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin çalışması ise beşinci şerh konumundadır. Üzerine pek çok haşiye yazılması sebebiyle İsâmüddîn’in şerhi –Hoca Ali es-Semerkandî’nin şerhi ile birlikte– erken dönem vaz‘ literatürünün en etkili ve yaygın metinlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Bütün bu gelişmeler, Herat’ın da vaz‘ ilminin şekillenmesinde önemli bir ilim merkezi hâline geldiğini göstermektedir.

Risalenin adı geçen şarihlere ait ilk dönem şerhlerinde, Îcî’nin risalesinde doğrudan ele alınmayan veya yüzeysel bırakılan, ancak vaz‘ incelemesinin ana omurgasını oluşturan tartışmalara yer verilmiştir. Böylelikle, *er-Risâletü’l-vaz‘iyye*’nin üstlendiği tedvin misyonu bu şerhler aracılığıyla kemale ermiş; vaz‘ ilmine dair temel meseleler bu süreçte belirginlik kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle bir vaz‘ eserinde ele alınacak vaz‘ meselelerinin sınırları bu şerhler aracılığıyla tayin edilmiştir. Risalenin bu şerhleri yukarıda değinildiği üzere, Horasan ve Maveraünnehir bölgesinden Osmanlı topraklarına intikal etmiştir. Zamanla bu eserler burada, karşılık bularak üzerlerine çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla ilk şerhler üzerine de haşiye ve ta‘likler yazılmaya başlanmıştır.

Söz konusu eserlerin Osmanlı’da ilk olarak ne zaman fark edildiğinin tespiti de önem arz etmektedir. Bu noktada karşımıza Molla Lütfî, Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) çıkmaktadır. Molla Lütfî, *el-Metâlibü’l-İlahiyye* adlı bilim tasnifi eserinde vaz‘ sahasında bazı eserlerin kaleme alındığını belirtip sadece Adudüddîn el-Îcî’nin risalesini anmakla yetinmiştir.[260] Osmanlı topraklarında Molla Lütfî’den sonra vaz‘ literatürüne ilişkin tespit edebildiğimiz ikinci

[256] İşleme, İsâmüddîn el-İsferâyînî’de Vaz’ Düşüncesi, 69.

[257] Mesud Şirvânî’nin vaz‘ şerhi özelinde, erken dönem şerhlerinde tartışılan vaz‘ meselelerini inceleyen bir çalışma için bk.: Zahit Kaplangöz, Kemaleddin Mes’ud Şirvani’nin Şerhu’r-Risaleti’l-Vaziyyesi ve mir Ebu’l-Beka b. Abdulbaki’nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2021).

[258] İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin vaz‘ şerhi merkezinde onun vaz‘ düşüncesini ele aldığımız tezin tam künyesi şu şekildedir: Akın İşleme, İsâmüddîn el-İsferâyînî’de Vaz‘ Düşüncesi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2025.

[259] Molla Câmî’ye nispet edilen bu şerhin aidiyet meselesinin ele aldığımız bildirinin tam metin künyesi şu şekildedir: İşleme, Akın. “Molla Câmî’ye Nispet Edilen Vaz‘ Şerhinin Aidiyet Problemi Üzerine Bir Değerlendirme.” 3rd International Ege Congress on Social, Humanities, Administrative and Educational Sciences||Congress Proceedings Books, 949-955. DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8589-4-5.2025.0018.

[260] Fazlıoğlu, Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: el-Metâlib el-İlâhiyye fî Mevzuât el-Ulum el-luğaviyye, 152.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

değerlendirme Taşköprülüzâde'ye aittir. O, ilimler tasnifine dair kaleme aldığı *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm*'da müfret lafızlara ilişkin ilimler arasında vaz' ilmine de yer vermiş ve onu *"vaz'ın beyanını, şahsî, nev'î, âm ve hâs şeklindeki taksimini, zatların ve heyetlerin vaz' durumlarını ve bunlara ilişkin diğer hususları araştıran bir ilim"* olarak tanımlamıştır.[261] İlgili kısım incelendiğinde, onun vaz' ilmi literatürüne dair açıklamalarının Molla Lutfî'nin görüşleriyle benzerlik taşıdığı görülmektedir. Nitekim Taşköprizâde de, vaz' ilminin son derece önemli bir disiplin olmasına rağmen henüz müstakil olarak tedvin edilmediğini dile getirmiştir. Bununla birlikte, Adudüddîn el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye* adlı risalesini "denizden bir katre" şeklinde nitelendirmiş ve ömrü vefa ederse bu sahada bir eser telif etmeyi düşündüğünü ifade etmiştir.[262]

Vaz' ilmi literatürüne dair detaylı bilgi veren en önemli klasik kaynak ise, Kâtip Çelebi'nin Keşfüz'zunûn isimli eseridir. Kâtip Çelebi, mezkur eserinde Îcî'nin *er-Risâletü'l-Vaz'iyye* adlı eseri üzerine yazılan şerhleri ve bu şerhlere yapılan haşiyeleri yazarlarıyla birlikte sıralamıştır. Bu bağlamda, Kâtip Çelebi'nin açıkça adını zikrettiği yazarlar şunlardır: Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Hoca Ali es-Semerkandî (ö. 860/1456), Molla Câmî (ö. 898/1492), Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Ebü'l-Kasım el-Leysî es-Semerkandî (ö. 889/1484'ten sonra), İsâmüddîn el-İsferâyînî (ö. 951/1544), Mir Ebü'l-Bekâ (ö. ?), Ahmed er-Rûmî ve Muhammed Şiransî (ö. ?).[263]

Osmanlı âlimlerinin vaz' literatürüne ve meselelerine dair ortaya koyduğu kapsamlı değerlendirme ve incelemeler, ilk dönem vaz' şerhlerinin Osmanlı coğrafyasına intikaliyle birlikte bu eserlerin geniş kabul görmesi ve yaygınlık kazanmasıyla doğrudan ilişkilendirilebilir. Nitekim kısa süre içerisinde, söz konusu eserlerin oluşturduğu ilmî birikim Osmanlı ilim çevrelerinde eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiş; bu şerhler üzerine kaleme alınan haşiyeler aracılığıyla literatür daha da zenginleştirilmiştir. Nihayet, Necib el-Ayıntâbî (ö. 1804),[264] Eğînli İbrahim Hakkı Efendi (ö. 1894)[265] ve Mevlâna Abdurrahim gibi müellifler tarafından *er-Risâletü'l-vaz'iyye* ve onun şerhlerinden bağımsız müstakil vaz' eserleri telif edilmiştir.[266]

Nispeten eş zamanlı olarak Mısır coğrafyasında da vaz' ilmine dair dikkate değer çalışmalar yapılmıştır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren ilk dönem vaz'iyye şerhlerinin etkisi belirgin hale gelmiştir. Bu çerçevede, Mısır'da Hafnâvî (ö. 1181/1768) ve Desûkî (ö. 1230/1815) tarafından Hoca Ali es-Semerkandî'nin şerhi üzerine yazılan haşiyeler önemli bir yer tutmaktadır. Yine Mağrib'te İbn

[261] Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Miftahü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzuâti'l-ulûm* (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadîse, 1968), 1/130.

[262] Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Miftahü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fi mevzuâti'l-ulûm*, 1/130.

[263] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1/898.

[264] Ayıntâbî, vaz' ilmine dair bir risale kaleme almış ardından bu risalesine şerh yazmıştır. Risalenin tahkik edilip incelendiği bir çalışma için bk.: Aşkan, Timur. "(تحقيق «الرسالة الوضعية» لعبد الله النجيب العينتابي (ت. 1219ه/1804م)". Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 2/1 (Haziran 2019), 31-80. Şerhin tahkik edilip incelendiği bir çalışma için bk.: Fatma Miraç Tekeli, *Abdullah Necip el-Ayıntabi'nin er-Risaletü'l-Vaz'iyyesi Ve Şerhi (Tahkik ve İnceleme)*, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

[265] Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin yazdığı vaz risalesi hakkında bilgi için bk.: Musa Alak, *Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011,25,29-76.

[266] İşleme, *İsâmüddîn el-İsferâyînî'de Vaz' Düşüncesi*, 72.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Sevde (ö. 1877) tarafından Hoca Ali es-Semerkandî'nin şerhine yazdığı oldukça uzun haşiyesi de bu meyanda zikredilmeye değerdir.[267]

Dönemlendirme Problemi

Vaz‘ ilmi üzerine pek çok eser kaleme alınmış olmasına rağmen, bu eserlerin literatür bağlamında değerlendirilmesine yönelik çalışmaların oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, gerek klasik gerekse modern dönem araştırmalarında vaz‘ ilmine dair incelemelerin, çoğunlukla bu disiplinin eser merkezli tarihî gelişimine değil, doğrudan meselelerine odaklanmış olmasıdır. Bu nedenle mevcut tasniflere bakıldığında, genellikle vaz‘ın meselelerini merkeze alan bir dönemlendirmenin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Literatüre yönelik dönemlendirmelerdeki eksikliğin bir diğer nedeni ise, Îcî sonrasında kaleme alınan vaz‘ eserlerinin büyük ölçüde yazma hâlinde kalmasıdır. Bu sebeple söz konusu eserler ve müellifleri yeterince tespit edilememiş; eserlerin içerik incelemeleri yapılamadığı gibi aralarındaki bağlantılar da ortaya konulamamıştır. Böylelikle vaz‘ literatüründe yaşanan dönüşümler ve dönemlendirmeyi mümkün kılan dinamikler yeterince açığa çıkarılamamış; sonuçta literatüre dair tasnif ve dönemlendirmelerdeki belirsizlik daha da derinleşmiştir. Öte yandan, vaz‘ ilminin bağımsız bir literatür hüviyeti kazanması ve müstakil bir disiplin hâline gelmesi, diğer dil ilimlerine kıyasla oldukça geç bir döneme rastlamaktadır. Bu açıdan, söz konusu eserlerin tespitinin gecikmesi ve literatür içindeki yerlerinin belirlenmesinde karşılaşılan zorluklar, kısmen doğal ve anlaşılabilir bir durum olarak değerlendirilebilir.[268]

Bu çerçevede, vaz‘ ilmi literatürü için “ilk” ya da “erken dönem” şeklinde bir dönemlendirmenin gerekli olup olmadığı; eğer gerekli ise bu dönemlendirmenin sınırlarının nasıl belirleneceği konusunda doğrudan bir değerlendirmeye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, literatürde kabul gören dönemlendirme yaklaşımlarından biri, vaz‘ çalışmalarını “mütekaddimûn” ve “müteahhirûn” şeklinde ikiye ayırmaktadır. Buna göre Îcî öncesi dönem “mütekaddimûn”, Îcî sonrası ise “müteahhirûn” olarak adlandırılmakta; bu ayrım ise esasen Îcî'nin ortaya koyduğu yeni vaz‘ kategorisinin kabulü yahut reddi üzerinden şekillenmektedir.[269] Ancak literatürü yalnızca belirli bir meselenin kabulü veya reddi ekseninde değerlendirmek, Îcî sonrasında gelişen vaz‘ literatürünün içeriksel dönüşümlerini ve ortaya çıkan yeni tartışma alanlarını açıklamak bakımından yetersiz kalmaktadır.

Günümüz Türkiye akademisinde de vaz‘ ilmi ve literatürüne yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Bu bağlamda, İbrahim Özdemir'in *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz‘ İlminin Temel Meseleleri* adlı eseri, Türkiye ilahiyat akademisinde vaz‘ ilmine dair kaleme alınan ilk çalışma olma özelliğini

[267] İşleme, *İsâmüddîn el-İsferâyînî'de Vaz' Düşüncesi*, 72-73.

[268] İlgili değerlendirmeler için bk.: İşleme, *İsâmüddîn el-İsferâyînî'de Vaz' Düşüncesi*, 23-24.

[269] Kethüdazâde Hacı Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vaz'iyye* (Hasan Paşa Yazma, 4895), 26.; Yusuf ed-Dicvî, *Hulâsatü İlmi'l-vaz'*, ed. Soner Gündüzöz, çev. Recep Yartaşı (İstanbul: Ravza Yayınları, 2021), 34. Abdulhamîd Anter, *İlmu'l-Vaz'* (Kuveyt: Dârü'z-Zâhiriyye, 2017), 40.; Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 92.; Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 454.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

taşımaktadır. Özdemir bu eserinde, vaz‘ ilmini ana hatlarıyla ele almış; literatürü Adudüddîn el-Îcî ve onun risalesi üzerine yazılan şerhler çerçevesinde incelemiştir. Vaz‘ ilmini “mütekaddimûn” ve “müteahhirûn” olmak üzere iki döneme ayıran Özdemir, müteahhirûn devrinin başlangıcını Îcî ile başlatmaktadır. Bu çerçevede Özdemir, müteahhirûn döneminde vaz‘ ilmine dair yazılan eserlerin literatür açısından beş ana kategoriye ayrılabileceğini belirtmektedir: Îcî’nin risalesi üzerine yazılan şerhler(1), risale üzerine kaleme alınan haşiyeler(2), risale üzerine yazılan ta‘likalar(3), Şerhler üzerine yazılmış şerh ve ta‘likalar(4), Vaz‘ ilmine dair müstakil olarak kaleme alınan eserler(5).[270]

Dönemlendirme Teklifi

Vaz‘ literatürünün dönemlendirilmesine ilişkin yukarıda özet bir çerçeve sunulmuştur. Bu çerçevede hâkim anlayışa göre, Îcî’nin vaz‘ kategorisini ihtiva eden risalesiyle birlikte müstakil bir vaz‘ literatürü ortaya çıkmış ve bu dönem “müteahhirûn” olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık, bu yaklaşımı benimsemeyen ve genellikle Îcî öncesi dönemi temsil edenler ise “mütekaddimûn” şeklinde nitelendirilmiştir.[271] Ancak bu tasnif, özellikle Îcî sonrası gelişen müstakil vaz‘ literatürünü açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Zira müteahhirûn dönemi için Îcî’yi başlangıç noktası kabul etmek, daha sonra kaleme alınan vaz‘ eserlerini, aralarındaki irtibat ağlarını ve meseleler düzeyindeki dönüşümleri yeterince ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla inceleme ve okumalarımız neticesinde, vaz‘ olgusunun Îcî ile birlikte bağımsız bir konu olarak ele alınmaya başlanmasından, bir ilim olarak tanımlanmasına kadar geçen süreci “İlk Dönem / Teşekkül Dönemi” olarak adlandırmak mümkündür. Zira ne Îcî’nin *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* adlı risalesinde ne de bu risale üzerine kaleme alınan erken dönem şerhlerde vaz‘ müstakil bir ilim olarak kabul edilmiştir. Vaz‘ olgusunun ve etrafında şekillenen meselelerin ilk kez bağımsız bir ilim çerçevesinde değerlendirildiği eser ise, kanaatimizce, İsâmüddîn el-İsferâyînî’den yaklaşık on beş yıl sonra vefat eden Taşköprizâde’nin (ö. 968/1561) *Miftâhu’s-Sa‘âde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzû‘âti’l-ʿUlûm* adlı ilim tasnifi çalışmasıdır.[272]

Îcî’nin vefatı dikkate alındığında, vaz‘ literatürünün “ilk dönemi” yaklaşık iki asırlık bir süreci kapsamaktadır ve ağırlıklı olarak Îcî’nin vaz‘ risalesi üzerine yapılan çalışmalarla öne çıkmaktadır. Bu dönemde, daha önce de değinildiği üzere, müstakil bir vaz‘ eserinde yer alacak meselelerin tayini ve çerçevesinin belirlenip sağlamlaştırılması, ortaya konan vaz‘ çalışmalarının temel misyonunu teşkil etmiştir. Bu dönemlendirmede, vaz‘ın bir ilim olarak kabul edilmesi temel bir kırılma noktası olarak değerlendirmekteyiz. Zira vaz‘, yalnızca bir olgu olarak ele alınmanın ötesine geçerek, kendine özgü mevzu ve meseleleri olan bağımsız bir ilim olarak kabul edilmesiyle birlikte yeni bir çerçeve kazanmıştır. Dolayısıyla ilk dönemden sonraki süreci “İlimleşme Dönemi” olarak değerlendiriyoruz.

[270] Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 203.

[271] Yıldırım, “İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri”, 454-455.

[272] İşleme, *İsâmüddîn el-İsferâyînî’de Vaz’ Düşüncesi*, 22-23.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Daha önce temas edildiği üzere, ilk dönem vaz‘ literatüründe yer alan eserlerin neredeyse tamamı, Îcî’nin *er-Risâletü’l-vaz‘iyye* adlı risalesine yazılmış şerhlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla, Ali Kuşçu[273] ve Molla Lutfî’nin[274] çalışmaları istisna tutulursa, bu dönemde vaz‘ literatürünün Îcî’nin risalesi etrafında şekillendiği görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak, uzun süre vaz‘ alanında müstakil eserler kaleme alınmamış; müellifler, vaz‘a dair görüşlerini Îcî’nin risalesine yazdıkları şerhler aracılığıyla dile getirmişlerdir. Bu açıdan bize göre, Îcî’nin risalesinden bağımsız müstakil eserlerin kaleme alınmaya başlaması, vaz‘ın bir ilim olarak değerlendirilmesiyle doğrudan bağlantılı olup literatürdeki dönüşümün temel dinamiklerinden birini teşkil etmektedir.[275]

Vaz‘ı bir ilim olarak tanımlayan Taşköprizâde’nin (ö. 968/1561) ardından, vaz‘ literatüründe Îcî’nin etkisinin hemen zayıfladığını söylemek zordur. Zira Îcî’nin risalesi üzerine yazılan ilk şerhlerin ardından bu şerhler etrafında çok sayıda haşiye kaleme alınmıştır.[276] Bu haşiyelerin, vaz‘ın müstakil bir ilim olarak kabul edilmesinden sonra, Îcî’nin risalesinden bağımsız eserlerin yazılmasına zemin hazırladığı düşünülebilir. Bu bağlamda öne çıkan isimlerden biri, Taşköprizâde’nin vefatından yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Kethüdâzâde Çelebi’dir (ö. 1160/1747). Kethüdâzâde, İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin vaz‘ şerhine yazdığı haşiyenin girişinde, vaz‘ı bir disiplin olarak tanımlamış; konusu, gayesi ve temel kavramları hakkında açıklamalar yapmış, ardından vaz‘ olgusunu vâzı‘, mevzû ve mevzû leh kavramlarının tasnifi çerçevesinde ele almıştır.[277] Tespit edilebildiği kadarıyla bu yazım tarzı, vaz‘ literatüründe farklı bir yaklaşımı temsil eden ilk örneklerden biridir. Nitekim eserinin girişinde vaz‘ı ilim olarak tanımlaması ve temel kısımlarına dair özgün çerçevesi, Îcî’nin risalesi ekseninde şekillenen ilk dönem literatüründen ayrışarak vaz‘ın bağımsız bir ilim olarak ele alınmasına yönelik yeni bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Kethüdâzâde’nin bu yöntemi müstakil bir eser değil, İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin şerhi üzerine yazdığı haşiyenin başında ortaya koymuş olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte, söz konusu yaklaşımın sonraki dönemlerde örnek alındığı yahut en azından ilham kaynağı olduğu söylenebilir. Nitekim, son dönem vaz‘ literatürünün en kapsamlı metinlerinden biri olan ve vaz‘ın neredeyse tüm konularını ele alan risalesiyle tanınan Eğinli İbrahim Hakkı Efendi’ye (ö. 1311/1894) de bu bakımdan kaynaklık etmiş olması muhtemeldir.

---

[273] İlk dönem vaz‘ literatürü içerisinde önemli bir yere sahip isimlerden biri de Ali Kuşçu’dur. Onun *Unkûdü’z-zevâhir* adlı sarf kitabının ilk bölümü bütünüyle vaz‘ konusuna tahsis edilmiştir. Vaz‘ ilmi bakımından oldukça sistematik bir yapı arz eden bu bölüm, 2006 yılında Abdullah Yıldırım tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Öte yandan öz konusu eser, Îcî’nin risalesi etrafında şekillenen şerh geleneğinin dışında, vaz‘a dair kaleme alınmış dikkate değer katkılardan biri olarak literatürdeki yerini almıştır.

[274] Molla Lütfî’nin (ö. 900/1495) *el-Metâlibü’l-ilâhiyye* adlı ilim tasnifi eseri de, Îcî’nin risalesinden bağımsız olarak vaz‘ın teorik ve pratik boyutlarına dair önemli tespitler içermesi bakımından, ilk dönem vaz‘ literatüründe zikredilmesi gereken çalışmalardan biridir. Bu eserin tahkikine ve ayrıntılı tahliline ise Şükran Fazlıoğlu tarafından 2012 yılında yayımlanan *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: el-Metâlib el-ilâhiyye fî mevzû‘ât el-‘ulûm el-luğaviyye* adlı çalışmada yer verilmiştir.

[275] İşleme, *İsâmüddîn el-İsferâyînî’de Vaz’ Düşüncesi*, 31.

[276] Söz konusu haşiyelerden bazılarına dair bilgi için bk.: Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 208-209.

[277] Kethüdazâde Hacı Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi’l-Vaz’iyye* (Hasan Paşa Yazma, 4895), 26-27.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Sonuç

Adudüddîn el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye*'si ile birlikte vaz' olgusu ilk kez müstakil bir literatür içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu risale üzerine daha ilk dönemlerden itibaren pek çok şerh, haşiye ve ta'likat türünden çalışmalar yapılmış; böylece vaz' olgusu ve etrafında teşekkül eden meseleler bu literatür çerçevesinde tartışılmıştır. İlerleyen süreçte ise vaz' ve meseleleri, mevzuu, mesâili ve mebâdîsi dikkate alınarak bir ilim olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Müstakil vaz' literatüründe bir dönemlendirme eksikliği bulunduğu ve mevcut dönemlendirmelerin literatürü açıklamakta yetersiz kaldığı yukarıda belirtilmişti. Bu noktadan hareketle, özellikle Îcî sonrası oluşan literatür incelendiğinde, vaz' literatürünün en önemli kırılma noktalarından birinin vaz'ın bir ilim olarak kabulü olduğu görülmektedir. Bu kabul, Osmanlı âlimleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda öne çıkan en önemli isim Taşköprülüzâde'dir. Îcî'den Taşköprülüzâde'ye kadarki yaklaşık iki asırlık süreçte, en az altı-yedi şerh ve haşiye türünden vaz' eseri kaleme alınmıştır. Bu eserlerde vaz' daha çok bir olgu olarak ele alınmış, bir ilim olarak görülmemiştir. Bununla birlikte söz konusu eserlerin, vaz'ın bağımsız bir literatür ve disiplin hâline gelmesine giden süreçteki önemi yadsınamaz. Nitekim bu eserlerde tartışılan konular ve belirlenen çerçeve, vaz'ın ilim olarak değerlendirildiği metinlerde de büyük ölçüde devam ettirilmiştir.

Bu çerçevede Îcî'den Taşköprülüzâde'ye kadarki dönem tarafımızca "ilk dönem vaz' literatürü" olarak adlandırılmaktadır. Taşköprülüzâde'den itibaren ise her ne kadar bu dönüşüm hemen belirginleşmese de, vaz'ın bir ilim olarak kabul edilmesiyle birlikte kaleme alınan eserlerde bu değişim daha net şekilde gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, vaz' literatürünü "ilk dönem" ve "ilimleşme dönemi" şeklinde iki kısımda ele almak, onu "mütekaddim" ve "müteahhir" şeklinde ayırmaktan daha isabetli görünmektedir. Zira bu tasnif, literatürdeki dönüşüm ve gelişmeleri daha doğru biçimde yansıtmaktadır. Öte yandan, hâlen yazma hâlinde olup incelenmeyi bekleyen pek çok vaz' eseri bulunmaktadır. Bu eserlerin tespiti ve içerik bakımından değerlendirilmesiyle birlikte yeni dönemlendirmelerin yapılmasının da önü açılacaktır.

Kaynakça

Anter, Abdulhamîd. *İlmu'l-Vaz'*. Kuveyt: Dârü'z-Zâhiriyye, 2017.

Fazlıoğlu, Şükran. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: el-Metâlib el-İlâhiyye fî Mevzuât el-Ulum el-luğaviyye*. İstanbul: Kitabevi, 2012.

İşleme, Akın. *İsâmüddîn el-İsferâyînî'de Vaz' Düşüncesi*. Marmara Üniversitesi, Doktora, 2025.

Kaplangöz, Zahit. *Kemaleddin Mes'ud Şirvani'nin Şerhu'r-Risaleti'l-Vaziyyesi ve mir Ebu'l-Beka b. Abdulbaki'nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora, 2021.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1. Basım, 2014.

Kethüdazâde Hacı Çelebi, Mehmet İsmet Efendi. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vaz'iyye*. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 4895.

Özdemir, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz' İlminin Temel Meseleleri*. İstanbul : İz Yayıncılık, 2006.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftahü's-saâde ve misbâhü's-siyâde fî mevzuâti'l-ulûm*. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadîse, 1968.

Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 425-551. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Yusuf ed-Dicvî. *Hulâsatü İlmi'l-vaz'*. ed. Soner Gündüzöz. çev. Recep Yartaşı. İstanbul: Ravza Yayınları, 2021.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

SÜNNETULLAH BAĞLAMINDA TOPLUMSAL DEĞİŞİM: BİR KUR'AN AYETİNİN ANALİZİ (ER-RA'D 13/11)

Dr. Raci TANRIKULU

Milli Eğitim Bakanlığı, Temel İslam Bilimleri
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5164-3544

Özet

Sosyolojik bir vaka olarak toplumların değişimi kaçınılmazdır. İnsan yaşamının düz bir çizgi halinde değil, canlılığı ifade eden zikzaklı, inişli-çıkışlı olduğu herkesçe sabittir. Aynı şekilde medeniyetlerin, dolayısıyla toplumların da bir yaşam serüveni vardır. Bu anlamda bir medeniyetin ortaya çıkışı, yükselişi ve bir sonunun olduğu kaçınılmazdır. Medeniyetin en önemli unsuru da medeniyeti ayakta tutan insan unsurunun oluşturduğu toplumdur. Toplumların değişiminin ise elbette birtakım sebepleri vardır. Bu sebepler çoğunlukla insan kaynaklıdır. Nitekim toplumun değişmesi, ilkesel olarak kabul edilen hem sosyolojik hem de teolojik bir bakış açısıyla bu değişimin statik değil dinamik olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Toplumun değişimi sosyolojik olarak tarihsel, ekonomik, kültürel, toplumsal hareketler gibi bağlamlarda incelenir. Teolojik olarak ise ahlâki, sosyal ve toplumsal, ilahi düzen gibi bağlamlarda değerlendirilir. Bu duruma açık şekilde işaret eden ayetler vardır. Bunlardan biri de çalışmamızda konu edinilen er-Ra'd Suresinin 11. ayetidir. Bu ayette; "*İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah'ın emriyle onu korurlar. Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah'tan başka hiçbir yardımcı da yoktur*." (er-Ra'd 13/11) şeklinde buyrulmaktadır. Bu ayetten hareketle toplumun değişimi, bizzat toplumun kendi eylemlerine bağlanmıştır. Yani toplumun değişimi, ilahi düzenin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan toplumun değer yargıları aşındığında, ahlaki normlar pasif hale geldiğinde, ekonomik ve sosyal yapının adalete aykırı olarak bozulduğunda değişim olumsuz anlamda kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durum olumlu anlamda tam aksi yönde ilahi düzene uygun olarak geliştiğinde ise huzur ve refah bağlamında gelişim kendiliğinden gelmektedir. Bu durum da yine açıkça insanların-toplumun aktif rolüne bağlanmaktadır. Bu gerçeklik doğrultusunda bu çalışmada, toplumun ilahi düzene uygun veya aykırı olarak değişiminin öncelikle insan iradesine bağlandığını, yine bu anlamda ilahi iradenin de insan iradesine paralel olarak ona uygun şekilde gerçekleştiğine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kavramlar: Kelam, Sünnetullah, Toplumsal Değişim, İnsan İradesi

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

"SOCİETAL CHANGE İN THE CONTEXT OF SUNNATULLAH: AN ANALYSİS OF A QUR'ANİC VERSE (AR-RA'D 13:11)

Abstract

Social change, from a sociological perspective, is inevitable. Just as individual human life is not a straight line but a dynamic journey marked by ups and downs, civilizations and societies also follow a similar trajectory. Civilizations have a historical cycle that includes emergence, rise, and eventual decline. The most crucial component of a civilization is the society formed by the individuals who sustain and shape it. Accordingly, changes within societies occur due to specific reasons, most of which are human-driven. In both sociological and theological perspectives, societal change is understood not as static, but as a dynamic and continuous process. Sociologically, such change is examined in terms of historical, economic, cultural, and social movements. Theologically, it is evaluated through ethical, social, and spiritual dimensions, including the concept of divine order (*sunnatullah*). Several Qur'anic verses clearly point to this reality. One such verse, which forms the basis of this study, is Surah ar-Ra'd (13:11): *"For each one there are successive [angels] before and behind him who protect him by the decree of Allah. Indeed, Allah will not change the condition of a people until they change what is in themselves. But if Allah wills evil for a people, there is no turning it back. Nor have they any protector besides Him."* (ar-Ra'd 13:11) This verse explicitly links societal change to the actions and will of the society itself. In this sense, societal transformation can be seen as an integral part of the divine order. When a society's value system deteriorates, moral principles become inactive, and the economic or social structure deviates from justice, negative change becomes inevitable. Conversely, when a society aligns itself with divine principles, improvement and prosperity follow naturally. In both scenarios, the society plays an active and central role in determining the direction of this change. This reality leads to the conclusion that societal transformation, whether in accordance with or in contradiction to the divine order, is primarily tied to human will and action. Furthermore, the verse suggests that divine will manifests in parallel with human intention—that is, God's intervention aligns with the moral and spiritual choices made by individuals and societies.

Keyword: *Theology;* Sunnetullah; *Social Change*; *Human Will*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İMAMET PROBLEMİNİN ARKA PLANI VE ŞİİLİK'TE İTİKADİLEŞMESİ

Dr. Raci TANRIKULU

Milli Eğitim Bakanlığı
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0009-5164-3544

Özet

Hz. Peygamber'in s. vefatıyla birlikte Müslümanlar arasında birtakım sorunların ortaya çıktığı bilinen bir hususdur. Bu problemler arasında Müslümanların çözüm bulmakta en çok zorlandıkları ve hatta çözemedikleri temel problem imamet-hilafet sorunu olduğu söylenebilir. Nitekim bu problem, ilk ortaya çıktığında dahi önemli görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Her ne kadar Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ile çözüme kavuşturulmuş gibi görünse de esasında daha sonraları Müslümanlar arasında çok daha şiddetli tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalar ilk halifelerin seçilmeleri, uygulamaları, Hz. Peygamber'in yönetim anlayışına uygunluğu gibi esaslar bağlamında değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Ancak konunun kelam sisteminde bir problem olarak tartışılması ise daha çok halifenin seçim şekli ve Kureyş'ten olmasının gerekli olup olmadığı bağlamı üzerinden olmuştur. Bu anlamda imamet konusu itikadi bir problem olmadığı halde erken dönem kelam metinlerine dahil edilmiştir. Bunun önemli sebeplerinden biri de konunun Şiilerce bir inanç ilkesi haline getirmesidir. Ayrıca bu konu hilafet kavramı ile ifade edilirken, Şiilerin daha imamet kavramını kullanması ve bu isimle kitaplar yazmaları, özellikle Eş'arîlerin de kelam eserlerine bu konu imamet ismi ile eklemelerine sebep olmuştur. Burada temel amacımız, İslam tarihi boyunca Müslümanlar arasında görüş ayrılıklarına ve hatta mezhep-fırkaların ortaya çıkmasına sebep olan bu temel problemin tartışma zeminini ve siyasi-politik bir konu olmasına rağmen itikadi bir esasa dönüştürülmesi sürecini ve arka planını tespit etmektir. Esas itibariyle bu mesele İslam tarihinde ortaya çıkan fırka, mezhep ve ekollerin bir şekilde görüş bildirdikleri ancak bir türlü ortak bir paydada buluşmadıkları önemli bir sorun olagelmiştir. Bu anlamda kelam ekolleri de siyasi birtakım endişeler ile bu konuya bir şekilde dahil olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. İmamet ya da diğer ismi ile hilafet kurumu Müslümanlar arasında ciddi fırkalaşmalara sebep olduğu, yine müslümanlar arasında kapanmaz yaralar açtığı vurgulanmaktadır. Erken dönemden itibaren Hz. Ali'nin taraftarları, imametin Hz. Ali'ye ait olduğunu ve bu hususta nass olduğunu iddia etmişlerdir. Böylece bu problem önemli bir itikadi tartışmanın kapılarını aralamıştır.

Anahtar Kavramlar: Kelam; İmamet; Hilafet; Şi'a

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE BACKGROUND OF THE IMAMATE PROBLEM AND ITS THEOLOGİZATİON İN SHİ'İSM

Abstract

It is well known that after the passing of the Prophet Muhammad (peace be upon him), a number of issues emerged among the Muslim community. Among these, the fundamental problem that Muslims found most difficult, and in many cases impossible, to resolve was the issue of imamate-caliphate. Although this problem seemed to be resolved initially with the selection of Abu Bakr as caliph, in reality it led to much more intense disputes among Muslims later on. These debates primarily revolved around the selection processes of the first caliphs, their practices, and their compatibility with the Prophet's governance principles. However, within the discipline of kalam (Islamic theology), the discussion of this issue mainly focused on whether the caliph had to be elected and if it was necessary for him to be from the Quraysh tribe. In this sense, although the issue of imamate was not originally a doctrinal (itikadi) problem, it was included in early theological texts. One significant reason for this inclusion was the transformation of the issue into a matter of belief by the Shi'a. Furthermore, while the problem was expressed using the term "caliphate," the Shi'a preferred the term imamate, producing numerous works under this name. This also led Ash'arite theologians to incorporate the topic under the title of imamate in their kalam literature. The primary aim here is to identify the grounds on which this fundamental problem—which caused disagreements and even the emergence of sects and factions throughout Islamic history—was discussed, and to trace the process by which a political and administrative issue was transformed into a doctrinal matter. Essentially, this problem has remained a significant issue on which various sects, schools, and theological currents have expressed differing views but never reached a consensus. In this respect, it would not be wrong to say that kalam schools became involved in the issue due to certain political concerns. The institution of imamate, or in other terms, the caliphate, caused serious sectarian divisions among Muslims and opened deep and lasting wounds within the community. From the earliest period, supporters of Ali argued that the imamate rightfully belonged to Ali and that there was a nass (divine designation) regarding this matter. Thus, this problem opened the door to an important doctrinal dispute.

Keywords: Teology; Imamate; Caliphate; Shi'a:

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PSYCHOLOGİCAL DEVELOPMENT INDİCATORS OF PİCTORİAL ACTİVİTİES İN PRESCHOOL CHİLDREN AGED ONE TO THREE

Emil Raul oğlu Ağayev

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University
ORCID: 0000-0001-9354-0839

BİR-ÜÇ YAŞLI MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA TƏSVİRİ FAƏLİYYƏTİN PSİXOLOJİ İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİ

Xülasə. Məktəbəqədər yaş mərhələsi uşaqların inkişafı üçün sosial, psixoloji, formalaşması kimi mühüm bacarıq və vərdişləri özündə birləşdirir. Bir-üç məktəbəqədər yaş mərhələsində uşaqlar üçün təsviri fəaliyyət məşğələlərinin də rolunu vurğulamalıyıq. Bu yaş kateqoriyasında uşaqlar əsasən rənglərlə oynamağı sevirlər. 1-3 yaşlı məktəbəqədər yaşlı uşaqlara sadə əsərlər təqdim edilməli, körpələr gördüyü əşyaları rənglərilə deməlidirlər. Bu məqalədə bir-üç məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında təsviri fəaliyyət məşğələlərinin rolu təhlil edilmişdi.

Açar sözlər: Məktəbəqədər, təhsil, 1-3 yaş, təsviri faəliyyət, məşğələ

Abstract. The preschool age stage plays a crucial role in children's social, psychological, and developmental formation, combining essential skills and habits. In the early preschool stage (ages 1–3), the role of visual arts activities should be particularly emphasized. At this age, children mainly enjoy experimenting and playing with colors. For children aged 1–3, simple artworks should be introduced, and they should be encouraged to identify objects they see through colors. This article analyzes the role of visual arts activities in the development of children aged 1–3 during the preschool stage.

Keywords: Preschool, education, 1–3 years, visual activity, class

Məktəbəqədər yaş uşağın həyatında onun gələcək inkişafı üçün möhkəm əsas yaradan mühüm bir dövrdür. Bu mərhələdə həm fiziki bacarıqlar, həm də duyma və qavrama imkanları sürətlə inkişaf edir. Uşağın nitqə yiyələnməsi isə böyüklərlə gündəlik qarşılıqlı ünsiyyət prosesində tədricən formalaşır. Körpəlik illərində ana və digər böyüklərlə qurulan emosional münasibət aparıcı fəaliyyət növü kimi çıxış edir. Bu cür ünsiyyət uşağın emosional ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, onun sağlam fiziki və psixi inkişafına da güclü təsir göstərir. Məhz bu dövrdə təşkil olunan təsviri fəaliyyət məşğələləri uşağın yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Rəsm, yapışdırma işləri, plastilinlə modelləşdirmə və rənglərlə təcrübələr uşağın təsəvvürünü genişləndirir və düşüncə

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

çevikliyini artırır. Həmyaşıdlarla birlikdə bu məşğələlərdə iştirak edən uşaq əməkdaşlıq bacarıqları qazanır və sosial mühitə daha asan uyğunlaşır. Beləliklə, təsviri fəaliyyət məşğələləri məktəbəqədər yaşlı uşağın hərtərəfli inkişafını dəstəkləyən ən vacib vasitələrdən birinə çevrilir.

Uşağın həyatının ikinci ili onun inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanğıcı hesab olunur. Bu dövrdə uşaq sadə hərəkətlərdən daha məqsədli və sistemli fəaliyyətlərə keçir, əşyalarla manipulyasiya əsas məşğuliyyətinə çevrilir. Əşyəvi-manipulyativ fəaliyyət həm ətraf mühitin öyrənilməsinə, həm də uşağın şəxsiyyətinin ilkin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Eyni zamanda, bu mərhələdə nitq inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki gələcək uşaqlıq illəri üçün zəruri baza məhz bu dövrdə yaranır. Uşağın söz ehtiyatı qısa müddətdə genişlənir: bir yaşında 10–20 söz bilən uşaq iki yaşına yaxın artıq yüzlərlə sözdən istifadə edə bilir. İki yaşlı uşaqlar musiqiyə, nağıllara və bədii sözə həssaslıqla yanaşır, sadə mahnıları dinləməkdən və təkrar etməkdən zövq alır, ritmə uyğun hərəkətlər etməyə çalışır. Bu cür yaradıcılıq fəaliyyətləri uşağın emosional dünyasını zənginləşdirir və onu yeni inkişaf mərhələsinə hazırlaşdırır. İki-üç yaş arasında uşaq daha müstəqil olur, hərəkətlərini əlaqələndirməyi və müşahidələr aparmağı öyrənir. Əşya və hadisələri müqayisə edir, sadə nəticələr çıxarır, "Bu kimdir?", "Nədir?", "Niyə?" kimi suallar verməklə ətraf aləmi dərk etməyə çalışır. Bu dövrdə lüğət ehtiyatı sürətlə artır, uşaq tədricən hal şəkilçilərindən, feilin zaman formalarından, sifətin dərəcələrindən və sadə bağlayıcılardan düzgün istifadə etməyi öyrənir. Beləliklə, uşaq nitqin qrammatik quruluşuna yiyələnməyə başlayır, rabitəli danışıq bacarıqları formalaşır. Artıq kiçik həcmli nağılların məzmununu başa düşür, şeirlər əzbərləyir və gördükləri haqqında ardıcıl danışa bilir.

Bu yaşda təsviri fəaliyyət məşğələləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Rəsm çəkmək, boyalarla təcrübələr aparmaq, plastilindən sadə fiqurlar hazırlamaq və aplikasiyalar qurmaq uşağın müşahidə qabiliyyətini möhkəmləndirir. Bu fəaliyyətlər həm də uşağın suallara cavab tapmaq marağını artırır, yeni sözlərin mənimsənilməsinə və rabitəli nitqin inkişafına şərait yaradır. Musiqiyə və rənglərə qarşı həssaslıq isə təsviri fəaliyyətlə birləşərək uşağın yaradıcılıq potensialını üzə çıxarır.

Uşağın həyatının üçüncü ili onun şəxsiyyətinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan mərhələdir. Bu yaşda uşaq artıq öz bacarıqlarına diqqət yetirir, böyüklərin tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən, oyuncaqlarla səliqəli davranmaqdan, müstəqil geyinməkdən və sadə şeirlər söyləməkdən qürur duyur. O, həmçinin əvvəl çətin görünən səsləri düzgün tələffüz etməyə çalışır və bunu bacardıqda özünü daha inamlı hiss edir. Üç yaş dövrü uşağın psixoloji inkişafında böhran mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu zaman maraqlı oyunlar uşağın diqqətini yayındırır, onu emosional gərginlikdən uzaqlaşdırır və böhranın daha asan keçməsinə kömək edir. Uşağın həyatında insanlar, oyuncaqlar və təbiət hadisələri müxtəlif hisslər oyadır, ona yeni emosional təcrübələr qazandırır. İki-üç yaş arasında uşaqlar əşyaların forması, ölçüsü və rəngi ilə yaxından tanış olur, onları müqayisə etməyi və ümumi xüsusiyyətlərini göstərməyi öyrənirlər. Onlar getdikcə əşyaların əlamətlərini və keyfiyyətlərini sözlə ifadə etməyə başlayır, bu isə nitqin zənginləşməsinə şərait yaradır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bu dövrdə təsviri fəaliyyət məşğələləri – rəsm çəkmək, boyalarla işləmək, fiqurlar düzəltmək – uşağın müşahidə qabiliyyətini gücləndirir və əşyaların xüsusiyyətlərini daha yaxşı dərk etməsinə şərait yaradır. Üç yaşına çatan uşaq artıq özünü fərqli bir varlıq kimi dərk etməyə başlayır. O, əvvəlki kimi yalnız adı ilə deyil, "mən" və "mənim" sözlərindən istifadə edərək özünü ifadə edir. Bu isə onun müstəqilliyə can atdığını və "üç yaş böhranı" adlanan psixoloji mərhələnin başlandığını göstərir. "Mən özüm" ifadəsini işlədən uşaq böyüklərdən asılı olsa da, artıq müəyyən işləri sərbəst görmək istəyir. Bu cür müstəqillik meyli təsviri fəaliyyət məşğələlərində də özünü büruzə verir: uşaq rəngləri seçmək, xətlər çəkmək, sadə əl işlərini təkbaşına hazırlamaqla özünü təsdiq etməyə çalışır. Beləliklə, üç yaş dövrü həm mənlik şüurunun yaranması, həm də yaradıcılıq fəaliyyətləri vasitəsilə uşağın şəxsiyyətinin möhkəmlənməsi üçün mühüm mərhələdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.Cədərova L. Məktəbəqədər təhsil proqramının (kurikulumun) tətbiqinə dair metodiki tövsiyələr. S 5

2. Əzimzadə A., Nurullayeva Ü., Həsənova T., Cəfərova L., Salayev K. Məktəbə hazırlaşırıq: Dərslik, 1-ci hissə. Bakı: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2019.

3. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum). Bakı: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2023.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

RELIGION HARMONY IN VIVEKANANDA'S PHILOSOPHY: A ROUTE TO SDG 16: PEACE AND JUSTICE AND NEP 2020'S INCLUSIVE EDUCATION

Prakash Chandra Kasera

Assistant Professor
Department of Education
Bayalasi P.G. College,
Veer Bahadur Singh Purvanchal University, UP, India

Abstract

The relevance of Swami Vivekananda's notion of religious peace to the settlement of contemporary domestic and global religious conflicts is examined in this research paper. It recommends integrating his universalist principles with India's National Education Policy (NEP) 2020 and the Sustainable Development Goal 16 (SDG 16), which places a strong emphasis on justice, peace, and strong institutions. Vivekananda's inclusive approach supports worldwide peacebuilding efforts and educational reforms by offering a philosophical underpinning and moral advice for peaceful coexistence. The authors argue that existing approaches to dealing with religious animosity are inadequate. The paper looks at pedagogical approaches for peace education and provides case studies that show how these concepts could be applied to foster social cohesion.

Keywords: Vivekananda's Philosophy, Religious Harmony, NEP 2020, SDG 16, Peacebuilding

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

AZERBAYCAN ŞİRVANŞAHLAR DÖVLETİNİN YARANMASI VƏ İLKİN MERHELELERİ

Ayten Vaqif Esedova

Sumqayıt Devlet Universitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Sumgayıt, Azerbaycan
ORCID-0000-0002-5067-1393

ABSTRACT:

Historical sources indicate that the Shirvanshah state, which holds a special place in Azerbaijani state history and reigned for approximately ten centuries (1000 years), was ruled by separate dynasties. The dynasties that ruled the Shirvanshahs are primarily divided into four, or at most three, dynasties. The Shirvanshah state, which existed for many years, was initially ruled by the "Shirvanshah" dynasty. The first generation of Shirvanshahs, that is, the Shirvanshahs before the arrival of the Arabs, is said to have been of Persian origin. Until 861, rulers of Sassanid origin ruled Shirvan. Therefore, many authors suggest that the Shirvanshahs were ruled by four dynasties, not three. This is consistent with historical facts.

From its founding, the Shirvanshah state was ruled by the Mazyadi (861-1027), Kasrani (1027-1382), and Derbendi (1382-1538) dynasties. Under the influence of the Sassanids, Shirvan was subjected to Arab attacks, and its rulers were later appointed by Arabs. The Arabs first occupied Shirvan. However, they were unable to eliminate Shirvan's rule. They appointed new Arab emirs to Shirvan. From the mid-ninth century onward, the Mazyadi-Shaybanid, who ruled Shirvan, completely seized political power in Shirvan. Later, the Mazyadi gained even greater power in Azerbaijan. From the late ninth century onward, when Aran, including its center, fell into Sajid hands (the establishment of the Sajid state), the Mazyadi relocated to Shirvan.

Keywords: Shirvan, Shirvanshah, Azerbaijan, Mazyadi, state, dynasty

ÖZET:

Azerbaycan devlet tarihinde özel bir yere sahip olan ve yaklaşık on asır (1000 yıl) hüküm süren Şirvanşahlar devletinin, tarihi kaynaklarda ayrı-ayrı hanedanlar tarafından yönetildiği belirtilmektedir. Şirvanşahları yöneten hanedanlar, devlet tarihinde esas olarak 4 veya en önemlisi 3 hanedana ayrılır. Uzun yıllardır tarih sahnesinde varlığını sürdüren Şirvanşahlar devleti, başlangıçta "Şirvanşahlar" hanedanı tarafından yönetiliyordu. Şirvanşahların ilk neslinin, yani arapların gelişinden önceki Şirvanşahların fars kökenli olduğu söylenir. 861 yılına kadar Şirvanda Sasani kökenli hükümdarlar hüküm sürmüştür. Bu nedenle birçok yazar, Şirvanşahların üç değil, dört hanedan tarafından yönetildiğini öne sürmektedir. Bu durum tarihi gerçeklerle örtüşmektedir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Şirvanşahlar devleti kurulduğu tarihten itibaren Mezyediler (861-1027), Kesraniler (1027-1382) ve Derbendi (1382-1538) hanedanları tarafından yönetilmiştir. Sasanilerin etkisi ile arap saldırısına uğrayan Şirvanın yöneticileri daha sonra araplar tarafından atanmaya başlanmıştır. Araplar önce Şirvanı işgal ettiler. Ancak Şirvan yönetimini ortadan kaldıramadılar. Şirvana yeni arap emirleri atadılar. IX yüzyılın ortalarından itibaren Şirvanı yöneten Mezyedler-Şeybaniler, Şirvanda siyasi gücü tamamen ele geçirdiler. Daha sonra Mezyediler Azerbaycanda daha da güçlendi. IX yüzyılın sonlarından itibaren merkez de dahil olmak üzere Aran, Sacilerin eline geçince (Saci devletinin kurulması), buradaki Mezyediler Şirvana taşındı.

Anahtar Kelimeler: Şirvan, Şirvanşah, Azerbaycan, Mezyediler, devlet, hanedan

GİRİŞ: IX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycanda feodal devletlerin ortaya çıkışıyla yeni bir döneme tanık oluyoruz. Arap halifeliğinin zayıflaması ve Selçuklu imparatorluğuna karşı mücadele, feodal devletlerin ortaya çıkışına zemin hazırladı. Bu dönem, eyalet yöneticilerinin bağımsızlığının güçlenmesi ve halk kurtuluş hareketinin genişlemesiyle damgasını vurdu. Artan iç savaşlar ve merkezi hükümetin zayıflamasıyla birlikte, imparatorluk içinde emirlikler ortaya çıkmıştı. Bu yeni emirlikler, çoğunlukla Arap Halifeliğine farklı dönemlerde hizmet etmiş komutanlar-eski arap valileri- tarafından yönetiliyordu. Tüm bu süreçler, Arap Halifeliğinin kademeli olarak çöküşüne ve yeni bağımsız feodal devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Bağımsızlık eğilimlerinin daha güçlü olduğu Azerbaycanda, büyük toprak sahipleri arap köleliğine karşı mücadelede bağımsız yöneticiler haline geldi. Abbasi Halifeliğine bağımlılıkları resmi bir biçim almıştı. Bu dönemde Azerbaycanın farklı eyaletleri ayrı hanedanlıklar tarafından yönetiliyordu (S.Əliyarlı, 1996). IX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycanın bir çok eyaleti Halifelikten ayrılıp bağımsızlaşmaya başladı, kendi feodal devletlerini kurdu. Bu feodal devletler arasında özellikle Merend devleti, Şirvanşahlar Mezyediler, Saciler, Salariler, Şeddadiler, Nahçıvanşahlar ve Revvadiler sayıla bilir (Şərifli M.X., 2013). Bu dönemde Azerbaycanda ortaya çıkan ve tarih sahnesinde uzun süre varlığını sürdüren bağımsız devletlerden biri de (IX-XVI yüzyıllar-861-1538) Şirvanşahlar devletidir. Yaklaşık 7 asır varlığını sürdüren Şirvanşahlar devletinin sınırları modern Azerbaycan Cumhuriyeti, Dağıstan topraklarının bir kısmını kapsıyordu. Devlet doğuda Hazar Denizinden batıda Gence şehrine kadar uzanan toprakları ve farklı zamanlarda Şeki, Beylagan ve Bakü topraklarını da kapsıyordu. Devletin ana merkezi Azerbaycanın kuzey ticaret yolları üzerinde, Şamahı-Derbent yolu üzerinde bulunan Şirvan şehriydi. Şirvanşahlar Mezyadi hanedanı, feth ettikleri topraklara "Şirvan" adını veriyordu (S.Əliyarlı, 1996).

ANA METİN-ARAŞTIRMA: Şirvan-Şirvanşahlar adının etimolojisi ve Şirvanşahlar devletinin kurulmasından önce Şirvan beyliğinin ortaya çıkışı hakkında bir çok farklı görüş vardır. Bilgilere göre Şirvan adı ilk olarak m.ö. 224 yılında Zerdüşt tapınağının kitabesinde geçmektedir (M.İsmayılov, 1997). Ortaçağ farsça kaynaklarında Hazar denizinin batı kıyılarında, Kura nehrinin doğu kıyılarında, Kafkas Albanyasının iç sınırlarında ve ya başka adlarla anılan Arran topraklarının bir parçası olan eyaletlerin Şervan ve ya Şirvan olarak adlandırıldığı belirtilmektedir (S.Aşurbəyli, 2006). V.F.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Minorski Şirvan adının bir aslanın adından geldiğini belirtirken, "aynı zamanda Şirvan adını Hazar denizinin güney kıyılarından (Gilan, Deylam) Güney Kafkasyanın bazı bölgelerine göç eden kabilelerin adıyla ilişkilendirir" (Минорский В.Ф., 1963). Şirvan kelimesinin Sar ve Şar kabilelerinin adından alındığı belirtilir. Dolayısıyla Şirvan adı, eski Sarmat kabilelerinin adından alınmış ve zamanla telaffuzu değişerek Şirvan olmuştur. Şirvan kelimesinin van birleşimiyle sonlanması farsçada geniş yer, yer, vatan olarak adlandırılıyordu. Dolayısıyla bir başka görüşe göre Şirvan, Sarmat kabilelerinin yeri anlamında kullanılmıştır.

Başka bir görüşe göre ise Şirvanşahlar ve ya Şirvan termini Sasani döneminden gelmektedir. Sasani imparatorluğuna dahil olan eyalet yöneticileri "şah" unvanını taşıyordu (Azərbaycan tarixi yeddi cild, 2007). Şah, Şirvan, Şirvanşah terminleri, VI yüzyılda Arşak hanedanının ortadan kaldırılması ve Sasaniler tarafından Şabrançay ve Gilgilçay havzalarında hüküm sürme hakkına sahip olan yöneticilere "Şirvanşah" unvanının verilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Şirvanşah unvanını taşıyan yöneticiler geniş topraklara bile sahipti. Bu da onların bir bakıma bağımsız olduklarını göstermektedir. X yüzyıl arap tarih ve coğrafya edebiyatının tanınmış temsilcilerinden El-İstaxri "Kitabi Masalik El-Memalik" (Ülkelerin Yolları Kitabı) adlı eserinde Şirvan ve yöneticileri hakkında kapsamlı bilgiler verir. Eserde "Bu yerlerde bir ülke büyüklüğünde toprakları olan yöneticiler vardır: Bunlar Şirvan yöneticilerine Şirvanşahlar, Abhaz yöneticilerine ise Abhazşahlar denir" (S.Əliyarlı, 2007).

Kaynaklar, Şirvanşahlar'ın yönetiminin temellerinin atılmasının ve tarih sahnesine çıkışının Sasani hükümdarı Ardeşir döneminde (224-241) gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bir başka kaynak (tahminlere göre) ise bu adı Sasani hükümdarı Hosrov Anuşiravanın (531-579) adıyla ilişkilendirmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Sasani döneminde eyalet yöneticilerine şah unvanı verilirdi. I Hosrov Anuşiravanın eyalet yöneticilerine verdiği unvanlardan biri de "Şirvanşah"tı (S.Aşurbəyli, 2006). B. Dorn, "Şirvan ülkesinin ilk hükümdarları Şirvanşah adını taşıdı ve ölümünden sonra kuzey bölgelerini yöneten hükümdarlar onun adını taşıdı" (Mürselov Ç., 2007) ifadesini kullanmaktadır. Tüm Şirvanşahların isimleri hakkındaki fikirler çoğunlukla Sasaniler döneminde verilen şah versiyonuyla örtüşmektedir. Şirvan-Şirvanşah isminin eski Sarmat kabilelerinin isimleriyle bağlantısına daha yakından bakarsak, yukarıda belirttiğimiz gibi, bu toprakların bir türk yurdu olduğu fikri de ön plana çıkmaktadır. Tarihi kaynaklar, İskit-Sak kabilelerinden sonra, II-V yüzyıllarda türk kökenli kabilelerin Derbent geçidini geçerek IV-V yüzyıllardan itibaren Şirvana yerleştiğini ve bu toprakların etnik yapısının temelini oluşturduğunu göstermektedir (M.İsmayılov, 1997). Tüm versiyonlar, Şirvanda yaşayan eski türk kabilelerinin isimleri, gelenekleri, mezhepleri vb. ile bağlantılı olarak Aslanlar ülkesi versiyonunu doğrulamaktadır. Sasaniler döneminde, bu bölgenin yöneticilerine şah - Şirvanşah ünvanı verilmiştir.

Gürcü kaynakları ise Azerbaycanın Şirvan topraklarını Şirvan olarak adlandırmaktadır. Sasani şahı II Hüsrev (590-628) ile Bizans imparatoru Herakleios (610-641) arasındaki savaşlar sırasında, Bizans birliklerinin Derbent kapılarından Sasani topraklarına girdiği bildirilir. Bu yerlerden aynı zamanda

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Şirvan ve Azerbaycanın diğer bölgelerinden ganimet topladıkları, Şirvandan Gürcistana geçerek Kral Stepanosu (610-619) öldürdükleri rivayet edilmektedir. Böylece, Şirvan bölgesinin tarihsel olarak Azerbaycanın kuzey topraklarında bir yer adı olduğu bir kez daha doğrulanmış olmaktadır. Daha sonra bu topraklarda hüküm süren ve kendi devletlerini kuranlar bu devlete Şirvanşahlar adını vermişlerdir (Bünyadov. Z., 2007).

Şirvan bölgesi, Şirvanşah unvanını taşıyanlar tarafından yönetiliyordu. İslamdan önce Şirvan toprakları Sasani, Bizans ve Hazar devletlerinin kontrolü altındaydı ve yarı bağımsızdı. Yukarıda belirtilen tarihi gerçeklerden, Şirvanşahları tarih sahnesinde VI yüzyıldan itibaren takip ettiğimiz açıktır. Şirvan yönetimi (devleti), VI yüzyılın ilk yarısında Sasani hükümdarı I Hüsrev tarafından Şabran ve Gilgilçay arasında kuruldu. Sasanilerin kuzey sınırlarını korumak için bir çok önlem alan I Hüsrev sınır boyunca uzanan eyaletlere fars kökenli hükümdarlar atadı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Şah unvanı bu dönemden gelmektedir. Arap istilalarına (VII yüzyıl) kadar Şirvanda (Azerbaycanın kuzey toprakları) Şirvanşahların yönetimini takip ediyoruz. Etnik yapısı çeşitlilik gösteren Şirvan bölgesinde, kadim zamanlardan beri çeşitli kabile ve halkların göçünü izliyoruz. Miladi takvimin ilk yıllarından VI yüzyıla kadar Hun, Sabir ve Hazar kabilelerinin Şirvana gelişi takip eder. Kuzey sınırlarını korumak için Sasani hükümdarı, irandilli birçok halkı buraya yerleştirmiştir. Bu politika, I Kubad (488-531) ve I Hosrov (531-579) dönemlerinde uygulanmıştır. Yerleştirilen nüfus çoğunlukla Lahican, Taberistan, Gilan ve İranın diğer eyaletlerinden Şirvana yerleştirilmiştir. Bu dönemlerden itibaren Sasani Devleti, Şirvana kendi yöneticilerini atamış ve onlara şah unvanı vermiştir. Bu yöneticilere "Şirvanşahlar" denmiştir. Sasaniler tarafından atanan Şirvanşahların Sasanilerle akrabalık bağları olduğu da bildirilmiştir (Vəlixanlı N.M., 2016).

Buradan, Şirvanın ana etnik yapısının türkler olduğu ve yönetimin Sasani ve daha sonra arap hükümdarları tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Şirvanşahların pers ve ya arap devletleri olmadığını, ancak hükümdarlarının arap ve fars kökenli olduğunu söyleyebiliriz. Kuzey Kafkasyaya türk kabilelerinin gelişi ve istilasıyla birlikte, Kafkasyadaki Türk kabile ittifaklarını bozguna uğratan I Hosrov Anuşiravan, 3 bin esir türk askeri ve 50 bin türkü aileleriyle birlikte Arran ve Şirvana yerleştirmiştir (ASE. X-cild, 1987).

Arapların Kafkasyada güçlenmesiyle (özellikle VIII yüzyılın sonlarında) Şirvanşahların gücü ortadan kalktı ve Şirvan'a Arap hükümdarları atandı. Taberiye göre, Şirvan ve Derbentin Arap işgalinin başlangıcında burada bir Fars hüküm sürüyordu. Şehriyar adlı bu kişi, hükümdarın soylu aileden idi. Hacı Halife ona "Şirvan hükümdarı" adını vermişti (Azərbaycan tarixi .yeddi cilddə, 2007). Araplardan önce, Sasani egemenliği altındaki hükümdar, askeri yardım ve vergi ödeme şartıyla araplara boyun eğerek iktidarını sürdürdü. Daha sonra, Şirvanda yabancılara karşı araplara askeri yardımda bulunanlar vergiden muaf tutuldu. Bu durum, özellikle Şirvanın sınır bölgelerinde yaşayanları ilgilendiriyordu. Daha sonra, bu yerlere Arap hükümdarları atandı. IX yüzyıl arap tarihçisi Balazuri bu tarihi olayla ilgili olarak, “797-798 yıllarında Şirvan hükümdarı olan eş-Şamah bin

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Şucanın adını zikrediyor ve 799 yılında Yezid bin Mezid Şeybani Şirvan ve Derbent hükümdarı olarak atanıyor" (ASE. X-cild, 1987). Arapların gelip güçlenmesine kadar (VIII yüzyıl) Şirvanşahların hükümdarlarına ve varislerine bir çok görev verilmişti, ancak arapların güçlenmesinden sonra Halifelik yalnızca yerel hanedanlardan hükümdarlar atadı. Güney Kafkasyada güçlenen Halifelik, yerel hanedanlardan gelen bütün hükümdarları yönetimden uzaklaştırdı. Ancak bir çok hükümdar bir dereceye kadar bağımsızlığını ve mülkiyetini korudu. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Şamah bin Şucan eski (Sasani dönemi) hükümdarlarındandı. Onu iktidardan indiren kişi, Arapların atadığı ilk yöneticilerden biri olan Yezid bin Mezyaddı. 799 yılında Şirvan ve Derbentin hükümdarı olarak atanmışdı. Mezyed yabancı işgalcilerle savaşmanın yanı sıra onlarla müzakerelerde bulunarak onları geri çekilmeye zorladı. Ayrıca Kafkasyadaki Halifelik topraklarını yöneten "Şirvan Melikliği" unvanını da taşıyordu. Şirvanın ilk resmi hükümdarı olan Yezid bin Mezyed, Arap Rabia kabilesinin Şeyban soyundan geliyordu. Oğulları Esed, Muhammed ve Halidin faaliyetleri de Halifelikle bağlantılıydı. Halifeliğe bağlı olan Şirvan bölgesinde faaliyet gösterdiler ve 803 yılına kadar burayı yönettiler. Şamahı Kalesi de onların elindeydi. Muhammed bu kaleyi ele geçirdikten sonra oğulları orada yaşadı. Yezid bin Mazyedin oğlu Halid, Halifeliğe karşı yapılan dayanışmalara ciddi bir şekilde direnerek halifenin güvenini kazandı. Yaklaşık 20 yıllık bir süre zarfında (844-e kadar) üç kez Azerbaycan, Arran ve Ermeniyye hükümdarı olarak atandı (ASE. X-cild, 1987). Halid İbn Yezidinin ölümünden sonra ülkedeki durum kötüleşti. Ortaçağ tarihçisi El-Yakubi bunu aktarmışdı. 851 yılında Derbent ve çevresindeki bölgelerin valiliği Halidin oğlu Muhammede emanet edildi (Магаранов Ш.А., 2007). Bu dönemde Muhammed (856) de Şirvana yapılan yürüyüşleri engellemeye katılmışdı. 859 yılında Gence şehrine saldırdı ve şehir, Halife tarafından kendisine bağışlanan mülklerle birlikte miras yoluyla onun eline geçti. Daha sonra kardeşlerinden Heysam ibn Halid Şirvanı, diğer kardeşi Yezid ise Layzan bölgesini yönetti.

Sasaniler gibi, hükümdarlarını Şirvana yerleştiren araplar da sınırda bulunan Derbent bölgesine büyük önem verirdiler. Sınır bölgeleri bile Abşeron petrolünden elde edilen gelirin önemli bir kısmını alıyordu. Sasaniler gibi Araplar da mağlup ettikleri türk kabilelerini ele geçirip Şirvanın bir çok bölgesini de birleştirdiler. VII yüzyılda Mervan İbn Muhammed, fethettiği 40.000 hazarı Samur ve Şabran bölgelerine yerleştirdi. Arap-Hazar savaşları sırasında Dağıstan ve Şirvan nüfusunun durumu önemli ölçüde kötüleşti. Şirvan halkı VIII ve IX yüzyıllarda İslamı kabul etse de Hristiyanlık ve diğer eski inançlar varlığını sürdürüyordu.

IX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbasi Halifeliğinin zayıflaması yoğunlaştı ve askeri-siyasi gücünü kaybetmeye başladı. Özgürlük hareketinin başlıca merkezlerinden biri olan Azerbaycanda bu süreç daha da hızlıydı. Bu nedenle uzak bölgelerden seçilmiş komutanlar merkeze gönderildi. Bu komutanlar, hükümdar kökenli olanların yanı sıra Türk komutanlar da onlar arasında yer aldı. Yerel çatışmaları bastıran ve yönetimi sağlayan, Halifeliğin temel direkleri olan hükümdarlar ve komutanlar, uzun yıllar boyunca özel güçlü statüler kazandılar. Uzun süren özgürlük hareketi (Hürrem hareketi)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Abbasi Halifeliğinin temellerini sarstı. Hatta X yüzyıl tarihçileri ve coğrafyacıları, Abbasilerin Hürrem hareketi sırasında 500.000-den fazla kayıp verdiğini belirtmişlerdir. Bu, Abbasi Halifeliği (750-1258) döneminde en çok kayıp verdikleri savaştı (Əsədova A.V., 2023). Aynı zamanda kuzeyden gelen saldırganlık politikası, zayıflayan Halifeliğe bağlı yerel feodal beylerin ve komutanların bağımsızlıkları için bir zemin yaratmıştır. Taberinin verdiği bilgilere göre, isyanların bastırılmasına katılan komutanlar (Türk komutanlar-Saci devletinin kurucuları) bile merkezi hükümete boyun eğmeyi redd etmişlerdir (Hakkı D.Y., 2000) . 861-871 yılları arasında 6 halifenin öldürüldüğünü ve iktidar değişikliğinin yaşandığını söylemek yeterlidir. Abbasilerin zayıflaması ve merkeze boyun eğmeme eğilimlerinin güçlenmesiyle bazı eyaletler bağımsız hükümdarlar haline gelerek kendi devletlerini kurmuşlardır. Burada, 861-de Azerbaycanın kuzeyinde Şirvanşahlar, 868-de Mısırda Tolunoğulları, Güney Kafkasyada ilk Türk Müslüman devleti olan Saciler, 935-te İhşidler ve diğer devletler kurulmuştur (Əsədova A.V., 2022). Bu dönemde Şirvanda feodal toprak mülkiyeti de güçlendi. Şirvanşahlar devletinin ilk kurucuları olan Mezyedler (Müslüman-Arap hanedanı), başlangıçta Berde valisine bağlıydı. Tam sivil ve yerel güce sahip olan hükümdarlar, cizye ve haraç vergilerinin toplanmasını da kontrol ediyordu (ASE.X-cild,1987). Dolayısıyla, IX yüzyılın ilk yarısına kadar Şirvanşahların, halifeye haraç ödeyerek ve Hazarlara karşı seferlere katılarak vassal olarak iktidarlarını sürdürdükleri sonucuna varıla bilir. Ortaçağ yazarları El-Balazuri, Yakubi ve El-Kufi bu konuda kapsamlı bilgiler sağlamakdadır. 861-de Abbasi Halifesi el-Mütevekkil (822-861) suikasta kurban gitti (İhsan A., 2022).

Halifenin öldürülmesinden ve Bağdattaki ayaklanma ve çatışmalardan yararlanan Şirvan hükümdarı Heysem, bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan ve Ermeniyyedeki Arap Halifeliği valisi Halid bin Heysem de Şirvanşah unvanını kabul etti. Mazyediler arasında "Şirvanşah" unvanını kabul etti. Kardeşi Yezid, Layzanşah oldu (Azərbaycan tarixi .yeddi cilddə, 2007., Zardabli İ., 2014). Layzan şahlığının coğrafi alanından bahsedecek olursak, şunu belirtmek gerekir ki, bu konuda ilk bilgiyi ortaçağ yazarı İbn Havkal verir. Yazılarında Laicandan Şamahı, Şirvan ve Şabran ile birlikte bahseder. Şirvan ve diğer krallıklar hakkında yazarken bile, yazılarında "Laicanşah" olarak bahsettiği bilgi tam olarak Layzanşahtır. V. Minorsky, "Dünyanın sınırları" adlı eserinin ingilizce çevirisine yazdığı notlarda, Layzan topraklarının Girdiman ile Göyçay arasındaki alanı kapsadığını belirtir (Şərifli M.X., 2013).

Şirvan Devleti ilk dönemlerinde Şirvan bölgesini kapsıyordu. Başlangıçta devletin sınırları Şabrançay ve Gilgilçay nehirlerinin kıyılarını kapsıyordu. Daha sonra, çok geçmeden Şirvanşah hükümdarları sınırlarını güneyde Kura nehrinne, kuzeyde Derbent şehrine, doğuda Hazar denizine ve batıda Şeki ve çevresine kadar genişlettiler (Mürselov Ç., 2007). IX-X yüzyıllarda Şirvanşahların toprakları Albaniyanın belirli bir bölümünü oluşturuyordu. O dönemde Şirvanşahların toprakları 3 bölümden oluşuyordu-Şirvan (Yezidilik), Hursan ve Leican bölgeleri. Hursan Derbent ve Şirvan arasında yer alıyor ve Kafkas Dağlarına bağlıydı. Devletin kuruluşunun ilk dönemlerinde-genel olarak IX-X

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

yüzyıllarda- Şirvanşahlar, zaman-zaman Derbent, Gebele, Şeki, Sanariyye, Beylagan ve bazen de Berdeyi kapsamıştır. Şirvanın sınırları, farklı zamanlarda gerçekleşen tarihi ve siyasi süreçlerle bağlantılı olarak değişmiş ve istikrarlı bir şekilde kalmamıştır. Şirvanşahların sınırları, Büyük Kafkas Dağlarının güneybatı eteklerinden, güneybatıda Arran ve Muganı ayıran Kura nehrinden, kuzeybatıda Ganik nehrine (Alazan nehri) ve güneyde Hazar denizine kadar uzanıyordu (Elnur A., 2024). En büyük şehirler Bakü, Derbent ve Şamahıydı. B. Dorna göre, Şirvanşahlar, küçük komşu devletlerin topraklarını fethederek devlet sınırlarını farklı zamanlarda genişlettiler (Şərifli M.X., 2013). B. Dornun verdiği bilgilere göre, Şirvan vilayeti bir tarafta Şeki vilayeti, diğer tarafta Derbent ile çevriliydi. Başkentleri farklı dönemlerde Şamahı ve Bakü idi. Şirvanşahların yeniden iktidara gelmesinden sonra, Şamahı şehri yeni hükümdar hanedanlarının onuruna El-Yezidiyye olarak adlandırıldı. Ortaçağ yazarı El-Mukaddesinin sözleriyle, bu dönemde Şamahı "Şirvan ülkesinin ana şehri" olarak biliniyordu, uluslararası ipek ticaretinde önemli bir konuma sahipti ve Azerbaycanın en büyük ticaret merkezlerinden biri olarak biliniyordu (Azərbaycan tarixi .yeddi cilddə, 2007). Bunun nedeni, Şirvanın kuzey ve güney ticaret yolları arasında merkez olmasıydı. Şirvanşahların ilk dönemlerinde, Şirvan ipeği Doğu ve Batı pazarlarında en popüler ipekti. Şirvanşahların Şabran topraklarında yetiştirilen boya bitkileri (merana boya bitkisi) ticarette önemli bir rol oynuyordu. Her şehirde darphaneler vardı. Başlıca darphanelerden biri Şabran'da (IX yüzyıl) bulunuyordu. Darphanelerde altın, gümüş ve bakır sikkeler basılıyor ve ticaret alış-verişinde kullanılıyordu (Mürselov Ç., 2007).

SONUÇ: Azerbaycanda ortaya çıkan diğer feodal devletlerin (Saciler, Salariler, Ravvadilalar, Şeddadiler) aksine, Şirvanşahlar varlıklarını uzun süre (861-1538) sürdürdüler. Ortaçağ Azerbaycanının büyük devletleri olan Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevilerin en güçlü dönemlerinde bile Şirvanşahlar bağımsızlıklarını korumuşlar ve Moğol seferleri, Selçuklu türklerinin gelişi ve Emir Timurun seferleri gibi çeşitli dönemlerde Azerbaycana yapılan dış müdahaleler sonucunda Şirvanşahlar askeri veya diplomatik olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Tarih sahnesinde ağırlıklı olarak Sasaniler döneminden (VI yüzyıl) itibaren hüküm süren Şirvanşahlar, 1538-de (devlet olarak) (Safevi Tahmasib tarafından) yıkılmış olsa da, Osmanlıların XVI yüzyılın sonuna kadar Şirvandaki yerel yöneticilerle ilişkilerinin olduğu bildirilmektedir. Osmanlı imparatorluğunda bu yöneticiler "Şirvanşah" unvanıyla anılırdı. Ebu Bekir Burhanali 1579-da Osmanlı valisi olarak görev yapmış olsa da, 1607-de Safevi yönetiminin tam olarak kurulmasıyla Şirvanşahlar hanedanı tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.

KAYNAKLAR:

1. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər).Bakı “Azərbaycan” nəşriyyatı,1996.s.872
2. Şərifli M.X.. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri.AMEA-Tarix İnstitutu,Bakı 2013.s.398
3.İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı. Azərbaycan Poliqrafiya Birliyi Neşriyyarı. 1997. s.209
4.Aşurbəyli S. Şirvanşahlar Dövləti Vl-XVl-əsrlər.Bakı.Avrasiya Press-2006

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

5.Azərbaycan tarixi .yeddi cilddə.ll cild (lll-Xlll əsrin l rübü).Bakı Elm-2007.səh 608+ 24 səh illüstrasiya

6.Bünyadov. Z. Azərbaycan Vll-lX əsrlərdə.Şərq-Qərb-Bakı-2007.s.424

7.ASE. 10-cilddə. X-cild.Baş redaktor.C.B.Quliyev.Bakı-1987.s.608

8.Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.ikinci nəşr.Red.Əliyarlı S.Çıraq nəşriyyatı-Bakı-2007.s.395

9.Vəlixanlı N.M. Azərbaycan Vll-Xll əsrlərdə:tarix,mənbələr,şərhlər.Bakı-2016.s.480

10.Əsədova A.V. Türklərin dövlətçilik tarixində xüsusi yeri olan Azərbaycan Sacilər dövlətinin yüksəliş dövrü. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə bölməsi. Xəbərlər məcmuəsi- İçtimai və humanitar elmlər seriyası. H.Əliyev ilinə həsr edilir.N-4 (8).Elm nəşriyyatı-Gəncə-2023.s.17-24

11.Əsədova A.V. Cənubi qafqazın ilk Türk -Müsəlman dövlətinin qurucuları olan Sacoğullarının soyu və tarixşunaslığı. SDU-Elmi Xəbərlər .cild18.N-4.Sosial və humanitar elmlər bölməsi.Sumqayıt-2022.s.49-54

12.Hakkı D. Y. İslamiyyet ve Türkler. İstanbul.2000, s.61

13.Huart C. Saciler.Milli Egitim Bakanlığı İslamAnsiklopedisi. Cild-10.İstanbul MEB-1996, tekrar neşr.s.16.

14.Mürselov Ç. İslam döneminde Şirvan tarihi(hicri ilk üç asr). T.C.Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı.İstanbul-2007.s.181

15.Elnur A. Azarbaycan Şirvanşahlar Devleti Derbendiler Hanedanı (XlV-XVl). Yüzyıllarda). Editor.DR.Cabir Osmanlı.İslam Tarihi.Bursa,Eylül-2024.s.203

16.İhsan A.Türklerin nüfuzu altında Abbasi Hilafetinin görünümü (samerra dönemi) TC. Ondokuz Mayis Üniversitesi İlahiyat Fakultesi Dergisi.-2022.say 53.s387-410

17.Минорский В.Ф. История Ширван и Дербенда X-Xl вв. Отв.ред.А,А,Али-Заде.Москва Изд-восточной литературы, 1963.с266

18.Магаранов Ш.А. Дагестан и Ширван в Vl-XVl вв.РАН-Дагестанский научный центр.Мачачкала:АЛЕФ,2007.с.188

19.Zardabli İ. The history of Azerbaijan.RB.London-2014.s.603

20.Gadjiev M. On the Construction date of the Derbend Fortification complex .İran and the Caucasus 12(2008)00-00 p.15

21.Dorn Bernhard. Versuch-einer.Geschichte der Schirwanschah.ST-Petersburg-KAW-1841.s83

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

KARAHANLI FAKIHI NÂSIRÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ'NIN FIKIH İLMİNDEKİ YERİ

Usmonkhon Mukhammadıev

Özbekistan Cumhuriyeti İmam Buhâri Uluslararası Bilimsel
Araştırma Merkezi Araştırma Görevlisi

ÖZET

Nâsırüddîn Semerkandî (ö. 556/1161), Batı Karahanlılar Devleti'nin merkezi olan Semerkand'ta yaşamış büyük bir Hanefî âlimidir. Âlimin tam adı, Ebû'l-Kâsım Nâsırüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Alevî el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Semerkandî, Semerkand'ın gelişim döneminde yaşamış ve birçok eser telif etmiştir. Bu dönemde, Karahanlılar yönetimi altında Hanefî mezhebi güçlenmiş ve bölgedeki hâkim pozisyonunu korumuştur. Semerkand'ın uzun süre ilim ve kültür merkezi olarak kalmasına, İbrâhim Namgaç Buğra Han (433-460/1041-1068) ve oğlu Şemsülmülk (460-472/1068-1080) tarafından inşa edilen yapılar ve kurulan medreseler büyük katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde, bölge genelinde yaklaşık 300 İslam fakihi yetişmiş ve 350'den fazla eser kaleme alınmıştır.

Semerkandî'nin hocaları arasında, dönemin önde gelen âlimlerinden Mahmûd b. Abdülaziz el-Özkendî (ö. VI/XII. yüzyılın başı), Alâüddin Mehmud b. Mes'ûd el-Mergînânî (ö. VI/XII. yüzyılının ilk yarısı) ve Şeyhülislam Ali b. Muhammed (ö. 535/1140) yer almaktadır.

Kaynaklarda, Sirâceddin Ali b. Osmân el-Ûşî'nin, Semerkandî'nin öğrencisi olduğu belirtilmektedir. Sirâceddin Ûşî, "el-Fetâva's-Sirâciyye" ve "Nisâbü'l-ahbâr" adlı eserlerinde Semerkandî'yi hocası olarak zikretmiştir. Bunun dışında, Semerkandî'nin kesin olarak talebesi olduğu bilinen başka bir şahıs bulunmamaktadır.

Semerkandî, Semerkand fakihleri arasında kendi döneminde oldukça meşhur olmuş ve çeşitli dallarda yaklaşık 17 eser telif etmiştir. Bu eserlerin 10'u fıkıh ilmiyle ilgilidir. Günümüze ulaşan 5 eserinden ikisi Arap dünyasında, biri ise Türkiye'de araştırılarak yayınlanmıştır.

Günümüze Ulaşan Eserleri:

1. *"el-Mültekat fi'l-Fetâva'l-Hanefiyye"*: Bu eser, araştırmamızın konusu olup, ilerleyen bölümlerde detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2. *"el-Fıkhu'n-Nâfi"*: Semerkandî'nin günümüze ulaşan bir başka eseri olup, Melik Suud Üniversitesi öğretim üyelerinden İbrâhim el-Abbud tarafından altı cilt halinde tahkik edilip yayımlanmıştır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

3. *"el-Câmi'u'l-Kebîr fi'l-Fetâvâ"*: Kâtib Çelebi, eseri önemli ve muteber bir kitap olarak değerlendirmiştir. Günümüze kadar ulaşan bu eser, hâlâ el yazması olarak muhafaza edilmekte olup henüz tahkik edilmemiştir. Eser, Melik Suûd Üniversitesi'nin el yazmaları fondunda 1827 numara ile kayıtlıdır.

4. *"Fethu'l-Galak fi't-Tevhîd"*: Kelâm ilmine dair bu eser, günümüze ulaşmış olup, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda 3142 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Bu eser, müteşâbih ayetlerle ilgili yazılmış tek müstakil eser olarak kayda geçmiştir. Özkan Şimşek ve Yusuf Arıkaner tarafından yapılan araştırmalar sonucu tenkitli neşri hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

5. *"Kitâbü'l-İhkâf/İhkâk"*: Ulûmü'l-Kur'ân üzerine yazılmış bir eserdir. Semerkandî'nin "el-Fıkhu'n-Nâfî" eserinin muhakkiki el-Abbud, Brockelmann'dan alıntı yaparak bu eserin el yazmasının Berlin Kütüphanesi'nde 728 numarayla kayıtlı olduğunu belirtmektedir.

Günümüze Ulaşmayan Eserleri:

- *"el-Misdâk"*
- *"Şerhü'n-Nâfî"*
- *"Mesâbîhu's-sebîl/sübül"*
- *"Kânûn fi'l-fürû"*
- *"el-Menşûr fi'l-fürû"*
- *"Mebsûtu'l-İmâm/fi'l-fürû"*
- *"Hulâsatü'l-müftî fi'l-fürû"*
- *"Kitâbü'l-Vâfi"*
- *"Riyâzü'l-ahlâk"*
- *"Bülûgü'l-ereb min tahkîki isti'ârâti'l-'Arab"*
- *"Târîhu Belh"*
- *"Kitâbü'l-Ahsâf"*

Türkiye'de, "El-Mültekat fi'l-Fetâva'l-Hanefiyye" adlı eseri üzerine "Nâsirüddîn es-Semerkandî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Nâsırüddîn Semerkandî hakkında bilgi veren kaynaklar, onun ilmi ve ahlâkını övgüyle zikretmekte ve bu övgüler, onun itibar edilen ve hükmüne başvurulan bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ŞİRVANŞAHLAR DEVLETİNİN AZERBAYCAN TARİHİNDEKİ ROLÜ

Leyla Aliyeva Elxan

Sumqayıt Devlet Universitesi, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Sumgayıt, Azerbaycan
ORCID-0000-0002-8195-6092

ABSTRACT:

The ancient and medieval history of Azerbaijan is distinguished by its rich statehood traditions. The Shirvanshahs state, which occupies a special place among these states, is an important state structure that has left deep traces in the political, economic and cultural life of the region. The Shirvanshahs state, which was founded in the middle of the 9th century and continued to exist until the beginning of the 16th century, is distinguished by both its longevity and the statehood traditions it has formed. The Shirvanshahs dynasty is one of the rare dynasties that ruled for such a long time in the history of Azerbaijan.

The emergence of the Shirvanshahs state was not accidental. The weakening of the Arab Caliphate, the strengthening of local feudal forces, and the growing tendency towards political independence in the region created a favorable environment for the formation of statehood in Shirvan. In the middle of the 9th century, the rulers from the Mazyadi dynasty, descendants of Yazid ibn Mazyad, established political power in Shirvan and adopted the title of "Shirvanshah". The adoption of this title reflected, on the one hand, their claim to independent power in the region, and on the other hand, the goal of continuing the ancient Sasanian traditions.

Keywords: Shirvanshah, political life, economic life, cultural life

ÖZET:

Azerbaycanın kadim ve ortaçağ tarihi, zengin devlet gelenekleriyle öne çıkar. Bu devletler arasında özel bir yere sahip olan Şirvanşahlar devleti, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamında derin izler bırakmış önemli bir devlet yapısıdır. IX yüzyılın ortalarında kurulan ve XVI yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdüren Şirvanşahlar devleti, hem uzun ömürlülüğü hem de oluşturduğu devlet gelenekleriyle öne çıkar. Şirvanşahlar hanedanlığı, Azerbaycan tarihinde bu kadar uzun süre hüküm süren nadir hanedanlardan biridir.

Şirvanşahlar devletinin ortaya çıkışı tesadüf değildi. Arap Halifeliğinin zayıflaması, yerel feodal güçlerin güçlenmesi ve bölgede artan siyasi bağımsızlık eğilimi, Şirvanda devlet oluşumu için elverişli bir ortam yarattı. IX yüzyılın ortalarında, Yezid bin Mazyadın soyundan gelen Mazyadi hanedanının

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

hükümdarları, Şirvanda siyasi iktidarı ele geçirerek "Şirvanşah" unvanını aldılar. Bu unvanın benimsenmesi, bir yandan bölgede bağımsızlık iddialarını, diğer yandan da kadim Sasani geleneklerini sürdürme hedeflerini yansıtıyordu.

Anahtar Kelimeler: Şirvanşah, siyasi hayat, ekonomik hayat, kültürel hayat

GİRİŞ: Şirvanşahlar devletinin Azerbaycan tarihinde özel bir öneme sahip olmasının bir kaç nedeni vardır. Her şeyden önce, bu devletin varlığı bölgenin siyasi istikrarında önemli bir rol oynamıştır. Şirvanşahlar, farklı dönemlerde Selçuklular, Eldegiz, Hülagu, Timurlular ve Safeviler gibi güçlü imparatorluklarla ilişkiler kurmuş, bazen onların boyunduruk altına düşmüş, bazen de bağımsızlıklarını korumak için mücadele etmiştir. Bu dengeli politika sayesinde Şirvan, yüzyıllar boyunca Azerbaycanın siyasi haritasında önemli bir yer edine bilmiştir.

İkinci olarak, Şirvanşahlar ekonomik alanda da önemli adımlar attılar. Şirvan bölgesi, coğrafi konumu nedeniyle önemli ticaret yollarının kavşağında bulunuyordu. İpek Yolunun her iki kolu da buradan geçiyor ve Hazar denizi üzerinden uluslararası ticaret ilişkileri kuruluyordu. Şamahı ve Bakü şehirleri giderek Azerbaycanın başlıca ekonomik ve ticari merkezleri haline geldi. Bakü limanı, özellikle Orta çağda Hazar bölgesinde önemli bir rol oynamış ve Şirvanı Kafkasya ve Doğu ülkelerinin diğer bölgeleriyle bağlamıştır. Şirvanşahların ekonomik politikası, bölgede el sanatları, tarım ve ticaretin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Üçüncüsü, Şirvanşahların kültürel hayattaki rolü yadsınamaz. Bu dönemde Azerbaycan edebiyatı ve kültürünün gelişmesi için geniş fırsatlar yaratılmıştır. Haqani Şirvani, Feleki Şirvani, Nizami Gencevi gibi önemli şairlerin yanı sıra diğer bilim insanları ve sanatçılar da bu ortamda yetişmiştir. Şirvanşahlar sarayı, edebi ve kültürel toplantıların ve bilimsel tartışmaların merkezi haline gelmiştir. Aynı zamanda, Şirvanşahların mimari mirası -Bakûdeki Şirvanşahlar sarayı kompleksi, çeşitli camiler, türbeler ve diğer yapılar- bu devletin kültürel tarihinde izlerini günümüze kadar korumuştur.

Makalenin önemi, Şirvanşahlar devletinin faaliyetlerinin yalnızca Azerbaycan tarihinin bir sayfası olmayıp, aynı zamanda Kafkasya ve Orta Doğu bölgelerinin siyasi ve kültürel gelişimiyle de bağlantılı olmasıdır. Bu devletin incelenmesi, Azerbaycan devlet geleneklerinin kadim kökenlerini ve gelişim aşamalarını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Şirvanşahların rolü Azerbaycan Cumhuriyetinin modern dönemdeki devlet geleneklerinin tarihi temellerinin incelenmesi açısından da ayrıca çalışılmalıdır.

Şirvanşahlar devletinin Azerbaycanın siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamındaki rolünü kapsamlı bir şekilde araştırmak. için aşağıdaki görevler belirlenmiştir:

• Şirvanşahlar devletinin kuruluş nedenlerini ve siyasi gelişim aşamalarını analiz etmek;

• Şirvanşahların dış ve iç politikalarını incelemek;

• Devletin ekonomik hayatındaki temel yönleri belirlemek;

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

• Kültür, bilim ve edebiyat alanlarında bıraktıkları mirası incelemek;

• Şirvanşahların Azerbaycan tarihindeki yerini ve modern dönem açısından önemini değerlendirmek.

Çalışmanın kaynak tabanı zengindir. Şirvanşahlar hakkında bilgi Orta çağ arap, fars ve türk yazarlarının eserlerinin yanı sıra avrupalı gezginlerin kayıtlarında da yer almaktadır. Şirvan hakkında İbn Hordadbeh, el-İstakhri, Yakut el-Hemevi gibi coğrafyacıların ve Hafız Ebru, Mirhond gibi tarihçilerin eserlerinde de bilgi bulunmaktadır. Ayrıca, Şirvanşahların faaliyetleri, Ziya Bünyadov, Sara Aşurbeyli, Feride Memmedova, Tofig Koçarli ve diğer Azerbaycanlı tarihçilerin araştırmalarında da kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

Metodolojik açıdan bakıldığında, makale tarihsel-sistemsel bir yaklaşım kullanacaktır. Yani olaylar yalnızca kronolojik sırayla değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel süreçlerin etkileşimi çerçevesinde de incelenecektir. Aynı zamanda, karşılaştırmalı analiz yöntemi uygulanacak ve Şirvanşahların faaliyetleri bölgedeki diğer feodal devletlerle karşılaştırılacaktır.

Bu nedenle, sunulan makale, Şirvanşahların Azerbaycan tarihindeki çok yönlü rolünü incelemeye ve böylece ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel gelişim süreçlerinin daha da derinleştirilmesine hizmet edecektir.

ANA METİN-ARAŞTIRMA:

Arap halifeliğinin IX yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflaması, Kafkasya ve Azerbaycanda bağımsız feodal devletlerin ortaya çıkması için koşullar yarattı. Bu devletlerden biri, Şirvanda kurulan Şirvanşahlar devletiydi. Hazar denizi ile Kafkas dağları arasında yer alan Şirvanın coğrafi konumu, bölgeyi hem savunma hem de ekonomik ve ticari açıdan büyük öneme sahipti. Şirvanşahlar devleti, Mazyid hanedanlığı tarafından kuruldu. Mazyidler, aslen arapların tanınmış kabilelerinden biri olan Beni Mazyid kabilesine mensuptu. Halifeliğin ilk dönemlerinde, bu kabilenin temsilcileri Azerbaycana getirilerek askeri valiliklere atandı. IX yüzyılda, Yezid bin Mazyidin soyundan gelen Muhammed bin Yezid, "Şirvanşah" unvanını alarak bağımsız bir hükümdar statüsü kazandı. Bu unvanın benimsenmesi, bir yandan Sasani geleneklerine atıfta bulunmalarını, diğer yandan da bölgede bağımsız bir siyasi güç kurma arzularını ifade ediyordu.

Şirvanşahların yönetimi başlangıçta Şirvan bölgesiyle sınırlı olsa da, zamanla siyasi nüfuzları genişleyerek Derbent, Bakü, Şamahı, Gebele ve diğer bölgeleri de kapsamaya başladı. Devletin başkenti başlangıçta Şamahı şehriydi. Şamahı, yüzyıllar boyunca Şirvanşahların siyasi ve kültürel merkezi olarak hizmet etti.

Şirvanşahlar devleti feodal bir monarşi yapısına sahipti. İktidar babadan oğula miras yoluyla geçiyordu. Devlete Şirvanşah adı veriliyordu ve tüm güç onun elinde toplanıyordu. Şah aynı zamanda en yüksek askeri lider ve en yüksek yargı mercii olarak kabul ediliyordu. Devlet yönetiminde vezirler, askeri liderler ve mali işlerden sorumlu memurlar özel bir yere sahipti. Büyük şehirlere hükümdar

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

olarak atanan valiler ve emirler, merkezi hükümete bağlıydı. Ancak feodal ilişkilerin güçlü olması nedeniyle, bazı durumlarda merkezi hükümetin gücünü korumak için ciddi önlemler almak zorunda kalıyorlardı.

Şirvanşahların iç politikası, ülkede istikrarı sağlamayı amaçlıyordu. Özellikle XII yüzyılda, I Ahsitan (1160-1196) döneminde, devlet içinde istikrar sağlanmış, ekonomik ve kültürel yaşam gelişmiştir. Onun döneminde, Bakü kalesi, surlar ve savunma yapıları inşa edilmiş ve devletin savunma kabiliyetleri artırılmıştır. Şirvanşahlar devleti, yüzyıllar boyunca Selçuklular, Eldegiz, Hülagü, Timurlular ve Safeviler gibi birçok güçlü komşu devletle karşılıklı ilişkiler içinde olmuştur. Bu ilişkiler bazen bağımlı, bazen de müttefik olmuştur.

- Selçuklu döneminde (XI yüzyıl), Şirvanşahlar onların vasalı haline geldiler, ancak bir miktar özerkliklerini korudular. Selçuklular stratejik konumu nedeniyle Şirvana özel bir önem verdiler.
- Eldegiz devletinin etkisi XII yüzyılda daha da arttı. Eldegizin güçlenmesi Şirvanşahların bağımsızlığını sınırlasa da, iç yönetimde hala özgürdüler.
- Şirvan, Hülagu ve Moğol istilaları sırasında büyük zarar gördü. XIII yüzyılda Moğol istilaları nedeniyle ülke ekonomisi ağır darbeler aldı. Buna rağmen Şirvanşahlar iktidarlarını korumayı başardılar.
- Timurlularla ilişkiler XIV yüzyılda önemli bir rol oynadı. Timurun seferleri sırasında Şirvanşah I. İbrahim (1382-1417), ülkeyi yıkımdan koruyarak ve Timurla diplomatik ilişkiler kurarak akıllıca bir politika izledi. Bu politikanın bir sonucu olarak Şirvan bir miktar bağımsızlığını korudu ve gelişimini sürdürdü.
- Safevi döneminde Şirvanşahların bağımsızlığı tamamen kaybedildi. XVI yüzyılın başlarında, şah İsmailin seferleri sonucunda Şirvan, Safevilerin eline geçti. Bu durum Şirvanşahlar devletinin siyasi bağımsızlığına son verdi.

Şirvanşahların yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmesinin sebeplerinden biri de güçlü savunma politikalarıydı. Şirvan bölgesi her zaman çeşitli kabile ve devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu nedenle Şirvanşahlar, kale kentlerinin savunmasına özel bir önem vermişlerdir. Bakü, Derbent ve Şamahı şehirleri kale surlarıyla çevriliydi ve stratejik konumlara savunma kaleleri inşa edilmişti. Bakü kalesinin surları ve ünlü "Kız kalesi" Şirvanşahların savunma politikasının ürünleridir. Ordunun temelini süvari birlikleri oluşturuyordu. Aynı zamanda yerel halktan oluşan piyade birlikleri de mevcuttu.

Şirvanşahlar devletinin siyasi hayatı Azerbaycan devlet geleneğinin gelişiminde önemli bir aşamadır. Bir yandan eski Sasani geleneklerini sürdürürken, diğer yandan İslam medeniyetinin etkisi altında yeni yönetim biçimleri oluşturmuşlardır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

En önemli nokta Şirvanşahların Azerbaycan topraklarında yüzyıllar boyunca siyasi istikrarı sağlamış ve devlet fikrini canlı tutmuş olmalarıdır. Faaliyetleri sonucunda Azerbaycan halkı ulusal kimliğini korumuş ve siyasi bağımsızlık mücadelesi geleneğini sürdürmüştür.

Yüzyıllar boyunca iktidarda kalan Şirvanşah hanedanı içinde de bazı mücadeleler yaşanmıştır. Feodal ilişkilerin güçlü bir şekilde geliştiği dönemde, bazı soylu aileler zaman-zaman merkezi hükümete karşı çıkmıştır. Özellikle Selçukluların etkisinin arttığı XI-XII yüzyıllarda, feodal ayaklanmalar patlak vermiştir.

Şirvanşahların güçlü yanlarından biri, bu isyanları siyasi ve diplomatik yollarla bastırabilme yetenekleriydi. Bazen tavizler vererek, bazen de askeri güç kullanarak iç istikrarı sağladılar. Tarihi kaynaklar, Şirvanşah I Ferruhzadın (1063-1096) hükümdarlığı döneminde ülkede bazı toplumsal huzursuzlukların ortaya çıktığını, ancak hükümdarın bu huzursuzlukları sert önlemlerle giderdiğini kaydeder.

Şirvanşahların en önemli siyasi özelliklerinden biri diplomasi açısından büyük öneme sahip olmalarıydı. Coğrafi konumu nedeniyle Şirvan her zaman büyük imparatorlukların ilgi alanındaydı. Bu nedenle devletin bağımsızlığını korumak için diplomatik çeviklik hayati önem taşıyordu.

Örneğin, XIII yüzyıldaki Moğol seferleri sırasında birçok Kafkas ve Azerbaycan devleti tamamen yıkıldı. Ancak Şirvanşahlar akıllı diplomasi sayesinde devletlerini koruyabildiler. Moğollarla vasal ilişkiler kurarak askeri işgalden kaçınmayı başardılar. Ancak ülke ekonomisi ağır vergi yükümlülükleriyle boğuşuyordu.

Aynı zamanda, Şirvanşahların siyasi esnekliği, XIV yüzyılın sonu - XV yüzyılın başındaki Timur seferleri sırasında da kendini gösterdi. Şirvanşah I İbrahim, Timurla diplomatik ilişkiler kurarak ülkesini yıkımdan korumayı başardı. O dönemde sert bir direniş gösterilseydi, Şirvanşahların kaderi diğer Kafkas devletleriyle aynı ola bilirdi.

Komşu Türk-Müslüman devletlerle ilişkiler, Şirvanşahların siyasi yaşamında önemli bir rol oynadı. Bu ilişkilerin özü farklı zamanlarda değişti:

Selçuklularla ilişkiler: Selçuklular XI yüzyılın ortalarında Güney Kafkasyaya girdiğinde, Şirvanşahlar onlara boyun eğmek zorunda kaldılar. Ancak iç özerkliklerini korudular. Selçuklu hükümdarları Şirvanşahları resmen tanıdı, onlardan vergi topladı, ancak iç işlerine karışmadı.

Eldegiz Dönemi: XII yüzyılın ortalarında Atabey devletinin güçlenmesiyle Şirvanşahların bağımsızlığı sınırlandı. Ancak Eldegiz, Şirvanı ekonomik ve stratejik açıdan önemli gördüğü için, merkezi hükümetin tam kontrolünü sağlayamadı.

Altın Orda ve Hülagü: XIII yüzyıldaki Moğol istilaları sırasında Şirvan, Altın Orda hanları ve Hülagü ile ilişkilerini sürdürmek zorunda kaldı. Bazen bu devletler arasında arabuluculuk yaptılar.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Timurlular döneminde: Şirvanşah I İbrahim Timurla ilişkilerde oldukça başarılı bir politika izledi. Timurla ittifak kurarak hem devletin güvenliğini sağladı, hem de bölgedeki siyasi nüfuzunu artırdı.

Safevilerle İlişkiler: XVI yüzyılın başlarında Şirvanşahlar Safevi devleti ile çatışmaya girdi. Şah İsmailin seferleri sonucunda Şirvanşahlar devletinin bağımsızlığı 1501-de sona erdi. Ancak Şirvan bölgesi, Safevi döneminde Azerbaycanın siyasi merkezlerinden biri olmaya devam etti.

Şirvanşahlar devletinin uzun ömürlü olmasına rağmen, bağımsızlığı XVI yüzyılın başlarında sona erdi. Bu çöküşün nedenleri birkaç temel faktörle açıklana bilir:

- Feodal parçalanma: Feodal soyluların içeride güçlenmesi ve bazen de merkezi hükümete muhalefet etmeleri, devletin siyasi birliğini zayıflattı.
- Dış etkiler: Büyük imparatorlukların -özellikle Selçuklular, Moğollar, Timurlular ve Safeviler- baskısı devletin tamamen bağımsız bir şekilde faaliyet göstermesine izin vermedi.
- Sınırlı askeri güç: Şirvanşahlar ordusu savunma amaçlı yeterli olsa da, büyük imparatorluklarla açık bir askeri mücadeleye girmek için yeterli değildi.
- Stratejik konumun zayıflığı: Şirvanın Hazar denizi ile Kafkasya arasındaki konumu hem bir avantaj, hem de bir zayıflıktı. Bu konum, bölgeyi sık-sık işgalcilerin hedefi haline getiriyordu.
- Safevilerin yükselişi: Safevilerin XVI yüzyılın sonları ve XVI yüzyılın başlarındaki yükselişi, bölgede yeni bir güç dengesi yarattı. Şah İsmailin seferleri sonucunda Şirvanşahlar tamamen yenildi ve bağımsızlıklarını kaybettiler.

Şirvanşahların siyasi hayatı, Azerbaycan tarihinde önemli bir aşamadır. Yüzyıllar boyunca çeşitli zorluklara rağmen devletlerini korumayı başarmışlardır. Siyasi çeviklikleri, diplomatik manevraları ve savunma önlemleri, Şirvanşahların uzun ömürlü olmasının başlıca nedenleriydi. Şirvanşahların faaliyetleri, Azerbaycan devlet geleneğinin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Siyasi hayatları, küçük bir devletin bile doğru politika ve diplomasi sayesinde güçlü imparatorluklar arasında uzun süre ayakta kalabileceğini göstermektedir.

Şirvanşahlar devletinin ekonomik temeli tarımdı. Nüfusun büyük çoğunluğu çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Şirvan bölgesinin, özellikle Kura ve Araz nehirlerinin kolları boyunca uzanan toprakları verimliydi. Buğday, arpa, darı, sebze ve meyve yetiştiriciliği burada ağırlıklı olarak gelişmişti.

Şirvanda bağcılık yaygındı. Orta çağ kaynakları Şirvanın üzüm bağlarıyla tanındığını ve bu ürünlerin komşu ülkelere bile ihraç edildiğini belirtir. Bahçecilik ve kavun yetiştiriciliği de nüfusun başlıca uğraşları arasındaydı.

Toprak mülkiyeti biçimleri çeşitliydi. Başlıca üç tür toprak mülkiyeti vardı:

- Devlet toprakları (divan toprakları) - devlet hazinesine aitti ve kiralanıyordu.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

- İkta toprakları - komutanlara ve emirlere askerlik hizmeti karşılığında veriliyordu.
- Özel mülkiyet toprakları - bazı soylulara, din adamlarına ve şehir yetkililerine aitti.

Bu sistem feodal ilişkilerin güçlenmesine yol açtı. Nüfusun çoğunluğu, ürünlerinin belirli bir kısmını toprak sahiplerine vergi olarak ödeyen köylülerden oluşuyordu.

Şirvan bölgesi ayrıca hayvancılık için de uygundu. Kış kampları ve meralar sistemi gelişmişti. Koyun yetiştiriciliği ağırlıklı olarak yaygındı. Yün, deri ve süt ürünleri üretimi hem iç talebi karşılıyor hem de ticarette önemli bir rol oynuyordu.

Şirvanın doğal kaynakları da ekonominin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Petrol çıkarımı ve kullanımı, özellikle Bakü bölgesinde yaygındı. Orta çağ kaynakları, Bakü petrolünün hem aydınlatma, hem de tedavi amaçlı kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca Şirvanda tuz üretimi de yaygındı. Tuz ocakları, iç ve dış pazarlar için ürünler üretiyordu.

Şirvanşahlar devletinde şehirler ekonomik yaşamın ana merkezleriydi. En önemli şehirler Şamahı, Bakü, Derbent ve Gebele idi. Şamahı - devletin başkenti, hem siyasi hem de ekonomik bir merkezdi. El sanatları ve ticaret burada yaygın olarak gelişmişti. Bakü - Hazar denizi kıyısındaki konumu nedeniyle önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Bakü kalesi ve limanı, orta çağda uluslararası ticaret ilişkilerinin ana noktalarından biriydi.

Derbent - kuzey kapısı olarak adlandırılan bu şehir, hem savunma hem de ticaret açısından büyük önem taşıyordu.

El sanatları alanında dokumacılık, bakırcılık, demircilik, kuyumculuk ve çömlekçilik yaygındı. Şirvan halıları ve dokuma ürünleri yüksek kaliteleriyle öne çıkıyordu. Bu ürünler ticaret yolları aracılığıyla komşu ülkelere ihraç ediliyordu.

Şirvanın ekonomik yükselişinin temel nedenlerinden biri, elverişli coğrafi konumuydu. İpek Yolunun önemli kolları buradan geçiyordu. Bu güzergah aracılığıyla Çin, Orta Asya ve İrandan gelen mallar Kafkasya üzerinden Avrupaya taşınıyordu.

Hazar denizi, uluslararası ticarette de önemli bir rol oynamıştır. Şirvan, Bakü limanı aracılığıyla Rus beylikleri, Volga bölgesi, Harezm ve diğer bölgelerle ticari ilişkiler kurmuştur. Başlıca ihracat ürünleri ipek, petrol, tuz, halı ve tarım ürünleriydi. İthal ürünler ise çoğunlukla silahlar, değerli kumaşlar, baharatlar ve mücevherlerden oluşuyordu.

Şirvan çarşılarının zenginliği, özellikle orta çağ gezginlerinin kayıtlarında dikkat çekmektedir. İbn Bettuta Şamahı çarşılarında her türlü malın buluna bileceğini ve şehrin çok canlı bir ticaret hayatına sahip olduğunu yazmıştır.

Şirvanşahlar devletinin mali desteği vergi sistemiydi. Başlıca vergi türleri şunlardı:

Haraç – toprak vergisi - köylüler ürünün belirli bir kısmını devlete ödüyordu.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Cizye – müslüman olmayan nüfus tarafından ödenen bir baş vergisi.

Özel tüketim ve gümrük vergileri – ticaret yollarından ve pazarlardan toplanıyordu.

Ürün ve zanaat vergileri – dokumacılar, bakırcılar, kuyumcular ve diğer zanaatkarlar devlete ürün ve ya para olarak vergi ödüyorlardı.

Vergi sisteminden toplanan gelirler devlet hazinesine gidiyor ve ordunun bakımı, sarayların inşası ve şehirlerin savunulması için harcanıyordu. Özellikle XII yüzyılda, I Ahsitan döneminde, devlet bütçesi hem askeri hem de ekonomik reformlara harcanıyordu.

Şirvanşahların ekonomik politikası, yalnızca kendi dönemleri için değil, aynı zamanda Azerbaycanın genel ekonomik tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Hükümdarlıkları döneminde: Kent kültürü gelişmiş ve zanaat alanları genişlemiştir; Bakü ve Şamahı gibi şehirler bölgesel ticaret merkezleri haline gelmiştir; Petrol ve tuz üretimi, Azerbaycanın ekonomik hayatında ilk kez büyük ölçekte kullanılmıştır; Halı dokuma ve ipek dokuma gibi endüstriler uluslararası pazarlara açılmıştır.

Tüm bunlar, Şirvanşahların Azerbaycan ekonomik tarihinde uzun vadeli bir iz bıraktığını kanıtlamaktadır. Şirvanşahlar devletinin ekonomik hayatı çok yönlüydü. Tarım ve hayvancılık nüfusun temel uğraşları olsa da, zanaatlar, ticaret ve uluslararası ilişkiler devletin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Şirvanın elverişli coğrafi konumu, zengin doğal kaynakları ve gelişmiş ticaret yolları, bu devleti bölgenin ekonomik merkezi haline getirmiştir.

Şirvanşahların ekonomik politikası, Azerbaycanın ekonomik kalkınma geleneklerinin oluşumunda büyük bir etkiye sahipti. Bu politikanın bir sonucu olarak Azerbaycan, dünya ticaret yollarında önemli bir yer edinmiş ve Şirvan şehirleri, doğu ile batının buluştuğu önemli ekonomik merkezler haline gelmiştir.

Şirvanşahlar devleti, Azerbaycanın kültürel yaşamında özel bir rol oynamış ve döneminde Kafkasya bölgesinin en önemli kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şirvanşahların siyasi istikrar yaratma ve ekonomik kalkınmayı sağlamayı amaçlayan politikası, çeşitli kültür alanlarının gelişmesi için gerekli koşulları yaratmıştır. Saray hayatı, şehirlerin gelişimi ve bilim ve eğitime gösterilen özen sayesinde Şirvanda zengin bir kültürel ortam oluşmuştur.

Şirvanşahlar döneminde Azerbaycan mimarlık tarihinde altın sayfalar yazılmıştır. Özellikle XVI yüzyılda mimari zirveye ulaşmıştır. En görkemli anıt, Bakü'deki Şirvanşahlar saray kompleksi olarak kabul edilir. Bu kompleks; saray binası, Divanhane, Şah Camii, Seyid Yahya Bakuvinin türbesi, saray türbesi, hamam vb. içermektedir.

Ayrıca Şamahı, Derbent ve diğer şehirlerde camiler, kervansaraylar, köprüler ve kaleler inşa edildi. Şirvanşahların inşa faaliyetleri Azerbaycan mimarlık okulunun gelişiminde önemli bir etkiye sahipti.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Şirvanşahlar döneminde edebiyat zirveye ulaştı. Sarayda şairler, bilim adamları ve sanatçılar himaye ediliyordu. Burada çalışan en ünlü yazarlardan biri de Heqani Şirvaniydi. Eserleri doğu şiirinin incileri arasında yer aldı ve Azerbaycan edebiyatını zenginleştirdi.

Bir diğer büyük söz ustası Nizami Gencevi de Şirvan sarayıyla bağlarını sürdürdü ve eserlerinden bazılarını Şirvanşahlara ithaf etti. Aynı zamanda Şirvan çevresi, Mehseti Gencevi ve Feleki Şirvani gibi şairlerin yaratıcılığında önemli bir rol oynadı.

Sanatta kuyumculuk, nakış, halı dokumacılığı ve müzik yaygın olarak gelişmiştir. Özellikle saraylarda ve halk arasında muğam sanatı icra edilmiştir.

Şirvanda bilim ve eğitime büyük önem verilmiştir. Dini bilimlerin yanı sıra medreselerde matematik, astronomi, tıp ve felsefe de öğretilmiştir. Şirvanlı alimler, İslam dünyasının çeşitli bölgeleriyle bilimsel temaslar sürdürmüş ve eserlerini arapça ve farsça yazmışlardır.

Ünlü sufi şeyhi Seyid Yahya Bakuvi hem felsefi, hem de dini alanlarda büyük bir etkiye sahip olmuştur. Eserleri orta çağ Azerbaycan felsefi düşüncesinin gelişimine değerli katkılarda bulunmuştur.

Şirvanşahlar devleti, Azerbaycanın ulusal ve kültürel gelişiminde önemli bir aşama oluşturmuştur. Onların himayesinde edebiyat, mimari, müzik ve bilim hızla gelişmiş ve Azerbaycan kültürünün kendine özgü özellikleri oluşmuştur.

Bu dönemdeki mimari anıtlar Azerbaycan mimarlık okulunun baş yapıtları arasındaydı; Edebiyat, klasik doğu şiirinin üstün örneklerini ortaya koymuşdu; Bilim ve eğitim alanında ilerleme kaydedildi; Müzik ve sanat, halkın günlük yaşamının ayrılmaz bir parçası haline geldi.

Sonuç olarak söyleye biliriz ki, Şirvanşahlar dönemi, Azerbaycan tarihinde hem siyasi, hem de kültürel açıdan özel bir öneme sahip bir dönemdi.

KAYNAKLAR:

Əfəndiyev O. Azərbaycan tarixi (VII-XII əsrlər) Bakı, 1993
Əliyev Y. Azərbaycan tarixi (Qədim və orta əsrlər). Bakı, 1994
Həsənov H . Azərbaycan feodal dövlətləri tarixindən. Bakı, 2010
Quliyev Ə. Şirvanşahlar dövründə siyasi-iqtisadi həyat. Bakı,2017
Məmmədov Q. Şirvanşahlar dövləti və onun mədəni irsi. Bakı, 2005
Zeki Velidi Toğan Umumi türk tarihine giriş. İstanbul, 1981
Köprülü M.F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara, 1991
Öztuna Y. Büyük Türkiye tarihi, Cild II. İstanbul, 1990
Бартольд В.В. Сочинения. Том II: Работы по истории Кавказа и Средней Азии. Москва, 1963
Дьяконов М.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Москва, 1981
Пахомов Е.А. История Азербайджана. Баку, 1959
Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов X-XVI вв. Баку, 1983

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

UNWRAPPING THE LAYERS OF PALESTINIAN IDENTITY: A HISTORICAL AND CULTURAL EXPLORATION

Dr. Muhammad Safdar Bhatti

Department of Software Engineering, The Islamia University of Bahawalpur-Pakistan

Abstract

The Palestinian people have a rich cultural heritage including archaeological sites, vernacular architecture, holy shrines, folkloric songs, dancing, ethnographic instruments and embroidery. However, the Palestinian cultural heritage suffered irreversible losses due to the 1948 war and the destruction of over 400 villages and towns. Most of these components including buildings, mosques, churches, plazas, maqams and cultural landscapes were lost forever primarily from rural origin. The diversity and wealth of the Palestinian heritage can be seen not only in the archaeological sites but also in the architecture. The current study embarks on a nuanced exploration of Palestinian identity, delving into its historical, cultural and geographical dimensions. By examining the complex interplay between past and present, tradition and modernity, this study reveals the multifaceted nature of Palestinian identity. Through a critical analysis of literature, art, music and traditional practices, this study highlights the resilience and richness of Palestinian culture in the face of displacement, occupation and globalization. By unpacking the layers of Palestinian identity, this research aims to promote a deeper understanding of the Palestinian experience, fostering empathy, mutual understanding and a more nuanced appreciation of the complexities surrounding the Israeli-Palestinian conflict. Ultimately, this study contributes to a more informed and inclusive dialogue about identity, culture and politics in the Middle East. To encapsulate, the researcher explores the layers of Palestinian identity through cultural, historical, archaeological and natural heritage of their ancestors.

Keywords: Palestinian identity, cultural heritage, historical context, resilience, cultural preservation, Israeli-Palestinian conflict.

Bio-note: Dr. Muhammad Safdar Bhatti is a seasoned ELT expert with 30 years IELTS, TOEFL, TEFL & PTE teaching and training experience. He has helped thousands of students to overcome their struggles and achieve their desired scores. His passion for teaching and dedication to his student's success drives him to continually improve his teaching methods and provide the best possible support. He is a Linguist by profession, Teacher Trainer, Researcher & International Keynote & Plenary Speaker by experience. He has published 100 Research Papers in numerous international peer reviewed research journals, authored four books & has supervised extensively. He has conducted and attended scores of ELT workshops and seminars globally. He has a great travel history. He has

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

been awarded Honorary Doctorate in ELT and Applied Linguistics by an American University due to his remarkable services in the field of ELT. He is a recipient of multiple national and international Awards & Gold Medals in recognition of his outstanding academic achievements. Currently he is teaching in The Islamia university of Bahawalpur-Pakistan.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

DİNİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASI

İsmayılov Şahismayıl Namaz oğlu

Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7441-3575

Açar sözlər: din, həmrəylik, qardaşlıq, əməkdaşlıq, irs, diplomatiya

GİRİŞ

Azərbaycan və Türkiyə ortaq tarixi, mədəniyyəti, dili və dini paylaşan iki qardaş ölkədir. Bu ortaq dəyərlər əsrlər boyunca xalqlar arasında sıx bağlar yaratmış, siyasi və strateji münasibətləri möhkəmləndirmişdir. Xüsusilə dini həmrəylik, bu əlaqələrin əsas sütunlarından biri olmuşdur. Hər iki ölkə İslam dininə mənsub olmaqla yanaşı, dini dəyərlərin qorunması, dini təhsil, ibadət azadlığı və İslam dünyasında birliyin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm əməkdaşlıq həyata keçirmişdir. Bu məqalədə Azərbaycan və Türkiyə arasında dini həmrəyliyin tarixi kökləri, müasir əməkdaşlıq formaları və bu əməkdaşlığın regional və qlobal əhəmiyyəti araşdırılacaqdır. Türk xalqı dünyanın bilavasitə tarixi yaradan, ona istiqamət verən böyük millətlərindəndir. Sınaqlardan çıxmış qardaşlığı sarsılmaz və əbədi olan Türkiyə və Azərbaycan xalqları dili, adət-ənənəsi eyni olan böyük türk millətinin övladları, "müxtəlif isimlər daşıyan böyük Türk ağacının bir dalıdır". Həm türkiyəlilər, həm də "azərbaycanlılar milliyyət etibarı ilə türk, din etibari islam, mədəniyyəti-əsasiyyə etibarilə şərqlidirlər" [3,səh**.** 24].

İNKİŞAF

Azərbaycan və Türkiyə arasında dini bağlılıq tarixi köklərə əsaslanır. Xüsusilə Osmanlı dövründə Azərbaycanla dini-mədəni əlaqələr inkişaf etmiş, mədrəsə və ziyarətgahlarda oxşar dini dəyərlər paylaşılmışdır. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya daxil olması təkcə hərbi yardım deyil, həm də dini və mənəvi həmrəyliyin təzahürü olmuşdur.

Sovet dövründə Azərbaycanda dinə münasibət rəsmi olaraq məhdudlaşdırılsa da, xalqın dini yaddaşında türklərlə olan mənəvi bağlar itməyib. Bu, müstəqillikdən sonra daha açıq şəkildə özünü göstərməyə başladı. Azərbaycan və Türkiyə arasında dini bağlılıq tarixi köklərə əsaslanır. Xüsusilə Osmanlı dövründə Azərbaycanla dini-mədəni əlaqələr inkişaf etmiş, mədrəsə və ziyarətgahlarda oxşar dini dəyərlər paylaşılmışdır. 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya daxil olması təkcə hərbi yardım deyil, həm də dini və mənəvi həmrəyliyin təzahürü olmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycanda dinə münasibət rəsmi olaraq məhdudlaşdırılsa da, xalqın dini yaddaşında türklərlə olan mənəvi bağlar itməyib. Bu, müstəqillikdən sonra daha açıq şəkildə özünü göstərməyə başladı.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Azərbaycanın müstəqilliyinə qovuşmasından sonraki əlaqələrin keyfiyyət dəyişikliklərindən bəhs edərkən isə, təbii ki, mövzumuzun təhlili baxımından ilk növbədə tarixi və ictimai-siyasi şəraitin doğurduğu hadisələrin ümumi mənzərəsi bir çox mətləblərə aydınlıq gətirməkdədir. Belə ki, Sovet İttifaqının dağılması, beynəlxalq səhnədə siyasi vəziyyətin və qüvvələr nisbətinin köklü şəkildə dəyişməsi, bütün postsovet məkanında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmizin qarşısında milli dövlət maraqlarına maksimum cavab verən çoxşaxəli, mürəkkəb xarici siyasət doktrinası formalaşdırmaq vəzifəsi meydana çıxdı. Bu doktrinada Yaxın və Orta Şərqin Azərbaycanla bu və ya digər dərəcədə tarixi bağlılığı, etnik, dini və mədəni ümumiliyi olan ölkələrinə xüsusi yer verilməsi zəruri idi. "Gələcək Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox mühüm olan bu missiyanın əsas ağırlığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çiyninə düşdü. Onun rəhbərliyi və bir-başa iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası yalnız özünün qərbyönlü siyasət doktrinasını yaratmadı, həm də siyasi komplimentarizm prinsiplərinə əsaslanaraq tarixi, dini, mədəni baxımdan yaxın olduğu Şərq ölkələri, ilk növbədə isə Müsəlman Şərqi ilə sıx münasibətlər qurdu" [1,səh 4]. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Türkiyə ilə dini əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başladı. Türkiyənin Diyanət İşləri Başkanlığı ilə Azərbaycanın Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi arasında əməkdaşlıq müqavilələri imzalandı.

Türkiyənin Diyanət İşləri Nazirliyi ölkəmizdə 2001-ci ildə 4 ədəd məscid tikdirmiş, 2 məscid təmir etdirmiş, tez-tez dəyişən çoxlu sayda din xadimləri ölkədə xidmət göstərmişdir. Azərbaycanda 1992 – 1993-cü tədris ilində ilahiyyət fakültəsi açılmışdır. Fakültənin tələbələrinin sayı 2001-ci ilə qədər 280 olmuş və ilk məzunlar 1996 – 1997-ci tədris ilində buraxılmışdır. Fakültənin əsasında Bakı Türk Litseyi açılmışdır. 2001-ci ilə qədər Türkiyə Azərbaycana həccə getmək üçün böyük miqdarda yerlər ayırmış və 205.000 ədəd Qurani-Kərim və digər dini nəşrlər göndərmişdir. Türkiyənin maliyyələşdirdiyi və təşkil etdiyi Avrasiya İslam Şurası və digər simpoziumlara Azərbaycandan da məruzəçilər dəvət edilmişdir [2, səh 23].

NƏTİCƏ

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı dini həmrəylik, sadəcə ortaq bir dinə mənsub olmaqdan irəli gəlmir, həm də tarixi, mədəni və mənəvi bağların əsrlərlə formalaşan dərin qatlarını əhatə edir. Tarixi təcrübələr, xüsusilə Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, sovet dövrünün dini təzyiqlərinə baxmayaraq qorunan mənəvi yaddaş, müstəqillikdən sonra qurulan rəsmi və qeyri-rəsmi əlaqələr bu həmrəyliyin davamlı və sabit xarakterini sübut edir. Müstəqillik illərində Türkiyənin Azərbaycana dini təhsil, dini ədəbiyyat və məscid tikintisi sahəsində verdiyi dəstək, Diyanət İşləri Başkanlığı ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi arasında qurulan əməkdaşlıq, eləcə də ortaq dini tədbirlər və konfranslar bu əlaqələrin müasir formatda davam etdirildiyini göstərir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan-Türkiyə dini həmrəyliyi yalnız keçmişə söykənən bir irs deyil, eyni zamanda gələcəyə yönəlmiş bir strateji və mənəvi əməkdaşlıq platformasıdır. Bu platformanın

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

gücləndirilməsi və yeni nəsillərə ötürülməsi hər iki ölkənin milli və dini maraqları baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı:

Allahverdiyev, Q., & Sultanzadə, V. (2002). Heydər Əliyev və Şərq (I cild). Bakı: Tural–Ə Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, s.4

Hüseynova, F. (2007). Müstəqillik dövründə Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət). Bakı. s. 23.

Süleymanlı, M. A. (2003). Azərbaycan-Türkiyə kültür ilişkilerinde M.Əmin Rəsulzadənin rolu. Çizgi: Kültür, Sanat, Elm ve Düşünce Dergisi (Erzurum, Türkiyə), s. 24.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

EMERGENCE OF CONSTRUCTED ENVIRONMENT CONCEPT FOR TOURISM: A STUDY BASE ON TRIANGULATION REVIEW

A S Sochipem Zimik

Research Scholar, Department of Business Administration,
Assam University, Silchar-788011

Prof. Arup Barman

Corresponding Author, Department of Business Administration
Assam University, Silchar-788011

Abstract

This study aims to introduce the concept and significance of the constructed environment (CE) in the tourism development. By conducting a thorough examination of pertinent literature through triangulation review, various literature review gaps are identified, thereby contributing to the validation of the proposed concept. The study seeks to explore the practical application of CE concepts in the tourism industry, considering the perspectives of tourists and various stakeholders involved in tourism activities and serves as a platform for fostering a mutual understanding between the demands and expectations of tourists and the viewpoints of stakeholders. Traditionally, stakeholders have relied on tourist expectations and satisfaction to set goals, but contemporary trends necessitate fostering a positive connection between tourists and stakeholders. The study employs a descriptive methodology, gathering data from diverse sources such as books, reputable journals, and websites. It leverages the Maslowian triangle to facilitate a strategic approach that aligns stakeholder perceptions and tourist expectations. One crucial finding underscores the necessity for a conscious and strategic policy framework that aligns with the principles of competency, particularly in the context of tourist attractions.

Keywords: Constructed Environment, Tourism development, Triangulations, Stakeholders

1. Introduction

Constructed Environment (CE) in common parlance refers to a man-made environment for fulfilling the basic, or rather tourist requirements and expectations (Zimik & Barman, 2021). In other word, CE can be stated as man-made environment constructed for improving tourism industry and retain the loyalty of tourists (Zimik & Barman, 2023). It has been univocally reiterated by many scholars regarding the need for a pertinent environment to compensate for the effort the tourist has sacrificed and paid for. Infrastructure and service facilities are the major issues in developing countries that need

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

special attention for the tourism industry to flourish in developing countries (Hidayat *et al.,* 2017; Saremi, 2020; ADB, 2019). However, tourist expectations and demand are dynamic in nature (Zimik *et al*., 2022); these pose a serious challenge to the policymakers and management team. Thus, instead of limiting the approach from the state effort, a new concept of CE emerges and becomes essential. The umbrella of CE covers the tangible and intangible nature. Under the tangible cover the infrastructure, hotels, motels, malls, restaurants, adventure, leisure, sports, and Natural Park. The intangible aspect of CE mainly consists of services, hospitability, local friendliness, social acceptance by the host, and tour guide facilities. This pointed toward a thorough research investigation on the status of CE from the perspectives of tourism industries. As modern construction demands huge investment and manpower, a vivid and competent effort by the policymakers, constructors, contractor, local community, and the responsibility from the tourist is vital.

2. Objectives

The study consist of two objectives

- To discuss the emergence of constructed environment with reference to tourism development
- To explore the practical application of CE concept in the tourism industry

3. Methodology

To overcome the complexity and better comprehension of the study we adopt descriptive methodology where secondary data are collected from various journals, books, websites, and reports. The emergence of concepts and limited literature has made the adoption of descriptive methodology, where every aspect of CE related to tourism industries will be discussed in the light of the objectives highlighted above.

4. Literature Review

The above-mentioned paragraph has highlighted that CE is a new concept, and the genesis of the concept shall be discussed in the context of tourism industries. As infrastructure plays a vital role in tourism industries, infrastructures still hold a cornerstone in CE. A semi-systematic technique methodology is adopted for treating the most relevant literature in the triangulation review matric. Following a serious research gap will be formulated and general theory development in the light of the objectives and methodological approach will be identified with the help of the triangulation table as listed below.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Tabulation: A Triangulation Review

SI no.	Particular	Objectives	Methodology	Findings
1	Zimik & Barman (2023)	To analyze the trend and role of CE in tourism development	Descriptive	Improve in CE are essential to sustain economic growth, create jobs, & strategy
2	Zimik & Barman (2023)	To analyze construction projects for tourism development	Descriptive	The consciousness & competence of stakeholder & constructor is significant for tourism growth
3	Zimik *et al. (*2022)	To construct a model for tourist Satisfaction	Descriptive	Innovation and collaboration with other sectors are vital for improving the industries
4	Zimik & Barman (2021)	To discuss CE as one key aspect of tourism development	Descriptive	CE has a direct impact on tourism industry development
5	Prasain & Zou (2017)	To discuss the development, opportunity and growth of tourism	Descriptive	Public-private relations is highly recommended
6	Jovabavia & Iliat (2016)	To investigate the significance of infrastructure for tourism development	Correlation	Investment in infrastructure is important for tourism growth
7	Bordoloi & Agarwal (2015)	To examine the tourism potential, infrastructure involvement, and road map for tourism development	Secondary collection and descriptive analysis	Involvement of the community is needed to develop the region
8	Majid & Asima (2014)	To investigate the development of tourism in India	Descriptive	Infrastructure development through Public-Private-Partnership is needed
9	Meena and Das (2013)	Evaluate possible tourism development with the identification of natural resources	Mixed methodology	Accessibility is significant for tourism development

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

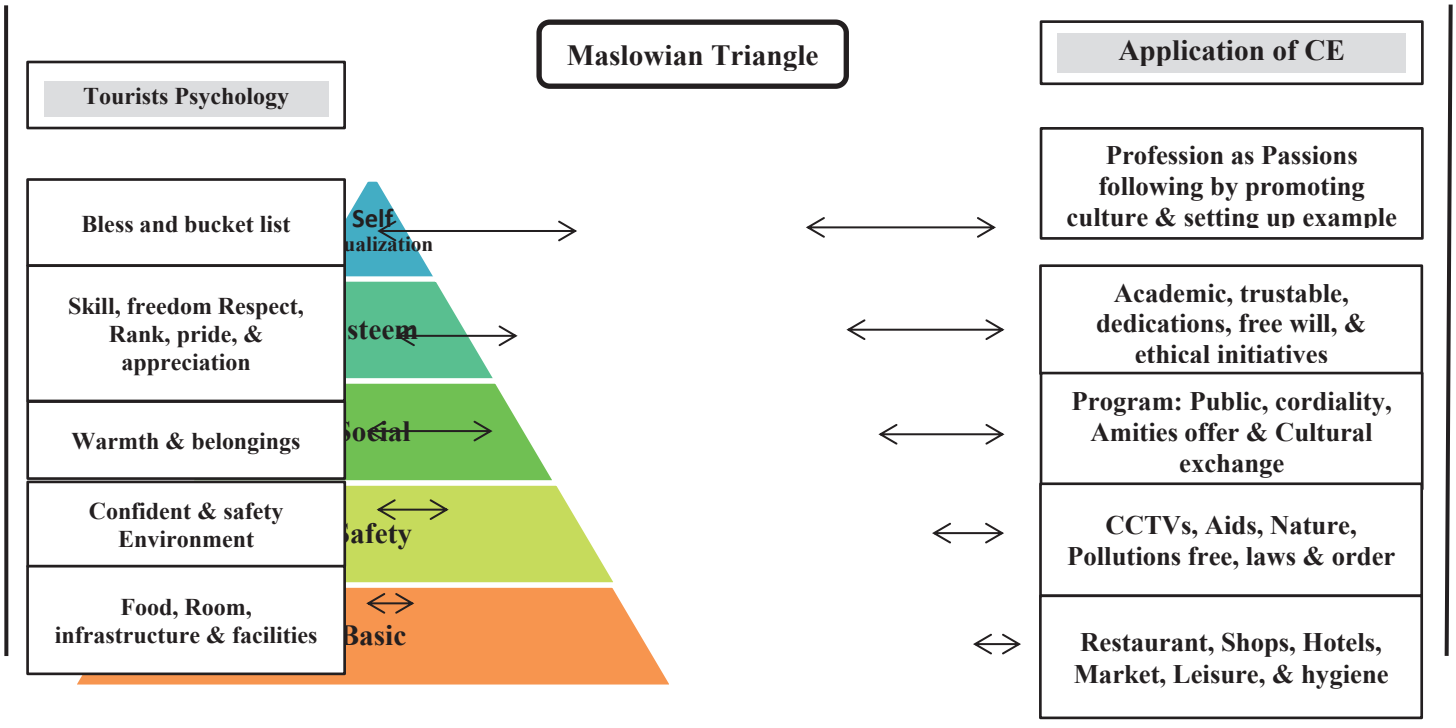
From the tabulation, it can be at least inferred that a few countable research work has been contributed that link CE to the tourism industries. This pointed to a serious research gap in the domain, which collectively speaks for the development of tourism development apart from touching the section of requirements such as infrastructure and policy alone. As no research contribution has been made, the concept of CE is justified for the study in a wider scope.

5. The Emergence of CE

Although infrastructure's significance has been extensively discussed in existing literature, a critical examination of CE from the tourist's viewpoint remains crucial. Revisiting the extensive literature emphasizes the necessity to steer tourism development in the direction of CE. Notably, tourist perspectives are fluid (Zimik *et al.,* 2022), underscoring the vital role of motivational interventions to accommodate these evolving viewpoints. Further scrutiny underscores the growing significance of CE in driving tourism development, with the tangible elements of CE diminishing as the hierarchical structure ascends. Consequently, the research sheds light on the overlooked observation that the intangible aspects of CE hold paramount importance. While infrastructure is undeniably indispensable as a foundational requirement, the higher tiers of the hierarchy demand a profound commitment to professionalism and service delivery to meet tourist expectations. The graphical representation corroborates tourists' expectations for multifaceted destination exploration.

Figure 1

CE application on Tourism through Maslowian Theory

Source: Zimik & Barman (2023)

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Analyzing the tourist's satisfaction level, pre and post-visit experiences, and revisit tendencies can reveal their engagement at the tourist destination. Consequently, assessing the status of CE becomes imperative for all tourist destinations. Based on this evaluation, a strategic approach involving renovations, re-engineering tasks, or innovative initiatives should be adopted to enhance tourist satisfaction. This approach is crucial as it aligns with the primary objective of the tourism industry, which is to ensure visitor contentment. Consequently, by monitoring and improving CE, tourist destinations can strive towards providing an enriched and fulfilling experience for their visitors. Thus, understanding and catering to the varying levels of tourist satisfaction is vital for the sustainable growth and success of the tourism industry.

6. Applications of CE for Tourism Development

Zimik & Goenka (2022) have investigated management aspects and proven the practical approach for tourism development. Whether the discussed CE concept may be intangible or tangible, there are strong implications of effort and strategic approach demanded from the stakeholders. Policymakers require strong experience and competence in delivering the CE concepts in reality. The consciousness of the policymakers, as highlighted in the figure, needs to be conceptually rehearsed and policy formulated to imply the strategies. To make the destination attractive needs to adopt pull and push strategies. Although the push strategies weigh more on the policymakers, strategy formulation demands serious consideration of the tourist apart from self-perceptions and determinations. The empathy of tourist feelings and expectations has clear indications as to why a positive driver should be initiated by policymaking in the efficient usage of resources. Apart from policy formulation, follow-up for maintenance and re-engineering needs to be implemented (Zimik & Barman, 2023). The state-sponsored project needs to align with the feasibility of tourism activities, the demand of the tourists, and the skills required to make the destination attractive. Another important argument that needs to be considered is the impact of CE on tourism industries. There is much evidence that before the CE concepts, a section of it was used to highlight the impact on tourism. Mazrekaj (2020) discovers the strong interconnection and reliance relations that exist between tourism and transportation. Advancements in accessibility facilities, supply chain, infrastructure, disposable income, vacation durations, and the importance of recreation activities tend to develop industries at a faster pace (Romão, 2018). To make the argument more interesting, Briassouus and Straaten (2000) argue that development in tourism solely relies on the excitement of the natural and artificial environment, which the tourist wishes to sacrifice and expect. Investment is another important focus point to be dealt with with great seriousness. An estimated $74.8 million loan amount was invested by ADB for infrastructure development in the northeast region (Bureau, 2012). Globalization and liberalization are other turning points that have made the projection of the destination easier.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

7. Conclusion

The study successfully establishes the concept of CE and its application in tourism development. Tourist psychology tends to vary and be unstable over time and across different demographics of tourists. Despite the existence of numerous literature highlighting the importance of infrastructure and service facilities, it is quite evident, with the study objectives supported by tabulation and figures, that the need of the hour is to collectively deduce a single concept called CE. The study further successfully emphasizes the impact of CE in the tourism industry through its application. Moreover, to overcome such challenges and provide a single platform for tourism development, the emergence of CE in the mainstream is highly recommended. The status of CE can be surveyed for each of the destinations, which will give a detailed report to policymakers and tourists. One of the key takeaways from the study is the need for policymakers, constructors, and management teams to be conscious and competent enough to perceive the opinions of tourist psychology and the requirements of the industries. The concept needs to be overseen by institutional professionals and intervention by the state. Lastly, the study stresses the need to conduct a serious study on the practical application of CE concepts in the tourism industry to estimate the benefits, status, and sustainability of the industry.

Works Cited

A. Bordoloi & B. Agarwal. (2015). Tourism Potentiality & Infrastructure Planning in North East India: Present Status and Future. *International Journal of Management Research & Review, Volume 5, Issue 11*, pp. 1101-1109.

ADB. (2019). *Infrastructure Development Investment Program for Tourism in Himachal Pradesh and Punjab: India Gender Equality Results Case Study (Gender Equality Results Case Studies)* . Mandaluyong City: ADB: Asia Development Bank.

B. Hidayat, Y. Hesna, A. Suraji, B. Istijono, & T. Ophiyandri. (2017). CHALLENGES FOR TOURISM INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN WEST-SUMATRA PROVINCE OF INDONESIA. *International Journal of Civil Engineering and Technology, Volume 8, Issue 10*, pp. 1009–1016.

B. Meena & N. Das. (2013). A study on Ecotourism potential in Tripura, North East India. *Indian Streams Research Journal, Volume 1, Issue 5*, pp. 1-4.

Bureau. (2012, July 10). *The Economic Times*. Retrieved October 27, 2023, from The Economic Times Web site: economictimes.indiatimes.com/news/economy/infrastructure/adb-to-provice-loan-to-improve-road-connectivity-in-north-east/articleshow/14810428.cms

H. Briassoulis & J. Straaten. (2000). Tourism and the Environment: An Overview. In *Tourism and the Environment, Volume 6* (pp. 1-19). Dordrecht: Springer, Dordrecht.

J. Zou & P. Prasain. (2017). North-Eastern States Tourism: Exploring the Unexplored On Earth. *Journal Of Humanities And Social Science, Volume 22, Issue 8*, pp. 35-40.

Majid & Asima. (2014). A review of tourism development in India. *Golden Research Thoughts, Volume-3, Issue-11*, pp. 1-11.

Mazrekaj, R. (2020). Impact of Road Infrastructure on Tourism Development in Kosovo. *International Journal of Management, Volume 11, Issue 4*, pp.466-474.

Romão, J. (2018). *Tourism, Territory and Sustainable Development.* Singapore: Springer Nature Singapore Ptv Ltd.

S. Jovabavia & I Iliat. (2016). Infrastructure As Important Determinant Of Tourism Development In The Countries Of Southeast Europe. *Ecoforum, Volume 5*, pp. 1-34.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

S. Zimik & A. Barman. (2021). Constructed Environment as Unkempt Issue in North East Indian Tourism: A Review Based. *International Journal of Multidisciplinary Educational Research, Volume 10, Issue 5*, pp. 137-143, DOI:http://ijmer.in.doi./2021/10.05.144.

S. Zimik & A. Barman. (2023). Global Trend and Roles of Constructed Environment in Tourism Development. *European Economic Letters, Volume 13, Issue 3*, pp. 783-793.

S. Zimik & A. Barman. (2023). Tourist Destination Innovation: The Role of Constructed and Deconstructed Environments. *Mukt Shabd Journal, Volume 12, Issue 9*, pp. 807-826.

S. Zimik & P. Goenka. (2022). Investigating Tourism Industries though the Lenses of Functional Management: A Concept Note". In A. Barman, *Exploring the Paradigms for North East Development (Part-I)* (pp. pp. 193-257). Guwahati: A M Publication, Bhangagarh.

S. Zimik, A. Barman, & R. Dey. (2022). Re-designing Tourists' Satisfaction Models through review Triangulations. *The British Journal of Administrative Management, Volume 58, Issue 154*, pp. 196-209.

Saremi, P. (2020). The Role of the Transportation System in the Development of the Tourism Industry in Developing Countries. *Indian Journal of Scientific Research, volume 11, no. 1*, pp. 61-64.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

NAI TALIM AND GANDHI

Prakash Chandra Kasera

Assistant Professor
Department of Education,
Bayalasi P.G. College,
Veer Bahadur Singh Purvanchal University, UP, India

Abstract

The existing educational system does not provide young people with enough opportunities for their overall development that will enable them to become financially independent. Despite passing tests and earning first- or higher-class degrees, the majority of today's students are unable to become independent and are incapable to deal with challenges. To resolve this issue, education of the kind Mahatma Gandhi referred to as "Nai-Talim" is necessary. Gandhi recognised that the Nai Talim played a significant role in the social and structural injustices that were being seriously harmed. It was treating all the ills and vices of Indian society. His Nai Talim idea triggered a social movement that fundamentally changed India's system of schooling. In order to understand and study Gandhiji's Nai Talim concepts, which are drawn from many of his writings, they are studied in this paper.

Keywords: Gandhi, Nai Talim, Structural Injustice

Foreword

Understanding, capabilities, convictions, and moral values are acquired through the procedure of education. The primary goals of education are to enhance individuals and to enable them to acquire the knowledge, abilities, and self-assurance they will require to live fulfilling lives. In addition to assisting people in learning how to generate money, it lessens the problems they confront in life. More options for better professional and personal improvement become available to people as their knowledge base grows. It facilitates the mind's opening to a variety of situations, assisting with successful problem-solving and worldly reflection. The power of Nai Talim, which produces knowledge, boosts self-esteem, and unlocks doors to opportunity by removing all barriers, is unmatched in the world (Wikipedia).

The path to a better life lies in the hands of children. The earliest education that a child receives comes from his or her family, and they continue to learn from their surroundings and from school. It is a social process that only takes place in social environments; without it, no one can learn from circumstances. Individual socialisation and the maintenance of a peaceful, stable society are two purposes of Nai Talim. It imparts to a youngster the ability to see, comprehend, and realise. As a result, when the child is an adult, he or she can use the fundamental education to create a higher

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

quality of life. It teaches children to behave kindly be imaginative, acquire skills, and understand more about life. The Indian educational system of today, however, is unable to create a civilised and compassionate society. The current education system falls short of making a significant impact on both societal and individual development. All people must receive good education of the highest calibre if social transformation is to be affected. An alternate strategy to create an alternate social system in this situation is Mahatma Gandhi's Nai Talim programme. Gandhiji's philosophy on Nai Talim has the potential to inspire people all across the world with his teachings on truth, nonviolence, peace, and love. His viewpoint on handicrafts is crucial since it embodies the culture and traditions of any nation. Using locally produced products helps to highlight a nation's heritage. Any individual may utilize their free time learning the numerous handcraft techniques and use those skills to make money. It maintains traditional skills and expertise. The greatest way to combat the current unemployment crisis is to promote independent business.

Nai Talim as perceived by Mahatma Gandhi

At the Round Table Conference in London (1931), Mohandas Karamchand Gandhi, better known by his stage name Mahatma Gandhi, brought up India's inadequate fundamental educational system and low literacy rate. The policies of the British government, according to him, are to blame for the deplorable status of universal education. According to Gandhi, who noted the institution's inherent problems, I am absolutely certain that the current educational system is not only ineffective but also positively detrimental. Negative behaviours would emerge in them. Thanks to English, there is now a permanent barrier between those with higher education and others who are illiterate.

He went on to say, "Let's now scream a stop and emphasise on teaching the child correctly via physical labour, not as a subsidiary pastime but as a major type of intellectual engagement." In 1937, Mahatma Gandhi published a piece in his journal "Harijan" describing his Basic Education (Nai Talim) scheme. The educational system was the subject of a meeting that was held at Wardha, India, on October 22 and 23, 1937. The assembly was known as the Wardha Educational Conference, and Gandhiji himself delivered the keynote address. After careful consideration, the conference agreed on the four propositions outlined below:

1. Seven years of free and compulsory education will be made available nationally.

2. Instruction ought to be offered in the student's mother tongue.

3. The ability to immerse them in artisan labour should be cultivated in accordance with the child's environment, and the educational process during this time should involve some physical and constructive activities.

4. The proposed educational framework would eventually allow for the payment of the instructors' salaries.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Inference

The fundamental principle of "knowing through doing," or Nai Talim, served as the cornerstone of basic education. Gandhiji was an advocate of action, hence it is possible to classify his thoughts regarding fundamental education as either action techniques or experiential methods. Its main purpose was to close the gap between academic learning and practical pursuits like farming, weaving, spinning, and woodworking. According to him, a practical educational plan needs to be closely related to the student's social and physical environment.

Bibliography

Nai Talim. Retrieved on Oct 5, 2023 from **https://en.wikipedia.org/wiki/Nai_Talim**

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

METHODOLOGY OF TEACHING FINE ART TO INCLUSIVE STUDENTS OF CLASS V

Emil Raul oğlu Ağayev

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract. One of the most important directions in modern Azerbaijani education is the knowledge taught to inclusive students. During the teaching methodology of fine arts, V class inclusive students are given preference for more assignments in the subjects of decorative and applied arts. In this article, the method of teaching the works of well-known artists to inclusive students in the fifth grade fine art textbook is analyzed.

Keywords: fine art, teaching, methodology, inclusive, decorative-applied art

V sinif inklüziv şagirdlərə təsviri sənətin tədrisi metodikası

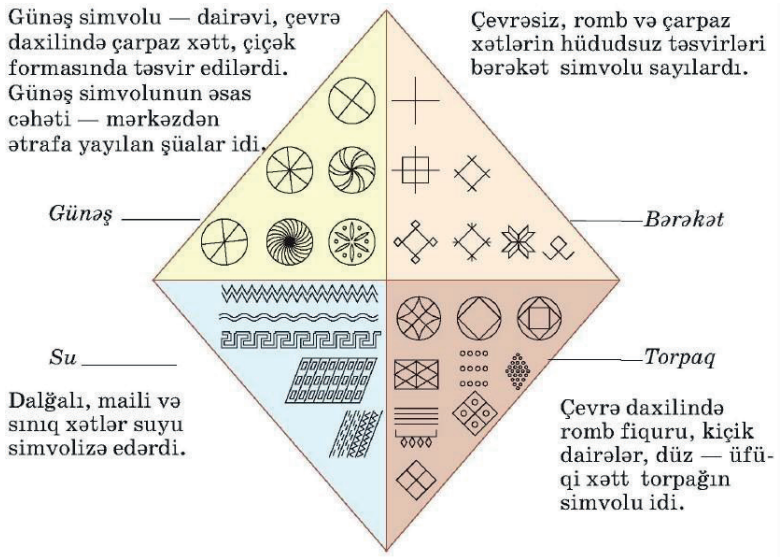
Xülasə.Müasir Azərbaycan təhsilində ən mühüm yer tutan istiqamətlərdən biri də inklüziv şagirdlərə öyrədilən biliklərdir. Təsviri sənətin tədrisi metodikası zamanı V sinif inklüziv şagirdlərə dekorativ-tətbiqi sənət mövzularında daha çox tapşırıqlara üstünlük verilir. V sinif təsviri sənət dərsliyində həmçinin tanınmış rəssamların yaradıcılığının da inklüziv şagirdlərə öyrədilməsi metodikası bu məqalədə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər:təsviri sənət, tədris, metodika, inklüziv, dekorativ-tətbiqi sənət

Təhsildə bərabər hüquqların qorunması müasir dövrümüzün tələbidir. Orta məktəblərdə inklüziv şagirdlərdə yaradıcı qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsində təsviri sənət fənninin tədrisi metodikası mühümdür.

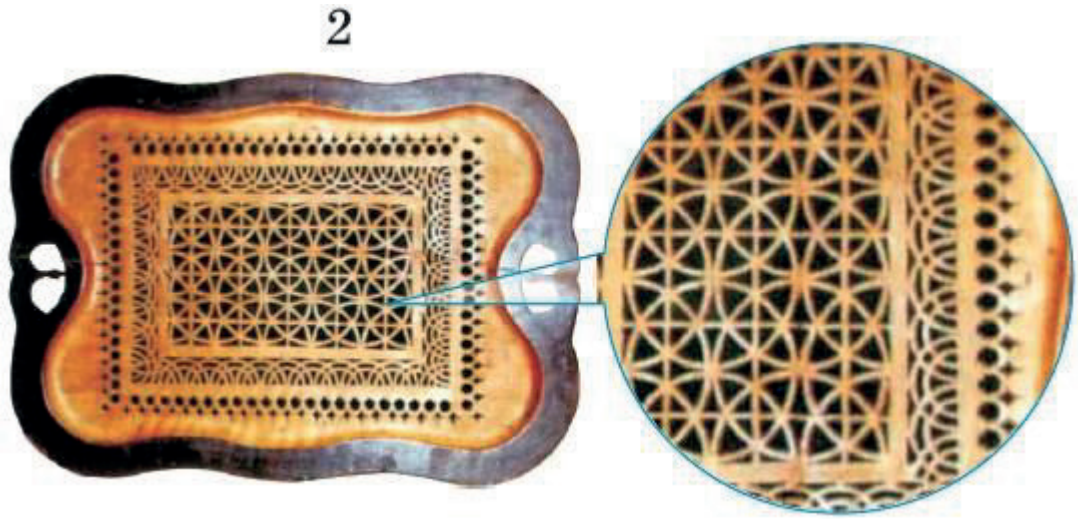
V sinifdə təsviri incəsənət fənninin tədrisi metodikası zamanı “simvollara çevrilmiş təbiət” mövzusunda inklüziv şagirdlərə plastilinlə işləmək daha asan olar .Onlara fərdi şəkildə məişət əşyasını düzəldib üzərini günəş, torpaq, bərəkət, su naxışları ilə bəzəmək tapşırılmalıdır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İLL 1. "Simvollara çevrilmiş təbiət"

İnklüziv şagirdlərə "Xalq məişət əşyaları-forma və dekor" mövzusunda məişət əşyasının necə bəzənməsi,sərnic,bardaq,məcməyinin konturlarını çəkib vermək və onun üzərini naxışlarla bəzəyərək rəngləmək tapşırılır. "Xalça naxışları" mövzusunda isə daha sadə naxış çəkib, onun haqqında məlumatlar vermək və onu rəngləməyi tapşırmaq olar.

İLL 2. Xalq məişət əşyası:məcməyi

"Azərbaycan tikmələrində kompozisiya" mövzusunda qrup işlərində inklüziv şagirdləri "muncuqtikmə qrupu"nda əyləşdirmək olar. Müəllim əvvəldən araqçın və tənbəkinin rəsmini çəkir və onu konturlarından kəsir. İnklüziv şagirdlər üçün muncuqlarla işləmək daha maraqlıdır. Müxtəlif rəngli sap və muncuqları şagirdin qarşısına qoyaraq araqçının naxış elementlərini bəzəməyi tapşırır. Bu zaman inklüziv şagird yapışqan, muncuq və müxtəlif rəngli sapların işlənmə qaydası ilə də tanış olur.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İLL 3. Araqçın

"Xalq geyimləri" mövzusunda müəllim inklüziv şagirdlərin qarşısına milli geyimdə olan kişi və qadın rəsmini qoyur ,onu rəngləməyi və geyimə naxışlar əlavə etməyi tapşırır. İnklüziv şagirdlər bu mövzunun tədrisi zamanı milli qadın və kişi geyimlərimizlədə tanış olur. Kişi papaqlarının da eskizlərini işləyib onların ümümi formalarına da baxış keçirilir.

İLL 4. Xalq geyimləri

"Qədim Misirdə geyim və dekor" mövzusunda inklüziv şagirdlər Misir insanının konturlarını çəkib qarşısına qoymaq lazımdır. Qədim Misir hökmdarına uyğun olan geyimi, əlində qamçı və əsanı çəkmək tapşırılır.

İnklüziv şagird üçün maraqlı hesab edilən "Keramika" mövzusunda plastilindən fincan düzəltmək tapşırıla bilər. Müəllim saxsı qabın rəngini quaş və akvarel boyalarını qarışdırmaqla əldə edir. Həmin

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

boya ilə şagirdə fincanı rəngləməyi tapşıra bilər. Bu tapşırığı yerinə yetirən zaman şagird həm texnikanın fərdi xüsusiyyətini öyrənir, həm də rəng və forma anlayışlarını qavrayır.

İLL 5. Keramika

"Qobelen" mövzusunda inklüziv şagirdlərə qobelen xalçanın eskizini çəkmək tapşırığı təqdim edilməlidir. Qazanılmış bilik və bacarıqların yaradıcı tətbiq edilməsi üçün xalça təsvirini yaratmaq daha məsləhətdir. Forma, məzmun və süjet kompozisiyada bitkin xarakter daşımalı, inklüziv şagirdlərə bu barədə daha dəqiq əsərlər nümayiş etdirilməlidir.

V sinif inklüziv şagirdlərə təsviri sənətin tədrisi metodikası zamanı müxtəlif mövzular təqdim edilir və onlarda mühüm bacarıqlar formalaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.V sinif təsviri incəsənət dərsliyi. Bakı 2020. 80 s
2.V sinif təsviri incəsənət fənni üzrə metodik vəsait. Bakı 2020. 80 s

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

UNIVERSITY OF MINDANAO, TAGUM COLLEGE SOCIAL MEDIA BEHAVIOR AND STUDY HABITS OF CRIMINOLOGY STUDENTS

ALLYSA MAE T. BENANING

JUDY ANN C. BRAVO

HAMLY T. REBUTA

Department of Criminal Justice Education- Bachelor of Science in Criminology

ABSTRACT

This study aimed to determine the level of social media behavior and study habits of Criminology Students at UM Tagum College. The researchers employed quantitative non-experimental research using correlational technique. In this study the respondents are Criminology students in Um Tagum College. Random sampling was used to determine the respondents. There are a total of 360 Criminology students in UM Tagum College in this study and it was collected accordingly to determine the level of social media behavior and study habits of Criminology Students at UM Tagum College. The following summaries of findings were drawn based on the result of the study. The level of social media behavior which described as high. The level of study habits which described as high. There is a significant relationship between social media behavior and study habits of Criminology Students at UM Tagum College.

Keywords: *Criminology Students, Social Media Behavior, Study Habits, Philippines*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ASSESSMENT ON THE KNOWLEDGE AND ATTITUDE OF TRICYCLE DRIVERS TOWARD ROAD SIGNS IN TAGUM CITY: A CORRELATIONAL STUDY

ERIKSON JAMES G. TAGOD

LOUEGIE B. LANDANGANON

DENNIS C. YCOT

Department of Criminal Justice Education- Bachelor of Science in Criminology

Abstract

Road markings and signage are essential components of public transportation networks strategically built and utilized to offer necessary road information for security purposes and protection. The main objective of this study is to determine if there is a significant relationship between the Knowledge and Attitude of Tricycle Drivers toward road signs in Tagum City. This study employed a descriptive-quantitative, non-experimental research design. Using a 5-point Likert scale Three hundred seventy (370) Tricycle Drivers from the locality were surveyed. They were determined by sampling chosen through a stratified random sampling technique and observed using an adapted questionnaire. The study found a significant difference between the Knowledge and Attitude of Tricycle Drivers toward road signs in Tagum City. According to a survey of the link between Tricycle Drivers' Knowledge and Attitude, knowledge impacts drivers' attitudes toward road signs in Tagum City based on how they approach them.

Keywords: *Tricycle Drivers in Tagum City, Knowledge, Attitude, Road signs*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

INTRINSIC MOTIVATION AND THE SAFETY OF THE CRIMINOLOGY INTERNS: A CORRELATIONAL STUDY

ARABIS, CARISSA B.

MONTIANTO, RHEALYN M.

RANCE, JUVY MAE P.

ABSTRACT

The main objective of this study is to determine if there is a significant relationship between the level of intrinsic motivation and the level of safety of the BS Criminology interns of UM Tagum College. This study employed a quantitative, non-experimental research design utilizing a correlational technique. A total of 186 criminology interns were chosen through a stratified random sampling technique where the participants of this study were surveyed using an adapted and researcher-made questionnaire. Mean was used to determine the level of intrinsic motivation and the level of safety. To ascertain their statistical relationship, Pearson-r was used. The result of this study revealed a strong positive correlation between the level of intrinsic motivation and the level of safety of the interns during the on-the-job training. The findings indicated that the p-value of 0.001 lower than 0.05 significance level with a corresponding r-value of 0.858* entails that there is a significant relationship with intrinsic motivation and safety of criminology interns.

Keywords: *intrinsic motivation, safety, criminology interns, quantitative, correlation*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

UNIVERSITY OF MINDANAO, TAGUM COLLEGE DISASTER AWARENESS AND SAFETY MEASURES TOWARDS EARTHQUAKE AMONG CRIMINOLOGY STUDENTS IN UM TAGUM COLLEGE

VINCENT REY D. GELVESON

ROGINEMEA AMOR Q. LOMOCSO

KEANU S. LUIS

ABSTRACT

This study aimed to determine the level of disaster awareness and safety measures towards earthquakes among Criminology Students at UM Tagum College. The researchers employed quantitative non-experimental research using correlational techniques. In this study, the respondents are Criminology students at Um Tagum College. Stratified random sampling was used to determine the respondents. There are 346 criminology students at UM Tagum College participating in this study. It was collected accordingly to determine the level of disaster awareness and safety measures towards earthquakes among Criminology Students at UM Tagum College. The following summaries of findings were drawn based on the study results.

The level of disaster awareness is described as very high. The level of safety measures is described as very high. There is a significant relationship between disaster awareness and safety measures against earthquakes among criminology students at UM Tagum College.

Keywords: Criminology students, disaster awareness, safety measures, Philippines

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

TÜRK XALQLARI ƏMƏKDAŞLIĞININ TARIXI ASPEKTLƏRI

Dosent Dr. Aytekin Zeynalova

Siyasi Elmlər üzrə Felsefe Doktoru
Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültesi, Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının dosent əvəzi
ORCID: 0000-0002-9737-1072

Özet

Türk xalqlarının soykökü dünyanın özü qədər qədimdir, türk qövmlərinin dövlətçilik tarixi qədim zamanlara dayanır. Göy türklərin xaqanlıq etdiyi vaxtlardan özlərinin əlifbaları, daş yazıları olub və bunların da əksəriyyəti hazırda qədim Monqolustan torpaqlarında qorunub saxlanılır. Burada 13 böyük daş, 43 ərazidə isə 120-dən artıq kiçik yazılı daş abidəsi var. Bunların hamısı qədim türklər olan – altaylar, xakaslar, yakutlar, tıvalar, uyğurlar, qazaxlar, özbəklər, qırğızlar, türkmənlər, Azərbaycan və Anadolu türkləri, Krım və Kazan tatarları, arnautlar, qaqauzlar, başqırtlar, noqaylar, kumıklar və digər qövmlərinin tarixinə aid olan Orhon-Yenisey yazılarıdır. Bu tarixi abidələr türk xalqlarının soykökünə işıq salmaqla yanaşı, onun möhtəşəmliyini, ruhumuzun, mədəniyyətimizin ucalığını göstərir.

Türk xalqları dünyaya böyük imperiyalar bəxş etmiş, möhtəşəm türk dövlətləri yaratmışlar. Atillanın, Çingizxanın, Əmir Teymurun, Şah İsmayılın, Osmanlı sultanlarının yaratdıqları imperiyalar bütün dünyanı lərzəyə gətirmiş, türk xalqlarını bəşəriyyətin zirvəsinə daşımışlar. III minilliyə türk dünyası yenidən özünün yüksəlişi ilə qədəm qoyur. Türk xalqlarının dirçəlişi bütün sahələrdə özünü göstərir.

Açar sözlər: İnformasiya, Azərbaycan, propaqanda

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

HISTORICAL ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN TURKIC PEOPLES

Associate Professor Dr. Aytekin Zeynalova

Doctor of Philosophy in Political Science Baku State University, Faculty of Journalism,
Associate Professor of the Department of International Journalism and Information Policy phd.
ORCID: 0000-0002-9737-1072

Abstract

The ancestry of the Turkic peoples is as old as the world itself, and the history of the statehood of the Turkic peoples dates back to ancient times. From the time when the Blue Turks ruled, they had their own alphabets and stone inscriptions, and most of them are now preserved in the lands of ancient Mongolia. There are 13 large stones and more than 120 small written stone monuments in 43 areas. All of them belong to the history of ancient Turks - Altai, Khakas, Yakuts, Tivas, Uighurs, Kazakhs, Uzbeks, Kyrgyz, Turkmen, Azerbaijani and Anatolian Turks, Crimean and Kazan Tatars, Arnauts, Gagauz, Bashkirs, Nogais, Kumyks and other peoples. - Yenisei inscriptions. These historical monuments, in addition to shedding light on the roots of the Turkish people, show its magnificence, the greatness of our spirit and culture.

Turkic peoples gave the world great empires and created magnificent Turkic states. The empires created by Attila, Genghis Khan, Amir Teymur, Shah Ismail, and Ottoman sultans shook the whole world and brought the Turkish people to the top of humanity. The Turkic world enters the third millennium with its rise again. The revival of the Turkic peoples is manifested in all fields.

Keywords: Information, Azerbaijan, propaganda

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra Orta Asiya ölkələri ilə əlaqə qurmuş, ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq inkişaf etdirilmişdir. Daha yüksək səviyyəli əlaqələr üçün səfirliklər və konsulluqlar açılmışdır. Özbəkistan ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər 1995-ci ildə yaradılıb. Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasındakı Səfirliyi 1996-cı ildə, Özbəkistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi isə 1998-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci il avqustun 30-da başlanılıb. 1993-cü ilin yanvarında Qazaxıstanın Azərbaycanda, 2004-cü ilin martında isə Azərbaycanın bu ölkədə səfirlikləri fəaliyyətə başlayıb. 2008-ci ilin sentyabrından isə Azərbaycanın Qazaxıstanın Aktau şəhərində konsulluğu fəaliyyət göstərir. Azərbaycanla Qırğızıstan arasında diplomatik münasibətlər 1993-cü il yanvarın 19-da qurulub. 2007-ci ildə Azərbaycanın Qırğızıstanda səfirliyi, 2008-ci ildə Qırğızıstanın Bakıda səfirliyi fəaliyyətə başlayıb. Türkmənistan və

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Azərbaycan arasındakı diplomatik əlaqələrin tarixi isə 1992-ci ilin iyun ayına təsadüf edir. 1999-cu ildə Türkmənistanın Azərbaycanda səfirliyi fəaliyyətə başlayıb. 2001-ci il iyunun 4-də Türkmənistan tərəfi maliyyə problemlərini əsas gətirərək Azərbaycandakı səfirliyinin fəaliyyətinə müvəqqəti xitam verib. 2008-ci ildə səfirlik yenidən öz fəaliyyətini bərpa edib. 2002-ci ilin avqustunda isə Azərbaycanın Aşqabadda səfirliyi fəaliyyətə başlayıb.

Eyni zamanda həmin ölkələrlə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlıq edilir: MDB, BMT, ATƏT, Türk Dövlətləri Təşkilatı, TürkPA, TürkSOY.

1992-ci ildə türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının birinci Zirvə toplantısı keçirilib və bundan sonra ölkə liderləri müntəzəm olaraq bir araya gələrək əməkdaşlığın əsas prioritetləri və istiqamətlərini müzakirə ediblər. Zirvə toplantıları daha çox məsləhətləşmələr funksiyasını daşıyırdı və əməkdaşlığın daimi platforması hələ formalaşmamışdı. İllər keçdikcə, ölkələr arasında həm iqtisadi, həm mədəni, həm də siyasi münasibətlər sürətlə inkişaf etdi. 1993-cü ildə TÜRKSOY-un, 2008-ci ildə Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının (TÜRKPA), 2009-cu ildə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (Türk Şurası), 2010-cu ildə Beynəlxalq Türk Akademiyası, 2012-ci ildə Türk Mədəniyyəti və Miras Fondu, sonra isə Türk Biznes Şurası kimi təşkilatların təsis edilməsi məhz bu zərurətdən irəli gəlib. Bu qurumların yaradılmasında məqsəd regionda türkdilli ölkələrin hərtərəfli qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlığına önəmli təkan verməkdir.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistanın 1993-cü ildə imzaladığı sənəd əsasında TÜRKSOY yaradılıb. Türk dünyasının "UNESCO"-su hesab olunur. Yarandığı gündən türkdilli dövlətlərin qardaşlığını gücləndirmək, Türk mədəniyyətini gələcək nəsillərə nümayiş etdirmək və Türk dünyasının ortaq dəyərlərini beynəlxalq səviyyədə tanıdaraq geniş kütlələrə çatdırılmasını əsas məqsəd qoyub. TÜRKSOY eyni prinsip və məqsədləri paylaşdığı UNESCO və İSESCO ilə əməkdaşlıq edir. Bundan əlavə, qurum bir sıra universitet, bələdiyyə, qeyri-hökumət təşkilatları ilə müxtəlif əməkdaşlıq fəaliyyətləri həyata keçirir. TÜRKSOY-da demokratik əsaslar mühüm rol oynayır. Belə ki, müşahidəçi üzvlər əsas üzvlərlə eyni hüquq və səlahiyyətlərə malikdir. Din birliyi deyil, məhz dil birliyi əsasında yaranıb. Digər beynəlxalq təşkilatlar kimi qərargahı, katibliyi, bayrağı, Mədəniyyət Nazirlərinin Daimi Şurası, dövlət başçıları səviyyəsində sammiti var. Qurum üzv ölkələr arasındakı siyasi mövqelərdən asılı olmayaraq mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığı müvəffəqiyyətlə həyata keçirir. Üzv ölkələr fəaliyyətin həyata keçirilməsində bərabər hüquqa malikdir. Təşkilata Baş Direktor nəzarət edir. Baş Direktorluq Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərindədir, rəsmi dil isə Türk dilidir. Təşkilat 2 komitəyə bölünüb-Mədəniyyət və incəsənət tədbirlərinin birgə keçirilməsi üzrə Komitə və İnzibati və hüquqi təmsilçilər üzrə Komitə. TÜRKSOY türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək, türk mədəniyyətinin müştərək olduğunu sübuta yetirmək, digər yerlərdə də Türk mədəniyyətinin yayılması, arxiv sənədlərinin qorunması üçün mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat, tarixi irs, teatr, musiqi, kinofilm sahəsində müxtəlif tədbirlər keçirir. 1993-cü ildə təşkilat silsilə tədbirlər keçirdi ki, bunların da ən vacibi dahi drijor "Niyazinin xatirə

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

gecəsi" oldu. 1994-cü il martın 21-23-də Türkiyədə Novruz bayramı böyük rəğbət və maraqla qarşılandı. Artıq bu bayram hər il müntəzəm keçirilir. TÜRKSOY-un yaradılmasında və sonrakı fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının çox mühüm rolu olub. 1995-ci ildən ölkədə vəziyyət sabitləşməyə başlamış, nəticədə qurumla bağlı xüsusi məsələlər Azərbaycanın üzərinə düşmüşdür. 1996-cı ilin noyabrında Bakıda 3 mühüm tədbirin- "TÜRKSOY-un VIII toplantısı", "Türk dünyası yazıçılarının III qurultayı" və "M. Füzulinin 500 illik yubileyi"-nin yekun tədbirlərinin keçirilməsi bunun sübutu idi. Füzulinin 500 illik yubileyi UNESCO səviyyəsində keçirilmiş və Türkiyədən başlamışdır. Bu da ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. 1996-cı il 7 iyulda TÜRKSOY ilə UNESCO arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Danışıqların əsas mövzusu ikitərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi olub. TÜRKSOY UNESCO-nun baş fəaliyyət proqramına əlavə etmək üçün 3 təklif verdi: 1999-cu ildə "Dədə Qorqud" eposunun 1300 illik yubileyinin keçirilməsi və həmin ilin "Dədə Qorqud" ili adlandırılması; Türkistan şəhərinin 1500 illiyinin qeyd edilməsi; Böyük Türk Xaqanlığının 1450 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimlərin keçirilməsi.

1996-cı ildə Daşkənddə keçirilən V sammitdə "Daşkənd Bəyənnaməsi" qəbul edildi. Nəticədə, 1999-cu ildə bütün dünyada "Dədə Qorqud" ilinin elan edilməsi barədə UNESCO qarşısında məsələ qaldırılması, türk dünyasında latın qrafikalı əlifbaya keçid üçün real planların hazırlanması, ortaq ədəbi türk dilinin formalaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirilməsi məsələyə qoyuldu. Həyata keçiriləcək tədbirlər əhəmiyyət və miqyasına görə 3 yerə bölünür: 1) Beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan tədbirlər- belə tədbirlər UNESCO ilə birgə TÜRKSOY-un bütün üzvləri tərəfindən keçirilir; 2) Regional əhəmiyyətli- 2 və daha çox üzv tərəindən keçirilir; 3) Milli əhəmiyyətli- yalnız bir ölkənin daxilində üzv dövlətlərin iştirakı ilə qeyd edilir.

TÜRKSOY-un yeni layihələrindən biri mədəniyyət paytaxtlarının elanıdır. Məqsədi zəngin tarix və mədəniyyətə malik bu şəhərləri bütün dünyaya tanıtmaqdır. 2011-ci ildə dəstək görən bu layihə sayəsində 2012-ci ildə Astana şəhəri Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı olmuşdur. 2023-cü ildə isə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Şuşa şəhəri Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan olundu. Türk Xalqlarının Ümumdünya Assambleyasının V Qurultayında "Turan intibahı" məsələsi müzakirə edildi. Tarixi-mədəni mərkəzin direktoru Yermentay Sultanmurat tərəfindən hazırlanan proyektə görə Turan şəhərciyi Daşkənddən 60 km, Şımkənd şəhərindən 26 km aralıda, iki şəhər arasında VI-VIII əsrlərdə mövcud olan Kazkurt şəhəri yenidən inşa olunmalı, hündürlüyü 60 m olan "Göy Türk" abiəsi ucaldılmalıdır. Abidə vasitəsilə Türk dünyasının min illik ruhu əks olunacaq. 2008-ci il 21 noyabrda Türkiyə Respublikasının İstanbul şəhərinin Dolmabaxça sarayında Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə Respublikasının parlament rəhbərləri tərəfindən imzalanan sənəd əsasında TÜRKPA- Türkdilli dövlətlərin Parlament Assambleyası yaradılıb. TÜRKPA-nın 2009-cu il 29 sentyabrda Bakı şəhərində keçirilən I plenar sessiyasında TÜRKPA-nın Reqlamenti, Katibliyin

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Əsasnaməsi, Bakı Bəyənnaməsi, Katibliyin daimi əsasla Bakı şəhərində yerləşməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Assambleya sədrliyi ingilis əlifbası üzrə ildə bir dəfə bir ölkədən digərinə keçir.

TÜRKPA-nın qəbul edilmiş özünəməxsus məqsədləri var: Parlamentlərarası əməkdaşlığın keyfiyyətcə yeni mərhələsi olan parlament diplomatiyası vasitələrinin köməyi ilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsinə kömək etmək; Türk dövlətləri və digər region dövlətlər arasında qarşılıqlı surətdə faydalı və bərabərhüquqlu əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə kömək göstərmək; tərəf ölkələrin qanunvericiliklərinin, o cümlədən mədəni irsin və tarix, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə türk dövlətləri üçün ümumi əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsinə yönəlmiş qanunvericiliklərinin yaxınlaşdırılması üzrə tövsiyələr vermək; tarix, mədəniyyət və dil ümumiliyinə əsaslanaraq milli qanunvericiliklərin yaxınlaşdırılması və parlamentlərarası əməkdaşlığa dair digər məsələlərdə qarşılıqlı fəaliyyətin daha da sıxlaşdırılması. Assambleyanın 1-ci plenar iclası 2009-cu il 29 sentyabrda keçirildi və TÜRKPA-nın Nizamnaməsi, Katibliyin Əsasnaməsi, illik büdcəsi qəbul edildi. Ümumi razılıq ilə TÜRKPA-nın baş katibi Ramil Həsənov seçildi. Digər plenar iclas 28 aprel 2011-ci ildə keçirilib. Qurumun rəsmi bayraq və emblemi məhz bu sessiyada qəbul edildi. Yeni dörd daimi komissiya- Beynəlxalq Əlaqələr Komissiyası, Sosial, Humanitar və Mədəni məsələlər Komissiyası, İqtisadiyyat, Ticarət, Maliyyə məsələləri Komissiyası və Hüquq məsələsi Komissiyası yaradıldı. İstanbul sazişinə edilən dəyişikliklərə əsasən rəsmi dillər sırasına ingilis dili də əlavə edildi. TÜRKPA-nın 5-ci ildönümünə həsr olunmuş dördüncü plenar sessiyasında yekun sənədi kimi Ankara Deklarasiyası qəbul edilib. 2014-cü ilin iyununda keçirilən sessiyada plenar iclasın əsas mövzusu "TÜRKPA fəaliyyətinin məzmunu" olub. Bu iclasda Macarıstan Parlamentinə müşahidəçi statusu verilib. Eyni zamanda qurumun səmərəliliyinin artırılması məqsədilə yeni komissiyaların yaradılması təklif edilib. TÜRKPA-nın xidmətə görə medalları 2015-ci ildə təsis edilmişdir. Özbəkistan nümayəndə heyətinin ilk dəfə iştirak etdiyi TÜRKPA-nın plenar sessiyası 2017-ci ildə Bişkekdə keçirilib. Sessiyanın əsas mövzusu "Parlamentlərdə şəffaflıq:qərarların qəbul edilməsində yeni texnologiyalar" olub. Belə ki, parlamentlərarası dialoqlarda hərtərəfli fəaliyyət nəticəsində ölkələrin inkişafının yeni texnologiyalar ilə daha yüksək səviyyəyə çatacağı bildirilib. "Türk dünyasında parlament diplomatiyası: Sülh və təhlükəsizlik naminə regional əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi" mövzusu ilə çıxış edən doqquzuncu plenar iclasda Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və Turizm haqqında model qanunları, Qadın Parlamentarilər Qrupu, Gənc Parlamentarilər Qrupunun yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

TÜRKPA-nın Bakı Bəyənaməsində bildirilir ki, TÜRKPA suverenlik, ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı prinsiplərinə hörmət edir. Bu əsasda qurum Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Azərbaycanın suverenliyi, ərazi bütövlüyü beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi əsasında siyasi həllinin əhəmiyyətini ifadə edir. Danışıqlar yolu ilə münaqişənin həll edilməsinin regionda sülhün, sabitliyin bərqərar olacağına, regional əməkdaşlıq üçün şərait yaradacağına inamı təsdiq edir. Milli Məclisin təşkilatçılığı ilə üzv parlamentlərin nümayəndələri

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ölkəmizin 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərinə, o cümlədən "Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı" Şuşa şəhərinə səfər ediblər. Qardaş ölkələrimizin parlament üzvləri Ermənistanın işğalı dövründə törədilmiş vəhşiliklərin və dağıntıların şahidi olmaqla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ölkəmiz tərəfindən həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma işləri ilə də tanış olublar.

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası- TDƏŞ 2009-cu ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə arasında Naxçıvan şəhərində imzalanan "Naxçıvan" müqaviləsi ilə yaradılmışdır. Özbəkistan isə 2018-ci ildə qatılma niyyətinin olduğunu bildirmiş və 2019-cu ildə üzv olmuşdur. 2018-ci ilin sonlarından Macarıstan təşkilatda müşahidəçi dövlətdir və yaxın zamanlarda tam üzvlük tələb etməsi gözlənilir. Qurumun mərkəzləri Astana, Bakı və İstanbul şəhərlərindədir. Təşkilatın qurulma fikrini ilk dəfə irəli sürən Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev olub. Bu məqsədlə, Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təklifi ilə 2019-cu ildə N. Nazarbayevə "Türk Şurasının ömürlük fəxri rəhbəri" adı verilib.

TDT-nin əsas fəaliyyət məqsədləri və vəzifələri Naxçıvan Sazişi ilə müəyyən edilib və bunlardır: tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi; regionda və dünyada sülhün bərqərar edilməsi; xarici siyasət məsələlərinə ortaq yanaşmanın təşviq edilməsi; beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizənin əlaqələndirilməsi; ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi; ticarət əlaqələri və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması; hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə, sosial və mədəni inkişafa səy göstərilməsi; elm, texnologiya, təhsil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi; kütləvi informasiya vasitələri arasında əlaqələrin, eləcə də daha geniş miqyasda informasiya mübadiləsinin təşviq edilməsi; hüquqi məlumatların mübadiləsinin, hüquq sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Zirvə görüşlərindən bir gün əvvəl Xarici İşlər nazirləri Şurasının toplantısı keçirilir. İlk görüş 2013-cü ilin aprelində Bakı şəhərində, ikincisi isə Nur-Sultan şəhərində keçirilib. Müzakirə edilən məsələlər "Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi", Əfqanıstan üçün "İstanbul prosesi", regional münaqişələr, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə və s. olub. 2013-cü ildən üzv ölkələr arasında təhlükəsizlik məsələləri üzrə məsləhətləşmələr keçirilir. Həmin ildə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə ilk dəfə TDƏŞ-ə üzv ölkələrin diaspor təşkilatları rəhbərlərinin I Forumu keçirilərək "Türkdilli dövlətlərin diaspor təşkilatlarının ortaq fəaliyyət strategiyası" və "Bakı Bəyannaməsi" qəbul edildi. 15 oktyabr 2019-cu ildə Bakı şəhərində TDƏŞ-in 7-ci Zirvə Görüşü keçirildi və Özbəkistanın təşkilata üzvlüyü təsdiq edildi. Zirvə Görüşündən bir gün əvvəl Biznes Forum keçirilib. Bu Zirvə Görüşündən sonra təşkilata sədrlik növbəti Zirvə Görüşünədək Azərbaycan Respublikasına keçib. TDƏŞ-in Dövlət Başçıları Şurasının 10 aprel 2020-ci ildə Fövqəladə Zirvə Görüşündə "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Fövqəladə Zirvə Görüşünün Bakı Bəyannaməsi" qəbul edilib. 23-24 fevral 2021-ci ildə TDƏŞ-in energetika üzrə işçi qrupunun birinci iclası və energetika nazirlərinin 1-ci

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

görüşü keçirilib. 31 mart 2021-ci ildə isə qeyri-rəsmi Zirvə Görüşü keçirilmiş və "Türkistan Bəyənnaməsi" qəbul edilmiş, nəticədə Qazaxıstanın Türkistan şəhəri Türk dünyasının "mənəvi paytaxtı" elan olunmuşdur. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə dünyanın siyasi sistemində önəmli bir platformaya çevrilməkdə olan Türk Şurasının bundan sonra "Türk Dövlətləri Təşkilatı" adı ilə fəaliyyətini davam etdirməsi haqqında qərar qəbul edildi. Quruma təşkilat statusunun verilməsi onun müəyyən sahələrlə əməkdaşlığının yüksək səviyyəyə çatdırılmasına yardım edən vacib məqamdır. VIII Zirvə Görüşündə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Prezident İlham Əliyevə "Türk Dünyasının Ali Ordeni"-ni təqdim edib.

TDƏŞ Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişədə həmişə Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləyib. 2020-ci ilin iyulunda baş vermiş Tovuz hadisələri və 27 sentyabrdan başlayan Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən təxribatlarla bağlı mütəmadi olaraq bəyanatlar vermiş, rəsmi mənbələrə əsaslanan məlumatlar vermiş, raket atəşinə tutulan Gəncə şəhərini ziyarət etmiş, Türk dünyası adından həmrəyliyi nümayiş etdirən bəyanatla çıxış etmişdir. Eyni zamanda, TDƏŞ nümayəndə heyəti işğaldan azad edilmiş Ağdam və Füzuli rayonlarına da səfər edib.

2009-cu il oktyabrın 3-də türkdilli dövlətlərin Naxçıvanda keçirilən IX Zirvə görüşündə Qazaxıstan Prezidenti N. Nazarbayevin təklifi ilə Beynəlxalq Türk Akademiyası yaradılıb. 23 avqust 2012-ci ildə Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının (Türk Şurası) Bişkekdə keçirilən II Zirvə toplantısında beynəlxalq status alıb. Akademiyanın əsas məqsədi Türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və bu mədəniyyətin töhfələrini araşdırmaq, Türk xalqlarının elmi təşkilatlarına elm və təhsil məsələsində yardımçı olmaq, Türkdilli ölkələr və xalqların ziyalıların təşəbbüslərinə dəstək vermək, onları müntəzəm olaraq bir araya gətirməkdən ibarətdir. Üzv ölkələr: Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Macarıstan və Türkiyə. Elmi inteqrasiyanın inkişafı məqsədilə BMT, UNESCO, İSESCO, SESRİC, ECO kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. BTA yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan dillərlə bağlı 26 ölkədən 130 alimin iştirakı ilə 4 cildlik "Təhlükədəki Türk Dilləri" –ni dərc etdirib. Özbəkistanın nümayəndə heyəti ilk dəfə olaraq II "Böyük Çöl" Forumunda çıxış edib. Forum humanitar elmlərlə bağlı mühüm fikirlər irəli sürən platforma kimi tanınır. Akademiya tez-tez müxtəlif dillərdə yeni kitabların nəşrinə xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, Türk Kitabxanasında 50000 kitab, Türk Muzeyində isə 700-dən çox eksponat var. 4 dildə "Altayistika və Türkologiya Araşdırmaları" jurnalı, "Global-Türk" jurnalı, www.twesco.org internet portalı, "Turkic Weekly" elektron xülasəsi yayımlanır. Türk xalqlarının zəngin tarixi, maddi və mənəvi mirasını virtual ortamda bir araya gətirən böyük elektron multimedia fondu "Atalar Mirası" (//atalarmirasi.org/) portalı isə 2018-ci ildən 4 dildə onlayn rejimdə fəaliyyət göstərir. XV əsrə qədər olan dövrü əhatə edən "Ortaq Türk tarixi" dərsliyinin proqram və layihəsi hazırlanaraq Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstan orta məktəblərində seçməli fənn olaraq tədris proqramına daxil edilib. XV-XXI əsrləri əhatə edən "Ortaq Türk Tarixi" dərsliyinin konsepsiya və proqramı üzərində işlər davam etdirilir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

BTA-nın Azərbaycanla əməkdaşlığını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bakı Türkoloji Konqresinin 90 illiyinə həsr olunan beynəlxalq konfransda türk dünyasının inkişafına təsir edən arxiv sənədlərinin sistemləşdirilməsinə, fundamental monoqrafiyanın dərcinə əmr verildi. 2015-ci ildə UNESCO-nun Parisdəki iqamətgahında İ. Əliyevin fərmanı ilə "Dədə Qorqud irsi və Türk dünyası" adlı Beynəlxalq Simpozium təşkil edilmişdi. Prezidentin 2018-ci ili "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli" elan etdikdən sonra UNESCO-nun Baş qərargahında reallaşan beynəlxalq forum çərçivəsində Cümhuriyyətin 100 illik yubileyi qeyd edilib, Forumun bir paneli bütövlükdə Cümhuriyyətə, onun türk dövlətçilik tarixində oynadığı rola həsr olunub. AXC-nin 100 illik yubiley tədbirlərində Cümhuriyyət ilə bağlı ətraflı məlumatlar, faktlar və sənədlərin toplandığı "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 100" adlı ensiklopedik kitab qazax dilində nəşrə hazırlanıb. Ulu öndər Heydər Əliyevin 95 illik yubileyi münasibətilə Nur-Sultanda qazax dilində "Elinə yol açan" kitabı qazax dilinə tərcümə olunaraq çap edilib. Kitaba ön sözü Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev yazıb. İlk dəfə olaraq beynəlxalq təşkilat tərəfindən ingilis və qazax dillərində Qarabağın tarixi, mədəniyyəti, coğrafiyası və işğal altında olan ərazilərlə bağlı faktların, sənədlərin yer aldığı albom-kitab hazırlanıb.

2012-ci ildə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının II Zirvə Toplantısında Türk Mədəniyyət və Miras Fondunun yaradılması haqqında qərar qəbul edilib. Belə ki, Fond vasitəsilə müxtəlif layihə və proqramların dətəklənməsi və maaliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Nəticədə, Türk mədəniyyəti və mirasının qorunması, öyrənilməsi prosesi tətbiq olunur. Fond fəaliyyətini TÜRKSOY və BTA ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirir. "Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu arasında imzalanmış Yerləşmə Ölkəsi haqqında Saziş" Azərbaycan Respublikasının 1 fevral 2019 il tarixli, 1458-VQ nömrəli Qanunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bununla da Fond beynəlxalq təşkilat kimi Azərbaycanda fəaliyyət göstərmək üçün tam hüquq qazanmışdır. Bakıda keçirilən IV-V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumları çərçivəsində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu tərəfindən dəyirmi masalar təşkil edilmişdir. 6 may 2017-ci ildə IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində keçirilən dəyirmi masa "Türk dünyası mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların kəsişməsində" mövzusuna həsr olunub. Tədbirdə Fondla yanaşı Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının, TÜRKSOY-un, İslam Tarixi, İncəsənəti və Mədəniyyəti üzrə Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbərləri, eləcə də müxtəlif ölkələrdən gələn alimlər iştirak edib. Dəyirmi masada türkdilli xalqların mədəni zənginliyinə, tarixi irsinə, eyni zamanda Türk dünyasının mədəniyyətlərarası dialoqda oynadığı rola və dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələrə dair fikir mübadiləsi aparılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncama əsasən 2017-ci ilin "İslam Həmrəyliyi İli" elan olunması ilə əlaqədar Beynəlxalq Türk

Mədəniyyəti və İrsi Fondu 2017-ci ildə Bakı şəhərində İslam həmrəyliyinə həsr olunmuş iki beynəlxalq səviyyəli konfransın təşkil olunmasına öz töhfəsini verdi. Beləliklə, 15 mart 2017-ci il

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

tarixində Fond, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə "İslam həmrəyliyi – zamanın çağırışı" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Digər tədbir isə "İslam həmrəyliyi: dini və mədəni müxtəlifliyin harmoniyası" mövzusuna həsr olunmuşdur. "Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında türk dünyası qadınlarının rolu" mövzusuna həsr olunmuş beynəlxalq konfransda Fondun prezidenti Günay Əfəndiyeva öz çıxışında türk dünyası qadınlarının dünyaya verdiyi töhfədən bəhs edib. Fond Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində AMEA İnsan hüquqları İnstitutu ilə birgə 25 noyabr 2016-cı il tarixində I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi ilə əlaqədar "Müasir şəraitdə türk xalqlarının əməkdaşlığının prioritetləri" mövzusunda elmi seminar təşkil etmişdir. "Azərbaycanın qadın şairlərinin şeirləri: səkkiz əsrlik ədəbiyyat (1200-1991)" kitabı Məhsəti Gəncəvidən başlayaraq Sovet dövrü Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığını əks etdirir.

Eyni zamanda Fond 4 iyul 2017-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Füzuli rayonun Alxanlı kəndinin mülki əhalisinin atəşə tutulması nəticəsində 1967-ci il təvəllüdlü Quliyeva Sahibə və onun nəvəsi 2 yaşlı Quliyeva Zəhranın həlak olması ilə bağlı bəyanat yayaraq Ermənistanın vandalizm aktını qətiyyətlə pisləmiş, bütün beynəlxalq təşkilatları və dünya ictimaiyyətini Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin təxribatı nəticəsində günahsız insanların, hətta azyaşlı uşaqların həlak olmasına layiqli qiymət verməyə, bu kimi hallar ilə kəskin şəkildə mübarizə aparmağa və onların qarşısının alınması, bütövlükdə sülh və təhlükəsizliyin, eləcə də ölkələrin ərazi bütövlüyünün qorunması istiqamətində səylərini birləşdirməyə səsləmişdir. Fond 2018-ci ilin fevral ayında Qazaxıstanda bir sıra tədbirlər keçirdi. Bu kontekstdə Astana şəhərində "Azərbaycan Demokratik Respublikası İli" və Xocalı faciəsinin 26-cı ildönümünə həsr olunan "Bir də heç zaman: Aşarşılık, Holokost, Komboca, Xocalı, Ruanda" adlı fotosərgi təşkil olunmuşdur.

2011-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr tərəfindən yaradılan digər qurum Türk Biznes Şurasıdır. Əsas məqsədi həmin ölkələrin işgüzar dairələri və digər təşkilatların köməyi ilə iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və ən yüksək səviyyəyə çatdırılmasıdır. Türk Biznes Şurasının Azərbaycanla əməkdaşlığı yükək səviyyədədir. Belə ki, Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi torpaqlarda, xüsusilə Şuşa şəhərində keçirdiyi biznes forumları bunu təsdiq edir. Şuranın digər təşkilatlarla da əməkdaşlığı var. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu ilə görüşdə gələcək əməkdaşlığın perspektivlərinə dair fikir mübadiləsi aparılıb, həyata keçiriləcək birgə layihələr müzakirə olunub. Ümumiyyətlə, forum çərçivəsində iş adamları arasında ikitərəfli görüşlər keçirilir, əməkdaşlığın genişləndirilməsi və yeni əlaqələrin qurulması məsələləri müzakirə edilir. "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda investisiya imkanları" mövzusunda xüsusi sessiyada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Şuşada xüsusi nümayəndəsi Aydın Kərimov, Qarabağ Dirçəliş Fondunun İdarə Heyətinin sədri Rəhman Hacıyev, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyinin rəhbəri Yusif Abdullayev, İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinin İdarə

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Heyətinin sədri Elşad Nuriyev çıxış ediblər. Tədbirdə "yaşıl" infrastruktur, kənd təsərrüfatı, qida, bərpa olunan enerji, tekstil, turizm, mədən sənayesi, İKT sektorları üzrə ikitərəfli görüşlər keçirilib.

Forum çərçivəsində Qırğızıstan Respublikasının Ticarət və Sənaye Palatası Şurası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar Təşkilatları Milli Konfederasiyası arasında Azərbaycan-Qırğızıstan Biznes Şurasının yaradılması haqqında Saziş imzalanıb, Özbəkistanın Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyi və Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi arasında birgə tədbirlərin həyata keçirilməsinə dair Yol Xəritəsi təsdiq olunub. Həmçinin, "Azərbaycanda Qadın Sahibkarlığın İnkişafı Assosiasiyası" İctimai Birliyi və Türkiyənin "Kut Ticarət və Marketinq Məhdud Şirkəti", "Bakı Tekstil Fabriki" MMC və Türkiyənin "İnmak Şirkətlər Qrupu" arasında anlaşma memorandumları imzalanıb. Forumun məqsədi Türk dövlətləri arasında iqtisadi, biznes və investisiya əlaqələrinin daha da dərinləşməsi, sahibkarlar arasında dialoqun təşviqi, Qarabağ regionunun iqtisadi və sərmayə potensialının xarici iş adamlarına təqdim olunmasıdır.

Ədəbiyyat:

"Özbəkistan Ermənistan və Azərbaycanı münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyə çağırdı",

https://kun.uz/ru/news/2020/09/28/v-mid-uzbekistana-prizvali-azerbaydjan-i-armeniyu-vernutsya-k-dialogu-dlya-mirnogo-uregulirovaniya-konflikta

"Türkiyə: Ermənistan regionda sülk və sabitliyə ən böyük maneədir" https://qalampir.uz/news/turkiya-armaniston-mintak-ada-tinchlik-va-bark-arorlik-yulidagi-eng-katta-tusik-26307

"Ermənistan, Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ Respublikasında hərbi vəziyyət tətbiq edilib"

http://dv.kg/?p=34512

"Qazaxıstan Azərbaycana silah tədarük etmir"

https://kazpravda.kz/n/kazahstan-ne-postavlyal-oruzhie-azerbaydzhanu-miirrk/

"Ermənistanla Azərbaycan arasında hərbi münaqişə haqqında nə məlumdur?", https://ustinka.kz/strana-i-mir/politika/58678.html?sphrase_id=7356569

"Qazaxıstan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin gərginləşməsindən dərin narahatdır"

https://liter.kz/kazahstan-gluboko-obespokoen-eskalacziej-armyano-azerbajdzhanskogo-konflikta-mid/

BMT Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın Bərdə və Stepanakertin atəşə tutulmasını pisləyib"

https://zonakz.net/2020/10/29/v-oon-osudili-obstrel-azerbajdzhanskogo-goroda-barda-i-stepanakerta-v-nagornom-karabaxe/

"Qazaxıstan Dağlıq Qarabağda hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə bağlı bəyənatı yüksək qiymətləndirib"

https://kaztag.kz/ru/news/kazakhstan-vysoko-otsenil-zayavlenie-o-prekrashchenii-voennykh-deystviy-v-nagornom-karabakhe

"Türk Şurasının baş katibi Dağlıq Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı bəyənat verib"

https://kaztag.kz/ru/news/gensek-tyurkskogo-soveta-sdelal-zayavlenie-po-sluchayu-osvobozhdeniya-nagornogo-karabakha

"Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya Dağlıq Qarabağ müharibəsinin dayandırılması ilə bağlı bəyənat imzalayıblar"

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

https://zonakz.net/2020/11/10/azerbajdzhan-armeniya-i-rossiya-podpisali-zayavlenie-o-prekrashhenii-vojny-v-nagornom-karabaxe/

"RİA Novosti: Sarkisyan və Paşinyan növbədənkənar seçkilərin keçirilməsi imkanını müzakirə ediblər"

https://tdh.gov.tm/ru/post/26363/ria-novosti-sarkisyan-i-pashinyan-obsudili-vozmozhnost-provedeniya-dosrochnyh-vyborov

"A.qabadda İƏT-in sammiti keçirilib. Azərbaycan Ermənistan üzərində qələbə münasibətilə təbrik edilib"

https://www.hronikatm.com/2021/11/15-eco-summit-results/

"Özbək jurnalist Şuhrat Barlasın "Qarabağ Azərbaycandır" analizi"

https://avesta.tj/2020/11/07/karabah-eto-azerbajdzhan-analiz-uzbekskogo-zhurnalista-shuhrata-barlasa/

"Özbək jurnalist Şuhrat Barlasın "Qarabağ Azərbaycandır" analizi" https://avesta.tj/2020/11/07/karabah-eto-azerbajdzhan-analiz-uzbekskogo-zhurnalista-shuhrata-barlasa/

"Dağlıq Qarabağda vəziyyət kəskinləşib. Azərbaycan və Ermənistanda hərbi vəziyyət elan edilib"

https://nuz.uz/v-mire/1173255-rezkoe-obostrenie-konflikta-v-nagornom-karabahe-v-azerbajdzhane-i-armenii-obyavleno-voennoe-polozhenie.html

"Orta Asiya ölkələri Qarabağda müharibəyə nrcə reaksiya verdi və nə edəcək?" https://rus.ozodi.org/a/30956162.html

"Ermənistanda, Azərbaycanda və tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikasında hərbi vəziyyət tətbiq edilib"

http://dv.kg/?p=34512

"Əliyev Yerevandan İsgəndər raketinə görə Ermənistandan cavab tələb etdi" https://www.vb.kg/doc/399560_aliev_potreboval_ot_erevana_otveta_otkyda_armeniia_polychila_iskander_m.html

"Dağlıq Qarabağda münaqişə. Azərbaycan səfirliyindən növbəti açıqlama" https://24.kg/vlast/171096_konflikt_vnagornom_karabahe_esche_odno_zayavlenie_posolstva_azerbaydjana/

"Qırğızıstan Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır" https://24.kg/obschestvo/151844_kyirgyizstan_priznaet_nagornyiy_karabah_vkachestve_neotyemlemoy_chasti_azerbaydjana/

"Qırğızıstan Azərbaycanla Ermənistan arasındakı münaqişənin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıdır"

https://24.kg/obschestvo/249477_kyirgyizstan_zareshenie_konflikta_mejdu_armeniey_iazerbaydjanom_mirnyim_putem/

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

MÜASIR CƏMIYYƏTDƏ KOMMUNIKASIYA SISTEMI

Rəhimova Sima İsrafil qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Jurnalistika Fakültesi, *Milli mətbuat tarixi kafedrasının dosenti*
ORCID: 0000-0002-9778-1071

Özet

Bu günkü günümüzdə qarşılıqlı fəaliyyətin qurulmasında kommunikasiya mühüm rol oynayır. İnformasiya bizi büsbütün əhatə edir.

Müasir cəmiyyətdə jurnalistika və kütləvi kommunikasiyanın öyrənilməsi mediya tarixi, mediya hüququ və mediya nəzəriyyəsi, mediya etikası daxil olmaqla geniş mövzuları əhatə edir. Eyni zamanda cəmiyyətdə informasiyanın idarə edilməsi gündəlik həyatın vacib hissəsinə çevrilib.

Açar sözlər: mediya, kommunikasiya, sistem, tarix, nəzəriyyə

Communication system in modern society

Summery

Today, communication plays an important role in building interaction. Information surrounds us everywhere.

The study of journalism and mass communications in modern society covers a wide range of topics such as print history, media law and theory, and media ethics. At the same time, information management has become an important part of everyday life in society.

Key words: media, communication, system, history, theory

Müasir cəmiyyətdə kommunikasiya problemləri bir çox elm sahələrinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin buna baxmayaraq cavablanmalı suallar hələ də qalmaqdadır.

Bu günki günümüzdə qarşılıqlı birgə fəaliyyətin qurulmasında kommunikasiya mühüm rol oynayır. Cəmiyyəti kommunikasiyasız təsəvvür etmək çətindir. İnsan şüurlu varlıq olaraq düzgün kommunikativ strategiya qurmaqla öz maraqlarını və ehtiyaclarını ödəməyə səy göstərir. İnformasiya bizi büsbütün əhatə edir. İnsan yalnız ötürücü olaraq informasiyanın translyasiyası və eyni zamanda interperitasiyası ilə məşğuldur. Bu şüurlu fəaliyyət ilə öz maraq və ehtiyaclarını effektiv fəaliyyət göstərməsinə, sosial varlıq kimi digər subyektlərlə əlaqələrinə təkan verir. Bilik və informasiyanı eyniləşdirmək olmaz. Bilik yalnız məqsədə xidmət etməkdə informasiyaya çevrilir, informasiya ünsiyyətin mayasıdır. Ünsiyyət həm praktik, həm də mənəvi bir proses kimi təsəvvür olunursa, kommunikasiya daha çox informasiya ötürülməsinə xidmət edir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ünsiyyət bir çox formada ola bilir: insanlar arası ünsiyyət, ictimai nitq, yazılı ünsiyyət, vizual ünsiyyət və müxtəlif mediya vasitəsilə kütləvi ünsiyyət. Bu yalnız mesajların göndərilməsini deyil, həm də qəbulunu və şərhini əhatə edən dinamik bir prosesdir. Ünsiyyət fərdlər və qruplar arasında məlumat, fikir və ya informasiya mübadiləsinə aiddir. Bu şifahi, yazılı, elektron müxtəlif kanallar vasitəsilə məlumatın ötürülməsi və qəbulunu əhatə edir. Bu əlaqələrin qurulmasında, biliklərin mübadiləsində və əsaslandırılmış qərarın qəbulunda vacibdir. Kütləvi kommunikasiya ictimai rəyin, münasibət və davranışların formalaşmasında mühüm rol oynayır. O, siyasət, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və ayləncə də daxil olmaqla geniş mövzularda insanları məlumatlandırmaq, maarifləndirmək, əyləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

Müasir cəmiyyətdə jurnalistika və kütləvi kommunikasiyanın öyrənilməsi mediya tarixi, mediya hüququ və etika, media nəzəriyyəsi daxil olmaqla geniş mövzuları əhatə edir.

Jurnalistika və kütləvi kommunikasiya müasir cəmiyyətin mühüm komponentləridir. O insanlara vacib məlumatlar haqqında fikirlər ötürür.

Müasir cəmiyyətdə informasiya sisteminin idarə edilməsi dedikdə, informasiya texnoloqları funksional altsistemlər və onlarla əlaqədar mütəxəssislər arasında optimal qarşılıqlı fəaliyyət yaradan və həmçinin onların inkişafını təmin edən komponent nəzərdə tutulur, aşağıdakı funksiyaların icrasına yönəldilir:

1. İşçi heyətin idarə edilməsi;
2. İstifadə edicilərin idarə edilməsi;
3. İnkişafın idarə edilməsi
4. Operativ idarəetmə;
5. Keyfiyyətin idarə edilməsi;
6. Maliyyənin idarə edilməsi;
7. Təhlükəsizliyin idarə edilməsi.

İnformasiya sistemi adətən müəyyən gerçək idarəetmə sisteminin üç tərkib hissəsi:

1. İdarəetmə subyekti;
2. İnformasiya sistemi;
3. İdarəetmə obyekti biri olduğundan, sisteminin idarə etməsi, əslində mahiyyətcə idarəetməsisteminə indormasiya sistemləri xidmətinin idarə edilməsidir.

Müasir cəmiyyətdə informasiyanın idarə edilməsi gündəlik həyatın vacib hissəsinə çevrilib.

İctimaiyyətlə əlaqələr qurulması və saxlanması təcrübəsidir. Onun əsas məqsədiçox vaxt müəyyən bir gündəmi məhsulu tanıtmaq üçün ictimai rəyə və davranışa təsir etməkdir. Kütləvi informasiya vasitələri şəxsiyyətin və şüurun formalaşmasında güclü psixoloji təsir gücünə malikdir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İnformasiya bolluğu, mürəkkəb ideoloji-psixoloji informasiya cəmiyyətin problemləri, hədəf auditoriyasını düzgün seçmək, müasir texnologiyalardan istifadə edərək xəbər hazırlamaq hər bir jurnalist üçün vacib məqamdır.

Yani media təkcə informasiyanın ötürülməsi üsullarının texniki inkişafının nəticəsi deyil, mədəniyyət fonomenidir. Bu gün mürəkkəb bir sistem kimiformalaşan mediya müasir cəmiyyətin ünsiyyət mühitinə çevrilib.

Müasir informasiya mühiti artıq media kontektinin yaradıcısı deyil, istifadəçisi tərəfindən idarə olunur.

Ədəbiyyat

Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyəti. Bakı 2005
İnternet jurnalistikası. Bakı 2022
Məhərrəmli Q. Jurnalistikanın əsasları. Bakı 2015
Məhərrəmli Q. Kütləvi kommunikasiya və dil. Bakı 2004
Məcidli Ç.İnternet hüququ və etika. Bakı 2013
Основы теории комуникации. БГУ 2005
Квим С.М. Массовый комуникации. Киев 2006
Кисслев А.Г. Теория и практика массовый информации. М.,2009

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

WORK PERFORMANCE OF POLICE OFFICERS IN KAPALONG AND STO. TOMAS, DAVAO DEL NORTE: A QUANTITATIVE ANALYSIS

BALENTIN, JOWIN R.

CRUDA, AYESSA G.

MARTISANO, RUSELL D.

University of Mindanao Tagum College
Department of Criminal Justice Education

Police officers has been holding a significant role in maintaining the balance of a certain community in terms of crime prevention, law enforcement, public safety as well as peace and order. In addition, the public is the main part that can get easily affected if police officers cannot execute their duties effectively, therefore police officers are projected in the society as the one trusted by the citizens. A key element in the effectiveness and provision of the services provided by the police officers is the community's active and constant support. This study intends to assess and validate the performance of the police officers coming from the two municipalities in the province of Davao Del Norte; Kapalong Municipal Police Station and Santo Tomas Municipal Police Station through a survey. The study examines five main indicators namely law enforcement and maintenance of law and order, quality of work, ability to lead and follow, sense of priority and coordination. The respondents are composed of 100 police officers from Santo Tomas Municipal Police Station and 100 police officers from Kapalong Municipal Police Station. They were determined through random sampling technique. This research utilized a quantitative non-experimental research design using descriptive analysis. As the result, both municipalities garnered a very impressive level of police work performance in terms of law enforcement and maintenance of law and order, quality of work, ability to lead and follow, sense of priority and coordination. Despite the result, it can be recommended that the PNP should continue strategizing in order to sustain the impressive work performance of their police officers.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

IMPACT OF SEXUAL OFFENSES TO LGBTQ+ BASIS ACTION PLAN

LOUIE JIMS B. TAMAYO

NORHANA A. DEGARA

JAN YESTIN B. YAMOTA

KIRSTIE AMOR V. CRUDA, MSCJ

Department of Criminal Justice Education – Bachelor of Science in Criminology

ABSTRACT

The main objective of this study was to know the impact of sexual offenses to LGBTQ+. Comparing the LGBTQ+ community to the overall population, sexual offenses are more likely to occur in this group. LGBTQ+ people are more vulnerable to many types of sexual violence, including as sexual assault, harassment, and intimate relationship abuse, as a result of discrimination, stigma, and marginalization. These abuses often intersect with other aspects of identity, such as race, gender identity, and socioeconomic status, further compounding the impact. This study employed a descriptive-quantitative, non-experimental research design. A total of 200 respondents was determined by sampling chosen through stratified random sampling technique and were surveyed using an adapted questionnaire. Mean was used to determine the level of Impact of sexual offenses in LGBTQ+ basis action plan. The result of this study indicated that the impact of sexual offenses in LGBTQ+ was very high and there was a high risk that every individual of LGBTQ+ can be a victim of sexual offenses and it can lead in some cases like suicide, stresses, and psychological impact in LGBTQ+ individual. Because of the result of the study we give intervention to reduce the sexual offenses in LGBTQ+ community by giving them opportunity to be free from harassment and give them protection and attention that helps them to lessen the abuses and improving their mental health.

Keywords: Sexual Offenses, LGBTQ+, Sexual Violence, Sexual Assault, Harassment, and Intimate Relationship Abuse.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ DİPLOMATİK MÜNASİBƏTLƏR!

Şahİsmayıl İsmayılov Namaz oğlu

Azərbaycan Universteteti; Azərbaycan Dillər Universteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru baş müəllim.
Orcid kod: https:/orcid.org/0000-0002-7441-

Bu gün zirvəsinə çatan və “Bir millət, iki dövlət” prinsipi ilə davam etdirilən AzərbaycanTürkiyə diplomatik münasibətlərinin zəngin tarixi keçmişi vardır. 1918-ci il mayın 28-də dövlət Müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk müqaviləsini bir həftə sonra – iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə imzalamışdı. Bununla da Azərbaycanın müstəqilliyini ilk olaraq məhz Osmanlı dövləti tanımışdı. Həmin müqavilənin 4-cü bəndini əsas tutaraq Osmanlı hökumətindən Yardım istənilmiş və köməyə gələn Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanın erməni-bolşevik İşğalından azad olunmasında mühüm rol oynamışdı.Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər Davam etdirilmişdi. 1921-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR-in Türkiyədə səfirliyi açılmışdı.Daha sonra Azərbaycan SSR-in Qarsda konsulluğu, Bakıda isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətinin diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərmişdi. Sovet Azərbaycanının xarici Siyasətində Naxçıvan məsələsi mühüm yer tuturdu. Məhz Türkiyənin yardımı ilə Moskva və Qars Danışıqlarında, həmin danışıqların nəticəsi kimi imzalanmış müvafiq müqavilələrdəNaxçıvanın Azərbaycanın himayəsinə verilməsi təsbit edilmişdir.Sovet İttifaqının mövcud olduğu dövrdə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında mədəni əlaqələr Az da olsa qorunub saxlanılmışdı. Elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri qarşılıqlı olaraq səfərlər Edir, əlaqələrin davam etdirilməsinə çalışırdılar. Sovet İttifaqının dağlıması və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi ərəfəsində 25 may 1991-ci ildə Türkiyənin Bakıda Baş konsulluğu açılmışdı.1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi Haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Bəyannaməsinin qəbul edilməsindən sonra Müstəqilliyin xarici dövlətlər tərəfindən tanınması məsələsi gündəmə gəlmişdi.Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, noyabrın 1-də ölkənin müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı təklifini Türkiyəyə rəsmi olaraq çatdırmış vəTürkiyə Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1991-ci il noyabrın 9-da keçirilən iclasında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin tanınması haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bununla da Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olmuşdur.1992-ci ilin yanvar ayının 14-də Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yaradılmışdır.1992-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası xarici işlər Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında və iki dövlət arasında vizasız gediş-gəlişə dair məktub Mübadiləsi haqqında sazişlər imzalanmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanın Türkiyədən ilk gözləntisi qarşılıqlı şəkildə səfirliklərin Açılması və Azərbaycanın müstəqilliyinin digər dövlətlər tərəfindən tanınması üçün Türkiyənin

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Yardımçı olmasından ibarət idi. Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın Azərbaycana 1992-ci il 1-3 may tarixli səfəri və səfər Zamanı imzalanmış "Birgə Bəyanat" strateji əməkdaşlığın təməl daşı olmuşdur. İki ölkə rəhbərləri Arasında keçirilən görüşlər və "Birgə Bəyanat" qarşılıqlı əlaqələrin əsas prinsiplərini və inkişaf Perspektivlərini müəyyən etdi. Hər iki dövlət qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini əsas Tutaraq ardıcıl addımlar atmağa başladı. Türkiyə müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm Qoymuş Azərbaycan Respublikasının səylərini dəstəkləyərək, hərtərəfli əlaqələrin inkişafına geniş Yardım göstərməyə başladı.1992-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın Türkiyədə Səfirliyi, 1993-cü ilin yanvar ayında isə istanbul şəhərində Baş konsulluğu açıldı. 12 aprel 2004-cü il tarixində isə Qars şəhərində Baş Konsulluğu təsis edilmişdir. Eyni zamanda, Türkiyənin Bakıda Səfirliyi və Naxçıvan və GəncəŞəhərlərində Baş Konsulluqları fəaliyyət göstərməkdədir.1992-ci ilin noyabr ayında kiçik və orta həcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək Sahəsində texniki əməkdaşlıq barədə, ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, investisiyaların təşviqi vəQorunması haqqında hökumətlərarası sazişlər, Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası Arasında kredit sazişi və digər sənədlər imzalandı. Bununla da qarşılıqlı münasibətlərin hüquqinormativ bazasının yaradılması sahəsində mühüm addımlar atıldı.Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ilk günlərindən Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq Hüquq normalarına uyğun haqlı tələblərini ardıcıl müdafiə etmiş, respublikamızın ərazi Bütövlüyünün və suveren hüquqlarının təmin olunması üçün böyük səylər göstərmişdir. Türkiyə 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcər rayonunun işğalından sonra Ermənistanla sərhədləri bağlayaraqona qarşı sanksiya tətbiq edən yeganə region dövləti olmuş və eyni zamanda Azərbaycan Ordusunun güclənməsinə aktiv dəstək vermişdir.Azərbaycanın digər əraziləri ilə qurudan əlaqələri kəsilən Naxçıvanın blokadadan Çıxarılması və təhlükəsizliyinin qorunması baxımından Türkiyə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Naxçıvanın iqtisadi blokadadan çıxarılmasında Türkiyə aktiv rol oynamışdır. 1992-ci il martın 22-Də Naxçıvan Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyev Türkiyəyə səfər edərək Naxçıvana 100 milyon Dollar həcmində kredit Ayrılması və 10 nəfər Tələbənin Türkiyədə təhsil Alması haqqında protokol imzalanmışdır.Müstəqilliyin ilk İllərində Azərbaycanda Xarici ölkələrin çox az Sayda səfirliyi fəaliyyət Göstərirdi. Bəzi ölkələrin Ankaradakı səfirlikləri eyni zamanda Azərbaycana da akkreditə olunmuşdular. Bir çox ölkədəAzərbaycanı Türkiyə səfirlikləri təmsil edirdi. Hətta Azərbaycan səfirliyi açıldığı ölkədə bina təsis Olunana qədər səfirlər Türkiyənin həmin ölkədəki səfirliyinin binasında yerləşmişdi. Bu səbəbdən Türkiyənin NATO-dakı daimi nümayəndələri uzun müddət həm də Azərbaycanı təmsil etmişdi.Azərbaycanın beynəlxalq aləmlə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında vəÜmumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallaşmasında Türkiyə ilə Hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Heydər Əliyev 1993-cü ildə Yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını Təmin etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi. Ankarada Aparılan danışıqlardan sonra fevralın 9-da Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokol, elmi, texniki,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

mədəni və iqtisadi Sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş, dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə, Siyasi məsləhətləşmələr barədə saziş, investisiyaların qarşılıqlı təşviqi və qorunması haqqında Saziş və digər mühüm sənədlər imzalandı.Son 30 il ərzində Azərbaycanla Türkiyə arasında xarici siyasətlə bağlı 400-ə yaxın sənəd–Saziş, müqavilə, memorandum, protokol, bəyannamə, razılaşma və sərəncam imzalanmışdır.Elektron resursun "Sənədlər" bölməsində iki qardaş dövlət arasında münasibətlərin əsas İstiqamətlərini əhatə edən materialların tam mətnləri istifadəçilərə təqdim edilir.Elektron resursda Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə dair müxtəlif dillərdə 50-ə yaxın Kitabın, 200-ə yaxın məqalənin elektron versiyaları öz əksini tapır. Bu resursda həmçinin 100-dən Çox kitabın, 1400-ə yaxın məqalənin və 35 avtoreferatın biblioqrafiyası toplanılmışdır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ASSESSMENT OF RELATIONSHIP BETWEEN SCHOOL ENVIRONMENT AND AGGRESSIVE BEHAVIOUR AMONG STUDENTS IN KADUNA STATE: IMPLICATIONS FOR SOCIAL WORK

Uthman Shehu LAWAL

Department of Educational Foundations
Faculty of Education
Kaduna State University, Kaduna

Aminu Zubairu Surajo (PhD)

Department of Social Development
School of Rural Technology and Entrepreneurship Development, Rano
Kano State Polytechnic

Abstract

This paper examined the relationship between school environment and aggressive behaviour among senior secondary school students: Implication for social work. Three (3) research objectives, questions and null hypotheses guided the study. A correlation research design was adopted. The population of the study comprises male and female students reported to have participated in any aggressive behaviour in public senior secondary schools in the Kaduna metropolis, which stood at one thousand three hundred and fifty-three (1,352), out of which a sample of three hundred and twenty-two (322) was selected from ten (10) public secondary schools in the study area. Three instruments were adapted for study that is, Aggression Scale [AGS]; School Environment Scale (SES) and the Aggression Questionnaire [AEQ]. Percentage, mean and standard deviation were used to answer the research questions, while the null hypotheses were tested using, Pearson Product Moment Correlation (PPMC) at $P \leq 0.05$ level of significance. The study found that there was a significant positive correlation between student-teacher relationships, student-student relationships, student-school management relationships and aggressive behaviour among senior secondary students in the Kaduna metropolis. Social workers recognize the significance of family dynamics in a student's behaviour. They engage with families to address issues at home that may contribute to aggression. Family therapy and counselling can be integral to resolving these concerns; They can advocate for increased access to mental health services within schools. They play a crucial role in ensuring that students in need have access to counselling, therapy, and psychiatric services; Social workers can develop and implement conflict resolution programs within schools. These programs teach students effective communication,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

problem-solving, and conflict-resolution skills. By providing alternatives to aggressive behaviour, they contribute to a more peaceful school environment.

Keywords: Student-Teachers Relationship, Student-Students Relationship, Student-School Management Relationship, Aggressive Behaviour

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ASSESSMENT OF ANTENATAL AND POSTNATAL SERVICES IN KADUNA STATE, NIGERIA: IMPLICATION FOR SOCIAL WORK

Uthman Shehu LAWAL

Department of Educational Foundations
Faculty of Education
Kaduna State University, Kaduna

Aminu Zubairu Surajo (PhD)

Department of Social Development
School of Rural Technology and Entrepreneurship Development, Rano
Kano State Polytechnic

Abstract

The paper assesses antenatal and postnatal services in Kaduna State, Nigeria: Implication for social work. The population of the study comprised women between reproductive ages 15-49 years who were either currently pregnant or had a baby during or before. The sampling technique that was employed for this study is the multi-stage cluster sampling technique. Both quantitative and qualitative techniques of data collection were employed. Frequency and percentage were used to present the quantitative data, while the qualitative data was transcribed to support the discussion of the quantitative data. The study established that women within the reproductive receive HIV counselling and testing services, nutritional supplements, folic acid, Intermittent Preventive Treatment (IPT) for malaria, parenteral administration of antibiotics (IV or IM), administration of oxytocic (IV or IM), scanning, administration of anticonvulsant for hypertensive disorders of pregnancy (IV or IM); tetanus injection, iron tablets/syrup, weight checking, blood /Urine test to detect diseases and infections. Also, PNC services such as assisted vaginal delivery, manual removal of placenta, neonatal resuscitation, delivery through Caesarean section, and blood transfusion are given to women attending PHC and general hospital in the study area. Access to high-quality healthcare is still restricted by issues including geographical inequities, insufficient resources, and cultural attitudes. Additionally, the study reveals the critical function of social workers in bridging the communication gap between communities and healthcare services by offering advocacy, support, and education to expectant mothers. The study emphasizes the necessity of increased social worker collaboration and capacity building to guarantee that women receive thorough assistance and education regarding prenatal and postnatal care in the study area. Social workers can be essential in enhancing mother and child health outcomes in the area by addressing access obstacles and encouraging community participation.

Keywords: Antenatal and Postnatal Services, Availability, Social Work, Utilization

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH GENDER STEREOTYPES

Tamella Alizade

Melaike Khudaverdiyeva

Ruzana Suleymanova

Azerbaijan State Agrarian University, Engineering Faculty, Department of Languages, Ganja, Azerbaijan

ABSTRACT

The language factor manifests itself in all aspects of social behavior. One about language and gender relations over the past 20-30 years a number of studies have been conducted. Gender – the behavior of individuals in society, influence of the social environment on this behavior according to gender which determines as well as forms the rules of social behavior of men and women in various areas of public life, this is a term denoting the sum of features that define the similarities and differences between rules.

In fact, the issue of language and gender has been studied since the beginning of the 20th century. For the first time, gender based on European languages by F. Mautner and O. Jesperson studied the issue. F. Mautner explained the difference between male and female speech with historical reasons. He noted that not at all it is no coincidence in ancient Greek and Roman times, all the rules in the theatre were performed by men, and the speech of those men was considered the standard was being done. According to O. Jesperson men and women influence the development of language in a unique way. Jesperson explained characteristic features of male and female speech as follows: “women use language in a traditional way, more than men tend to be conservative and women speech is mostly fixed, on the other hand men are prone to change and innovation. In learning foreign language. men are more active than women. Women are more monolingual”. Of course, Jesperson’s thoughts were typical for that time and these thoughts are not justified in modern society.

This article explains phraseological units with gender components. The authors define existence of gender issue in the meaning of English phraseological units. It was noted that gender phraseological units create a special layer in the phraseology in the English language. These phraseological patterns reflect the appearance, psychological state and social status of the subject.

Keywords: phraseological units, language, gender, men, women, stereotype.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

The fact that the majority of language and gender relations researchers were woman was a factor that hindered the successful completion of these studies. Thus, the issue of gender discrimination, which existed for years and still continues in some countries, prevented female researchers from successfully completing their work. The first step in these field was taken by the American scientist Robin Lakoff. A scientist who has been investigating the issue of language and gender since the beginning of 1970 rightly noted that this field needs certain reforms. Because until 1970, studies dedicated to language and gender issues were not scientifically based, almost all of them had an intuitive-descriptive character. Robin Lakoff's research was an impetus for other scientist, and numerous studies were conducted in this field. However, it should also be noted that feminist features were felt in the research of Lakoff and her supporters. More discrimination between woman and men in their opinion the issue was raised. In fact, even today there are social differences between men and women. These differences start to be preached from childhood.

This asymmetry, which starts from childhood, gradually deepens. In her research, Lakoff touched on the deeper layers of this asymmetry. Consider some of Lakoff's research: In English unmarried man and woman are translated as "bachelor" and "spinster". But bachelor also it means an unmarried man of any age, spinster is used to mean a woman who has passed the age and has little chance of getting married. Another example, as we know, in English, married women are addressed as Mrs., and single women are addressed as Miss. Lakoff objected to this and noted that why should the form of addressing women depend on their relationship with men?! Men are addressed as Mr. regardless of whether they are married or single. As we have seen, Lakoff's research mainly covered the linguistic reflection of the discrimination between men and women in society.

In modern times, gender problem has become an object of research in various fields of science. From this point of view, phraseology is not an exception. The attitude towards men and women in society, which affects the formation of social ideas in one or another language, it is possible to find a large number of phraseologies expressing gender affiliation. Gender studies of phraseologisms is one of the important and actual issues. So, their main problems are their social attitudes towards women and men are cultural and social factor that form, as well as linguistic features belonging to a certain gender. The main goal of this studies is to analyze the various factors that shape gender concepts (taking into account the history, national-cultural and etymological characteristics of people) is the study of aspects. While examining the gender stereotype used in English phraseology, we conventionally analyzed them in 3 groups: in gender phraseology 1) biological characteristics 2) psychological portrait 3) social relations.

In phraseologisms, biological characteristics of genders mean their age and appearance. In English phraseology, it is possible to find a large number of phraseologisms that express the external appearance of subjects. In the majority of phraseology, masculine stereotypes are just external appearance of the subject, while feminine stereotypes mainly reflect their beauty and freshness of the

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

subject. For example, mountain of flesh (a tall and fat man); string bean (a sarcastic or joking expression for a very thin person, mostly man); cover girl (an expression used to indicate that a woman is very beautiful); fresh as daisy (young, fresh girl); fair as lily (beautiful girl) etc. however there are phraseologisms that also express the concept of a handsome man. For example: prince charming (handsome boy); silk stocking (fashionably dressed man) etc.

In English phraseology, there are also phraseological units that reflect the age of the subject. For example: old boy (old man); sugar daddy (a rich and elderly man who is attracted to young women) and so on. As it can be seen, the vast majority of these units indicate the age of male subjects. Thus, the etiquette rule "a woman's age should not be asked" is also characteristic in English culture and the English also have proverbs about it: "A man is as old as he feels and a woman as she looks". Like many world languages, in English, the concept of "man" is associated with courage, strength, power, support etc. concepts. In contrast, the concept of "woman" means tenderness, elegance, care, motherhood.

Let's analyze the phraseology expressing psychological portrait of the subject in two groups:

1. Masculine phraseology expressing psychological portrait of the subject. For example: a stout heart (valiant); a heart of oak (brave, fearless) etc. In contrast to the examples mentioned above, there are phraseological units expressing cowardly man with a weak character, for example, cream puff (funny boy); a Nancy boy (mother's boy); a baby in the wood (extremely naïve boy) and so on.

2. Feminine phraseology expressing psychological portrait of the subject. The fact that women are more capricious than men and at the same time have stronger intuition than men, is also reflected in phraseology: Molly Coddle (capricious woman); bitch kitty (stubborn woman with a difficult character). Feminine phraseology expressing psychological portrait also reflects the positive characteristics of women, such as, loyalty, kindness, caring, strength. For example: Sister Ann (faithful, reliable friend); dragon lady (ambitious woman) etc. Some of the feminine phraseology is also used to express intellectual intelligence. For a long historical period, men were in the leading position in English society, as in many countries. The dominance of men in socio- economic and political life of the country was undeniable. In this regard, in a number of phraseological units used in English, men were described as smarter. Women's job was to clean the house and take care of the children. For example: women have long hair and short brain; dumb bunny (foolish girl); a woman's place is at home; etc.

In the third division of gender phraseological units, there are social relations between them, or rather intra-family relations and their position in society are reflected. As in some countries, men have the function of being the head of the family, while women have the function of protecting the family from the inside: men make houses, women make homes; family man; man of the house (head of the family) etc. Among the phraseologisms included in the third group, there are a large number of examples that

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

reflect the positions of men and women in society: key boy (manager); a man of rank; woman of the world (experienced, wise woman) etc.

Apparently, gender phraseological units constitute a special layer of English phraseology and mainly reflect the external appearance, psychological state and social relations of the subject. In gender phraseology expressing external appearance, beauty and elegance are emphasized in women and physical strength in men. Phraseologisms included in the second group are used to show the subject's inner and spiritual world, as well as intellectual levels. Restraint in men and women respectively, loyalty, honesty, caring, vanity, trickery etc. features are described. Finally, in the third group, reflecting the social relations between the subjects, the phraseologisms showing the position of men and women in the family and society were mentioned. Based on the examples given above, it can be noted that phraseological units included in all three groups can have both positive and negative connotations. From the analysis of these phraseology, it can be seen that traditional social stereotypes about gender issues are still maintained in English society.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE MESSAGE OF SPIDER-MAN 2 FOR A BETTER SOCIETY

Dr. Vikas Chandani

Government Girls College Takhatpur
District Bilaspur,
Chhattisgarh, India

Priyanka Mishra Chandani

Lecturer, Government Girls Polytechnic Bilaspur
District Bilaspur,
Chhattisgarh, India

Abstract

Spider-Man 2 (2004) was a movie that affected the way people saw superhero movies. Unlike other superhero movies, it had the goal of stimulating change in the thoughts of people in society. This paper aims to examine the different social messages that Spider-Man 2 sent for society. The purpose is to give the readers a distinct idea about how this movie, which has been categorized as an ordinary superhero movie for so long, is actually a lot different than what it seems. It will therefore shed new light on the movie and enable readers to have a broader perspective on the social impacts of the movie. It will relate to various popular reviewers of this movie and chart out the symbolic and pragmatic value of different events in the movie to state the obvious but unnoticed social messages. It will open the doors to further research on this movie and other movies by Sam Raimi.

Key Words**:** Spider-Man 2, Social, Symbol, Friendship, Humanity, Responsibility

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

AN EVALUATION OF ENGLISH LANGUAGE TEACHERS TRAINING IN LAHORE, PAKISTAN

Shabila Hafeez

Department of English Language and Linguistics, Allama Iqbal Open University, Islamabad, Pakistan

Abstract:

The present structure of teacher training in Pakistan can be explained in relation to teacher training pre-determined by the curriculum and development directorates, text book boards and curriculum wing, higher education commission, federal ministry of education Islamabad. A concept of phased training would therefore, not reduce the consequences of re-training system and improve the quality of education in primary schools of Punjab. The increasing demand for teaching to poses is highly sophisticated and diverse skills are necessitated structural changes in teacher training.

The study is quantitative in nature based on likert scale questions which were filled by 150 teachers from Lahore, Punjab, in government schools, Pakistan. The teachers were selected through random sampling from schools. It is further estimated that such a training system reduced wastage in the profession allowed for more flexible system of entry into it and improved mobility and communication between the teachers of various schools. It also helped likely to take place in the near future. It is therefore, necessary to indicate some of these changes before describing that the structure of teachers training should be upgraded according to the needs of the day.

There is a lot of change in the norms of the society since 1990. The emergence of private public schools has created negative response in the minds of the parents about government school primary teachers. The study will help the authorities to restructure the changes, which have caused problems in implementations of training education project. It would also be helpful for directorate of education extension in near future to launch new training under education project.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

A STUDY ON SOCIO- CULTURAL IMPLICATIONS OF ENGLISH LANGUAGE IN PAKISTANI SOCIETY

Shabila Hafeez

Department of English Language and Linguistics, Allama Iqbal Open University, Islamabad, Pakistan

Abstract:

Language is an exponent of culture and an integral and inseparable part of it. They are so closely bound that it is difficult to see that one could exist without the other. English is an international language, language of internet, library, trade and education. It is the language rich in literature, humanistic, scientific and technical fields. In Pakistan, the importance of English is understood as it is an official language, language of educated class and the language of prestige. In multi-lingual scenario of Pakistan, English has not only developed its original, social occupational varities, but provided diversity to native language also. The obvious changes in case of Pakistani society are the variations in the norms of politeness. New form of social interaction regarding addressing, thanking, apologizing and requesting patterns are introduced by the English language and their use is on increase replacing the outmoded indigenous ones.

The object of my research is to explore the attitude of people towards the changes resulted from this linguistic invasion and to define the phenomenon in view of Pakistani socio-cultural prospect. So, I want to highlight the tendency of the people towards the modifications brought by English Language in linguistic behavior as far as social and cultural norms of Pakistani society are concerned. The study consisted 100 participants selected from university staff, English Language & Linguistics Department through random sampling. It was quantitave in nature and likert scale questionnaire was filled by participants of study.

The study suggested that language promotion policy in Pakistan should therefore aim at “cultural pluralism” rather than assimilation which enlist the cultural and social diversity of different ethnic groups instead of engendering political and economical unity for them.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

EFFECTS OF SOCIO ECONOMIC FACTORS ON LEARNING OF STUDENTS IN AN ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM: A CASE STUDY

Shabila Hafeez

Department of English Language and Linguistics, Allama Iqbal Open University, Islamabad, Pakistan

Abstract:

The learning situation of ESL and EFL, all over the country, in general and specifically in large cities of our country has been deteriorating. The situation becomes worse in most of the institutions run by government. The performance of our students in the subject of English is very disappointing, in spite of the fact that learning of English is the gateway to modern scientific education. This education is inevitable for the progress of country.

There has been noticeable dissatisfaction about the standard of English of our students after they pass out from Secondary and higher schools. They are unable to write a single correct sentence of English leading to nil in spoken English although many efforts have been made to improve teaching and learning of English. Teachers were facilitated with all sorts of resources but this was not to end, much more is desired, especially until and unless our students were not able to obtain high grades that are expected from them.

The present inquiry is an attempt to investigate different socio-economic factors which affect learning of English Language. The low SES (Socio Economic Status) of parents, which hinder in smooth and effective learning, is explained. The study adheres to both qualitative and quantitative paradigms. Primary data has been generated through student questionnaire.

To explore the theme of teaching methodology a structured interview of teachers was conducted. For ascertaining of SES of parents questionnaire was prepared and to avoid any discrepancy. The researcher himself visited the parents and filled in the questionnaire. Thus, the study enjoyed a mixed method status. The students of 6th – 7th and 8th classes of the Changa Manga, Government Girls School, Pakistan comprised the population of the study.

The findings suggested that low SES of parents is the main factor, which hindrances in learning of English Language effectively. The effect of low SES along with other problems was explored in the study.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

HEYDƏR ƏLİYEV və DÖVLƏT UŞAQ SİYASƏTİ

Nazile Abdullazade

Doç.dr, Azerbaycan Devlet Pedaqoji Üniversitesi, Filoloji Fakültesi,
Edebiyatın Egitimi teknolojisi Anabilim Dalı
Assoc.prof., Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology,
Department of literature and teaching methods
ORCID No: https://orcid.org/0000-0002-1829-7178

ÖZET

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin fəaliyyətində dövlət uşaq siyasəti əsas yerlərdən birini tuturdu. Ulu Öndərə görə, hər bir sağlam düşüncəli insan uşağı sevməlidir, uşağa qayğı göstərməlidir, uşaqların yaşaması üçün, onların təhsil alması üçün, inkişafı üçün öz xidmətlərini göstərməlidir. "Cəmiyyətin gülü-çiçəyi" adlandırdığı uşaqlar həmişə insanları sevindirib, qəm-kədərdən, faciədən qurtarmaqda vasitə olub.

Heydər Əliyev öz evlərindən, doğma yurdlarından didərgin düşmüş, köçkün, çadırlarda yaşayan uşaqları unutmur, çadır şəhərciklərinə gedib onlarla görüşürdü. Çətin şəraitdə yaşasalar belə onların təhsil alması, gözəl rəqslər, mahnılar ifa etməsi onu sevindirirdi. Ulu Öndər inanırdı ki, bu uşaqlar bir vaxtlar doğma torpaqlara qayıdacaqlar, əl-ələ verib bu torpaqlarda evlər tikəcək, şəhərlər salacaqlar. Ulu Öndər bu uşaqları, həmçinin uşaq evlərində yaşayıb təhsil alan, böyüyən uşaqları tərbiyələndirib böyüdənlərə minnətdarlığını bildirir, bunu Azərbaycan dövlətinin, hamının müqəddəs borcu sayırdı.

Heydər Əliyev uşaqlarla görüşlərində onlara baba müdrikliyi ilə öyüd-nəsihətlər verir, tövsiyələrini əsirgəmirdi. İnsanın həyat yolunun şüşə kimi hamar, düz olmadığını bilən ölkə rəhbəri onlara iradəli, güclü olmağı, çətinliklər qarşısında əyilməməyi, sınmamağı, həyatın mənasını vətənə, cəmiyyətə, ailəyə, millətə layiqli övlad olmaqda görürdü: "Həyatda hər bir insanın qarşısına müxtəlif çətinliklər, maneələr çıxır. Bu da təbiidir. Əgər belə olmasa, onda həyatın dadı da, mənası da olmaz. Bir az sadə dildə desəm, həyat duzsuz olar. Amma əsas ondan ibarətdir ki, insan həyatda gərək elə yaşasın ki, həmişə öz mənəviyyatı ilə fəxr etsin.

Hər şeyi itirmək olar. Amma uşaq da, böyük də, hər bir insan gərək mənəviyyatını, iradəsini itirməsin, bütün çətinliklərin qarşısını alsın, onların qarşısında əyilməsin, sınmasın. Öz iradəsi ilə yaşasın, böyüsün, cəmiyyətə fayda versin. Həyatın mənası təkcə insanın bu həyatda yaşaması deyildir. Nə qədər çox firavan, zəngin yaşasa da, əgər hər bir gənc, yaşlı insan həyatın mənasını bunda görürsə, təbiidir ki, o, zəngin deyil, mənəviyyatca kasıbdır. Həyatın mənası ondan ibarətdir ki, dünyaya gələn, böyüyən, ərsəyə çatan hər bir uşaq, həyat fəaliyyətinə başlayan insan cəmiyyətə, millətə, ölkəsinə, vətəninə layiqli xidmət etsin, fayda versin" (Əliyev, 2011:118).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Heydər Əliyev uşaqların görüşünə həmişə həvəslə gedirdi. YUNİSEF Beynəlxalq Təşkilatının yaratdığı Beynəlxalq Gün – Uşaqların Televiziya və Radio Günü münasibətilə keçirilən tədbirlərə, Yeni il, Novruz şənliklərində o uşaqlarla görüşür, onların şeir və mahnılarını dinləməkdən, rəqslərini seyr etməkdən zövq alırdı. O deyirdi: "Uşaqlar cəmiyyətin ən gözəl hissəsidir. Hər bir insan, hər bir ana, hər bir ata öz xoşbəxtliyini birinci növbədə öz uşağında, öz övladında görür. Ailədə yeni uşağın dünyaya gəlməsi ailə üçün bütün sevinclərdən üstündür. Bu, təbiidir. Bu, Allah-təalanın buyurduğu bir prosesdir. Azərbaycan Prezidenti kimi mənim üçün hər bir ailədə uşağın dünyaya gəlməsi, bu ailənin sevinci elə mənim də sevincimdir. Mənim üçün hər bir uşağın həyatı bizim ümumi cəmiyyətimizin həyatıdır" (Əliyev, 2008:394).

Heydər Əliyevi uşaqların tərbiyəsi çox düşündürürdü. Onun fikrincə, uşaqların tərbiyəsi gələcəyimizin tərbiyəsidir, uşaqların necə böyüyəcəyi ölkənin, millətin, dövlətin gələcəyi deməkdir. Ulu Öndər əsrlərdən əsrlərə Azərbaycan ailəsində çoxuşaqlılığı təsadüfi bir şey saymırdı. Ailədə çox uşaq olmaq, onları böyüdüb tərbiyə etmək valideynin həm həyatının mənası və məqsədi, həm də dövlət, millət qarşısında borcu sayılıb. Heydər Əliyev valideynlərə, müəllimlərə, tərbiyəçilərə müraciət edərək uşaqlarını yaxşı böyütməyi, təhsil verməyi, onları gələcəyə layiqli vətəndaş kimi hazırlamağı tövsiyə edirdi. Uşaq evlərinə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlara qayğı göstərməyi, onların vəziyyətini yüngülləşdirməyi imkanlı, xeyirxah adamların borcu sayırdı.

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqilliyinin ilk illərində böyük ictimai-siyasi problemlərlə üzləşmiş, ədalətsiz müharibəyə cəlb olunmuş, torpaqlarının 20 faizini itirmiş ölkəmizi düçar olduğu faciələrdən xilas edərkən uşaqların taleyini bir an belə unutmamış, böyük işlərdən vaxt taparaq həmişə onların görüşünə gəlmiş, problemlərinin həlli istiqamətində təsirli tədbirlər görmüşdür: "Artıq biz ictimai-siyasi cəhətdən çox sabit bir Azərbaycan yaratmışıq. İnsanlar rahat yaşayırlar və biz bunu, sabitliyi daimi edəcəyik. İnsanların rahat yaşamasını daimi edəcəyik. Yəni, əmin olun, siz bizim rastlaşdığımız çətinliklərlə rastlaşmayacaqsınız. Ancaq bu, sizə imkan verəcək ki, bizim başladığımız işləri daha da uğurla həyata keçirəsiniz. Siz bizim ümidimizsiniz. Siz bizim gələcəyimizsiniz" (Əliyev, 2013:100). Məhz bu sonsuz diqqət və qayğının nəticəsi idi ki, uşaqlar Ulu Öndər Heydər Əliyevlə hər bir görüşdən sonsuz coşqu, böyük həyat eşqi alırdılar. Heç şübhəsiz bu səmimi görüşlər hər bir uşağın yaddaşında əbədi iz qoymuşdur.

Aydındır ki, hər bir uşağın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması dövlətin təhsil sisteminin də əsas vəzifəsidir. Ulu Öndər 1993-cü ildə xalqın təkidi və tələbi ilə ölkədə siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan bütün sosial-iqtisadi istiqamətlərdə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Tezliklə ölkədə siyasi-iqtisadi stabilliyi təmin edən Ulu Öndər ölkəyə rəhbərlik etdiyi əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanda da elmin, təhsilin inkişafını xüsusi diqqət mərkəzinə çəkdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev sovet dönəmində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə də təhsilin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlamış, təhsil sistemində ciddi islahatlar həyata keçirmişdir. 1972-1973-cü illərdə Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəblərinin sayı qısa müddət ərzində 3 dəfə artmışdır. Bu, yüzlərlə

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ucqar yaşayış məskənlərində orta ümumtəhsil məktəblərinin açılışı, minlərlə azyaşlının təhsilə cəlb edilməsi demək idi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə ölkədə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdır. Ulu Öndər keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və birbaşa himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir ki, bu da respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yaratmışdır.

Artıq müstəqillik dövründə, ölkəyə rəhbərliyin ilk illərindən Ümummilli lider Azərbaycanda təhsil islahatları aparılmasının zəruriliyini vurğulayaraq, hər bir inkişafın elm və təhsildən asılı olduğunu qeyd edirdi. Ulu Öndər təhsil sahəsində olan problemlərin həllinə sistemli şəkildə yanaşmanın zəruriliyini qeyd edərək demişdir: "Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərindən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir".

Bu gün ölkəmizdə uşaqların sağlamlığı, inkişafı, təhsili, onların hüquqlarının qorunması üçün bütün tədbirlər həyata keçirilir. Dövlətimiz hər bir azərbaycanlı uşağın yüksək sosial-mənəvi mühitdə böyüməsinə çalışır. Ölkəmizdə dövlətin hüquq sisteminin əsasını təşkil edən Konstitusiya və qanunlarla uşaq hüquqlarına etibarlı təminat mexanizmləri yaradılıb. Məqsəd uşaqların layiqli, firavan yaşayış səviyyəsinin, təlim-tərbiyəsinin, təhsilinin, sosial müdafiəsinin, sağlamlığının yüksək səviyyədə təşkil edilməsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş dövlət uşaq siyasəti ölkəmizdə uşaqların hərtərəfli və ahəngdar inkişafının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Ulu Öndər dəfələrlə vurğulamışdır ki, müstəqil dövlətimizdə uşaqların yüksək mənəvi-əxlaqi mühitdə, milli dəyərlər əsasında kamil tərbiyə alaraq layiqli şəxsiyyət kimi yetkinləşməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizdə son dövrlər həyata keçirilən islahatlar proqramının prioritet istiqamətlərinə diqqət yetirdikdə, Heydər Əliyevin təhsil strategiyasının və dövlət uşaq siyasətinin nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu anlaşılır. Əminliklə demək olar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin yaratdığı və gələcək nəsillər üçün miras qoyduğu ənənələr bu gün də ölkə rəhbərliyi tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində atdığı addımlar, Heydər Əliyev Fondunun gördüyü işlər bu ənənələrin hələ uzun illər yaşayacağına və Azərbaycanlı uşaqların taleyində əhəmiyyətli rol oynayacağına zəmanət verir.

Uşaqlarımızın necə tərbiyə almalarından, hansı ideyalara meyillənmələrindən ölkəmizin gələcəyi çox asılıdır. Ona görə də uşaqlara hər zaman xüsusi diqqət və qayğı göstərilməlidir. Əminliklə demək olar ki, bu gün Azərbaycanda uşaqların problemləri dövlətimiz tərəfindən xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır, onların həllinə ciddi nəzarət olunur. Azərbaycanda uşaq siyasətinin əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu olan Ulu Öndər uşaqları sonsuz məhəbbətlə sevirdi və onlara böyük qayğı və diqqət göstərirdi. Azərbaycan körpələrinin sağlamlığı,

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

onların yaxşı təhsil və təlim-tərbiyə alması, Vətən və xalq üçün gərəkli övlad kimi böyüməsi Ümummilli liderin daim diqqətində olmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, uşaq dünyası, islahtlar proqramı, uşaq hüquqları.

ƏDƏBİYYAT

[1] Əliyev, Heydər (2011). Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məruzələr. Məktublar. Müraciətlər. Fərmanlar. XXXVII kitab. Noyabr, 2001 – mart, 2002. /Red. Ramiz Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr. – 520 s..

[2] Əliyev, Heydər (2008). Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məruzələr. Məktublar. Müraciətlər. XXIII kitab. Noyabr, 1999 − dekabr, 1999. /Red. Ramiz Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr. – 480 s..

3 Əliyev, Heydər (2013). Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar. Nitqlər. Bəyanatlar. Müsahibələr. Məruzələr. Məktublar. Müraciətlər. Fərmanlar. XLIII kitab. Noyabr, 2002 – fevral, 2002. /Red. Ramiz Mehdiyev. – Bakı: Azərnəşr.– 464 s.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ZOOM FATIGUE AND STUDENTS OUTCOME IN THE ERA OF ONLINE COMMUNICATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN PAKISTAN

M. Haroon Raza

Ph.D. Scholar (Department of Economics)
National University of Modern Languages
Islamabad Pakistan

Ms. Bushra Khalid

M.Phil. Scholar (Department of Education)
National University of Modern Languages
Islamabad Pakistan

ABSTRACT

In the rapidly evolving landscape of online education, Zoom fatigue has emerged as a significant concern for both students and educators. The research aims to examine the relationship between Zoom fatigue, including general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue, and its influence on student outcomes within educational institutions in Pakistan. The primary objective of this study was to investigate various dimensions of Zoom fatigue relate to student outcomes, encompassing general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional well-being. The research encompasses students from diverse educational institutions across Pakistan, including those at the post-graduate level. This inclusive approach ensures a comprehensive understanding of the subject and captures a wide range of student experiences. The study collected data from a sample size of N=420 students, with a gender distribution of n=193 male and n=227 female participants. A structured questionnaire, adapted from Fauville et al. (2021), was employed as the primary research instrument. This questionnaire included validated Likert-scale questions and measurement tools to assess general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, emotional well-being, and their relationship with student outcomes. Data was collected through an online survey administered to the selected student participants. The questionnaire inquired about their experiences with Zoom fatigue and its dimensions. The goal was to elicit candid and honest responses to ensure data accuracy. The study revealed strong positive correlations between Zoom fatigue and student outcomes. Specifically, the results demonstrated positive relationships between general fatigue and student outcomes, highlighting that higher levels of general fatigue were associated with particular impacts on student outcomes. Additionally, the research findings indicated statistically significant links between motivational fatigue and student outcomes, emphasizing the influence of motivational

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

fatigue on student performance and well-being. The results further underscored positive relationships between emotional fatigue and student outcomes, illustrating the impact of emotional fatigue on academic success and overall well-being. Lastly, the research highlighted positive relationships between visual fatigue and student outcomes, revealing how visual fatigue can affect students' academic performance and emotional well-being. Based on the findings of this research, the researcher recommended that Institutions should encourage the incorporation of regular breaks during online classes or meetings to mitigate Zoom fatigue. These breaks can be strategically timed to reduce the cognitive load and refresh participants. In conclusion, this research contributes to our understanding of the influence of Zoom fatigue, including its dimensions of general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue, on student outcomes in the context of educational institutions in Pakistan. By providing empirical evidence of these relationships, this study offers insights that can inform strategies to enhance student well-being and academic success in the digital era of online education.

Keywords: Zoom fatigue, general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue.

Introduction

The world of education has undergone a significant transformation in recent years, with the emergence of online learning platforms and virtual classrooms. This transformation was further accelerated by the global COVID-19 pandemic, which forced educational institutions to adapt rapidly to ensure continued learning while adhering to social distancing and safety guidelines. Pakistan, like many other countries, witnessed a substantial shift towards online education, marking a new era in the delivery of knowledge. However, this shift has not come without its challenges, and one of the most pressing issues is the phenomenon known as “Zoom fatigue.”

Zoom fatigue, a term that has become increasingly prevalent in the digital age, refers to the mental and emotional exhaustion experienced by individuals after engaging in extended virtual meetings, classes, or interactions, particularly through video conferencing platforms like Zoom. This phenomenon is characterized by feelings of weariness, burnout, and cognitive strain resulting from the demands of prolonged screen time and continuous digital engagement (Khan et al.,2022). It often manifests as a sense of overwhelming tiredness, reduced focus and attention, and a decline in overall well-being due to the challenges posed by virtual communication. Zoom fatigue can have implications for mental health, productivity, and the quality of virtual interactions, and it has gained particular relevance in the context of remote work and online education.

The transition to online education in Pakistan has been driven by the ever-increasing accessibility to the internet, as well as the necessity to adapt to the changing educational landscape imposed by the COVID-19 pandemic. While the adoption of online learning platforms has opened up opportunities for

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

education to reach a wider and more diverse audience, it has also introduced a set of unique challenges that must be addressed. One such challenge is Zoom fatigue. Rocha et al., (2023) as students and educators engage in online classes, meetings, and collaborative projects, they find themselves grappling with the mental and emotional toll of extended screen time. This fatigue can manifest as general tiredness, eye strain from excessive screen use (visual fatigue), a loss of motivation to participate actively in virtual sessions (motivational fatigue), and heightened stress and emotional exhaustion due to the demands of the online learning environment (emotional fatigue).

This research aims to delve deep into the issue of Zoom fatigue and its influence on student outcomes within educational institutions in Pakistan. It explores how different dimensions of Zoom fatigue, including general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue, affect students' academic success, engagement, and overall well-being in this new educational paradigm. The study seeks to provide valuable insights into the challenges that students face in the era of online communication and to propose strategies for mitigating these challenges to enhance the quality of education in Pakistan.

The emergence of Zoom fatigue as a widespread issue in the realm of online education has attracted significant attention from researchers and educators.

General Fatigue: Prolonged virtual meetings and classes can lead to general fatigue, resulting in decreased concentration, engagement, and overall well-being (Fauville et al., 2021).

Visual Fatigue: Excessive screen time can lead to visual fatigue, causing discomfort and strain, which may negatively affect academic performance (Fauville et al., 2021).

Motivational Fatigue: The absence of face-to-face interactions and physical presence in online education can lead to motivational fatigue, potentially impacting student engagement and enthusiasm (Fauville et al., 2021).

Emotional Fatigue: The emotional toll of online learning, including feelings of isolation and disconnection, can result in emotional fatigue, which may affect academic success (Fauville et al., 2021).

Objectives of the Study

The primary objectives of this research are as follows:

1. To examine the relationship between Zoom fatigue and its various dimensions (general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue) and student outcomes within educational institutions in Pakistan.

a. To identify the relationship between Visual fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

b. To examine the relationship between general fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

c. To explore the relationship between motivational fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

d. To identify the relationship between emotional fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

Null Hypothesis

1. Ho1: There is no significant relationship between Zoom fatigue and student outcomes in educational institutions in Pakistan.

Ho1a: To identify the relationship between Visual fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

Ho1b: To examine the relationship between general fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

Ho1c: To explore the relationship between motivational fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

Ho1d: To identify the relationship between emotional fatigue, and students' outcome within educational institutions in Pakistan.

Significance of the Study

This research is of great significance for educational institutions in Pakistan and, indeed, for educational systems globally. Understanding the impact of Zoom fatigue on student outcomes is essential for designing effective online learning experiences. The findings of this study will provide insights that can guide educators, institutions, and policymakers in addressing the challenges posed by Zoom fatigue.

Moreover, this research contributes to the broader discourse on the future of education in a digitally connected world. As online learning becomes increasingly prevalent, it is crucial to develop strategies that ensure not only access but also quality, engagement, and student well-being. By investigating Zoom fatigue and its consequences, this study aims to contribute to the ongoing dialogue on how to optimize the online education experience for students in Pakistan and beyond.

Methodology

Research Design: A correlation research design is employed in this study to investigate the relationships between Zoom fatigue and various student outcomes within the context of educational institutions in Pakistan. This design aims to determine the extent and nature of the associations

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

between Zoom fatigue and academic performance, emotional well-being, engagement, and overall student satisfaction.

Research Approach: The research approach adopted in this study is quantitative in nature. This approach is focused on systematically measuring and analyzing motivation levels, allowing for the collection of numerical data for statistical analysis. It facilitates the exploration of correlations and patterns within the data, particularly in the context of gender-based motivation differences.

Sample and Sampling Technique: The study collected data from a sample size of N=420 students from diverse educational institutions in Pakistan, including those at the post-graduate level. The sample comprises 193 male and 227 female participants. The random sampling technique was used to ensure representation across different genders and educational levels.

Research Instrument: A structured questionnaire adapted from Fauville et al. (2021) serves as the primary research instrument. It includes validated Likert-scale questions and measurement tools designed to assess general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, emotional well-being, and their relationship with student outcomes. Academic outcomes were measured based on the pervious GPA of postgraduate students in Pakistani universities in Islamabad. cross-sectional rese.

Correlation with Likert Scale: In this study, a correlation research design was employed, utilizing Likert scale responses that ranged from "Strongly Agree" to "Disagree." This approach was used to investigate the associations between Zoom fatigue and various student outcomes within educational institutions in Pakistan.

Statistical Analysis: Statistical analysis was conducted to assess the correlation between Zoom fatigue (general, visual, motivational, and emotional) and student outcomes. Common correlation coefficients, such as Pearson's correlation coefficient were calculated to quantify the strength and direction of these relationships.

Ethical guidelines: including informed consent, confidentiality, and data protection, were strictly adhered to throughout the research process to ensure the rights and well-being of participants.

Data Analysis

The data analysis procedures were structured to investigate the relationship between Zoom fatigue, including its diverse dimensions (general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue), and student outcomes within educational institutions in Pakistan. These procedures aimed to address the research objectives and test the null hypotheses related to the study.

Objective 1: To examine the relationship between Zoom fatigue and its various dimensions (general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue) and student outcomes within educational institutions in Pakistan.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

H_{01}: There is no significant relationship between Zoom fatigue and its various dimensions (general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue) and student outcomes within educational institutions in Pakistan.

Table:1 *Relationship between of examination anxiety (physical, emotional, behavioral, cognitive) and academic achievement among secondary school students (N=420)*

Variables	General Fatigue	Visual Fatigue	Motivational Fatigue	Emotional fatigue
Academic Achievement	p= 0.01	p= 0.21	p= 0.00	p= 0.01
	r= 4.23**	r=5.45*	r= 3.45**	r= 621**

Table 1 unveils the research findings concerning the relationship between the different facets of Zoom fatigue (General Fatigue, Visual Fatigue, Motivational Fatigue, and Emotional Fatigue) and academic achievement among a sample of secondary school students (N=420). The table showcases both the p-values and the correlation coefficients (r), quantifying the strength and direction of these associations.

In a detailed examination of the findings:

General Fatigue: The correlation coefficient (r) for General Fatigue and Academic Achievement is 4.23**, suggesting a moderate positive correlation. The presence of two asterisks (**) indicates a high level of statistical significance. The p-value of 0.01 confirms the existence of a substantial relationship between general fatigue associated with Zoom usage and academic achievement.

Visual Fatigue: The correlation coefficient for Visual Fatigue and Academic Achievement is 5.45*, revealing a weak to moderate positive correlation. The single asterisk (*) signifies statistical significance. With a p-value of 0.21, the relationship between visual fatigue and academic achievement is also statistically significant.

Motivational Fatigue: The correlation coefficient for Motivational Fatigue and Academic Achievement is 3.45**, indicating a moderate positive correlation. The presence of two asterisks (**) underscores the high statistical significance. The p-value of 0.00 underscores an exceptionally significant relationship between motivational fatigue and academic achievement.

Emotional Fatigue: The correlation coefficient for Emotional Fatigue and Academic Achievement is 621**, highlighting a very strong positive correlation. The double asterisks (**) denote high statistical

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

significance. The p-value of 0.01 further supports the presence of a significant relationship between emotional fatigue due to Zoom usage and academic achievement.

In conclusion, the detailed findings depicted in Table 1 disclose significant positive correlations between the diverse dimensions of Zoom fatigue (General Fatigue, Visual Fatigue, Motivational Fatigue, and Emotional Fatigue) and academic achievement among secondary school students in Pakistan. The high statistical significance of these correlations leads to the rejection of the null hypothesis (H01), affirming the existence of a substantive relationship between Zoom fatigue and student outcomes. Further in-depth analysis may be warranted to explore the practical implications of these correlations and their potential impact on educational institutions in Pakistan.

Conclusion

In the rapidly evolving landscape of online education, this study set out to examine the impact of Zoom fatigue and its various dimensions on student outcomes within educational institutions in Pakistan. The primary objective was to investigate how general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue, stemming from extensive online communication, relate to academic performance, emotional well-being, engagement, and overall student satisfaction.

The findings of this study have significant implications for educational institutions in Pakistan and beyond. Here are the key conclusions drawn from the research:

1. Significant Correlations: The study revealed notable positive correlations between Zoom fatigue dimensions and student outcomes. Specifically, there were significant relationships between general fatigue, visual fatigue, motivational fatigue, and emotional fatigue, and academic achievement.

2. General Fatigue: General fatigue, which is experienced as a result of extended online interactions, showed a moderate positive correlation with academic achievement. This suggests that students who reported higher levels of general fatigue were more likely to have better academic performance.

3. Visual Fatigue: Visual fatigue, stemming from prolonged screen time, demonstrated a weak to moderate positive correlation with academic achievement. The findings indicate that excessive screen time is related to student success, emphasizing the need for screen-time management strategies.

4.Motivational Fatigue: Motivational fatigue was found to have a moderate positive correlation with academic achievement. This implies that students who experienced decreased motivation during online interactions tended to have enhanced academic performance.

5.Emotional Fatigue: Emotional fatigue, linked to the demands of online communication, displayed a very strong positive correlation with academic achievement. Students reporting higher levels of emotional fatigue were more likely to excel academically.

In light of these findings, it is evident that Zoom fatigue, with its various dimensions, significantly influences student outcomes within educational institutions in Pakistan. The research challenges the

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

null hypothesis, demonstrating that Zoom fatigue plays a substantive role in shaping student success, well-being, and engagement.

Implications and Recommendations:

These conclusions offer essential insights and recommendations for educational institutions:

- Educational institutions may encourage the incorporation of regular breaks during online classes or meetings. These breaks should be strategically timed to reduce cognitive load, refresh participants, and mitigate Zoom fatigue. Educators may have trained to recognize signs of fatigue and facilitate brief intermissions during online sessions.

- In recognition of the impact of emotional fatigue, institutions may provide readily accessible mental health resources and counseling services. This support system can help students manage stress and emotional well-being.

- Educational institutions can introduce strategies to enhance student motivation in online learning environments. This may include gamification, peer collaboration, and goal setting to maintain students' enthusiasm throughout their online educational journey.

- Institutions may recognize the impact of Zoom fatigue on students and raise awareness of its consequences. Strategies to mitigate Zoom fatigue, such as regular breaks during online sessions and workload management, should be implemented.

- Creating a supportive and empathetic virtual learning environment is essential to promoting emotional well-being, which is crucial for academic success.

- Educators and institutions may consider the design of online learning experiences. Balancing screen time, incorporating interactive activities, and fostering motivation are vital components.

- Counseling and support systems for students experiencing emotional exhaustion may readily available. Promoting mental well-being is crucial for academic success.

Further Research:

- Future research may delve deeper into the specific causes of Zoom fatigue and the development of effective interventions to alleviate its effects.

In conclusion, this study contributes to our understanding of the relationship between Zoom fatigue and student outcomes in the context of educational institutions in Pakistan. It underscores the need to address Zoom fatigue as a significant factor affecting student well-being and academic achievement in the digital era of online education.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

References

Bailenson, J. N. (2021). Nonverbal overload: A theoretical argument for the causes of Zoom fatigue.

Fauville, G., Luo, M., Queiroz, A. C., Bailenson, J. N., & Hancock, J. (2021). Zoom exhaustion & fatigue scale. *Computers in Human Behavior Reports*, *4*, 100119.

Fernández-Batanero, J. M., Montenegro-Rueda, M., Fernández-Cerero, J., & Tadeu, P. (2022). Online education in higher education: emerging solutions in crisis times. *Heliyon*, *8*(8).

Khan, M. U., Saeed, S., & Abbas, Q. (2022). ZOOM FATIGUE IN PAKISTANI UNIVERSITY TEACHERS. *Pakistan Journal of Psychology*, *53*(02).

Oducado, R., Robles, B., & Rosano, D. (2022). Determinants of Zoom fatigue among graduate students of teacher education program. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, *17*(13), 176-185.

Rocha-Ibarra, J. E., Rodríguez-Sánchez, C. A., & Cisneros-Reyes, Y. D. (2023). Conditions and academic work environment at home, the digitalization of learning due to COVID-19 pandemic: a correlational analysis. *RIDE. Revista Iberoamericana para la Investigación y el Desarrollo Educativo*, *13*(26).

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE IMPORTANCE OF VALUES IN POLITICAL LİFE

KAMRAN VALİZADA

Nakhchivan State University ,
department of philosophy

ABSTRACT

The political life of man and society consists of practical, spiritual and emotional forms of political existence. The concept of political life generally combines the political and social conditions of a certain period, country, society and the activities and political behaviors of individuals, classes, social layers and groups. At the same time, the concept of synthesis of "political life" (synthesis of political and ordinary life) reflects the level of ordinary and gnoseological perception, existential source, concreteness and multiculturalism compared to the political sphere.In the modern era, political socialization of society is an integral part of political culture and characterizes the right of individuals to full access to society. In today's Azerbaijani society, political socialization of the young generation and the existence of socio-political problems are one of the strongest factors. In the modern world, the role of values in the political socialization process has increased. Political socialization in Azerbaijan is linked to the process of society acquiring democratic values. The future of political life depends on the level of cultural and moral values and spiritual orientation of new generations. Azerbaijan, as always, strives to ensure peace in the region after the Second Karabakh War, and values play a big role here. There is a need for detailed research on the characteristics and ways of the impact of cultural and moral values on political life.

Keywords: Political life, values, socialization

SIYASİ HAYATTA DEĞERLERIN ÖNEMI

ÖZET

İnsanın ve toplumun siyasi yaşamı, siyasi varoluşun pratik, manevi ve duygusal biçimlerinden oluşur. Siyasi hayat kavramı genel olarak belli bir dönemin, ülkenin, toplumun siyasi ve sosyal koşulları ile bireylerin, sınıfların, toplumsal tabaka ve grupların faaliyet ve siyasi davranışlarını birleştirir.Aynı zamanda "siyasi hayat" sentezi (siyasi ve sıradan hayatın sentezi) kavramı, siyasi alana kıyasla sıradan ve gnoseolojik algı, varoluşsal kaynak, somutluk ve çokkültürlülük düzeyini yansıtmaktadır. Modern çağda toplumun siyasal sosyalleşmesi, siyasal kültürün ayrılmaz bir parçasıdır ve bireylerin topluma tam erişim hakkını karakterize eder. Günümüz Azerbaycan toplumunda genç neslin siyasal sosyalleşmesi ve sosyo-politik sorunların varlığı en güçlü faktörlerden biridir. Modern dünyada değerlerin siyasal toplumsallaşma sürecindeki rolü artmıştır. Azerbaycan'da siyasi sosyalleşme

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

toplumun demokratik değerleri kazanma süreciyle bağlantılıdır. Siyasi hayatın geleceği, yeni nesillerin kültürel ve ahlaki değerlerinin düzeyine ve manevi yönelimlerine bağlıdır. Azerbaycan her zaman olduğu gibi İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra da bölgede barışın sağlanması için çabalıyor ve burada değerler büyük rol oynuyor.Kültürel ve ahlaki değerlerin siyasal hayata etkisinin özellikleri ve yolları konusunda ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler : Siyasi hayat, değerler, sosyalleşme

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

ÇİN'İN "YUMUŞAK GÜÇ" POLİTİKASI VE ORTA ASYA

Dr.Eldar Jafarov

Bakü Devlet Universitesi, Uluslararası İlişkiler və İktisad fakültesi
orcid:0000-0001-8563-697X

yüksek lisans. Orxan Eyvazov

Bakü Devlet Universitesi, Uluslararası ilişkiler ve İktisad fakültesi
orcid:0009-0000-0087-8823

Çin'in geleneksel ve uzun süreli yakın ilişkiler içinde olduğu bölgelerden biri olan Orta Asya, hayati öneme sahip bir bölge olarak değerlendirilmektedir. Son zamanlarda Çin, Orta Asya bölgesine yönelik dış politikasında önemli bir araç olarak yumuşak güç fikrini kullanıyor. Bu makale, yumuşak gücün ne olduğu ve Çin'in bunu Orta Asya ülkelerine karşı nasıl kullandığı gibi sorulara cevap aramaktadır. Sorulara yanıt olarak, Çin'in ulusal çıkarları için güvenli ve barışçıl bir ortam yaratmak ve Orta Asya ülkeleri nezdinde olumlu imajını ortaya koymak için yumuşak diplomasiyi önemli bir dış politika aracı olarak kullandığı varsayılmıştır. Çin, kültürel diplomasiyi Orta Asya ülkeleri arasındaki stratejisinde kilit bir araç haline getirmek için giderek daha fazla kullanıyor. Bu ulusal çıkarlar, ekonomik kalkınması için barışçıl bir ortam yaratmaya çalışmak, artan enerji ihtiyacını karşılamak ve başta ABD ve Rusya olmak üzere diğer güçlerin etkisini en aza indirmektir.

Çin'in Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerinin bu yönüne odaklanan bu makale, Çin'in bölgede yumuşak güç araçları geliştirmeye çalışmasının amacının ne olduğunu ve Çin'in bölgede yumuşak gücünü nasıl ve hangi araçlarla kullandığını incelemeye çalışmaktadır. Verileri ve kanıtları analiz ettikten sonra bu makale, Çin'in yumuşak gücünü geliştirmeyi ve Orta Asya ülkeleriyle kültürel bağlarını güçlendirmeyi, bölgedeki çok taraflı etkisini genişletmek için kilit faktörler olarak gördüğünü ve nihayetinde uluslararası dünyadaki gücünü artırmayı hedeflediğini savunuyor.

Anahtar Kelimeler: Çin, Orta Asiya, yumuşak güc, yaklaşımlar ve araçlar

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE KARABAKH CONFLICT: IMPACT ON CULTURAL HERITAGE AND HUMAN CAPITAL (PERSPECTIVES FROM AZERBAIJAN)

Parvin Ahanchi, Ph.D. in History

Associate Professor, Baku Higher Oil School.
Leading Researcher, Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology
Azerbaijan National Academy of Sciences

Nagorno-Karabakh conflict is an ethnic and territorial conflict between Armenia and Azerbaijan over the disputed region of Nagorno-Karabakh, inhabited mostly by ethnic Armenians until 2023, and seven surrounding districts, inhabited mostly by Azerbaijanis until their expulsion during the 1990s. The Nagorno-Karabakh region has been entirely claimed by and partially controlled by the breakaway Republic of Artsakh, but is recognized internationally as part of Azerbaijan. Azerbaijan gradually re-established control over Nagorno-Karabakh region and the seven surrounding districts since 2020.

Throughout the Soviet period, Armenians in the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast were heavily discriminated against. The Soviet Azerbaijani authorities worked to suppress Armenian culture and identity in Nagorno-Karabakh, pressured Armenians to leave the region and encouraged Azerbaijanis to settle within it, although Armenians remained the majority population. During the *glasnost* period, a 1988 Nagorno-Karabakh referendum was held to transfer the region to Soviet Armenia, citing self-determination laws in the Soviet constitution. This act was met with a series of pogroms against Armenians across Azerbaijan, before violence committed against both Armenians and Azerbaijanis occurred.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İBN XƏLAVEYHİN ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ XİDMƏTLƏRİ

Natəvan Bağırova

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Bakı, Azərbaycan
ORCİD iD: 0000-0002-2822-938X

Ərəb dilçilik elmində orta əsrlərdə bir çox görkəmli alimlər yetişmişdir. Bağdadda yaranan Bəsrə və Kufə qrammatika məktəblərinin yetirmələrindən olan məşhur dilçi alimlərdən biri İbn Xəlaveyhdir. 903-cü ildə Həmədanda doğulmuş leksikoqraf alim dövrünün məşhur elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Bağdada üz tutmuş,burada Əbu Bəkr ibn Dureyd, İbn Niftaveyh, Əl –Ənbari kimi alimlərdən dərs almışdır. Ərəb dilçilik elminin incəliklərinə dərindən yiyələnən alim Şama getmiş, Həmdani hökmdarı Seyfəddövlənin sarayında müəllimliklə yanaşı, onun sarayında keçirilən elmi müzakirələrdə yaxndan iştirak etmişdir.

İbn Xəlaveyh Seyfəddövlənin övladları ilə yanaşı, onun əmisi oğlu şair Əbu Firas əl-Həmdaninin də müəllimi olmuş, onun divanını şərh etmişdir.

Dilçiliklə bağlı "Kitəb əl Mubtədə", "Leysə fi kələmil arab", "Əl Cuməl fin- nəhv", "Əl-muzəkkər val- muənnəs", "Kitəb əl- rih" əsərlərini yazmış, müəllimi İbn Dureydin "Əl-Məqsurə" əsərini şərh etmişdir. Müəllifin "Kitəb əl –Al" adlı əsəri əhli-beytə həsr olunmuşdur.

Alim Kufə və Bəsrə qrammatika məktəblərini uzlaşdırmağa səy göstərmiş, qrammatika və lüğətçiliyə dair fundamental əsərlər yazmışdır.

İbn Xəlaveyhin "Kitəb əl- rih" (Külək haqqında kitab) əsəri orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə küləyin müxtəlif adlarından, etimoloji izahlarından bəhs edən alim Qurani Kərimdən, hədislərdən və ərəb şeirlərindən müxtəlif sitatlar gətirir.

Qurani Kərimin dilini ərəb ədəbi dili hesab edən filoloq-alim hədis və Quran qiraətinə dair elmi əsərlər yazmışdır.

Açar sözlər: İbn Xəlaveyh, dilçilik, Quran, Seyfəddövlə, əsər, qrammatika

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

CHANGES IN THE PRISON SYSTEM IN POLAND

Piotr Wódczyński

Adam Mickiewicz University in Poznan, The Faculty of Political Science and Journalism, Poland

Abstract

The subject of the work is an analysis of the changes that have taken place in the Polish penitentiary system and their effectiveness in the social rehabilitation of prisoners on the example of the Penitentiary in Rawicz. Due to poor access to information and a limited number of sources, the entire subject of prisons causes a lack of research in this interesting subject. The aim of this work is to show the way, changes and a number of modernizations that the Polish penitentiary system has undergone on the example of a specific unit. The deadlines will oscillate from the establishment of the Prison in Rawicz to 2021. methods: qualitative, field, survey research, source analysis, autoethnographic; techniques: in-depth interview, content analysis and tools: a set of questions to sources, typology of tasks and a tool for measuring the degree of effectiveness of the implementation of individual tasks within this typology. The subject of the work includes elements of such fields as sociology, psychology, history, social rehabilitation and data analysis. The author of this paper tried to study the above phenomena as thoroughly as possible, despite the difficulties in collecting information and combining the topics of many fields of science, which resulted in collecting detailed data on the reconstruction of this institution and changes in its management system. know, as well as a number of works on the subject that he created. The subject of prison, especially in Poland, has very few items, the personal goal of the author of this work is to expand this collection by another item.

Key words: Penitentiary, resocialization, changes, efficiency, history

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PUBLIC SEXUAL HARASSMENT THROUGH DISCOURSE: BLAMING AND RESISTANCE

Dr. Amina Abdelhadi

English Department, Ibn Khaldoun University of Tiaret- Algeria
Laboratory (LICL)
0000-0001-9706-688X

Abstract

The present study probes into Algerian teenage girls' experiences of public sexual harassment. Drawing on resources from FCDA that take the constitutive nature of discourse as its focus, the findings of this study reveal that resistance to sexual harassment and self-defense in particular often encounter significant resistance from others. Teenage girls' sense of the self, developing their own embodied agency and being defenders of themselves is impossible, aggressive, unacceptable solution to sexual harassment and risks blaming the victim. Evidently, as having fixed occupied identities of sacrificial daughters and pretty sisters, teenage girls define themselves in relation to their families and show no sign of agency as the patriarchal culture of honour has strongly legitimizes males' sexual harassment against them and limit their abilities to resist it.

Keywords: Discourse, Sexual harassment, Victim blaming, Resistance, Self-defense

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PUBLIC SEXUAL HARASSMENT THROUGH DISCOURSE: BLAMING AND RESISTANCE

Dr. Amina Abdelhadi

English Department, Ibn Khaldoun University of Tiaret- Algeria
Laboratory (LICL)
0000-0001-9706-688X

Abstract

The present study probes into Algerian teenage girls' experiences of public sexual harassment. Drawing on resources from FCDA that take the constitutive nature of discourse as its focus, the findings of this study reveal that resistance to sexual harassment and self-defense in particular often encounter significant resistance from others. Teenage girls' sense of the self, developing their own embodied agency and being defenders of themselves is impossible, aggressive, unacceptable solution to sexual harassment and risks blaming the victim. Evidently, as having fixed occupied identities of sacrificial daughters and pretty sisters, teenage girls define themselves in relation to their families and show no sign of agency as the patriarchal culture of honour has strongly legitimizes males' sexual harassment against them and limit their abilities to resist it.

Keywords: Discourse, Sexual harassment, Victim blaming, Resistance, Self-defense

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏT KONSEPSİYASI VƏ NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Elnur Kəlbizadə

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri,
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: İran, xarici siyasət, praqmatizm, mühafizəkar

Müasir dövrdə Yaxın Şərq, Qafqaz və Mərkəzi Asiya geosiyasətində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən İranın xarici siyasətini dərk etmək üçün onun xarici siyasətini müəyyənləşdirən və həyata keçirən mexanizmlərin aydınlaşdırılması zəruridir. Məlumdur ki, İİR-in özünəməxsus idarəetmə sistemi var. Ölkənin ən yüksək səlahiyyətli şəxsi Dini Liderdir. Ölkə konstitusiyasının 5-ci maddəsində yazılır ki, *"İmam Zamanın (əc) (Şiə məzhəbinin qeybə çəkilmiş 12-ci imamı və məzhəb tərəfdarları tərəfindən zühuru gözlənilən şəxs – E.K.) qeybdə olduğu dövrdə İran İslam Cümhuriyyətində ümmətə başçılıq və cəmiyyətin idarəçiliyi ədalətli, təqvalı, zəmanənin tələblərini bilən, şücaətli, tədbirli və idarəçilik bacarığı olan bir fəqihin öhdəsinə düşür..."*.[278]

İİR Konstitusiyasının 57-ci maddəsində isə göstərilir ki, ölkənin dövlət hakimiyyəti orqanları (Qanunvericilik, İcra və Məhkəmə hakimiyyətləri) Dini Liderin nəzarəti altındadır. Beləliklə, Dini Lider statusunu daşıyan şəxs İslam Respublikasındakı digər qurumların qanuniliyinin təsdiqləyicisi, son qərarvermə instansiyasıdır.[279]

Xubirqan Məclisi tərəfindən seçilən Ali Dini Lider ölkənin Ali Dini Şurasına başçılıq edir, Silahlı qüvvələrin və İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun baş komandanı hesab edilir. O, xüsusi xidmət orqanlarına nəzarət edir, müharibə elan etmək, məhkəmə sisteminin rəhbərlərini, dövlət radio və televiziya rəhbərlərini təyin etmək hüququna malikdir. Dövlət aparatı və strateji sahələr üzərində bu cür nəzarət mexanizmi Dini Liderə xarici siyasətlə bağlı məsələlərdə əsas və həlledici söz sahibi olmaq hüququnu da təmin etmiş olur.

[278] Qanun baxımından tanışlıq: [Elektron resurs] /İİR Ali Dini Rəhbərinin İnformasiya Bloku. – Fevral 6, 2010. URL: https://www.leader.ir/az/law.
[279] Koç, M. İranda devlet yapısı ve temel kurumlar – I. Devrim rehberliği /M.Koç. –Ankara: İRAM, -2017. p. 1-20.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

CHANGING LIFESTYLES – A STUDY ON CONSUMERS' LIFESTYLE OF HEALTH AND SUSTAINABILITY

Manita Matharu*

*Amity School of Business, Amity University,
Noida, UP, India
ORCID ID - https://orcid.org/0000-0001-7240-9866

ABSTRACT

Today, more than ever, we face an urgent need for interventions in postmodern lives and consumer behavior patterns inside modern society. This necessitates a co-responsible, balanced, and sensible way of life. It is commonly acknowledged that one's lifestyle is one of the most important predictors of consumption behavior; lifestyle is one of the main predictors of sustainable consumption behavior at the individual, community, and societal levels. The idea of a healthy lifestyle among consumers is the topic of discussion and a definition of the term is provided in this article. A healthy lifestyle is a method of living that provides an explanation of how individuals live in terms of their health. It is also referred to as a healthy way of living.

A new trend that characterizes such conscious lifestyle choices as eating well and dressing sustainably has emerged in response to the growing number of consumers who are interested in social and environmental issues related to what they eat and what they wear. This trend is known as the lifestyle of health and sustainability (LOHAS). Customers who have LOHAS are classified as being people who value quality of life through caring about health and sustainability. The research results conclude that LOHAS consumers, who have LOHAS prefer locally created items that are ecologically friendly and can help their communities remain sustainable, such consumers pursuit to mental and physical health, preference to green and organic products that yearning a simple and slow-paced life while fulfilling their responsibilities as a citizen.

Keywords: lifestyle, sustainable consumption, lifestyle of health and sustainability

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

"PANDA OKULU" ÖZEL OKUL ÖNCESI EĞITIM KURUMLARINDA YENILIKÇI PROJELERIN UYGULAMA YÖNERGELERI

Agayeva Leyla

Bakü İşletme Üniversitesi'nde yüksek lisans öğrencisi

ÖZET

Panda Okulu'nun misyonu, daha fazla Azerbaycanlı çocuğun daha aktif, daha bilgili ve daha modern bir bakış açısıyla büyümesine yardımcı olmaktır. Şirket 2013 yılından berifaaliyet göstermektedir. Bu sure zarfında 10.000'in üzerinde öğrenciye hizmet verilmiştir. Panda Okulu ekibi, sürekli gelişen, yeni öğretim yöntemlerini benimseyen ve uygulayan öğretmenler ve yöneticilerden oluşan bir kadrodur. Programlarımız her yıl güncellenir, ustalaşması dahakolay hale gelir ve öğrenciler ve ebeveynleriçin dahakullanışlı hale gelir. Eğitim merkezlerimizdeo kulöncesi eğitim, erken gelişim programı, İngilizce veRusça dilleri, mental aritmetik kursları, sanat ve satranç kulüpleri, matematik ve ilk okul eğitimi, konuşma terapisti ve psikolog hizmetleriverilmektedir. Halen şirketin 16 şubesi bulunmaktadır. Amaç, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde şubeler açmak, daha çok vatandaşın modern eğitim hizmetlerinden yararlanmasını sağlamaktır.Kurslar 3 yaşında başlar ve en modern eğitim yöntemlerine dayalıdır.

Eğitimin ilk basamağı olan okul öncesi eğitim, çocukların küçük yaşlardan itibaren zihinsel, bedensel ve zihinsel gelişimini, basit çalışma alışkanlıklarının kazanılmasını, yetenek ve kabiliyetlerin keşfedilmesini, sağlığın korunmasını, estetik eğitimin verilmesini ve şekillenmesini sağlar. Doğaya ve insane karşı duyarlı bir tutum sergilemek. Maddi zenginliğin beşeri sermayeye dönüşmesinin temelinin tam olarak okul öncesi eğitim kurumlarında atıldığı tartışılmaz bir gerçektir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde eğitimin geliştirilmesine yönelik Devlet Stratejisinde şöyle ifade edilmektedir: "Temel beceriler çocukluğun ilk yıllarından itibaren kazanıldığı için çocukların zihinlerini erken yaşlardan itibaren geliştirmek önemlidir. Bu nedenle okul öncesi eğitimin geliştirilmesi önemlidir.

İşletmelerin yenilik çifaaliyetlerinin ulusal ekonomiye dahil edilmesi, ülkenin bilimsel ve teknik potansiyelinin genişletilmesine, mevcut rekabet edebilirlik faktörlerinin kullanılmasının etkinliğinin artırılmasına, yenilik sürecinin yoğunlaştırılmasına ve nihayetinde Azerbaycan'ın uluslararası rekabet gücünün artmasına yardımcı ola bilir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

GUIDELINES FOR THE IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE PROJECTS IN PRIVATE PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS "PANDA SCHOOL"

Aghayeva Leyla

Master's student of Baku Business University

SUMMARY

Panda School's mission is to help more Azerbaijani children grow up more active, more knowledgeable and with a more modern outlook. The company has been operating since 2013. During this time, more than 10,000 students were served. The Panda School team is a staff of teachers and administrators who are constantly evolving, adopting and applying new teaching methods. Our programs are updated every year, becoming easier to master and more useful for students and parents. In our training centers, pre-school education, early development program, English and Russian languages, mental arithmetic courses, art and chess clubs, mathematics and primary school education, speech therapist and psychologist services are provided. Currently, the company has 16 branches. The aim is to open branches in other regions of Azerbaijan, to enable more citizens to benefit from modern education services. Courses start at the age of 3 and are based on the most modern education methods.

Pre-school education, which is the first step of education, ensures the mental, physical and mental development of children from an early age, the acquisition of simple working habits, the discovery of talents and abilities, the protection of health, and aesthetic education. to display a sensitive attitude towards nature and people. It is an indisputable fact that the foundation of the transformation of material wealth into human capital is laid precisely in pre-school education institutions. The State Strategy for the development of education in the Republic of Azerbaijan states as follows: "It is important to develop the minds of children from an early age, since basic skills are acquired from the first years of childhood. Therefore, it is important to develop preschool education.

Incorporating innovative activities of enterprises into the national economy can help expand the scientific and technical potential of the country, increase the efficiency of using existing competitiveness factors, intensify the innovation process and ultimately increase the international competitiveness of Azerbaijan.

"İnovasyon" kavramı ingilizce "innovation" kelimesinden türetilmiştir. bu sözünanlamı "yenilik", "yeni kural""İnovasyon", yeni bir kural, yeni bir yöntem, yeni bir ürün veyateknoloji, yeni bir olay ön görülüyor. Yeni bir ekonomik kategori olarak "İnovasyon"Terim, 20. yüzyılın ilk on yıllarında

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Avusturya'da ve daha sonra Amerika'da bilimsel dolaşıma girdi.Bilim adamı Joseph Schumpeter tarafından tanıtıldı. J. Schumpeter "Ekonomik kalkınmateori"(1911) çalışmasında ilk kez yeni bir yeniliğin geliştirilmesinde değişiklik çalışmalarındakonuları gözden geçirdi ve yenilik sürecinin tam bir tanımını verdi.

J. Schumpeter, geliştirmede 5 değişikliği ayırt etti:

1) yeni ekipman, teknolojik süreçler veya yeni bir üretim pazarının kullanılması

garanti;

2) yeni özelliklere sahip ürünlerin tanıtımı;

3) yeni hammaddelerin kullanımı;

4) üretim değişikliği ve organizasyonu ve bunun malzeme ve teknik tedariği;

5) yeni satış pazarlarının ortaya çıkışı.

J. Schumpeter'e göre yenilik, yeni bir tür tüketim malları, yeni üretim ve

endüstride ulaşım araçlarının, pazarların ve organizasyon biçimlerinin tanıtılması ve kullanım amacına yönelik değişikliktir.

"İnovasyon" ve "yenilik" terimleri eşanlamlıdır ve genellikle aynı anlamda kullanılır. İnovasyon (inovasyon), yeni bir şey yaratma ve uygulama sürecidir, yani bilim, teknoloji, ekonomi ve yönetimi birleştiren karmaşık bir entelektüel süreçtir. Bir üretim ve tüketim ilişkileri kompleksini içerir. Geniş anlamda yenilik, yeniliklerin (yeni teknoloji, ürün, hizmet, üretim, finans, ticaret) idari, organizasyonel-teknik ve sosyo-ekonomik kararlar şeklinde karlı bir şekilde kullanılması anlamına gelir. Bu nedenle hem "inovasyon" hem de "yenilik" terimleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Yenilik yaratan ve uygulayan kişilere yenilikçi denir. İnovasyon ve yenilikçi gelişme, yenilikçiler olmadan imkansızdır. Bir yenilikçi, yaratıcı, standart dışı düşünceye, yüksek bilgeliğe ve bilgiye, girişimcilik yeteneğine sahip olmalıdır. Bu özellikler kaliteli eğitim sayesinde oluşturulabilir. Bu nedenle, yenilikçilerin yaratılmasında ve dolayısıyla yenilikçi gelişmede eğitimin rolü önemlidir.

İnovasyon bilimi, inovasyon süreçleriyle ilgilenir. İnovasyon, inovasyon faaliyetinin bilimsel temeli, teorik temelidir. İnovasyon, inovasyonu tahmin etmek ve yaratmak için bilimsel metodolojilerin ve yöntemlerin hazırlanması ve geliştirilmesi ile ilgilenen bilimsel bir yöndür. İnovasyon, inovasyon faaliyetini planlama ve organize etme yöntemleri, inovasyon uygulaması olarak da anlaşılmaktadır. İnovasyonun modern gelişiminin analizi, bu gelişimin tahmini birçok temel bilimin problemlerini ifade etmeye izin verir. Bu sorunların çözülmesi, bir araştırma nesnesi olarak inovasyonun teorik temelinin ve metodolojik temellerinin geliştirilmesine ivme kazandırmıştır. Bu nedenle, bilimsel bir yön olarak yenilik, yeni bilgi, teknolojiler, metodolojiler ve yöntemlerin dahili olarak düzenlenmiş

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

eksiksiz bir sistemidir. Bu sistem, tek, birbirine bağlı ve eksiksiz bir inovasyon süreçleri sisteminin mantıksal olarak entegre edilmiş bir kavramsal şemasını içerir.

Yenilikler, insan faaliyetinin her alanında olduğu gibi eğitimde de önemli bir rol oynamaktadır. Aslında eğitim tarihindeki tüm reformlar, toplumsal gelişmeden doğan yeniliklerin eğitimde sistemli bir şekilde uygulanmasına hizmet etmiştir. Ne yazık ki eğitim tarihinde öyle reformlar olmuştur ki, yazarları ve uygulayıcıları yenilik konusunda fikir sahibi olmamışlardır. Yeniliklere dayanmayan reformlar ve bu süreçlerin yanlış kurgulanması sonucunda eğitim sistemi felç olmuş, reformdan önceki işleyiş mekanizması yok edilmiş ve yeni bir eğitim modeli oluşturulamamıştır. Dedikleri gibi, reformlar "kaş düzeltmek yerine göz çıkardı".

Modern eğitimde küresel süreçlerin karakteristik bir özelliği, sürekli modernleşmesidir. Eğitimde modernleşmenin temel amacı, günümüz yaygın eğitim ortamında yüksek kaliteye ulaşmaktır. Gelişmiş ülkelerin eğitim sistemleri küresel trendlere göre gelişmektedir. Küresel eğilimler, dünyanın yeni gelişme düzeyi tarafından belirlenir. Bu amaçla ilgili eğitim stratejileri ve gelişim programları geliştirilmiş ve birçok ülkede halen uygulanmaktadır. Günümüzde eğitimde stratejik bir yaklaşım diğer faaliyet alanlarına göre daha önemlidir. Geçenlerde "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Stratejisi" Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in imzasıyla onaylandı. Bu stratejinin uygulanmasının milli eğitimin yenilikçi fikirlere dayalı olarak gelişmesine destek olacağına inanıyoruz.

Modern zamanlarda yeniliğe yol açan belirli eğilimler vardır:

* öğretim sürecinin insancıllaştırılması;

* çocukların eğitiminin kalitesi ve genç neslin gelişimi için yüksek gereksinimler;

* kültürel ve ahlaki değerlere odaklanmak;

* eğitim kurumları arasındaki rekabetçi ilişkiler.

Gelişmekte olan eğitim kurumları, geleneksel, istikrarlı bir formatta çalışan eğitim kurumlarından farklıdır. Bu farklılıklar yönetimde de kendini göstermektedir. Geleneksel çalışma modunda olumlu sonuçlar veren pedagojik teknolojiler, bazı durumlarda yeni-yenilikçi çalışma modunda istenilen sonuçları vermeyebilir. Eğitim kurumlarında yenilikçi faaliyetin ana konusu öğretmendir ve yönetimin amacı eğitim sürecidir. İleri eğitim kurumlarında yönetimin konusu, eğitimin amacı, içeriği, yöntemleri ve biçimleridir. Pratik olarak, her yenilikçi eğitim sürecinin amacı öğrencilerdir. Araştırmacıların ve eğitim kurumlarının başkanlarının asıl görevi, eğitimin öngörülen sonuçlarına mümkün olduğunca yaklaşmaktır. Bu nedenle bir eğitim kurumunda uygulanan her yenilik süreci yönetilmelidir.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Her yenilik, yenilik, yenilik uygulaması, gelişme sürecinde belirli aşamalardan geçer: bir fikrin yaratılması, bir hedefin oluşturulması, yeni bir fikrin somutlaştırılması (oluşturulması), gerçekleştirilmesi, yeniliğin yayılması, "alışma", "eskime" "yeniliğin.

Yenilikçi rejimde, eğitim sürecinin tüm katılımcılarının - öğretmenler ve öğrenciler - aktif kişisel kendi kaderini tayin etme süreci devam etmektedir. Bu, insan etkileşiminin doğasına yansır. Yeniliklerin yaşam evreleri, yeniliği benimseyen kolektifin gelişim evreleriyle yakından ilişkilidir.

Eğitim kurumlarında inovasyon yapmanın 5 yolu vardır:

1. İşletmeye özgü yeni bir deneyimin yaratılması;

2. Dış deneyimin kullanımı;

3. Bilimsel araştırma sonucu;

4. Deney;

5. "Deneme yanılma" yolu. Bir yenilik pilot programına verilen geri bildirim, aslında yeniliğin uygulanmasına ilişkin geri bildirim olarak görülebilir. Bu konular görüşe somut olarak yansıtılmalıdır: programın içeriğinin eksiksizliği, yapısal ilişkiler ve bölümlerinin ve bloklarının sırası, mantığı, yapıcılığı, hataları, eksiklikleri, eksiklikleri, gerekçeli teklifler ve programa yapılan eklemeler, nihai uzman görüşü (görüş, önerilen yeniliğin varyantta uygulanabileceğini veya tüm hataların ve hataların yeniden çözülmesi gerektiğini açıkça belirtir). Eğitim kurumunun inovasyon faaliyet programı tanımlandıktan ve beklenen ana sonuçlar tahmin edildikten sonra, kurum liderleri inisiyatif grubu ile birlikte hedeflenen kapsamlı bir program geliştirebilir. Bu program organizasyonel önlemler ve inovasyon uygulama aşamalarından oluşacaktır.

Bir yenilik pilot programına verilen geri bildirim, aslında yeniliğin uygulanmasına ilişkin geri bildirim olarak görülebilir. Bu konular görüşe somut olarak yansıtılmalıdır: programın içeriğinin eksiksizliği, yapısal ilişkiler ve bölümlerinin ve bloklarının sırası, mantığı, yapıcılığı, hataları, eksiklikleri, eksiklikleri, gerekçeli teklifler ve programa yapılan eklemeler, nihai uzman görüşü (görüş, önerilen yeniliğin varyantta uygulanabileceğini veya tüm hataların ve hataların yeniden çözülmesi gerektiğini açıkça belirtir). Eğitim kurumunun inovasyon faaliyet programı tanımlandıktan ve beklenen ana sonuçlar tahmin edildikten sonra, kurum liderleri inisiyatif grubu ile birlikte hedeflenen kapsamlı bir program geliştirebilir. Bu program organizasyonel önlemler ve inovasyon uygulama aşamalarından oluşacaktır.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

"SUSTAINABILITY QUOTIENT IN SELECTED OLD* BAKERIES (*SINCE 1934) OF PUNE, MAHARASHTRA INDIA"

Dr. SALLA VIJAY KUMAR

Senior Lecturer
Institute of Hotel Management Ahmedabad

Shrikar Thorat

Final Semester Student B.Sc(H&HA)
Institute of Hotel Management Ahmedabad

Rutuparna Chitrao

Final Semester Student B.Sc(H&HA)
Institute of Hotel Management Ahmedabad

ABSTRACT

Background: Pune, a city located in the western state of Maharashtra in India, has a rich history of bakeries that dates back to the early 20th century. There are bakeries established during the British colonial period in India way back in 1934 and were run by the British and the Parsi community. Some of the famous old bakeries in Pune include Husseny bakery, established in 1932, Persian bakery in 1921, Ramsar bakery in 1932, Royal bakery in 1910, Kayani bakery established in 1955 is famous for its Shrewsbury biscuits, Mawa cakes, and Mutton Puffs. German Bakery, established in 1988, is known for its authentic German bread, pastries, and cakes. Dorabjee & Sons, established in 1878, is the oldest bakery in Pune and is known for its freshly baked bread, cakes, and biscuits.

Significance: Haws et al. (2014) have found that consumption values depend on environmental, financial, and physical resources. Consumer analysis shows that a consumer makes his or her decision based on the price and health parameters of the product. Bei and Chiao (2001) include these two parameters in the consumer behaviour model and the element "service quality"

Method: Structured questionnaire was shared among the people of Pune. 71 respondents participated for the survey that were analysed on the operational SOPs in production and service delivery, the sustainable management in operating bakeries and a comparative of the products and prices of earlier and current times.

Results: Among the 71 participants, 78.9% where from age group 18-30 years with 70.4% of Participants are Male and 29.6% of participants are females. 71.8% of them are Students, 1% of them are Entrepreneur, and 19.7% of them are employee. 73.2% have visited the old bakeries of Pune with 46.5% spending Rs. 200-500/- with 70.4% prefer breads, cookies, pastries and cakes, with 46.5% for

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

special products including Cakes. Reasons for their choice were 46.5% like Taste, 36.6% like Hygiene and 15.5% like Nutritional value.

Conclusion: This survey reveals that sustainable management in a bakery involves balancing economic, environmental, and social considerations to ensure the bakery operates in a way that is responsible over the long term. Older bakeries can stand still in the market by leveraging their strong brand identity, traditional recipes and preparation methods, high quality ingredient, attention to detail, and exceptional customer service. These factors set them apart from newer bakeries and help them maintain loyal customer base. Therefore, these old bakeries have become an integral part of Pune's culture and heritage.

Keywords: Bakeries, Behaviour Model, Nutritive, Sustainable, Culture

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

A CORRELATIONAL STUDY BETWEEN HOMEWORK ASSIGNMENT AND TIME MANAGEMENT OF JUNIOR HIGH SCHOOL STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

Krianne Dee L. Cuasito

Senior High School Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School, 8802, Philippines

Althea Rose A. Castañas

Senior High School Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School, 8802, Philippines

John Riel D. Fano

Senior High School Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School, 8802, Philippines

Krystal Joy M. Clamares, PhD

Senior High School Teacher, Department of Education, Division of Davao de Oro
Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School, Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines

ABSTRACT

This study dealt with the influence of homework assignment to the time management of junior high school students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. Determining the influence of homework assignment on the time management of junior high school students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School is the essential objective of the study, utilizing quantitative correlational design with regression analysis with a total of 316 respondents among junior high school students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The measurable instruments utilized in this study were the Mean, Pearson r, and the Multiple Regression Analysis. Results showed a very high level of homework assignment on the time management of junior high school students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School in terms of perception, attitudes, and abilities. Moreover, the Homework Assignment and Time Management of junior high school students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School have a significant relationship. Also, all the domains of Homework Assignment significantly influence the Time Management. Thus, this will help the future researchers to enrich and enhance the coverage present in the study.

Keywords: *GAS, Homework Assignment, Time Management, Philippines*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE INFLUENCE OF CLASSROOM LEARNING ENVIRONMENT TOWARDS STUDENTS' ENGAGEMENT OF GRADE 12 STUDENTS

Aczel Rose C. Pandilingan, Jenny Fe B. Ocba & Anna Marie O. Pelandas

[a]Grade 12 Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School,
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines
[b]Grade 12 Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School,
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines
[C]Senior High School Teacher, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines

ABSTRACT

This study dealt with the influence of classroom learning environment towards students' engagement of Grade 12 students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The primary goal of the study was to determine the level of classroom learning environment and students' engagement in terms of their respective indicators, the significant relationship between classroom learning environment and students' engagement, and what domains of classroom learning environment substantially influence students' engagement. Also, this study utilized a quantitative-correlational design with 220 Grade 12 students as respondents in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The average weighted mean, Pearson R, and multiple regression analysis were the statistical tools used in this study. Along with this, results showed a very high level of classroom learning environment of Grade 12 students in terms of classroom positive, diversity value, and personal negative. Likewise, results showed a very high level of students' engagement in Grade 12 students regarding class participation, relationship with faculty and staff, and relationship with peers. In addition, there is a high correlation, and a significant relationship between classroom learning environment and students' engagement. Hence, this leads to the rejection of the null hypothesis. Also, all domains of classroom learning environment showed very high ratings as perceived by students and influence the students' engagement. Thus, the teacher may continue to use a positive classroom learning environment for students for their activities and to develop their social interaction inside the classroom, and students may also engage and participate in their interactive class to make better progress in learning.

Keywords: GAS, Learning Environment, Students' Engagement, Philippines

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE EFFECTIVENESS OF THE TEACHERS' CLASSROOM STRATEGIES TO THE ACADEMIC PERFORMANCE OF CAREGIVING STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

John Fred E. Fulache & Noli P. Julosan

Grade 12 Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School,
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines
Senior High School Teacher, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines

ABSTRACT

This study dealt with the teachers' classroom strategies on academic performance among caregiving students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The primary goal of the study was to determine the teachers classroom strategies and academic performance in terms of their respective indicators, the significant difference between teachers classroom strategies and academic performance, and what domains of teachers classroom strategies substantially influence academic performance. Also, this study utilized a quantitative-correlation design with 144 respondents among caregiving students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The average weighted mean, Pearson R, and multiple regression analysis were the statistical tool used in this study. Along with this, results showed a very high level of teachers classroom strategies among caregiving students in terms of classroom management, specific teaching techniques, working with parents, and planning and support. Likewise, results showed a very high level of academic performance in the caregiving students regarding previous achievements, home environment, study habits, learning skills, hardworking, and academic interaction. In addition, there is high correlation, and a significant relationship between teachers classroom strategies and academic performance. Hence, this leads to the rejection of the null hypothesis. Also all domains of teachers classroom strategies showed very high ratings as perceived by students.

Keywords: Caregiving, Teachers' Classroom Strategies, Academic Performance, Philippines

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

PERCEIVED STRESS SCALE AS PREDICTOR TO MENTAL WELL-BEING AMOMG CAREGIVING STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

Vincent Carl V. Banquil & Noli P. Julosan

[a]Grade 12 Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School,
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines
[b]Senior High School Teacher, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines

ABSTRACT

This study dealt with Perceived Stress Scale as Predictor to Mental Well-being among Caregiving students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The primary goal of the study was to determine the level of perceived stress scale and mental well-being in terms of their respective indicators, the significant difference between perceived stress scale and mental well-being, and what domains of perceived stress scale substantially influence mental well-being. Also, this study utilized a quantitative-correlational design with 144 respondents among Caregiving students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The average weighted mean, Pearson R, and multiple regression analysis were the statistical tools used in this study. Along with this, results showed a very high level of perceived stress scale among Caregiving students in terms of overload, lack of development, and neglect. Likewise, results showed a very high level of Mental Well-being in the Caregiving regarding thoughts and feelings, activities, personal relationship, physical symptoms, suicidal urges. In addition, there is a high correlation, and a significant relationship between perceived stress scale and mental well-being. Hence, this leads to the rejection of the null hypothesis. Also, all domains of perceived stress scale showed very high ratings as perceived by students.

Keywords: Caregiving, Perceived stress scale, Mental Well-being, Philippines

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

USE OF GEOGEBRA AND SELF-REGULATED LEARNING OF MATHEMATICS STUDENTS

Matthew E. Cañeda[1*], Ariel Jr. Minggito Pugahan[2], Laila Joy Ampler Amistad[3]

[*1]Agusan del Sur State College of Agriculture and Technology, Bachelor of Secondary Education major in Mathematics, Agusan del Sur, Philippines.

[2]Agusan del Sur State College of Agriculture and Technology, Bachelor of Secondary Education major in Mathematics, Agusan del Sur, Philippines.

[3]Agusan del Sur State College of Agriculture and Technology, Bachelor of Secondary Education major in Mathematics, Agusan del Sur,

ABSTRACT

Students with self-regulated learning can set goals, devise strategies, manage behaviors, and assess their progress. The main objective of this study was to examine whether there is a significant relationship between the use of GeoGebra and self-regulated learning among BSEd Mathematics students at Agusan Del Sur State College of Agriculture and Technology during the academic year 2021-2022. This is quantitative, non-experimental correlational research utilizing statistical tools such as weighted mean and Pearson-r. An adapted instrument was used to gather data from 166 student respondents. The data revealed that respondents who frequently used GeoGebra had a good level of self-regulated learning. It was also found that there was a fairly strong positive relationship between the use of GeoGebra and self-regulated learning. It will benefit students to use GeoGebra in Mathematics class to improve students' self-regulation in learning mathematics.

Keywords: *use of Geogebra, self-regulated learning, Mathematics Education, Philippines*.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

IMPACT OF TV ADVERTISEMENTS TO FILIPINO CONSUMER BUYING BEHAVIOR

Kiera Erika S. Elizaares[1*], Arliyah Joyce G. Garcia[2*], Denise B. Patag[3*], Gladys R. Toledo[4*], Leonardo F. Cada, Jr.[5*]

[*1]Student, Institute of Accounts, Business and Finance
Far Eastern University – Manila
[*2]Student, Institute of Accounts, Business and Finance
Far Eastern University – Manila
[*3]Student, Institute of Accounts, Business and Finance
Far Eastern University – Manila
[*4]Student, Institute of Accounts, Business and Finance
Far Eastern University – Manila
[*5]Faculty, Institute of Accounts, Business and Finance
Far Eastern University – Manila

ABSTRACT

Television advertisements have been one of the well-known forms of promoting and conveying a message in the business industry. Consumer behaviors are changing and evolving through the influence of social media sites like Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, and TikTok, and the impact of COVID-19. The purpose of the paper is to prove that TV advertisements has positive and as well as negative effect in the buying behavior of consumers, especially the parents of college students. The researchers have found several insights that describe the effect of such television advertisements on our current situation. Some households had disregarded television as a form of entertainment and switched to social media. However, there are huge differences when advertisements are shown on social media and television. Consumers, particularly mothers prefer and are more engaged with television commercials. Most consumers skip and do not view the entire advertising on social media, causing the company and products to be disregarded.

Keywords: television advertisement; social media; consumer behavior

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE INFLUENCE OF COMPETENCY-BASED LEARNING APPROACH ON COMPETENCE DEVELOPMENT AMONG CAREGIVING STUDENTS IN LORENZO S. SARMIENTO SR. NATIONAL HIGH SCHOOL

Stephen L. Bagnaan & Noli P. Julosan

[a]Grade 12 Student, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School,
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines
[b]Senior High School Teacher, Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School
Mawab, Davao de Oro, 8802, Philippines

ABSTRACT

This study dealt with the influence of competency-based learning approach on competence development in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The primary goal of the study was to determine the level of competency-based learning approach on competence development in terms of their respective indicators, the significant difference between competency-based learning and competence development and what domains of competency-based learning approach substantially influence competence development. Also, this study utilized a quantitative correlational design with 144 respondents among caregiving students in Lorenzo S. Sarmiento Sr. National High School. The average weighted mean, Pearson R, and multiple regression analysis were the statistical tools were used in this study. Along with this, results showed a very high level of competency-based learning approach among caregiving students in terms of students' belief and understanding, progression through demonstration of mastery, personalization and flexible assessment. Likewise, results showed a very high level of competence development in the caregiving class regarding observation, participation, visioning, reflection, and dialogue. In addition, there is a high correlation and a significant relationship between competency-based learning and competence development. Hence, this leads to the rejection of the null hypothesis. Also, all domains of competency-based learning showed very high ratings as perceived by students. Thus, the teacher may continue to use the competency-based learning approach by providing students new activities to develop their abilities inside the classroom, and the students may also engage and participate in their competency- based class to make better progress and improve their competence level.

Keywords: *Caregiving, Competency-Based Learning Approach, Competence Development, Philippines*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

INTERNET BEHAVIOR AND ACADEMIC PERFORMANCE AMONG SENIOR HIGH SCHOOL STUDENTS (SHS) OF UM PANABO COLLEGE

Jovany Gleen L. Allawan[*1]

[*1] Associate Professor, Department of Teachers Education, The University of Mindanao

ABSTRACT

The aim of this research is to ascertain how internet behavior and academic performance are related. The independent variables were social, detrimental, competent, and convenient features. Grades, on the other hand, were the dependent variable. With a sample of 80 UM Panabo College students, the researchers employed the descriptive correlation method to determine the association between the two variables. The correlation coefficient obtained by utilizing the r-value is 0.167, which is not statistically significant at the 0.05 level with a probability value of p>0.138. This suggests that the two variables have no meaningful link. As a result, it can be concluded that there is no correlation between internet use and academic achievement in terms of social factors, adverse effects, competency, and convenience factors.

Keywords: Internet behavior, Academic performance, Senior High School

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

DISRUPTIVE BEHAVIOR AND ONLINE STUDENT CONNECTIVITY AMONG SENIOR HIGH SCHOOL STUDENTS

Jovany Gleen L. Allawan[*1]

[*1] Associate Professor, Department of Teachers Education, The University of Mindanao

ABSTRACT

The purpose of the study is to ascertain the connection between UMPC SHS students' disruptive behavior and online student connectivity. Disruptive behavior was the independent variable, and the signs of distraction included transgression, aggressive behavior against classmates, and aggressive behavior toward school officials. Online student connectivity, on the other hand, was the dependent variable. The researchers sampled fifty senior high school students from UM Panabo City and utilized the descriptive correlation method to determine the link between the two variables. The correlation coefficient obtained by employing the r-value is 0.509, which is less than the alpha value of 0.05 and has a significance level of 0.000. Hence, it was discovered that among Senior HighS, disruptive behavior and online student connectivity have a substantial association. This suggests that disruptive behavior, such as distraction-transgression, aggressive behavior toward classmates and administrators, and disruptive behavior itself, does affect how connected students are to one another online. In other words, disruptive behavior does impact UM Panabo College SHS students' ability to connect online.

Keywords: Disruptive Behavior; Online Student Connectivity; Senior High School

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

THE ROLE OF OLDER ADULTS IN PROVIDING CARE FOR GRANDCHILDREN IN URBAN AREAS OF MALAYSIA

Nik Norliati Fitri Md Nor

School of Distance Education,
Universiti Sains Malaysia, 11800 USM
Penang, Malaysia

In urban areas, especially in developing countries like Malaysia, it is common for older adults to play a role in caring for their grandchildren. There are various factors that contribute to this phenomenon, including changes in family structure, such as divorce, the death of a child's mother or father, an increase women in the workforce, and high costs associated with sending children to daycare centers. These factors have led to grandparents being relied upon to care for their grandchildren when the children's parents are unavailable or working. This article discusses the role and driving factors behind older adults caring for their grandchildren. A study was conducted in Penang, Malaysia, involving 132 individuals aged 60 years and above who were caring for their grandchildren. These grandparents were either living with their grandchildren or living separately from them. The study used a quantitative approach, with data collected through questionnaires and analyzed using the Statistical Package Social Sciences (SPSS) version 27. The analysis found that there were various factors that led to older adults playing a role in caring for their grandchildren, including being relied upon as caregivers after a divorce or the death of their children (the parents of the grandchildren), high costs associated with sending children to daycare centers, and the willingness of the grandparents themselves to care for their grandchildren. Some older adults felt that their lives were better when caring for their grandchildren and did not felt it as a burden. This role also served as a service to their children, especially when the children were working. Being a grandparent can eliminate feelings of loneliness and isolation, which has a positive impact on their well-being.

Keywords: older adults; providing care; grandchildren; urban areas; Malaysia

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

DOSTON- XALQ BADIIY IJODIYOTINING DURDONASI SIFATIDA

Mustafoeva Ruxshona

O‘zbekiston Milliy universiteti
1-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada xalq dostonlarining o‘ziga xos xususiyatlari, tasnifi va dostonchilik maktablari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: doston, epik asar, baxshi, an’ana.

Resume: This article discusses the characteristics, classification and schools of epics of folk epics.

Key words: epic, epic work, gift, tradition.

Doston yirik hajmli epik asar bo’lib, o’zbek xalqining ko’p asrlik og’zaki va yozma badiiy adabiyot durdonalaridan biri hisoblanadi. Dostonlarda tarix jonlantiriladi, xalqning axloqiy va diniy qarashlari, urf-odatlari, ma’naviyati o’z aksini topadi.

Hozirgi kunga qadar xalq dostonlari olimlar tomonidan ilmiy tarzda o’rganilib kelinmoqda. Chunki xalq og’zaki ijodining nodir namunalaridan biri bo’lgan dostonlar xalq hayoti, badiiy mahorati, tafakkuri va an’analarini aks ettirishi bilan ahamiyatli va ularni tadqiq qilish o’zbek folklorshunosligining dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev Termiz shahrida bo’lib o’tgan xalqaro baxshichilik san’ati festivalidagi nutqida ta’kidlaganidek, “tengsiz ma’naviy boyligimiz bo’lmish mumtoz san’atni, xalq ijodining nodir namunallarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg’or fikrli olimlar v san’atkorlarning, davlat va jamoat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir”.[1.1-б.]

O’zbek xalqi turli tarixiy sharoitlarda, ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarning barcha bosqichlarida og’zaki badiiy ijodning, xalq eposining ulkan namunalarini yaratib, ular orqali o’z davridagi ijtimoiy va siyosiy hayotga, mehnat sharoiti va jamiyat hayotiga bo’lgan munosabatlarini, dunyoqarashlarini, dard-u hasratlarini, orzu-umidlarini, qayg’u va shodliklarini, o’z donishmandligi va aql-zakovatini ifodalab keldi. Bevosita omma va xalq ijodkorlarining mushtarak mehnati bilan ularga sayqal berib, takomillashtirib avloddan avlodga meros qoldirdi.[2.3-б.] Bu meros maqol, qo’shiq, topishmoq, ertak, rivoyat, afsona, doston kabi janrlarni o’z ichiga oladi. Bular orasidan dostonlarga to’xtalib o’tadigan bo’lsak, ular xalq og’zaki ijodida asosiy o’rin egallovchi janr hisoblanadi.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Har bir xalq o’z dostonlaridagi bosh qahramonlarini ideal qarashlaridan kelib chiqib tanlaydi va barcha intilishlari, orzu-umidlarini favqulodda iste’dodga ega bo’lgan shaxs atrofida birlashtiradi. Biz eposlarni o’qib turib, o’sha xalqning tarixdagi qiyofasini, ma’naviyatini his qilamiz.

O’zbek xalq dostonlari shu kunga qadar uzoq bosqichlarni bosib o’tgan va og’zaki usulda ma’lum bir o’zgarishlar bilan yetib kelgan. Ularning bizgacha yetib kelishida baxshilarning o’rni katta. Baxshi bu – xalq qo’shiqlari va dostonlarini yoddan kuylovchi shoir. Bundan tashqari, baxshi so’zining irim-sirimlar qilib, dam solib davolovchi tabib, degan ma’nosi ham bor.

Xalq dostonlari ijrochilarini O'zbekistonning ayrim hududlarida baxshi so'zidan boshqa nomlar bilan ham yuritiladi. Masalan, Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim joylarida yuzboshi, Janubiy Tojikiston o'zbeklari orasida soqi, Surxondaryo va Janubiy Tojikistonning ayrim joylarida sozanda, Farg'ona vodiysida sanovchi, ayrim tumanlarda jirov, jirchi, oqin, oxun va hokazo.[3.230-б]

Shu bilan birga, baxshilarni shoir deb ham atash mumkin. Chunki dostonlarning hajmi juda katta bo’lgani uchun bir xil ijro etilmagan. Har bir doston kuylagan baxshi unga o’zgartirishlar kiritib, improvizatsiyadan foydalanishgan.. Shoirtabiat baxshi hech qachon dostonni bir xil, ya'ni o'zgarishsiz ijro etmagan. Shunday bo’lsa ham odamlar necha kunlar davomida dostonlarni zerikmasdan tinglashgan. Bu albatta shoirtabiat baxshilarimiz iqtidoridan dalolat beradi. E’tibor bersak, xalq og’zaki ijodi bisotidagi dostonlarni o’qiganimizda qahramonlar qanday tasniflangan bo’lsa, o’shanday xayolimizda paydo bo’ladi. Masalan, “Go’ro’g’lining tug’ilishi” dostonida Go’ro’g’li deganda ko’z oldimizga mard, jasur, baquvvat, tengdoshlaridan ajralib turuvchi pahlavon keladi. “Rustamxon”da esa Huroyim deganda, turmush o’rtog’iga vafodor, adolatli, oqila obraz o’ngimizda gavdalanadi.

Doston aytuvchi baxshi yoki baxshilar jamoasi bir-biridan g’oyaviy yo’nalishlari, ijodiy xususiyatlari bilan farq qiladi. Shunga ko’ra hozirgi kunda o’zbek folklorshunosligida bir nechta baxshichilik san’ati markazlari paydo bo’lgan. Bular Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Sherobod, Janubiy Tojikiston, Xorazm kabi dostonchilik maktablaridir.

Bulung'ur dostonchilik maktabi vakillari qahramonlik dostonlarini ijro etish bilan mashhur bo'lganlar.57 Bulung'ur dostonchilik maktabining so’nggi iste’dodli vakili Fozil Yo'ldosh o'g'li hisoblanadi, undan «Alpomish», «Yodgor», «Yusuf bilan Ahmad», «Malika ayyor», «Zulfizar», «Balogardon», «Nurali», «Jahongir», «Murodxon», «Rustam», «Shirin bilan Sliakar», «Ra’no bilan Suxangul», «Zevarxon» kabi dostonlar yozib olingan.

Epik san’atning ikkinchi bir muhim markazi Qo'rg'on dostonchilik maktabi bo'lib, uning eng so'nggi iste’dodli vakillari Ergash Jumanbulbul o'g’li va Po'lkan shoirlar hisoblanadi. Ulardan «Alpomish», «Yakka Ahmad», «Oysuluv», «Kuntug'mish», «Qironxon», «Go'ro'g'hningtug'ilishi», «Yunus pari», «Misqol pari», «Gulnor pari», «Xushkeldi», «Hasanxon», «Chambil qamali», «Dalli», «Ravshan», «Avazxon», «Qunduz bilan Yulduz», «Xoldor-xon», «Elomon», «Berdiyor otaliq», «Zamonbek», «Xidirali elbegi» kabi dostonlar yozib olingan.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

XIX asrda mavjud bo'lgan yana bir epik markaz Shahrisabz dostonchilik maktabidir. Bu maktabning so'nggi namoyandasi Abdulla Nurali o'g'li (1874 —1957) XIX asrning yirik dostonchisi Rajab shoiming shogirdidir. Bu baxshilar dostonlarni sho'x, quvnoq, ko‘tarinki ruhda aytishlari, kuylarining yoqimliligi bilan ajralib turadilar.

Atoqli xalq shoiri Islom Nazar o‘g‘li (1874 - 1953) Narpay dostonchilik maktabining vakilidir. «Orzigul», «Sohibqiron», «Erali va Sherali», «Zulfizar bilan Avazxon», «Gulixiromon», «Kuntug‘mish» kabi dostonlarga nazar tashlar ekanmiz, bu maktab vakillari xalq dostonlarining demokratik asoslarini yanada kengaytirganliklarining guvohi bo'lamiz.

O’zbekistonning janubida yashovchi ko‘pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog‘liqdir. Bu maktab vakillari repertuaridagi ayrim dostonlar (masalan, «Oltin qovoq», «Malla savdogar» kabilar) boshqa joylardagi baxshilar repertuarida uchramaydi.

Xorazmdagi o'zbek dostonchilik san’ati boshqa maklablarga mansub baxshilar uslubidan jiddiy farq qiladi. Bu yerda so'z improvizatsiyasi asosiy rol o'ynamaydi, matn tom ma’noda variant bermaydi, balki musiqa yetakchilik qiladi. Xorazm dostonchiligi repertuar tarkibi jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, bu yerda qahramonlik dostoni «Alpomish» uchramaydi, aksincha, Xorazm baxshilari repertuaridagi ishqiy-romanik dostonlarning aksariyati respublikamizning boshqa yerlarida mavjud emas.[3.237-240-б.]

O’zbek xalq dostonlari ijro etish usuli, har bir hududda alohida xususiyatlarga egaligi jihatidan tasnif qilinishiga qo’shimcha tarzda mazmun tarafdan ham bir nechta guruhlarga bo’lingan. Olimlarimizdan H.T.Zarifov, M.Saidov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, V.M.Jirmunskiylar dostonlarni turga ajratishga ko’proq mazmunga va qahramonlarning fe’l-atvoriga ahamiyat berishgan. Bular:

1. Qahramonlik dostonlari («Alpomish»).
2. Ishqiy-romanik dostonlar («Ravshan», «Kuntug'-

mish»).

3. Jangnoma dostonlari («Yakka Ahmad»).
4. Kitobiy dostonlar («Sayyod va Hamro», «Oshiq

G'arib va Shohsanam»).

5. Tarixiy dostonlar («Oysuluv»).

O’zbek dostonchiligining avloddan avlodga zavol topmay yetib borishi bevosita baxshilarimizga bog’liq. Mustaqillik yillarida baxshichilik san’ati YUNESKO nomoddiy madaniy merosi Reprezentativ ro’yxatiga kirishi uning jahon miqyosidagi o’rnini belgilab berdi. Bundan tashqari baxshilarimiz tomonidan kuylangan “Alpomish” dostonining 1000 yilligi xalqaro miqyosda nishonlandi. 2000-yilda Prezident farmoni bilan “O’zbekiston xalq baxshisi” faxriy unvoni ta’sis

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

etildi. Hozirgi kunda ham yurtimiz baxshilari ajdodlar an'anasini davom ettirib, unga sayqal berib, dostonchiligimiz rivojiga hissa qo'shishmoqda. E'tiborlisi, ular orasida Tilla kampir, Sulton kampirlarning davomchilari bo'lgan ayol baxshilar ham bor. Har ikki yilda an'anaga aylangan xalqaro baxshichilik festivali doirasida yangi-yangi "tanlangan" iste'dod sohibalarining aniqlanishi quvonarli hol.

Xulosa qiladigan bo'lsak, o'zbek xalqining asrlar davomida shakllanib kelgan urf-odatlari, yashash tarzi, an'analarini kelgusi avlodlarga yetkazishda dostonlar muhim ahamiyatga ega. Ularni saqlashda esa xalq baxshilarining, doston ijrochilarining xizmati beqiyosdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Uzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning xalkaro baxshichilik sanati festivali ochilishiga bagishlangan tantanali marosimdagi nutki // "Xalk suzi",2019,7 aprel, 68-son.
2. Obidova M.«Rustam» turkumidagi dostonlar. Toshkent, 1982, 3-bet.
3. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent,2010,230-240 b.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

HALK DESTALARINDA DÜĞÜN TÖRENİ VE TÖRENLERİ REFLEKS

İmomnazarova Shahodatkhan Habitovna,

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Özbek dili, edebiyatı ve folkloru
Enstitünün kıdemli araştırmacısı (Doktora),

Mirzayeva Shakhrinsa Komiljon'un kızıdır

UzDSMI Fergana bölge şubesi
"Folklor ve Etnografya" bölümü öğrencisi

Şerh: *Bu makalede halk destanlarında yer alan düğün ritüelleri, örf ve adetleri - "kız seçmek", "kız görmek", "sovçilik", "giz iskash", "makiyon sovchi", "ro" hakkında bahsedilmiştir. "Mol bağlama" ve "Beşik Kerti" oyunları.*

Anahtar kelimeler: *folklor, destan, tören, gelenek, destan, düğün, talip, "Alpomish", "Ashiq Gharib va Shahsanam", "Ravshan".*

Bugün milli değerlerimizin restorasyonu süreci, yüzyıllar boyunca oluşan sanatsal geleneklerimiz de dahil olmak üzere kültürel ve manevi mirasımızın kapsamlı bir şekilde incelenmesini gerektirmektedir. Bu bakımdan insanımızın paha biçilmez manevi varlığı olan ritüel, örf ve adetler aciliyet arz eden konulardan biri olup, bunların geniş çaplı araştırılması günümüzde ayrı bir önem arz etmektedir. Her alanın kendi tarihi olduğu gibi halk sanatı araştırmalarının da kendine has kökleri vardır. Bu araştırmaların kökleri çok eskilere dayanmaktadır.

Folklor, farklı dönemlerde farklı şekillerde incelenmiş ve farklı yaklaşımlara sahip olmuştur, ancak bağımsızlıktan sonra kelimenin tam anlamıyla yeni bir anlam ve öz kazanmıştır. "Alpomuş" destanının birinci yıldönümü uluslararası çapta kutlandı. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 14 Mayıs 2019 tarihli PQ-4320 sayılı "Hayırseverlik sanatını daha da geliştirmeye yönelik tedbirler hakkında" kararının uygulanmasını sağlamak için "Özbekistan Halk Hayırseverliği" başlığı oluşturulmuştur. 26 Mayıs 2000'de ısrar etti. Bu, milli maneviyatımızın temellerinden biri olan milli yaratıcılığın yükselişine hizmet etti. Cumhuriyetin İlk Cumhurbaşkanı İslam Karimov, "Yüksek maneviyat - yenilmez güç" adlı eserinde "Alpomuş" destanı, milletimizin kimliğini gösteren ve nesilden nesile aktarılan bir kahramanlık şarkısıdır - diye yazıyor. "Milletimizin kadim ve şanlı tarihi sonsuz bir destansa, o zaman "Alpomuş"un bu destanın asil kıtası olduğunu söylemek doğru olur.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Bu sadece “Alpom” destanına değil, tüm folklor çalışmalarına, milli kültürümüze verilen yüksek bir değerlendirmedir. Bu nedenle bağımsızlığımızı kazandıktan sonra folklor, milli kültürümüzü şekillendiren ana unsurlardan biri olarak incelenmektedir.

Devlet başkanımızın 17 Kasım 2017 tarihli “Özbek ulusal statüsü sanatının daha da geliştirilmesi için önlemler hakkında” ve 6 Nisan 2018 tarihli “Uluslararası statü sanat konferansının düzenlenmesi hakkında” ”önemli kararlarından biri oldu. Özbek klasik müziği tarihinde yeni bir dönemi başlatan belgeler. Ulusal değerlerin, gelenek, görenek ve ritüellerin yeniden canlanması müzik alanında da birçok değişikliğe yol açmıştır.

Kadim milli müziğimizin zengin sanatsal ve görsel araçlarıyla birlikte “Verme Sanatı” bir üst mertebeye yükselmiştir. Büyük atalarımızın icra ettiği, ağızdan ağza, nesilden nesile aktarılan halk destanlarının yeniden canlandırıldığını söylemek abartılı olmaz. Bakhshi, beyaz saçlı ve akıcı konuşan bilge bir adam imajını çağrıştırıyor. Yeni Özbekistan'da yaratılan koşullar ve dikkat nedeniyle, günümüzde giderek daha fazla genç erkek ve hatta kız, bakhshi sanatının festivallerinde ve yarışmalarında davul çalıyor, yaylı çalgılar çalıyor ve destanlar ve milli marşlar söylüyor. Ülkemizde sadaka, kendi geleneği ve ekolüne sahip bir sanat haline gelmiştir. Dünyadaki tek ülkede devlet ödülü "Özbekistan Halk Bakhshi" - fahri bir unvan - cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle veriliyor. O da ülkemizde! Artık "Verme Sanatı" kavramı, UNESCO aracılığıyla tüm dünyada yaygın bir şekilde tanıtılmaktadır. Artık bu kültür yok olmuyor, aksine gelişiyor.

Özbek halkı eski çağlardan beri zengin bir kültürel mirasa sahiptir. İnsanların yaşamlarında, yaşadıkları çevrede, yaşam tarzlarında çeşitli ritüeller, belirli örf ve adetler, halkın kimliğinin, dilinin ve kültürünün oluşmasına ve gelişmesine hizmet etmiştir. Aynı zamanda, her ulus ve halk, istikrarlı gelenekler, törenler, resimler ve gelenekler geliştirmiştir. Ancak milletin geleneklerini ve yaşam tarzını korumak ve geliştirmek için bazı şartlar gerekliydi. Bu koşulları öncelikle toplumdaki sosyo-ekonomik çevre ve siyasi güç belirlemektedir.

Sovchilik, Özbek halkının hayatında sürekli yaşayan milli değerlerimizden biridir. Özbek düğününün ilk aşamasında "kız seçme" ya da "kız görme" ve "sovçilik" önemli rol oynar. "Kız Seçimi"nde coşku gösterenler genellikle kadınlar oluyor. Erkekler falcılıkta yer aldı. Geleneğe göre kadınlar seçilen kızın evine giderek "ağız iskaşı" (konuşma, bilgi alma) yaparlarmış. Halk arasında bu tür çöpçatanlık "makiyon sovchi" olarak bilinir. Kadınlar çöpçatanlığa katıldıkları için buna "Makion çöpçatan" denir. "Kurt mu tilki mi?" - onlar sorar. Taliplerin davası olumlu sonuçlanırsa - "kurt", kız memnun değilse - "tilki" cevabını verdiler.

Bu, Özbekistan Cumhuriyeti Federasyonu Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklor Enstitüsü'nde kıdemli araştırmacı olan Shahodatbanu Imomnazarova'nın araştırmasında detaylandırılmıştır.

"Ağız öpme" sürecinde kıza başının "boş" mu yoksa "başı bağlı" mı olduğu soruldu ve resmen talip olarak geldiler. Eski zamanlarda, bu ritüeller Surkhan vahasının sakinleri arasında yapılırdı. "Ogız

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

iskaş" adıyla avlanmanın ilk aşaması "Alpomuş" destanında da anlatılır. İçinde yedi çocuk annesi Surkhayil, Karacan için Barçın'ın yaşadığı evi "öpmek" için ziyaret eder. Bu süreç, destandaki Surkhayil'den şu manzum pasajda ifade edilir:

Özbeklerin iyi bir kızı varsa,

Sana bir eşarp vereceğim.

Özbeklerin iyi bir kızı varsa,

Önce boş olup olmadığını sorayım.

Etnograf K. Shoniyozov, Karluk düğün töreninin ritüelleri hakkında şunları söyledi: "Gelin adayı seçildikten sonra iki kadın - damadın teyzesi, teyzesi veya evli kız kardeşi - damada gider." Bu bilgilerden hareketle "Alpomish" destanında Surkhayil'in Barçın'a kur yapmak için gitmesi bölümü incelenirse, Surkhayil'in bu ritüeli gerçekleştirmesinin bozulduğu görülür. Çünkü udumlarımızda gencin annesi değil başka bir yakın akrabası çöpçatanlığa gitmek zorundaydı. Çöpçatanlık ile ilgili "başörtüsü bağlamak" sembolik olarak kızın başını "boşamak", yani kutsama resmini ifade etmektedir. "Mendil sarma" töreninden sonra bu kıza başka bir haneden talip olarak gelmek mümkün olmayacaktır. Bu kızın artık bir adı olduğu düşünülüyor.

Surkhan vahasında yaşayan sakinlerin bir dizi düğün töreni: "sowchilik", "ekmek kırma", "kutsal düğün", "damat imtihanı", "ateşten dönüş", "gelinin selamı", "yüzünü açtı", "Köpek havlıyor", "yaşlı kadın öldü", "ayna gösteriyor", "tatlı su içiyor", "saçlar uçuşuyor" gibi ifadeler var. Bu udumlardan bazıları ücra bölgelerde günümüze kadar ulaşmıştır.

Halkbilimci D.Orayeva'ya göre: Biz Özbeklerin adetlerine göre, memlekette evlenecek bir kızın ağlamaması ayıp sayılır. Sevdiğine isteyerek dokunuyor olsa bile yine de ağlaması münasiptir. Bunun nedeni, Türk halkları arasında "ağlamak can verir" gibi ilkel bir anlayışın olmasıdır. O zamandan bu zamana kadar kızların kızlık ruhunun öldüğü bir anda ağlaması, dişil ruhla yeniden canlanmaları için gerekli görülmüş ve bu durum hayatın belli bir evresinde kendine özgü bir ritüel tarzında oluşmuştur.

"Alpomuş" destanı, "evlilik" süreciyle ilgili ev yaşamının ayrıntıları açısından zengindir. Eserde Türk halklarının örf ve adetlerine ilişkin unsurların geniş bir şekilde yer alması bakımından destan kendi ansiklopedik önemini kazanmıştır. Alpomish destanında anlatılan törenlerin bir kısmı hala gündelik hayatta yerini alırken, bir kısmı da yoktur ve günümüzde yaşam tarzımızda yapılmamaktadır.

Evlilik, Özbek halkının kadim resim ve geleneklerini, dünya görüşünü, inançlarını, yaşam tarzını ve hayata dair felsefi görüşlerini, yüzyıllar boyunca birikmiş yaşam deneyimlerini ve yaşam becerilerini bünyesinde barındıran en çekici törenlerden biridir. Halkımızın kadim inançlarını, kültürel tarihini, hayallerini ve tutumlarını incelemede düğün ritüelleri önemlidir. Dünyanın diğer birçok halkı gibi, Özbek düğün törenleri sistemi de çeşitli törenlerin, ritüellerin zenginliği ve etnografik kaynaklarının

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

çeşitliliği ile ayırt edilir. Özbek halkının düğünlerinin bir parçası olan Fergana Vadisi düğünleri, aynı zamanda aile yaşamının ve manevi kültürünün bir parçası olup, karmaşık örf ve adetler, katılımcıları tarafından icra edilmektedir. Düğün ritüellerinde fetişizm, totemizm, doğa inancı, ateş ve ocak tapınması, ata tapınması, şamanizm ve daha birçok şeytani uygulama gibi birçok eski inanış yer almaktadır.

Örneğin Fergana Vadisi'nin bazı yörelerinde nikah merasimi sırasında gelin ve damadın ateşin etrafında dönmesi atalarımızdan kalma bir gelenektir ve bu gelenek günümüze kadar gelmiştir.

"Ravşan" destanındaki olaylara bakacak olursak Goroglibek gibi Yovmit aşiretinin kralı Avaz Kağan ve Hasan Kağan'a "Mal yatmasın çocuk da gitsin" diyerek dua etmek ister. yatağa." Avaz Khan'ın kızı, Gülanor'dan evlenmesini ister ve torunu Ravşan ile dua etmek için mahkemeye gider.

Avaz Han, babası Goroglibek'i otele getirmiş, hoşgeldin demiş, sofrayı kurmuş, şerbetler dökmüş, şeker üstüne şeker ikram etmiş, bayram üstüne ziyafet vermiş, babasına işeyerek ikram etmiş. Pehlivan Avazkhan, babasının geliş nedenini öğrenmek için ayağa kalktı, babasına baktı ve gitmesini istedi. Ardından Goroglibek Bol Awaz;

Baban sözünü dinlemeye geldi.

Kalbinin sırrını söylemek için,

Bu yüzden evinize misafir olarak geldim;

Hasanman sana yalvarıyor.

Babanı dinle çocuğum,

Hassanman, ikiniz de kutsanacaksınız.

Kızınız Gulanorday'ı Ravshan'a verin,

Düğünleri Yovmit'in halkına verin! – diyor. Destanda Özbek halkının misafirperverliği kadar kadim "sovçilik" gelenekleri de bu udum aracılığıyla anlatılmıştır.

Pek çok yörede halk geleneğine göre kadınlar sovçili avında aktiftir, ancak "Ravşan" destanında sovçili erkekler tarafından oynanır.

Günümüzde kadın ve erkeklerin birlikte flörte gitmelerinin bir gelenek haline geldiğini gözlemleyebiliyoruz. Çünkü çok eski zamanlardan beri ailede erkeğin iradesi ve onayı önemli olmuştur. Ayrıca günümüzün hızlı tempolu dünyasında, aile reislerinin katılımıyla birçok sorunu aynı anda çözmek ve net kararlara varmak açısından erkeklerin flörtlere katılmasını da kınamıyoruz.

"Ashiq Gharib va Shahsanam" destanı başka bir bölümü gösterir. Bu oyunun adı "beşik kartı" olarak adlandırılır. Bu destanın kahramanı Şahabbas ve veziri Hasan Han avlanırken bir geyikle karşılaşırlar.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Ancak geyiğin geyik olduğunu bildikleri için onu vurmazlar. Sonra Şahabbas bakana baktı; - "İkimizin de eşi hasta, kız çocuğumuz varsa arkadaş, erkek çocuğumuz varsa arkadaş olalım. "Birimizin kızı, birimizin de erkeği varsa nikah masasına oturalım." Bu tür udumları vadide ve vaha kenarlarında bulabilirsiniz. Bu udum, "kulak ısırığı" anlamına gelen başka bir adla anılır. Yetişkinler, küçük yaşlardan itibaren çocuklarının kulaklarını ısırırlar. "Kulağı ısırmak" deyiminin anlamı, birbirini kutsamak, yani birbirini zenginleştirmektir.

Özetlemek gerekirse, günlük hayatımızda önemli bir yer tutan aile ve ev içi ritüelleri çoğu halk destanında sanatsal ifadesini bulmuştur. Milletimizin buna benzer birçok geleneği ve gelenek haline gelmiş bir takım benzer gelenekleri vardır. Atalarımızın yaşadığı eski zamanlarda düğün törenleri ve udumlar vardı ve bugün de varlar. Geçmişin bugünkü törenlerinden farkı, geçmişte atalarımızın toplu ve ucuz bir düğün yapmasıdır, ancak günümüzde düğün törenleri ve törenleri farklı, pahalı ve gösterişlidir. Burada çok eski zamanlardan beri düğün ziyafeti, Özbek halkının düğün törenleri ile ilgili gelenek ve görenekleri, sadece neşe ve mutluluğu değil, aynı zamanda belirli bir amaca yöneliktir. gözlemleniyor. Her zaman ve her yerde insanların ihtiyaç ve taleplerine göre törenler, örf ve adetler yapılır. Tarihsel olarak farklı halklar ve halklar tarafından kazanılan bu hayati olayın özelliklerini incelemek, yapısında korunan evrensel, ulusal ve yerel gelenekleri korumak, zamanın gereklerine uymayan yönlerini ıslah etmek, halkımızı aşağılıklara alıştırmak. Maliyetli, kompakt düğünler günümüzün acil konularından biri haline geldi.

Genel olarak halkımızın tarihin imtihanından geçmiş, bir değer haline gelen milliyetçilik ruhunu aşılamış düğün törenleri, törenleri, gelenekleri dürüstlük, saflık ve çalışkanlık vasıflarını göstermektedir. Özbek halkının düğünlerinde halkın tüm eşsiz ulusal tezahürleri ifade edilir.

KULLANILAN EDEBIYATLAR :

I.Karimov. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat 2008.

Khabitovna I. S. Historical Occurrence And It's Effect On «Ulan» Genre Perormers' Repertoire And Uzbek-Kazakh Folklore Connections //ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies. – 2018. – T. 7. – №. 1. – C. 65-70.

D. O'rayeva. O'zbekiston xalqlari etnografiyasi va folklori. "O'qituvchi" Nashriyot-matbaa ijodiy uyi / Toshkent – 2007

K. Shoniyozov O'zbek xalqining shakllanish jarayoni /1 t. SMF 2. 0. 7/SMF 2011

Sharipova M. "Alpomish" dostoni-o'zbek xalqi tarixi badiiy ifodasi // (buxdu. Uz). – 2020. – T. 1. - №. 1.

Sharipova M. O'quvchi yoshlar tarbiyasida o'lmas an'ana va marosimlarning ahamiyati // (buxdu. Uz). – 2020. – T. 1. - №. 1.

Sharipova M. Qahramonlik eposi-milliy madaniyatimizning nodir xazinasi (" Alpomish" dostoni misolida) // (buxdu. Uz). – 2020. – T. 1. - №. 1.

Sharipova M. O'lmas an'ana va marosimlar-ma'naviyatimizning nodir xazinasi

M.B.Sharipova "Alpomish" dostonida "kampir o'ldi" marosimi tasviri SCIENTIFIC PROGRESS VOLUME 2/1SSUE7/2021 ISSN: 2181-1601

"Oshiq G'arib va Shohsanam" dostoni – muallif tomonidan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Otaxon baxshi Matyoqubovdan yozib olingan.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

O‘zbek xalq dostoni / Ravshan (Go‘ro‘g‘li dostonlari turkumi) “Yangiyul Poligraph Service” Toshkent – 2019

ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES / O‘zbekistonda to‘y an’analari tarixi va buguni / Xadicha Saydullayeva, Akrom Ochilov / 2021-yil

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

OZAN SANATINI İNCELEMENİN ÖZELLİKLERİ

Imomnazarova Shahodatkhan Habitovna,

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi
Özbek dili, edebiyatı ve folkloru
Enstitünün kıdemli araştırmacısı (PhD),

Joraeva Gulirukhsor Ulugbek'in kızı

Özbekistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü
Fergana bölge şubesi yüksek lisans öğrencisi

Özet: *Makale, Bakhsh sanatında geleneklerin devamı, ustaların deneyimi ve araştırmacının bu antik anıtı incelerken nelere dikkat etmesi gerektiği üzerinde durmaktadır.*

Anahtar kelimeler: *Bakhshi, gelenek, Bakhshi okulu, öğretmen, öğrenci, ezgi, icra şekli, destan, destansı düşünce.*

Halk tarihinin yaşayan bir aynası olarak kabul edilen Bakhsh sanatı, binlerce yıldır oluşan ve gelişen kadim ve ebedi miraslarımızdan biridir. Folklordaki performans pratiğiyle ilgili türler, bu yönün icra durumuyla ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Dolayısıyla destan sanatının doğal icra süreci, korunduğu bölgelerde bu ebedi mirasın korunmasını, mükemmel bir şekilde çalışılmasını, bakşi sanatı hakkında daha fazla bilgi edinilmesini, bakşilik ve yaratıcılıkla ilgili geleneklerin korunmasını mümkün kılmaktadır. , öğretmen ve öğrencilik.

Cumhurbaşkanı Sh.M. Mirziyoev, 1 Kasım 2018 tarihli ve 3-PQ-3990 sayılı "Uluslararası Bakhshi Sanat Festivali'nin düzenlenmesi hakkında" kararında şunları söyledi: "Herhangi bir ulusun kadim tarihi ve kültürü, öncelikle sözlü sanatında somutlaşır. -bulunan folklor, destan ve destanlar, milletin kimliğini anlamak, kendine has milli değer ve geleneklerini korumak ve geliştirmek için paha biçilmez bir kaynaktır"[1].

Sh.M.Mirziyoev bu görüşü geliştirdi ve Surkhondarya'daki uluslararası verme sanatı festivalinin açılışına adanan ciddi törende bunu bir kez daha söyledi. "Farklı ülkelerde bakhshi, jiro, aqin, manaschi, şair ve aşık gibi şiir, müzik ve şarkı söyleme becerilerini bünyesinde barındıran insanların ender yetenekleri olan halk sanatını tam olarak desteklememiz gerekiyor.

Bakhshilar sadece halkın geçmişinin bir yankısı değil, aynı zamanda bugünün de yankılanan bir sesidir”[2].

Aslında Bakhshi, bir yerde donup kalan basit bir fenomen değildir, gerçek bir Bakhshi şairinin yaratıcılığı inceleme sürecinde kendi dünyası, düşünce dünyası olan bir arayışçı, yaratıcı bir kişi olduğunu anlamak mümkündür. Bakhshi'nin deneyimleri ve bugünün nesillerine bıraktıkları miras.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

Araştırmacının destanın dağılımının sınırlarını belirlemede, geleneksel destan kalıplarını, formüllerini ve tonlarını ayırmada küçük bir durumu gözden kaçırmaması gerekmektedir. Destanların yazılı versiyonları ile sözlü versiyonlarını karşılaştırarak Bakhsh'ın sanatsal becerilerini ve sözlü konuşmanın sanatsal düşüncenin bir ürünü olduğu gerçeğini göstermek araştırmacının görevidir.

Bu süreçte Bakhshilerin "okuryazar" kuşağının repertuarında yayınlanan destan örneklerinin ve geleneklerinin rolü yer almaktadır. Bu süreç, yazılı edebiyat ile destan, epik düşünce ve edebî düşünce arasındaki özdeşliğin, bağlantının ve etki alanının yeniden ele alınmasını gerektirmektedir.

Araştırmacının temel amacı Bakhshi sanatının ilk kaynaklarını ve gelişim aşamalarını, özelliklerini, epik okullarını, hikaye anlatımını ve sözlü icra üzerindeki etkisini, Bakhshi mentor-çıraklık geleneklerini, bölgesel destan geleneklerini, ünlü Bakhshi sanatçılarını ve onların eserlerini incelemek olmalıdır. öğrenciler.

Ayrıca destan şan ekollerinin ortak ve özel özelliklerini öğrenmek, bahşi icracıları - müzisyen, şair vb. Kategoriler hakkında konuşmak ve benzerliklerini ve farklılıklarını belirlemek önemlidir.

Bugün beş veya altı destanı mükemmel bir şekilde icra edebilen sadece birkaç bakhshi olduğu bir sır değil. İnternetin asırlık geleneklerin, değerlerin, ulusal kimliğin, evrensel insani niteliklerin yerini aldığı günümüzün hızlı çağında unutulmakta, insanların maneviyatının ayrılmaz bir parçası olan verme sanatı giderek yaygınlaşmaktadır. eşsiz bir fenomen Milliyetimizi temsil eden eski geleneklerin kaybolduğu bir ortamda onların yeri de unutulmaktadır. Bu nedenle halk sanatının doğal icra sürecinin korunduğu bölgelerde ebedi mirasın korunmasının yanı sıra, onları yakından incelemek, özellikle Bakhsh sanatının icra geleneklerini gecikmeden araştırmak önemli görevlerimizden biridir.

KULLANILAN REFERANS LİSTESİ

1. **Turdimov Ş.** Bakhshiki sanatının beklentileri / Bakhshiki sanatının UNESCO'nun İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası temsili listesine dahil edilmesiyle bağlantılı olarak düzenlenen "Ulusal Bakhshiki sanatının gelişim aşamaları" konulu cumhuriyetçi bilimsel-pratik konferansı. - Taşkent. 24 Şubat 2022.
2. **Turdimov Ş.** Hayırseverlik sanatı / Bilimde yenilikçi başarılar 2022: bir kolejUluslararası bilimsel konferansın kurgu bilimsel çalışmaları (27 Ekim 2022) – Chelyabinsk, Rusya: “CESS”, 2022. Bölüm 11– s. 130-133.
3. **Sabirova N.** Harezm destanını icra edenlerin repertuarı (baksheesh repertuvarı ve performans becerileri) // Ilm sarchashmalari. – Urganç, 2021. #8. - B. 58-60.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

YAKIN TARİH SÜRECİNDE FİLİSTİN -İSRAİL MESELESİNE DAİR

Vesile ŞEMŞEK

Kırşehir -Ahi Evran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Orcid:0000-0002-9800-5745

Özet

Tarihi 1917 Balfour Deklarasyonu'na kadar giden bir çözümsüzlük hikayesi İsrail-Filistin meselesi. 7 Ekim 2023 Cumartesi günü sabah saatlerinde Hamas'ın Gazze üzerinden İsrail'e Aksa Tufanı operasyonu başlatmasıyla bu hikayenin yeni bir evresine daha geçiş yapıldı. Savaşlar, göçler, sürgünler ve bazen umut dolu barış görüşmeleriyle geçen yüz yılı aşkın sürenin ardından çözümsüzlük sarmalı yoğun şiddet eşliğinde devam ediyor. Hamas'ın İsrail'e saldırısının ilk gününden bu yana bölgede görev yapan medya mensupları ve uluslararası organizasyonların çalışanları dahil binlerce sivil hayatını kaybetti, başta hastaneler ve okullar olmak üzere birçok sivil bina da bombalandı.

Çalışmada bölgedeki istikrarsızlığın devam ettiği bu günlerde İsrail - Filistin meselesiyle ilgili birçok kavram bazen içeriğinden de bağımsız şekilde sosyal medya platformlarında dolaşımda. Doğruluk Payı olarak bir dezenformasyon savaşının da arka planda sürdüğü İsrail - Hamas çatışmaları sırasında kafa karışıklığına neden olabilecek kavramları ve anlamlarını derledik.

Anahtar kelimler: Dünya tarihi, Siyonizm, siyasi bakış, Filistin- İsrail, güncel durum.

ON THE PALESTİNE–ISRAEL ISSUE İN RECENT HİSTORY

Abstract

The Israel–Palestine issue is a story of deadlock that dates back to the 1917 Balfour Declaration. On the morning of Saturday, October 7, 2023, with Hamas launching the "Al-Aqsa Flood" operation from Gaza against Israel, this story entered yet another phase. After more than a century of wars, migrations, exiles, and at times peace negotiations filled with hope, the cycle of deadlock continues, now accompanied by intense violence. Since the very first day of Hamas's attack on Israel, thousands of civilians—including journalists working in

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

the region and employees of international organizations—have lost their lives, while many civilian buildings, especially hospitals and schools, have been bombed. This study, prepared in a period when instability in the region persists, addresses various concepts related to the Israel–Palestine issue that circulate on social media platforms, sometimes detached from their actual meaning. Within the context of the Israel–Hamas conflict, where an information war also unfolds in the background, we compile and clarify the concepts and terms that may lead to confusion.

Keywords: World history, Zionism, political perspective, Palestine–Israel, current situation.

Giriş

Siyonizm Üzerine

"Siyonizm" ve "Siyonistler" kullanımı genel olarak Türkiye'de İsrail politikalarını ve bu politikaları savunanları eleştirmek için kullanılan aşağılayıcı bir tabir olarak sosyal medyada sıklıkla öne çıkıyor. Siyon (Zion) kelimesi Tevrat'ta geçen, Kudüs'te bulunan bir dağ. ***Siyonizm*** ise kökü 19. yüzyıla dayanan ve Filistin bölgesinde bağımsız bir İsrail devletinin kurulmasını amaçlayan milliyetçi bir harekete atıfta bulunuyor. İsrail'in kurulmasıyla başlayan süreçte ise Siyonizm geniş bir ideolojik yelpazede çeşitliliği olan bir düşünce akımına dönüştü. Roma imparatorluğu döneminde Filistin'den sürülmelerinden sonra Yahudiler yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda dinsel ortaklık dışında başka bir bağ olmadan yaşadı. Fakat 19. yüzyılda Avrupa'nın genelinde yükselen Yahudi düşmanlığı ve ayrımcılığı (Antisemitizm) giderek yaygınlaşan ulus-devlet fikirleriyle birleşince ''Kutsal Siyon''a dönüş fikirleri giderek güç kazanmaya başladı. Antisemitizmin zaman zaman geniş çaplı pogramlara dönüştüğü Doğu Avrupa'da yaygınlaşan bu fikirler ilk kez bir Macar Yahudisi olan Theodor Herzl tarafından bir seküler ve milliyetçi tonu yüksek siyasi bir harekete dönüştü.

2. Dünya Savaşı ve Holokost'a kadar Yahudiler arasında ciddi bir Siyonizm karşıtlığı vardı. Özellikle Yahudilikte bazı muhafazakar gruplarda yaygın olan İsrail devletini Mesih'in kuracağı inancı bu karşıtlığın temel nedeniydi. Holokost'tan sonra ise bu karşıtlık önemli ölçüde azaldı ve Filistin bölgesine Yahudi göçü hızlandı. Günümüzde Neturei Karta ve Satmar Hasidikleri gibi bazı ultra ortodoks Yahudi grupları Siyonizmi reddediyor.

Batı Şeria, Doğu Kudüs ve Gazze Şeridi

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İsrail - Filistin sorunuyla ilgili kısa bir gündem takibinde birkaç yer ismi oldukça öne çıkıyor. Bunlar Doğru Kudüs, Batı Şeria ve son çatışmalarda bombardımana maruz kalan Gazze Şeridi.

Batı Şeria, coğrafi olarak merkezinde Kudüs'ün doğusu; batı, kuzey ve güneyinde İsrail, doğusunda ise Ürdün ve Lut gölü tarafından çevrelenerek oluşuyor. İsmi, bölgenin doğusunda bulunan Şeria ırmağından gelen Batı Şeria Filistin'in iki büyük bölgesinden biridir. BM kararı sonrasında 1948 yılında İsrail'in kurulmasının ardından çıkan Arap-İsrail savaşından sonra 1950'de Ürdün tarafından ilhak edilen Batı Şeria, 1967 yılındaki 6 Gün Savaşı'ndan sonra İsrail tarafından işgal edildi. 1988 yılında BM kararıyla Filistin Kurtuluş Örgütü'nün yönetimine geçti. Günümüzde Batı Şeria'da 3 milyondan fazla Filistinli yaşıyor.

Batı Şeria'nın idaresinde olan ve İsrail tarafından dönem işgal edilen ve günümüzde de tarafların tam kontrol sağlayamadığı Kudüs'ün doğusu dini ve tarihi öneme sahip. Modern Kudüs şehrinin dini yapılarının önemli bir kısmı ***Doğu Kudüs***'te bulunuyor. İslam'ın ilk kıblesi olan Mescid-i Aksa ve Kubbet'üs Sahra, Yahudilerin ibadet ettiği Süleyman Mabedi yıkıntılarından geriye kalan Ağlama Duvarı, Hıristiyan inancına göre İsa'nın çarmıha gerildiği ve gömüldüğü yer olan Kutsal Kabir Kilisesi gibi yapılar Doğu Kudüs'te bulunuyor. Dolayısıyla Doğu Kudüs, hem Filistin hem İsrail için büyük önem taşıyor.

Gazze Şeridi ise Filistin'in güneybatısında yer alıyor. Kuzeydoğu ve güneydoğusunda İsrail, kuzeybatısında doğu Akdeniz, güneybatısında ise Refah sınırı üzerinden Mısır bulunuyor. Bölge içerisinde Gazze şehri başta olmak üzere Han Yunus ve Refah gibi görece küçük yerleşimler bulunuyor. Günümüzde Gazze'nin nüfusu yaklaşık 2.5 milyon. 1948'den sonra 1967 Arap-İsrail savaşına kadar Mısır tarafından kontrol edilen Gazze bu tarihten İsrail ordusunun çekildiği 1994'e kadar İsrail'in işgalinde kaldı. Oslo Anlaşmalarıyla Filistin Ulusal Yönetimi kontrolüne geçen Gazze Şeridi 2006 seçimlerinin ardından Hamas - El Fetih arasında yaşanan çatışmanın merkezi oldu. Gazze 2007'den bu yana Hamas'ın kontrolünde bulunuyor.

Filistinli Siyasi Aktörler

Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ), 1964'te Filistin'in özgürlüğü için mücadele eden birçok sivil toplum grubunu da içine alarak kuruldu. FKÖ'nün ilk amacı İsrail devletinin de içinde bulunduğu ve 1922'de Milletler Cemiyeti tarafından sınırları belirlenen Filistin Mandası içinde bir Arap devleti kurmaktı. Filistin Kurtuluş Ordusu da yine 1964'te FKÖ'nün askeri kanadı olarak Suriye başta olmak üzere Arap devletlerinin desteğiyle

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

kuruldu. 1974'te Arap Zirvesi'nde Arap devletleri tarafından Filistin halkının tek ve meşru temsilcisi olduğu ilan edildi. Batı Şeria'nın yönetimi FKÖ tarafından üstlendi ve Doğu Kudüs Filistin'in başkenti olarak duyuruldu. FKÖ'nün en büyük bileşenlerinden El Fetih hareketinin lideri Yaser Arafat, 1969'da FKÖ yönetimine getirildi ve 2004 yılına kadar FKÖ başında kaldı. 1993 Oslo Anlaşmaları ile İsrail ve FKÖ karşılıklı olarak birbirini tanıdı fakat İkinci İntifada'da askeri kanadı silahlı mücadeleye katıldı. 2022'de FKÖ İsrail'in 1967 öncesi sınırlarda Filistin devletinini tanımadan İsrail devletini tanımayacağını duyurdu.

Hamas, 1987 yılında Gazze'de kuruldu. 1990larda İsrail-FKÖ diyalogundan sonra FKÖ'ye göre giderek daha radikal bir yöntem belirleyen Hamas, askeri kanadı El Kassam Tugayları ile 1990'lı ve 2000'li yıllarda birçok intihar ve füze saldırısı gerçekleştirildi. Hamas, FKÖ'ye göre silahlı direnişi daha etkin kullanılmasını ve İsrail ile müzakere yoluyla değil savaş yoluyla mücadele edilmesi gerektiğini savunuyor.

1994 yılında İsrail ile FKÖ arasında Oslo'da gerçekleşen görüşmeler sonrasında, FKÖ liderliğinde Gazze ve Batı Şeria'daki Filistin halkını temsil etmesi öngörülen ***Filistin Ulusal(Özerk) Yönetimi*** kuruldu. 2006 yılında Filistin Ulusal Yönetimi'nde çoğunluğu kazanmasının ardından Hamas, Filistin Ulusal İdaresi'nin İsrail ile önceki yıllardaki uzlaşmalarını tümüyle reddetmesiyle FKÖ ile fikir ayrılığı yaşadı. Bunun üzerine Gazze'nin idaresi tümüyle Hamas kontrolüne geçti. 2017 yılının sonunda FKÖ ile Hamas arasındaki buzlar erise de günümüzde Hamas ile FKÖ arasında görüş birliği yok.

Göçler, Yerinden Edilme ve Ayaklanmalar

Kelime anlamı yükselmek, yukarı çıkmak olan ***Aliyah***, Yahudilerin diasporadan dönerek İsrail'e göç etmesi anlamına geliyor. Osmanlı Devleti yönetimindeki Filistin'e ilki 1882-1903, ikincisi de 1904-1914 olmak üzere iki Aliyah göçüyle 30-40 bin aralığında Yahudi yerleşti. Birleşik Krallık kontrolündeki Filistin Mandası'na ise üç ayrı Aliyah göçü oldu. Bunun yanında bu dönemde Aliyah Bet adı verilen yasa dışı göç de devam etti. 1950 yılından itibaren yürürlüğe giren İsrail'e geri dönüş yasasıyla İsrail'e göç etmek isteyen Yahudiler Aliyah yapabiliyor.

Nekbe, Nekbet ya da Nakba, sözlükte yıkım, felaket anlamına geliyor. Tarihsel anlamı ise 1948 Arap-İsrail savaşı sırasında mal varlıkları ellerinden alınan ve yerinden edilen Filistinlilerin yaşadığı olayların bütünü olarak özetlenebilir. 1947 yılında Filistin'in siyasi durumu ile ilgili alınan BM kararını reddeden Filistinlilerin isyan etmesi ve 14 Mayıs 1948'de İngiliz Mandasının bölgeden çekilmesiyle başlayan İsrail saldırıları sonucunda Filistin nüfusunun yarısından fazlası kalıcı olarak yerinden oldu.

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

İntifada Arapça silkinmek, ayaklanmak anlamına geliyor. Tarihsel süreçte ise İsrail'e karşı iki farklı dönemde Filistinlilerin ayaklanmasını temsil ediyor. Birinci İntifada 1987'de başladı ve 1991'deki Madrid Anlaşması ile sona erdi. İkinci İntifada ise 2000 yılındaki barış sürecinin çökmesiyle başladı. Müzakere taraflarının birbirini provoke etmekle suçladığı süreçte Filistinlilerin gösterileri sırasında İsrail askerlerinin ateş açması sonrasında yükselen tansiyon sonucunda 3000'den fazla Filistinli ve 1000'den fazla İsrailli öldü.

Sonuç ve Değerlendirme

Politika: Tek Devletli Çözüm ve İki Devletli Çözüm

İsrail-Filistin çatışmanın sona ermesi için iki ana çözüm opsiyonu tartışılıyor. Birinci ve ana akım yol iki devletli çözüm. İki bölgeli bir federal devlet opsiyonu iki taraf tarafından da istenmediğinden bölgede İsrail ve Filistin olarak iki farklı bağımsız devlet kurulması öngörülüyor.

Tek devletli çözüm önerisinde İsrail, Batı Şeria ve Gazze şeridinin birleşmesiyle tek bir devlet kurulması öngörülüyor. Bu durumda da iki ihtimal bulunuyor. Birinci ihtimal üniter bir demokratik devlet kurulması fikrini kapsıyor. Arap nüfusunun Yahudi nüfusundan fazla olması ile İsrail'in bir Yahudi devleti olmaktan çıkacağı sebebiyle sağ çevreler tarafından desteklenmiyor. Sağ çevrelerin desteklediği tek devletli çözümde ise İsrail'in Batı Şeria'yı ilhak ederek üniter bir Yahudi devletinin kurulması, Filistinlilerin ise sınırdışı edilmesi ve oy hakkı verilmemesi öngörülüyor. Ancak bu öneri ağır insan haklarının ihlali içerdiği için Siyonistlerin büyük kısmı dahil desteklenmiyor.

Yapılan anketlerde hem Filistinlilerin hem İsraillilerin çoğunluğunun iki devletli çözümü desteklediği görülüyor ancak iki taraf da duruma şüpheci yaklaşıyor. Diğer yandan oluşturulacak iki devletin sınırlarının ve yapısının nasıl olacağı üzerinde uzlaşmazlık ve çatışma devam ettiği için taraflarda umutsuzluk hakimiyetini koruyor. Bu umutsuzluk havası ve müzakerelerin sonuç vermemesi, ilerleyen dönemde *de facto* tek bir tek devlet olabileceğinin sinyallerini veriyor.

Kaynakça

1. *"BBC". 10 Haziran 2017 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 19 Kasım 2023.*
2. *Sufian, Sandy (1 Ocak 2008). "Anatomy of the 1936–39 Revolt: Images of the Body in Political Cartoons of Mandatory Palestine". Journal of Palestine Studies. University of California Press. **37** (2): 23-*

DOI: https://doi.org/10.30546/19023.978-9952-8573-8-2.2025.9010.
ISBN: 978-9952-8573-8-2

42. doi:10.1525/jps.2008.37.2.23. ISSN 0377-919X. 20 Haziran 2022 tarihinde kaynağından arşivlendi14 Ocak 2008.

3. *Gelvin, James (2014) [2002]. The Israel-Palestine Conflict: One Hundred Years of War. 3. Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-85289-0. 9 Kasım 2023 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 9 Kasım 2020.*
4. *"History of the Israeli-Palestinian Conflict" (PDF). PBS. Aralık 2001. 2 Aralık 2012 tarihinde kaynağından (PDF) arşivlendi. Erişim tarihi: 14 Mart 2013.*
5. *Louis, William Roger (2006). Ends of British Imperialism: The Scramble for Empire, Suez, and Decolonization. I.B. Tauris. s. 391. ISBN 978-1-84511-347-6.*
6. *Morris, Benny (2009). One State, Two States: Resolving the Israel/Palestine Conflict. Yale University Press. s. 66. ISBN 978-0-300-15604-1. 9 Ekim 2023 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 27 Eylül 2020.*